

Жаҳон АДАБИЁТИ

Арабий-бағий, илғимий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 1 (176)

2012 йил, январ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЎНАВИЯТ ВА МАЎРИФАТ
КЕНГАШИ

www. jad.uz

М У Н Д А Р И Ж А

НАСР

Стефан ЦВЕЙГ. Шахмат новелласи	3
Отажон ТОҒОН. Бегона. Роман	45
ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ	
Али ОКБОШ. Урмимиз бир кум соати	38
Имомиддин НАСИМИЙ. Ғазаллар	95
АДИБЛАР ҲАЁТИ	
Александр КУПРИН. Чехов хотирасига	101
ПУБЛИЦИСТИКА	
Муҳаммад АЛИ. Жаҳонга айтилган сўз	117
ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ	
Катарина МОММСЕН. Гёте ва ислом	128
БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР	
Наим КАРИМОВ. Туркий оламнинг мунаввар фарзанди	147
АДАБИЙ ЖАРАЁН	
Григорий КРУЖКОВ. Уистен Хью Оден	155
АДАБИЁТШУНОСЛИК	
М. ХОЛБЕКОВ. Оскар Уайльднинг эстетик олами	174
Тура МИРЗО. Этикод ва «Паблик релейшнз»	180
Дилфуза ХОТАМОВА. Шарқ поэтикасида тасниф	183
ТАҚРИЗ	
Пардабой НУРЖОНОВ. Қалбимда ой, кўшим қулди	186
Улуғбек АБДУЛЛАЕВ. «Мунтахаб ут-таворих» ўзбек тилида	189
МОЗИЙДАН САДО	
Б.СТАВИСКИЙ. Кушон даври алоқалари	166
САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА	
Густав ЭМАР. Соҳибчангал. Роман	194

ТОШКЕНТ
ЯНВАР

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Усмон ҚҶЧҚОР
(масъул котиб)

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

Амир ФАЙЗУЛЛА

Назира ЖҶРАЕВА

Алимурод ТОЖИЕВ

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ

Абдулла АРИПОВ

Эркин ВОҶИДОВ

Абдулла ИСМОИЛОВ

Абдураҳим МАННОНОВ

Темур ШИРИНОВ

Ҷулум МИРЗО

Абдулла ОРИПОВ

Баҳодир ХОДИЕВ

Навбатчи муҳаррир А. ТОЖИЕВ
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи Н. ДАВЛАТОВА

Жаҳон адабиёти, 1. 2012

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №176

Уч босма тобоқ ҳажмигача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 1.02.2012 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.

Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.

Жами 1800 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

«Жаҳон адабиёти» журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Ҷулум номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2012 й.**

Ёш таржимонлар ижодидан

Стефан ЦВЕЙГ

Шахмат новелласи

Нью-Йоркдан Буэнос-Айресга йўл олаётган улкан йўловчи кемада сўнги соатларда одатий жонсараклик ва тинимсиз ҳаракат ҳукм сураб эди.

Мамлакат мезбонлари меҳмонларга йўл кўрсатиш учун шошилишар, қалпоғини қийшайтириб кийган телеграф хизматчилари жамоат хоналарида йўловчиларнинг исм-шарифларини қичқириб такрорлашар, ҳар томонда чамадон ва гул кўтарган кишилар кезар, болалар қизиқувчанлик билан зиналардан чиқиб-тушишар, оркестр сафар куйларини чаларди. Мен бу тўс-тўполондан четроқда, сайрга мўлжалланган палубада бир танишим билан суҳбатлашардим. Ёнимизда фоточироқ икки ёки уч марта ўчиб ёнди — афтидан, бир мухбир жўнаш олдидан кимдандир интервью олиб, суратга туширарди. Дўстим у ёққа қараб жилмайди ва гап қотди: “Кема бортида ноёб қушни тутиб олишди. Чентовични айтяпман”. Бу хабардан ҳеч нарса тушунмаганимни юз ифодамдан англаган дўстим менга изоҳ берди: “Мирко Чентович, жаҳон чемпиони. У турнирлар ўтказиб, Шарқдан Ғарбгача бутун Американи кезиб чиққач, энди янги марраларни кўзлаб Аргентинага йўл оляпти”.

Мен ростдан ҳам бу ёш жаҳон чемпионини ва ҳатто унинг яшин тезлигидаги муваффақиятлари билан боғлиқ айрим тафсилотларни эсладим. Дўстим мендан кўра кўпроқ диққат билан газеталар ўқиб, янгиликларни кузатиб боради. У мен эслаган тафсилотларни Чентович ҳақидаги бир қанча латифалар билан бойитди. Чентович ўтган йили аввалдан дунёда донғи кетган эски чемпионлар — Алёхин, Капабланка, Тартаковер, Ласкер, Боголюбовлар қаторига бир уринишда қўшилиб олди. 1922 йилдаги Нью-Йоркда ўтказилган шахмат турниридаги ўн етти ёшли фавқулудда қобилият соҳиби Решевский чиқишидан кейин ҳали ҳеч ким танимайдиган ўйинчи донгдор даврада бундай шов-шувга сабаб бўлмаган. Чунки Чентовичнинг қобилияти ҳеч ҳам юксак муваффақиятлардан дарак бермасди. Яқинда бу шахмат чемпионининг ўз шахсий ҳаётидаги сирлари, хусусан, бирон тилда битта ҳам гапни имловий хатосиз ёза олмаслиги ҳақидаги мавҳумот-

*Немисчадан
Давронбек
МАМАРАСУЛОВ
таржимаси*

Стефан ЦВЕЙГ (1881-1942) — австриялик машҳур ёзувчи бўлиб, психологик новелла (ҳикоя)лари билан шухрат қозонган. Узидан аввал ўтган ва замондош бўлган бир қанча арбоблар, адибларнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиб, бетакрор йирик асарлар ёзган. Француз ёзувчилардан Бальзак, Стендаль, Ромен Роллан, рус адибларидан Л.Н. Толстой, Ф.М. Достоевскийлар ҳақидаги эсселарида қимматли маълумотлар баён этилган. Куйида эълон қилинаётган “Шахмат новелласи” асарида инсон ақлий-тасаввурий имкониятларининг чексизлиги, асаблар кучли зўриқишга тушганда мўъжизавий руҳий қувватларнинг намоён бўлиши теран тасвирланади, шунингдек, фашистларнинг инсонни руҳан синдириш учун амалга оширган қабих қилмишлари очиб ташланади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

лар ошкор бўлди. Унинг бир дарғазаб ҳамкасби нафрат билан пичинг қилгандай, “унинг саводсизлиги ҳамма соҳаларда бир хил, ҳар тарафлама “универсал экан”.

У жанубий славянларга мансуб Дунайдаги қашшоқ кемачининг ўгли эди. Отасининг барка¹ си бир кун тунда дон ташийдиган пароход остида қолади. Унинг ўлимидан сўнг етим қолган ўн икки яшар болага олис жойдаги роҳибнинг раҳми келади ва уни боқиб олади. Меҳрибон роҳиб ота камгап, ақли паст, дўнгпешона бу болани ўз паноҳига олиб, инсоф юзасидан уйда унга билим беришга ҳаракат қилади. Чунки бола қишлоқ мактабида ўқишни эплай олмайди, барча уринишлар зое кетади. Мирко ўзига юз марталаб уқтирилган ёзув белгиларига ҳамиша довдирларча тикилиб тураверади. Унинг заиф шуури энг содда фанлар машқларига ҳам ожизлик қиларди. У ўн тўрт ёшга кирганда ҳам санаш учун бармоқларини ишлатарди. Бирон китоб ёки газета ўқиш сўлақмондек бу ўсмир учун анчайин мушкуллик туғдирарди. Бунинг учун Миркони дангаса, лоқайд ёки таптортмас, қайсар деб айблаш ўринсиз. Мирко ўзига буюрилган ишларни бўйин товламай бажарар, ўтин ёрар, дала ишларида қатнашар, ошхонани йиғиштирар ва асабийлашиб, имиллаб бўлса-да, ҳаммасини ниҳоясига етказарди. Довдир-совдир ўспириннинг тамоман одамовилиги очикқўнгил роҳибни бироз ташвишга соларди.

Болакай то буюрилмагунча ҳеч бир иш қилмас, ҳеч қандай савол бермас, бошқа болалар билан ўйнамас ва тайинли топшириқ берилмаса, мустақил бирор нарса билан шуғулланмасди. Мирко уй ишларини бажариб бўлиши билан хонага кирар ва қимирламай, миқ этмай, атрофидаги ҳодисаларга заррача парво қилмай, худди яйловдаги қўйларни кузатгандай бир нуқтага маъносиз қараб ўтираверарди. Оқшомлари роҳиб узун деҳқонча трубкасини тутатиб, жандарм вахмистри² билан одатий уч партиядан иборат шахматини ўйнаб ўтирган пайтлари малла пахмоқсоч болакай унинг ёнида пинагини бузмай, мум тишлаганча мудроқ, оғир киприклари остидан катак тахтага тикилганча ўтираверарди.

Қиш оқшомларининг бирида икки рақиб ҳар кунгидек ўйинни давом эттиришаётганда, қишлоқ кўчасидаги қўнгироқнинг ваҳимали ва қаттиқ бонг ургани эшитилади. Қалпоғини қор босган бир деҳқон гурсиллаб кириб, кекса онаси оғир ётгани, дарҳол роҳиб черков расмрусларини бажариши даркорлигини айтади³. Руҳоний иккиланиб ўтирмай унинг орқасидан эргашиб чиқиб кетади.

Ўйин чала қолганидан ҳафсаласи пир бўлган, финжонидаги пивосини ҳам ичиб улгурмаган жандарм вахмистри чиқиб кетар экан, трубкасини тутатади ва қўнжи баланд этигини кийишга чоғланади. Шу пайт вахмистр Мирконинг шахмат тахтасидаги чала қолган партиёга тикилиб турганини пайқаб қолади.

“Ҳа, ўйинни охирига етказишни хоҳлайсанми?” — ҳазил қилади у мудраган боланинг тахтадаги бирон тошни тўғри силжитолмаслигига ишонч билан.

Болакай унга юз буриб, бош ирғайди ва роҳибнинг жойига ўтиради. Ўн тўрт юришдан сўнг жандарм вахмистри ютқизиб қўяди ва биронта юришда хато қилмаган бўлса-да, мағлубиятга учраганини тан олади. Иккинчи партия ҳам шу йўсинда якун топади.

Қайтиб келган роҳиб вахмистр мағлубиятидан хабар топгач: “Вой,

¹ Барка — юк ташийдиган ясси дарё кемаси.

² Вахмистр — кичик командир.

³ Насронийлик дини бўйича ўлаётган одам баданига зайтун мойи сурилади. (Тарж.)

Байтлаҳим эшаги-ей!¹” дея хитоб қилади ва Библиядан камроқ хабардор жандарм вахмистрига тушунтириб, икки минг йил илгари шунга ўхшаш мўъжиза юз бергани, тилсиз бир мавжудот тўсатдан донолик тилини очганини сўзлаб беради. Анча кеч бўлиб қолганига қарамай, руҳоний чаласавод шогирдини яккама-якка жангга чорлашдан ўзини тия олмайди. Мирко уни ҳам ҳеч бир қийинчиликсиз енгади. У жуда вазминлик билан, шошилмасдан, хотиржам, кенг пешонасини тахтадан кўтармай ўйнайди. Аммо ўйин давомида уни ўзига нисбатан қатъий ишонч тарк этмасди. Кейинги кунлар ҳатто жандарм вахмистри поп билан бирга бўлиб ҳам уни бирор партия ютишолмайди. Роҳиб бу боқимандасининг нега бошқа жиҳатлардан қолоқлигини аниқлашга ўзини ҳақлироқ деб билади ва бу бир тарафлама гаройиб қобилиятнинг қатъийроқ имтиҳонларга қай даражада дош бера олишига қизиқади.

Бир кун у Миркога “одамсифат қиёфа” бериш мақсадида, унинг хурпайган, малла сочларини эпақага келтириш учун қишлоқ сартароши олдига олиб боради. Кейин чанасига ўтқизиб, кўшни шаҳарчага олиб тушади. У шаҳарча марказидаги қаҳвахонада тажриба жиҳатдан ўзининг тиши ўтмайдиган шахмат ишқибозлари бурчаги борлигини биларди. Роҳиб ўзининг қайирма кўй терили пўстинида, оғир, баланд этигида ўн беш ёшли, малла, икки юзи қип-қизил йигитни қаҳвахонага имлаб-туртиб олиб кирганида ҳамма уларга ажабланиб қараб қўйишади. Болакай, уни шахмат столларидан бирига чақиришмагунча, бегонасираб, бир бурчакда ерга боқиб тураверади. Софдил поп билан ўйнар экан, унинг бундай дебютини илк марта кўраётгани учун ҳаяжонланган Мирко биринчи партиядо мағлуб бўлади. Иккинчи партиядо эса энг зўр ўйинчи билан дуранг ўйнайди. Учинчи ва тўртинчиларида бирин-кетин уларнинг ҳаммасини ютиб чиқади. Шу йўсин, мўъжазгина жанубий славян чекка шаҳарчасида ғалати ишлар бўлиб ўтади. Бу қишлоқи чемпионнинг биринчи чиқиши шу тарзда аслзодалар учун кўз кўриб, қулоқ эшитмаган фавкулудда бир воқеага айланди. Бир овоздан гаройиб болани кейинги куни ҳам шаҳарда олиб қолишга қатъий қарор қилишади. Бундан мақсад қолган барча шахмат клуби аъзоларини бир жойга тўплаш ва энг муҳими, шахмат ўйини ишқибози кекса граф Зимчицни саройига бориб огоҳлантириб келишга улгуриш эди. Роҳиб ўз шогирдига энди ўзгача фахр ва ғурур билан тикилса-да, лекин ишқибозликка берилиб кетиб, ўз бурчи — якшанба кунги ибодатни ўтказиб юборишни истамайди. У Миркога навбатдаги синовга ўзини ёлғиз қолдириб кетишга мажбурлигини тушунтиради. Ёш Чентович шахмат тўгараги ҳисобидан меҳмонхонага жойлаштирилади ва умрида биринчи марта ватерклозетни² кўради. Кейинги кун — якшанбада тушдан сўнг шахмат хонаси ишқибозлар билан тўлади. Мирко, тўрт соат шахмат тахтаси ёнида ўтириб, бирор сўз айтмасдан, ҳатто киприк қоқмасдан, кетма-кет ўйинчиларни мағлуб қила бошлайди. Ниҳоят, бирваракай ўйин сеансига ўтилади. Бу борада тажрибасиз йигитча бундай ўйин моҳиятини англаб етгунча бир оз муддат ўтади. Бундай партиядо унинг якка ўзи бир қанча ўйинчиларга қарши курашиши лозим эди. Аммо Мирко қоидаларни ўнғайгина ўзлаштириб олади ва дарҳол ишга киришади. Ўзининг оғир-вазмин этигини “ғарч-ғурч” қилиб, бир столдан бошқасига ўтиб сипоҳ сураркан, ниҳоят, саккиз партиядан еттитасини енгиб чиқади.

Катта маслаҳат кенгаши бошланади. Сирасини айтганда, бу янги

¹ “Байтлаҳим жодугарининг эшаги тилга кирди” ибораси Библиядан олинган бўлиб, қўйдайд ювош одамнинг тилга кириб қолишини англатади. (Тарж.)

² В а т е р к л о з е т — унитазли ҳожатхона.

чемпион шахарга мансуб бўлмаса-да, бу ернинг миллий ифтихорига айланиб, улар қалбида гурур ўтини ёқади. Балки, кейинчалик, бир машҳур кишини дунёга тортиқ қилишдан биринчи марта фахр ҳиссини туйган бу кичик шахарча мавжудлигини биров жуғрофий хариталардан пайқамандир ҳам.

Коллер исмли бир агент, аслида фақат шансонетка¹ ва қўшиқчи аёлларни гарнизон кабаресига² етказиб берувчи киши, бу йигитчага шахмат сирларини профессионал жиҳатдан ўргатиши учун Венадаги эътирофли уста таниши бир йилга ҳомийлик қилиши мумкинлигини билдиради. Олтмиш йилдан буён ҳар кун шахмат ўйнаб, бундай фароғий рақибни учратмаган граф Зимчиц шу пайтнинг ўзидаёқ маблағ ажратишга қарор қилиб имзо чекади. Шу кундан кемачи ўғлининг ҳайратомуз шон-шуҳрат йўли бошланди.

Ярим йилдан сўнг Мирко, узоқ изоҳ ва тушунтиришлар оқибатида, шахмат техникасининг барча сир-синоатларини батамом эгаллаб олади. Бу мутахассисларнинг кўп муҳокаси ва уни калака қилишларига сабаб бўлди. Чунки Чентович биронта шахмат партиясини ёддан — ёки соҳа тили билан айтганда, кўр-кўрона ўйнашдан четга чиқолмас эди. Унга тасаввурнинг бепоён кенгликларида жанг майдонини кўз олдига келтириш қобилияти етишмас, доимо олтмиш тўрт катакли оқ-қора тахта ва ўттиз икки донани ёнида олиб юриш кифоя эди. Бутун дунёга донғи кетган пайтларда ҳам у чўнтакбоп шахматни ёнидан қўймасди. Чемпионлик партияларини кўз олдида қайтадан жонлантirmoқчи ёки бирон муаммони ҳал қилмоқчи бўлганда ундан фойдаланарди. Бу ошкора ноқислик тасаввур кучининг ночорлигидан дарак берар ва тор доирада қизғин муҳокама қилинарди. Уни мусиқачилар орасида кўзга кўринган партитура³ ижро этмай ёки унга дирижёрлик қилмай туриб, ўзини кўрсатмоқчи бўлган машҳур уста санъаткор ёки дирижёрга қиёслашарди. Лекин бу ғалати ҳислат Мирконинг гайриоддий юксалишига тўсқинлик қила олмади. Ўн етти ёшдаёқ у ўнлаб шахмат мукофотларини кўлга киритди, ўн саккизда Венгрия чемпионлиги, ва ниҳоят, йигирма ёшида жаҳон чемпионлик чўққисини забт этди. У билан қиёслаганда, ҳар бири ўзича бетакрор ақлий қобилият, тасаввур ва жасоратга эга бўлган мард чемпионлар унинг саботли ва совуққон мантиғи қаршисида мағлуб бўладилар, гўё Наполеон баҳайбат Кутузовга, Фабиус Кунктатор Ганнибалга (гап-сўзларга кўра у болалигида айни шундай тепса-тебранмас бўлиб, лоқайдлик ва ақли заифлик касали сурункали давом этган) енгилгани каби. Ҳатто энг муғамбир журналист ҳам ичидан бир оғиз сўз суғуриб ололмайдиган, вазмин, тилсиз-забонсиз, оми болакай, ақлий дунёдан бутунлай четдаги йигитча илк бора шахмат чемпионларининг силсиласига қўшилди. Бу силсила ўзида не-не ақл-заковат даҳолари — файласуфлар, математиклар, ихтирочилар ва ижодкорларни жамлаган мажмуа силсиласи эди. Рости, Чентович суҳбатлашишга розилик бермаган, ҳикматлар билан сайқалланган газеталар у ҳақидаги латифалар билан бойиди. Чунки Чентович шахмат тахтасидан бош кўтариб, ўрнидан туриши билан, бир зумда антиқа, тўғрироғи, кулгили нусхага айланди. Ўзининг байрамона қора костюми, бироз бўртиқ марварид қисқичли тантанавор бўйинбоғи ва ораста қилинган тирноқларига қарамай, у ўз юриш-туриши билан қишлоқда роҳибнинг кулбасини супуриб юрган фаҳм-фаросатдан йироқ, оми болалигича қолаверган-

¹ Ш а н с о н е т к а — бу ерда: кафе-шантанларда тутуруқсиз қўшиқлар айтувчи аёл. (Тарж.)

² К а б а р е — эстрадали кафе ёки ресторан.

³ П а р т и т у р а — кўп овозли мусиқа асарида ҳамма қисмларнинг мажмуи.

ди. Ўз қобилияти ва шон-шуҳратидан ҳаволанган, кўпол ва тутуруқсиз чемпион, ҳамкасбларининг масхаралашларига қарамай, ўзининг пулга бўлган эҳтиёжини қондириш учун беандишалик билан шахматдан фойдаланарди. У бир шаҳардан бошқасига сафар қилиб, фақат энг арзон меҳмонхоналарда турарди. Агар гонорар уни қониқтирса, учта гапни эплаб беҳато ёзолмаслигини аниқ билган рақибларининг мазахларига қарамай, аслида галициялик¹ кичик талабаниннг ишбилармон наشريётчига ёзган хатида таъриф берилган “Шахмат даҳоси” номини ҳам сотиб, энг кўримсиз доираларда ҳам ўйнайверар, совун рекламаларида иштирок этарди. Барча меров кишиларда бўлгани каби, ўзининг кулгили ҳолатларга тушиб қолаётганига унинг ақли етмасди. Жаҳон турнирларида муваффақиятга эриша бошлагач, фаҳм-фаросатли, зукко ва қойилмақом сўз усталари ва ёзувчиларни бир четга улоқтирганига тўла ишона бошлади. Айниқса, инкор этиб бўлмайдиган далил – улардан кўп пул ишлаб топаётганини ўзининг устунлиги деб билиб, аввалги ўзига ишончсизлик ҳиссини совуққонлик, аниқроғи, беўхшов бир мағрурлик билан алиштирди.

“Бундай тезкор машҳурлик бу бўм-бўш каллани айлангириб қўймасинми? – деди дўстим Чентовичнинг болаларча димоғдорлигига шама қилиб. – Қишлоғининг бутун аҳли йил бўйи ўтин ёриб, огир машаққат чекиб тополмайдиган пулни тўсатдан, тахта устида оз-моз дона суриб топган банатлик йигирма бир ёшли нотавон йигитча қандай бунчалик такаббурлик касалига чалиниши мумкин? Рембрандт, Бетховен, Данте, Наполеон сингари инсонлар қандай яшаганидан мутлақо беҳабар, ҳатто бу ҳақда тасаввурга ҳам эга бўлмай туриб, ўзини бундай буюк инсонлар қаторида ҳисоблаш аслида унчалик осон бўлмаса керак?! Бу болакайнинг моғор босган миясида фақат бир нарса бор: у неча ойлардан буён биронта ҳам шахмат партиясини ўтказиб юбормаганини билади, холос. Ер юзиде шахмат ва пулдан ташқари бошқа қадриятлар ҳам борлигини, улардан ҳам завқланиш мумкинлигини у тасаввур ҳам қилолмайди”.

Дўстимнинг бу писандалари нишонга тўғри тегди: бефарқлигим ўрнига менда бу болакайга қизиқиш уйғонди. Мономан – бир гоя тўнига ўраниб олган турфа одамлар мени қизиқтириб келган, чунки инсон қанчалик чегараланган бўлса, шунчалик ниҳоясизликка яқин туради. Айнан шундай дунёдан чегараланган кимсалар ўз материяларида термитлар² сингари дунёнинг кичик ўлчамли, гайриоддий ва бир марталик моделини қуришади. Мен Риогача бўлган ўн икки кунлик сафар мобайнида бу фаройиб, “бир томонлама даҳо нусха”ни синчиклаб ўрганишга қарор қилганимни яшириб ўтирмадим.

Дўстим ишонқирамай: “Бу ҳаракатларингиздан бир иш чиқмайди, – деди, – шу пайтгача, билишимча, Чентович руҳиятига яқин бориш ҳеч кимга насиб қилмаган. Зоҳидлиги билан бирга, бу айёр қишлоқининг ўз камчиликларини яшира олишга ҳам ақли етади. Унга соддагина юриш-туриши қўл келади: у ўз ҳамтовоқларидан бошқа ҳар қандай одам билан суҳбатдан қочиб, кўримсиз меҳмонхоналарда ётиб юради. Атрофда бирон зиёли киши борлигини пайқаса, дарҳол ўз чиганоғига яшириниб олади. Шундай қилиб, ҳеч ким ундан бирор аҳмоқона сўз эшитгани ёки унинг сўздан қатиқни фарқлай олмаслигига гувоҳ бўлгани билан мақтана олмайди”.

Оғайним ростдан ҳам ҳақ кўринади. Саёҳатнинг биринчи кунларидаёқ унга суллоҳлик қилмасдан яқинлашиш умуман имконсизлигига ишончим комил бўлди. Лекин бу каби хиралик менга тўғри келмайди-

¹ Г а л и ц и я – Европадаги тарихий шаҳар (*Тарж.*)

² Т е р м и т – қирчумоли, ваҳмачумоли.

да. Баъзан у сайрга мўлжалланган палубада кўриниб қолса-да, доим кўлларини орқага қилиб, худди Наполеоннинг ўша машҳур суратидаги каби, виқор ва салобат билан, ҳеч кимга сир бой бермай сайр қиларди. Бундан ташқари, палубани ҳар айланганда бирор жойга шошаётгандек, худди у билан гаплашишга одамлар ошиқиб, ортидан қувиб юргандай, кескин бурилиб қўядиган одати бор эди. Биронта жамоат жойида, бирон бар ёки чекиш хонасида у кўриниш бермасди. Стюарддан¹ аниқлаган маълумотларимга кўра у куннинг асосий қисмини ўз бўлмасида, каттакон шахмат тахтаси устида шахмат партияларини машқ қилиш ёки такрорлаш билан ўтказар экан.

Уч кундан сўнг, унинг ўзини ҳимоя қилиш техникаси менинг унга яқин бориш истагимдан кўра кучлироқ эканини фаҳмлаб, афсуслана бошладим. Мен ҳали умримда бирон маротаба шахмат чемпиони билан шахсан яқиндан танишиш имконига эга бўлмаганман. Ҳозир ҳам, бу антиқа одамнинг қиёфасини тасвирлашга қанчалик уринмай, умр бўйи фақат олтмиш тўртта оқ ва қора катакдан бошқа нарсани билмаган мия фаолиятини тасаввур қилиш имконсиз бўлиб туйилмоқда. Мен ўз ҳаётий тажрибамдан бу “шоҳона ўйин”нинг сирли дилтортар жозибасини яхши биламан. Бу ҳамма ўйинлар ичида инсон кашф этган, ҳар қандай тасодифий зарбалардан холи ва ақлий қобилиятга голиблик нашидасини туҳфа қиладиган ягона ўйин. Шахматни ўйин деб ҳисоблашнинг ўзи таҳқирли чеклаш эмасмикан? Ахир бу йирик фан, нафақат фан, балки санъат, пайгамбар алайҳиссалом тобути каби само ва ер аро муаллақ, зиддий жуфтликларни боғлаб тургувчи мўъжизалар сирасидан эмасмикан; қадимий ва айни пайтда ҳамиша навқирон, тарҳига кўра механик ва фақат тасаввур орқали таъсир этувчи, ҳандасавий ўлчам билан чекланган, илло, ўз комбинациялари жиҳатидан чексиз-чегарасиз, мунтазам ривожланиб борувчи ва доимо мусаффо, ҳеч нарсага олиб бормайдиган ҳаёлот, ҳеч нарсани ҳисобламайдиган математика, ўз асарига эга бўлмаган санъат, хом ашёсиз меъморчилик. Шунга қарамай, бу ўйин моҳияти ва мавжудлиги билан барча китоблар ва асарлардан узоқ умр кўрган, барча халқлар ва даврларга тааллуқлидир. Уни инсонларни зериктирмаслик, ақлини чарчаш, кўнгилни чоғ қилиш учун илоҳ қай йўл билан ерга туширганини ҳеч ким билмайди. Унинг ибтидосию интиҳоси қаерда? Ҳар бир бола унинг бошланғич қоидаларини ўзлаштириши, ҳар қандай беҳафсала ва ландовур одам унда ўзини синаб кўриши мумкин. Шунга қарамай, мана шу ўзгармас, тор катаклар ичида не-не бетакрор чемпионлар, фавқулудда қобилият эгалари кашф қилинди. Бу ҳиссиёт, сабр ва маҳоратни ўз вужудида мужассам қилган шахмат истеъодларини бемалол математиклар, шоирлар, бастакорлар билан бир қаторга қўйиш мумкин, фақат уларнинг фаолият соҳаси бошқа, холос.

Физиономикага иштиёқ кучайган илк даврларда бир галл² олими шахмат даҳоларининг мия пўстлоғида ўзига хос чизиқлар бор, шахмат мушаги ёки бўртигининг бир тури мавжуд, бошқа бош суякларидан фарқли жадал чизгилар тортилган, деб тахмин қилиб, бу каби шахмат чемпионлари миясини кесиб кўрган экан. Шундай физиономчининг эътибори манави Чентовичга тушса борми! Ахир, худди уюм-уюм тоғ жинслари ичида кўмилиб ётган олтин заррачалари каби, унинг миясидаги иқтидор тўмтоқ ақл дўнгликлари ортида яшириниб ётибди-ку! Умуман олганда, мен бу каби такрорланмас, бу каби доҳиёна ўйин ўз матадорларини³ кашф қили-

¹ С т ю а р д — самолёт ва кемаларда: официант.

² Г а л л а р — ҳозирги Франция ҳудудида яшаган қадимги халқ номи. (Тарж.)

³ М а т а д о р — буқага ҳалокатли зарба берувчи тореадор.

ши керак, деб ҳисоблайман, лекин мияси мунтазам ишлаб турган бир инсоннинг дунёни оқ ва қора тошларнинг бир томонлама ҳаракати дея тор тушунадиган, ўттиз иккита шахмат донасини у ёқдан-бу ёққа, олдинга ёки орқага суришдан ўз ҳаёт мазмунини қидирадиган, отни пиёда устига суриб, янги ихтиро қилдим дейдиган, шахмат китобининг бир бурчагига исми ёзиб қўйилишини барҳаётлик ва буюк иш деб ҳисоблайдиган кишининг, ўн, йигирма, ўттиз, қирқ йиллаб ўз онги қудратини ёғочдан ясалган шахмат доналарини тахта устида бурчакдан-бурчакка суриб, фақат шу машғулотга бағишлайдиган инсоннинг аянчли аҳволини тушуниб қандай оғир ва имконсиз!

Мана шундай бир кимса, шундай ғайритабiiй даҳо ёки афсонавий даққи биринчи марта менга яқин жойда, мен билан бир кемада олти бўлма нарида турарди. Мен шўрпешона эса, унга яқинлашининг ҳеч бир иложини тополмай доғдаман. Шу орада бемаъни айёрликлар хаёлимга кела бошлайди: унинг шуҳратпарастлигини кўзгаб, биронта атоқли газета учун ундан интервью олсаммикан ёки Шотландияда даромадли турнир ўтказишга кўмаклашишимни таклиф қилиб, унинг очкўз жойидан тутсаммикан? Ниҳоят, овчиларнинг қарқушни алдаб ўзига чақириб, яъни жазб қилиш учун фойдаланадиган ҳийласи ёдимга тушди. Унга кўра, ов пайтида қуш овозига тақлидан қичқирилади ва тузоққа туширилади. Ўзим шахмат ўйнаб, шу аснода шахмат чемпиони диққат-эътиборини тортиш учун қандай таъсирчан йўл тутсам экан?

Умрим давомида шахмат билан жиддий шуғулланмаганман. Бунинг сабаблари оддий. Мен шахматни шунчаки, қизиқиш юзасидангина ўйнайман. Агар бирор соат шахмат тахтаси устида ўтирсам, ўйин ўйнаб, ўзимни ақдан толиқтириш учун эмас, аксинча, ақлий зўриқишдан халос бўлиш учунгина шундай қиламан. Бошқа одамлар шахматни “жиддий” машғулот деб қараган бир пайтда, мен тилимизга янги ибора киритаман, яъни, “бефойда ўйнайман”. Шахмат учун худди севги жуфтлигидаги каби шерик даркор, лекин мен ушбу кемада биз каби шахмат мухлислари бор-йўқлигини билмайман. Уларни инидан олиб чиқиш учун чекиш хонасига “тузоқ” қўйдим. Рафиқам билан (у шахматни мендан-да ёмонроқ ўйнайди) қуш овчилари ўлжа қутгандай бамайлихотир ўтириб, шахмат ўйнай бошладик. Олтинчи юриш қилаётганимизда, бир сайёҳ устимизда туриб қолди, иккинчи бир йўловчи эса, ўйинни кузатиш учун рухсат сўради. Ниҳоят, мени бир партия ўйнашга чорлаган шерик топилди. Унинг исми Мак Коннор бўлиб, у шотландиялик ер ости қурилиши инженери экан. Эшитишимча, у нефт бурғулаш орқали Калифорнияда катта мулк орттирган экан. Ташқи кўринишдан барваста ва бақувват одам бўлиб, жағи чорси эди. Тишлари йирик-йирик, юзи тўқ рангда. Қип-қизариб туриши унинг тузуккина виски ичганидан далолат берарди. Залворли, кенг елкалари худди номдор полвонларникидай ҳайбатли, ўйин пайтида ҳам унга салобат бериб турарди. Мистер Мак Коннор ўзига бино қўйган, омадга суянадиган, ўйинда енгиллини ҳатто ўз шахсиятининг ерга урилиши деб ҳисоблайдиган кимсалар хилидан эди. У ҳаётда фақат олға юриб ўрганган, ҳамма нарсага ўз кучи билан эришганди. Мол-мулкига қаттиқ бино қўйганлиги учун ҳар қандай қаршилиқ унинг кўнглида исён кўзғар, янаям тўғрироғи, уни таҳқирлар эди.

У биринчи партияни ютқизгач, гўлдурай бошлади ва кибрли бир оҳангда, бу мағлубият ўзининг тасодифий эътиборсизлиги туфайли юз берганини куйиб-пишиб тушунтира кетди. Учинчи сафар эса у қушни хонага кириб, ўз мағлубиятига турли баҳоналарни пеш қилиб

шовқин сола бошлади. У менга имкон қолдирмаслик учун биронта партияни ҳам ютқазिशни хоҳламасди. Дастлаб бу шўхратпарастнинг даргазаб бўлиши кўнглимни чоғ қилди; бир неча партиядан сўнг мен жаҳон чемпионини столимизга чорлаш ниятим амалга ошишига умид билан қарай бошладим.

Учинчи кун деганда ўлжа тузоққа яқин келди. Чентович палубада сайр қилиб юрганида борт деразаси орқали бизнинг ўйинимизни кузатганми ёки гўё ўзини чекиш хонасига тасодифан адашиб кириб қолган кишидек кўрсатибми, ҳар ҳолда, бизга яқин келди. У бизни худди ўз санъати билан шуғулланаётган номуносиб кишилар деб фаҳмлади, шекилли, беихтиёр бир неча қадам нарида туриб қолди ва ўша масофадан туриб шахмат тахтамызга назар солди. Бу пайт юриш навбати Мак Коннорники эди. Айнан шу юришнинг ўзи Чентовичда бизнинг ҳаваскорона ўйинимизни кузатиб, чемпионларга хос қизиқишини уйғотишимиз учун кифоя бўлди. Гўёки сотувчи томонидан тавсия қилинган тутуруқсиз детектив романни varaқлаб ҳам кўрмай, четга суриб қўйган нозиктаб ўқувчидай, у бизнинг столдан узоқлашди ва чекиш хонасини тарк этди. «Ёш болаларнинг ўйинидай туюлди, шекилли», — ўйладим мен бу совуқ, беписанд қарашдан бироз жаҳлим чиқиб. Ранжиган юрагимнинг чигалини ёзиш учун Мак Коннорга ёрилдим:

— Сизнинг юришингиз чемпионни қониқтирмади, чоғи.

— Қайси чемпионни?

Мен ҳозир ёнимиздан ўтган, бизнинг ўйинга менсимай, беписанд назар ташлаган жаноб шахмат чемпиони Чентович эканини тушунтирдим. “Хулласи калом, — қўшиб қўйдим мен, — биз бу ҳолатга чидашга мажбурмиз, донгдор чемпионга тенг келиб бўларканми, унинг беписандлигини юрагимизга яқин олишимиз шарт эмас, камбағалга ёвфон ҳам овқат-да”.

Менинг сўзларим кутилмаганда Мак Коннорга яшин ургандай таъсир қилганини кўриб, ҳанг-манг бўлиб қолдим. У тўсатдан асабийлашиб кетди, ўйнаётган партиямизни буткул унутди, нафсонияти жунбушга келгани боис юрагининг дукуллаб уриши аён эшитилиб турарди. У Чентовичнинг кема бортида экани ва ўзи унга қарши ҳали албатта дона суришини хаёлига ҳам келтирмаган эди. У умрида бирон марта ҳам чемпионга қарши ўйнамаган, фақат, ўзининг айтишича, бир марта қайсидир чемпионнинг қирқ кишига қарши бирваракай баҳсида иштирок этиб, ютишига сал қолган экан. У мендан бу шахмат чемпионини шахсан таниш-танимаслигимни сўради. Мен яқиндан таниш эмаслигимни айтдим. Кейин мендан уни бу ерга олиб келиш учун кўндиришимни илтимос қилди. Мен Чентовичнинг янги танишувларга умуман хуши йўқлигини важ қилиб, бош тортдим. “Қолаверса, жаҳон чемпионининг биз каби учинчи даражали ўйинчилар билан ўйнашга қандай қилиб ҳам хуши бўлсин?”

Гапиришга гапириб қўйдим-да, аммо сўнг “учинчи даражали ўйинчи” жумласини Мак Коннордай иззатгалаб кимса олдида тилга олмаганим маъкулмиди, деб ўйладим. У газабланган кўйи қайсарлик билан Чентович ўзи каби бир жентельменнинг чорловидан бўйин товламаслигига ишончи комил эканини таъкидлаб, бу билан ўзи шуғулланишини баён этди. Унинг илтимосига кўра, жаҳон чемпионининг шахсиятига доир ўз билганларимни сўзлаб бердим. У тўфон отига минди гўё. Мен билан ўйнаётгани эсидан чиқиб, ўрнидан шарт турди-да, сабрини жиловлай олмай, палубага, Чентович томон йўл солди. Елкадор жангчи шиддат билан жанговар ҳаракатларини бошлади. Мен

лол бўлганимча қотиб қолдим. Ўн дақиқалардан сўнг Мак Коннор қайтиб келди. У қадар хурсанд эмасдек туюлди у менга.

“Хўш?” – сўрадим мен.

“Гапингиз тўғри чиқди, – жавоб берди у газаб билан. — Турқи совуқ инсон экан. Мен унга ўзимни таништирдим, кимлигимни ётиги билан тушунтирдим. У ҳатто қўл ҳам чўзмади. Кейин мен, агар у биз билан кўпчиликка қарши бир партия ўйнаса, бошимиз кўкка етишини баён қилдим. У кибр билан менга тепадан қаради; буни ўзига унча эп кўрмаслигини билдирди, дарвоқе, ўз агентлари олдида бурчдор эканлиги, улар бутун сафар давомида унинг гонорарсиз ўйнашига қаршилик билдиришганини рўкач қилди. Унинг энг кам баҳоси ҳар партияга икки юз эллик доллар экан”.

Мен кулдим: “Оқ ва қора тошларни у ёқдан бу ёққа суриб шунча фойда кўриш мумкин эканлигини энди эшитишим. Нима бўлганда-ям, сизнинг унга муносиб жавоб қилганингизга ишончим комил”.

Мак Коннорнинг юзидаги жиддият ўзгармади. “Ўйин эртага тушдан сўнг соат учга белгиланди. Шу ерда, чекувчилар саломида. Осонлик билан унга гапимизни бериб қўймаслигимизга тўла ишонаман”.

“Нима-нима? Сиз ўйинга икки юз эллик доллар тикишга рози бўлдингизми?” – дедим ҳайратдан ёқа ушлаб.

“Нега тикмай? C'est son metier¹. Агар бехосдан тишим оғриб қолса-ю, кема бортида тиш шифокори бўлиб, менинг тишимни суғуриб ташласа, бунинг учун айтганини бериб, уни рози қилмай қўймасдим. Бу одам катта баҳо белгилаб тўғри қилди; ҳар доим асл қудрат эгалари асл тadbиркорлар бўлади. Менга келсак, ҳисоб-китоб қанча очиқ бўлса, шунча яхши. Жаноби Чентовичнинг марҳаматларини кутиб, ўйин сўнгида яна унга қуллуқ қилгандан кўра нақд тўлаганим минг марта яхши. Сирасини айтганда, бир сафар мен клубимизда бир кечанинг ўзида икки юз эллик доллардан зиёдроқ пулни ҳам ютқазганман, лекин унда жаҳон чемпиони билан ўйнамагандим. Кимсан Чентовичдек инсондан мағлуб бўлиш биз каби “учинчи даражали ўйинчи” учун шармандалик бўлмас”.

Мак Коннорга менинг “учинчи даражали ўйинчи” деган арзимас таърифим қанчалик қаттиқ текканини кўриб, беихтиёр хурсанд бўлиб кетдим. Унинг ўз нафсониятини қондириш учун катта пул тиккани учун ҳам унга қаршилик билдирмадим, ахир у менга доим ҳам насиб қилавермайдиган, аввал-бошда режалаштирган ниятимга етишиш имконини тортиқ қилаётган эди-да!

Биз зудлик билан аввалроқ шахмат ўйинига қизиқиш билдирган тўрт-бешта жанобларга олдинда кутаётган ажойиб воқеа ҳақида маълум қилдик. Олдиндаги матчга қулай шарт-шароит ҳозирлаш учун атрофда юрган йўловчиларни нафақат бизнинг стол, балки унинг атрофидаги столларда ҳам имкон қадар тартиб сақлаб, халал бермасликлари ҳақида огоҳлантирдик.

Кейинги куни бизнинг кичик гуруҳимиз келишилган соатда тўла-тўқис тўпланди. Чемпионнинг тўғрисидаги, ўртадаги жой, албатта, ўз-ўзидан Мак Коннорга теги. У газабини ичига ютишга уриниб, тинмай биринкетин аччиқ сигарет тутатар ва бетоқатлик билан қайта-қайта соатига қараб қўяр эди. Аммо жаҳон чемпиони — мен дўстимнинг тафсилотларидан унинг бу феъл-атвори ҳақида анчагина хабардор бўлган эдим — роса ўн дақиқа куттириб қўйди. Бу билан у ўз кибру ҳавосини намойиш қилди, албатта. Сўнг хотиржам кириб келди ва бамайлихотир стол ёнига ўтирди.

¹ Бу унинг касби. (фр.)

У ўзини таништирмадиям — беписанд қиёфаси ва хатти-ҳаракатлари билан “менинг кимлигимни ҳамманг биласан, сенларнинг кимлигининг менга қизиғи йўқ,” деяётгандек эди гўё, — кейин мутахассисларга хос ишчанлик билан, асосий масалаларга ўтди. Бу ерда, бортда, бирваракай ўйин учун шахмат тахталари етарли бўлмагани сабабли, у ҳаммамизнинг унга қарши биргаликда ўйнашимизни таклиф қилди. Ҳар бир юришдан сўнг, бизнинг ўзаро маслаҳатлашиб олишимизга ҳалал бермаслиги учун, у хона бурчагидаги бошқа столга бориб ўтирадиган бўлди. Биз ўз юришимизни амалга оширгач, маданиятсизларча столни тарақлатиш ўрнига, қошиқча билан стаканни чертиб уни огоҳлантирадиган бўлдик. Агар биз қарши бўлмасак, ҳар бир юриш орасидаги вақт ўн дақиқадан ошмаслигини таклиф қилди. Турган гапки, биз мўмин-қобил ўқувчилардай унинг ҳар бир таклифини сўзсиз қабул қилдик. У қора рангли тошларни танлаганини айтди ва тик турган ҳолда биринчи юришини қилгач, ўз таклифига биноан белгиланган кутиш жойига бориб ўтирди ва хотиржам суяниб олиб, қандайдир бир расми журнални варақлашга тушди.

Ўйналган партия гапириб ўтиришга ҳам арзимаиди. Ўз-ўзидан малумки, у кутилгандай яқунланди: биз йигирма тўртинчи юришда муқаррар мағлубиятга учрадик. Ахир, жаҳон чемпионининг беш-олтита ўртамиёна ўйинчиларни ҳамирдан қил суғургандек енгиши унча ҳайратланарли ҳол эмас; Чентовичнинг менсимай ўйнаётганига урғу бериш учун атай чап қўлида тош суриши бизга аламли таъсир қиларди. У ҳар сафар тахтага киноя билан назар ташлар, гўё бизга ёғочдан ясалган шахмат доналарига қарагандай, жуда совуқ кўз қирини ташлаб қўярди. Шу пайтда унинг турқи беихтиёр бир хариш, санқи итнинг нон ушоғига қарагандаги қиёфасига ўхшарди. Менинг назаримда, у ўз зийраклиги билан бизнинг хатоларимизни шунчаки кўрсатиб кетиши ёки бир оғиз дўстона илтифот билан кўнглимизни кўтариши мумкин эди. Бироқ бу инсонийликдан йироқ шахмат усқунаси то ўйин тугагунча миқ этмади, аксинча, “мот” хитобини айтгач, иккинчи партия ҳақида оғиз очишимизни кутиб, столдан қимирламай ўтираверди. Мен бой берилган доллар илк танишув таассуротларимга чек қўяётганидан норози қиёфада бу лоқайд, сурбет зотга зарда қилиб ўрнимдан турдим. Шу пайт Мак Коннорнинг хирилдоқ овози хонани тутди: “Реванш!”

Унинг бу ғайритабиий товуши мени чўчитиб юборди. Мак Коннорнинг қиёфаси маданиятли жентельмендан кўра кўпроқ рақибини уриб йиқитишга чоғланган боксчига ўхшарди. Чентович “шарофати билан” орада кўнгилсиз бир вазият пайдо бўлди. Бир тарафдан, ўзининг бемаъни шахсиятпарастлиги Мак Коннорни қуюшқондан чиқариб юбораётганди. Ботиний газабдан унинг афти бўғриқиб, қизариб, бурун катаклари кенгайиб кетган, юзида тер томчилари ялтирар, лабини қаттиқ тишлаганидан жангари жагининг мушаклари ўйнаб чиққан эди. Мен унинг кўзларида рулет столи қаршисида ўтирган, олтиетти марталаб нуқул омадсиз ранга пул тикаётган кишиларга хос ҳаяжон, эҳтирос учқунларини кўриб турардим. Шу дақиқаларда мен унинг муккасидан кетган худбин эканини тушуниб етдим, гарчи борбудини тикиб бўлса ҳам, ҳамма мол-мулкани ютқизса ҳам, Чентовични ҳеч бўлмаса бирон марта ютиш учун қайта-қайта ўйнайверишга тайёр эди у. Чентович эса, гўё Мак Коннор қиёфасида Буэнос-Айресга етгунча бир неча минг долларлик олтин хазинасини топиб олган каби қатъият билан тикилиб ўтирарди.

Мак Коннорнинг таклифини эшитган Чентович: “Марҳамат, — деди

у илтифот кўрсатган каби. — Жаноблар энди қора доналар билан ўйнайдилар”.

Бир неча иштиёқмандлар қўшилиб бизнинг сафимиз биров катталашгани ва сал-пал жонланганини ҳисобга олмаса, иккинчи партия ҳам аввалгисидан деярли фарқ қилмаган тарзда борарди. Мак Коннор тахтага нигоҳларини шу қадар қадаб олгандики, худди доналарни ўз ихтиёрига бўйсундириб, уларни оҳанрабо ёрдамида суриб ютишга чоғлангандай бир қиёфада ўтирарди. Яна сездимки, у сўхтаси совуқ рақибига қарши “Мот!” дея янграйдиган қувончли ҳайқириқ учун минг долларнинг баҳридан кечишга ҳам тайёр эди.

Унинг дарғазаб, ҳаяжонга тўла кайфияти бизга ҳам аста-секин юқиб бормоқда эди. Ҳар бир юриш аввалгига қараганда бирмунча қизғинроқ муҳокама қилинар, Чентовични ўз столимизга чорлаб белги беришимиздан олдин, сўнгги лаҳзада қайта-қайта бир-биримизни юришдан тўхтатиб, баҳслаша кетардик. Аста-секинлик билан ўн еттинчи юришга етиб келдик ва кутилмаганда, бизнинг фойдамизга ҳал бўладиган каби бир вазият вужудга келди. Чунки, “с” қатордаги пиёдани охиридан битта олдиндаги с2 катагига олиб келишга эришдик; энди фарзинни олиш учун фақатгина уни с1 га суриб қўйиш қолганди. Шубҳасиз, осонгина бу имкониятни ишга солиш барчамизга хуш ёқарди; лекин ҳаммамиз яқдиллик билан бизга фойдали бўлиб кўринган бу юриш Чентович томонидан атайлаб режалаштирилган тузоқ бўлиши мумкинлигидан шубҳаланардик. Аммо, шунга қарамасдан, биз узоқ баҳслашиб ва қайта-қайта таҳлил қилиб, мумкин бўлган юришларни кўриб чиқсак-да, яширин тузоқни топа олмадик. Ниҳоят, белгиланган муддат тугай деганда, биз юришни амалга оширишга қарор қилдик. Мак Коннор пиёдани охириги катакка суриш учун энди ушлаб, жойидан кўзгатмоқчи бўлган эди ҳамки, унинг қўлини кимдир тутиб қолди ва шошилиб унинг қулоғига пичирлади: “Худо ҳаққи! Ундай қилманг!”

Барчамиз беихтиёр унга юзландик. Тахминан қирқ беш ёшлардаги, галати ва қордай оппоқ юзли, биров олдин сайр палубасида кўзимга чалинган бу жаноб, сўнгги дақиқаларда, биз барчамиз маълум муаммога бор диққатимизни тикиб турган пайтимизда, бизга қўшилди. Бизнинг саволчан нигоҳларимизни сезган ҳолда, шоша-пиша қўшимча қилди: “Агар сиз ҳозир фарзинни юрсангиз, у шу заҳоти филни с1га суради, сиз от билан чекинаси. Бироқ у дарҳол бўш турган пиёдасини d7 га юради, кейин сизнинг рухингизга таҳдид қилади, агар сиз от билан шоҳ берсангиз, уни йўқотасиз ва беш-ўн юриш орасида мағлуб бўласиз. Ундан кўра, сиз Алёхиннинг Боголюбовга қарши ишлатган тактикасидан фойдаланинг, у ўшанда 1922 йилги Пестъен катта турнирига туртки берганди”.

Мак Коннор таажжуб билан сипоҳдан қўлини олди ва бизга ёрдам учун кўкдан тушган фариштадай нажот учқунини ташлаган бу кишига биздан ҳам кучлироқ ҳайрат билан тикилди. Ўнта юришдан кейинги мотни аввалдан бемалол ҳисоблаб кўра билган кимса биринчи даражали мутахассис бўлиши керак. Балки ўша турнирга йўл олган чемпионликка даъвогар рақиб тасодифан бу мунозарали лаҳзада келиб қолган ва ўйинга қўшилгандир.

Мак Коннор ҳаммадан олдин ўзига келди.

“Нимани маслаҳат берасиз?” — ҳаяжон билан пичирлади у.

“Бундай юриш қилманг. Аксинча, ўзингизни олиб қочинг! Аввало қиролни хавфли қатордан, g8 дан h7 га суринг. Эҳтимолки, у ҳужумни бошқа тарафга йўналтирар. Лекин сиз рух билан с8—с4 ҳолатидаги

жуфтлик вазиятини вужудга келтирасиз. Бу унга икки томонлама зарба бўлади: бир пиёдаси ва устунлигини бой беради. Кейин йўли очиқ пиёдани шундай пиёдага қарши қўяди. Агар сиз кейин ҳам мувозанатни йўқотмасангиз, дурангга эришасиз. Ундан ортигига эса имкон йўқ”.

Биз яна бир бор лол қолдик. Унинг аниқ фикрлаши тез ҳисоблашидан ҳам ҳайратлироқ эди; гўё у юришларни бирон-бир китобдан ўқиб чиққандай эди. Ҳар ҳолда, унинг ҳужум тактикаси жаҳон чемпионига қарши партияда дурангга йўл очиши биз учун кутилмаган имконият бўлиб, худди ғойибдан келган кўмакка ўхшарди. У шахмат тахтасини бемалол кўриши учун ҳаммамиз четга сурилдик. Мак Коннор яна сўради:

“Шоҳни g8 дан h7 га сурайми?”

“Худди шундай! Даставвал ён бериш керак!”

Мак Коннор унинг кўрсатган йўриғига юрди, биз стаканни чертдик. Чентович ўзининг одатий совуққонлиги билан столга яқин келди ва бир қарашда қарши ҳужумни чамалади. Кейин, худди бизнинг нотаниш халоскор айтгандай, пиёдани шоҳнинг ён қанотидан – h2 дан h4 га юрди.

У юрган захоти бегона кимса ҳаяжон билан пичирлай бошлади: “Рухни олдинга, рухни олдинга, с8 дан с4 га, кейин у пиёданинг олдини тўсади. Лекин бу унга ёрдам бермайди! Сиз эса, с3 дан d5 га юриб, унинг бўш пиёдасини ютиб оласиз. Шу билан яна кучлар тенглашади. Ҳимояланиш ўрнига, фақат олдинга юрасиз!”

У нимани назарда тутаётганини биз тушунмаётган эдик. Унинг гаплари бизга худди хитойчага ўхшаб туюларди. Мак Коннор эса, жодуланган каби, ҳеч нарсани ўйламай, у кўрсатган доналарни сурарди. Биз яна Чентовични чорлаш учун стаканга бонг урдик. У юришдан аввал биринчи марта ўйланиб қолди ва диққат билан шахмат тахтасига тикилди. Сўнг ҳалиги киши башорат қилган тошни юрди. Кейин кетиш учун бурилди. Лекин шу пайт биз учун янгича ва кутилмаган ҳолат юз берди: Чентович нигоҳини кўтариб, бизнинг қаторимизга кўз югуртирди; у очиқдан-очиқ ўзига ким бир зарб билан бундай муносиб қаршилик кўрсатганини аниқлашга чоғланганди.

Шу лаҳзадан бизнинг ҳаяжонимиз орта борди. Айни пайтга қадар биз ишончсизроқ ўйнаётган эдик, энди эса, Чентовичнинг совуқ такаббурилиги дарз кетиши мумкинлиги ҳақидаги фикр ҳаммамизнинг қалбимизга илиқлик киритиб, томирларимизга қон югурди. Биз, дўстимиз навбатдаги юришни тахт қилиб қўйгач – стаканни чертаётиб менинг бармоқларим қалтирар эди, – Чентовични чорладик. Ниҳоят, илк марта биз тантана руҳини тўйдик. Чентович, аввал фақат тик турганича тош суриб кетаётган бўлса, бу сафар иккилана-иккилана, ниҳоят, стулга энгашиди. У аста-секин, сир бой бермасликка уриниб, ўтирди; энди том маънода кучларимиз тенглашганди. Биз уни бир қадар йўриғимизга солиб, камида биз билан бир поғонада ўйнашга мажбур қилган эдик. У узоқ ўйланар, қимир этмай шахмат тахтасига шу қадар тикилиб турардики, киприк қоққани ҳам сезилмасди. Тажанглашган кўйи ўй сураётганидан ҳар гал оғзини очганида, юзларининг мушаклари бўртиб чиқарди. Чентович бир неча дақиқа ўйланиб турди-да, ниҳоят, бир тошни юриб ўрнидан турди.

У кетиши билан дўстимиз пичирлашга тушди: “Айёрона юриш! Пухта ўйланган! Лекин унинг тузоғига тушадиган аҳмоқ йўқ! Зудлик билан тошларни алиштириш керак, иккиланмай алмаштиринг, шунда дурангга эришамиз. Шу билан попугини пасайтириб қўямиз”.

Мак Коннор унинг гапларига амал қилди. Навбатдаги юришда улар ўртасидаги шахмат тахтасида бизга тушунарсиз баҳс давом этди. Биз

шунчаки кузатувчиларга айланиб қолгандик. Тахминан еттита юришдан кейин Чентович “дуранг” деб эълон қилди.

Хонага бирданига сукунат чўкди. Бехосдан тўлқинлар шовқини ва радиодан жаз муסיқаси эшитилди. Сайр палубасидаги ҳар бир қадам товуши яққол сезилар, енгил шабаданинг майин шивирлашлари дераза тирқишидан ичкарига уриларди. Ҳеч биримиз нафас олмасдик, унинг қўққисдан айтган бу сўзи бизни қарахт қилиб қўйган ва барчамиз фавқулудда юз берган ҳолатдан саросимага тушиб қолгандик, ахир, бу бегона одам мағлубият ёқасида турган партиядо вазиятни тиклаб, кимсан жаҳон чемпиони ўз ҳукмига бўйсундирганди.

Мак Коннор зарба егандай орқага тисарилди, “воҳ!” дея тиқилиб қолган нафаси отилиб чиқди. Мен Чентовичга қарадим. Охирги юришлар пайтида унинг юзлари оқариб кетгандай туюлди менга. Лекин у ўзини қўлга олишнинг уддасидан чиқди. У нигоҳидаги совуққонлик ва қатъиятни йўқотмаган ҳолда, шахмат тахтаси устидаги тошларни йиғиб оларкан, босиқлик билан савол ташлади:

“Жаноблар учинчи партияди ҳам ўйнайдиларми?”

Бу саволда ўта хотиржам ва қатъий оҳанг бор эди. Бундан ҳам қизиги, у бу пайт Мак Коннорга умуман эътибор бермас, балки бизнинг халоскоримизга кўзини лўқ қилиб қараб турарди. Муносиб рақибини шашқол ташлашидан таниган қиморбоздек, охирги юришлар пайтида у ўзига қаршилик кўрсатишга қодир рақиб кимлигини ҳис қилганди, чамаси. Файрихтиёрий равишда биз ҳам унинг нигоҳига эргашиб, нотаниш кимсадан кўз узмай қараб турардик. Бу одам то фикрини жамлаб, бир сўз дейишга оғиз жуфтлагунча, иззатталаб Мак Коннор гараз билан, тантанавор оҳангда унга гап қотди:

– Ўйин албатта бўлади! Фақат энди сиз ўзингиз унга қарши ўйнайсиз! Бир ўзингиз Чентовичга қарши!

Шу вақт кутилмаган ҳолат юзага келди. Аллақачон йиғиштирилган столга диққат билан нигоҳини қадаб турган бегона киши ҳамманинг эътибори ўзига йўналганини кўрди, савол назари билан тикилган кўзларнинг сирини босиб, чўчиб кетди ва эсанкираб қолди.

– Асло, жаноблар, асло, – каловланди у хижолат чекиб. – Бунинг сира иложи йўқ. Менга эътибор берманг, арзимаиди. Мен йигирма, йўқ, йигирма беш йилдан буён сира шахмат тахтаси қаршисига ўтирганим йўқ... Ўзимни бу қадар номақбул тутганимдан афсусдаман. Рухсатингизсиз сизнинг ўйинингизга аралашиб, бемаънилик қилганим учун маъзур тутинг... Сизларни бошқа безовта қилмайман.

Биз лол бўлиб қолдик, фикримизни жамлаб олгунимизга қадар у орқасига қайрилиб, хонани тарк этди.

– Бунга қандай ишониш мумкин! – деди жарангдор овоз билан қизиққон Мак Коннор столни муштлаб. – Бу одамнинг йигирма беш йил шахмат ўйнамагани сира ақлга сиғмайди. Ахир, у доналарнинг ҳар бир ҳаракатини, ҳар бир қарама-қарши ўйинни беш-олти юриш илгари ҳисоблаб чиқяпти. Бу ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Бу сира ақлга сиғмайди – шундай эмасми?

У охирги саволи билан беихтиёр Чентовичга юзланди.

Лекин жаҳон чемпиони пинагини бузмай, совуқ афтини ўзгартирмади.

– Бунга мен изоҳ бериш истагидан йироқман. Ҳар ҳолда, бу жаноб гайриоддий ва қизиқарли ўйнади; шунинг учун мен унга атайлаб имкон бердим. – У эран-қаран ўрнидан тураркан, жиддий қиёфада қўшимча қилди:

– Агар бу жанобми ёки бошқалар бирор партия ўйнаш истагида

бўлсалар, мен соат учдан бошлаб ихтиёрингиздаман.

Биз бу гаплардан кейин енгил табассумимизни яширолмадик. Ҳамма йиғилганлар Чентович бизнинг бу нотаниш ёрдамчимизга ҳеч қандай имкон бермаганини, бундай ҳотамтойликни хаёлига ҳам келтирмаганини аниқ биларди. Унинг берган изоҳи вазиятдан чиқиш учун бир баҳона бўлиб, шунчаки эътирозини ниқоблаш учун айтилгани ҳеч кимга сир эмасди. Бу такаббур кимсани таҳқирланган ҳолда кўриш истаги ҳаммамизнинг қалбимизда алангаланиб борарди.

Бунинг устига, сирли кимсага бўлган қизиқиш, бу профессионал шахматчининг беқиёс қатъияти билан камтарлик ўртасидаги мубоҳаса, бизнинг халоскоримиз зарбасига такаббур чемпионнинг чап бериши бизни эсанкиратиб қўйган эди. Бу нотаниш киши ким бўлди экан? Яна бир шахмат даҳосини намойиш қилиш орқали тасодиф ўз кучини кўрсатдими? Ёки номаълум сабабларга кўра машҳур чемпион ўзини бизга таништиришни хоҳламадими? Шу каби ҳар хил фикрларни ўзаро қизгин таҳлил этиб, ўзимизча таъбир қилардик. Кескин фаразлар бизга бегона кишининг сирли журъатсизлиги ва кутилмаган иқдор-эътирофи билан унинг маҳоратли ўйини ўртасида ҳамоҳангликни топиш имконини бермасди. Ҳар ҳолда, бир жиҳатдан ҳаммамиз якдил эдик: янги жанг томошасини асло қўлдан чиқармаслик ва уни ташкил этиш зарур. Бизнинг халоскор эртанги куни Чентовичга қарши бир партия ўйнаши учун қандай бўлмасин илож топишга қарор қилдик. Мак Коннор моддий жиҳатларни ўз зиммасига оладиган бўлди. Бу орада стюарддан сўраб-суриштириб, нотаниш киши австриялик эканини билиб олдим. Бу маълумотни дўстларимга айтгач, унинг ҳамюрти сифатида умумий таклифимизни унга етказиш мажбуриятини ўз бўйнимга олдим.

Бизни шошилиш тарк этган ҳамюртимни бир оздан сўнг сайр палубасидан топдим. У палубадаги ўзига ажратилган ўриндикда ниманидир ўқиб ётарди. Яқин боришдан аввал, имкониятдан фойдаланиб, уни яхшилаб кузатдим. У ҳафсала билан қиртишланган бошини толиққан кўйи ёстикқа қўйди; унинг нисбатан ёш кўринадиган оқимтир чехраси менга тагин гайриоддий туюла бошлади; унинг ақл бовар қилмас даражадаги оппоқ сочлари чаккаларига тушиб турарди; негалигини билмадим-у, бу одам менда тўсатдан қариб қолган кишидек таассурот қолдирди. Унинг ёнига етиб борар-бормас, у мулозамат билан ўрnidан турди ва исм-шарифини айтиб ўзини таништирди. Унинг фамилияси азалдан донғи кетган австриялик бир оилани ёдимга солди. Бу фамилия эгаларидан бирининг Шуберт ҳаммаслакларидан бўлгани ва қиролнинг шахсий табибларидан бири ҳам шу оилага мансуб эканини эсладим. Мен доктор Б.га Чентович чорловини қабул қилиш ҳақидаги илтимосимизни етказганимда у сесканиб тушди. Маълум бўлишича, у ўша ўйин пайтида жаҳон чемпиони билан беллашганидан умуман беҳабар экан. Бу хабар уни таажжубга солди, шекилли, қайта-қайта бу инсон ростдан машҳур жаҳон чемпионими-йўқми эканлигини сўради. Шу заҳоти мен бу вазият зиммамдаги вазифани енгиллатиши мумкинлигини пайқадим. Унинг сезгир-зийраклигини кўнглимдан ўтказиб, ўйинга пул тикилиши, ютқазилган тақдирда моддий зарар Мак Коннор бўйнига тушиши ҳақида оғиз очмасликни оқилона қарор деб ҳисобладим. Узоқ пайт пайсалга солгач, Доктор Б., ниҳоят, фақат бир партия ўйнашга розилик билдирди. Шунга қарамай, бошқа жаноблар унинг кучига ҳаддан зиёд ишониб қолмасликлари учун огоҳлантириб қўйишни мендан илтимос қилди. “Сабаби, – табассум билан қўшимча қилди у, – шахмат партиясини барча қоидаларига кўра ўйнашга менинг қурбим етмаслиги мумкин. Менга ишонинг,

гимназияда ўқиган пайтларимдан буён, яъни қарийб йигирма йилдан зиёд вақт ўтдики, шахмат донасига қўл теккизмаганим асло муболаға ҳам, камтарлик ҳам эмас. Қолаверса, ўша пайтларда менда шахмат ўйини борасида қобилиятдан асар ҳам йўқ эди”.

У бу гапларни шундай табиий, самимият билан айтдики, мен бу гапларнинг тўғрилигига ҳеч иккиланмай ишондим. Мен беихтиёр ўз ҳайратимни яширмай, у ҳар хил чемпионларнинг ҳар бир бетакрор комбинациясини нақадар аниқлик билан эслай олишини, нима бўлганда ҳам, шахмат билан камида назарий жиҳатдан жуда кўп шуғулланганини эътироф этдим. Доктор Б. бу сафар ҳам боягидай ажойиб, истарали жилмайди.

— Кўп шуғулланганман! — Худо шоҳид, айтишнинг ўзи бўлмайди, шахмат назарияси билан ҳазилакам шуғулланмадим. Бироқ, бу умуман бошқача, ғайритабиий вазиятларда кечди. Бу анчайин мураккаб, бошни қотирадиган воқеа. Агар қимматли вақтингизни аямасангиз, ўтмиш-кечмишимни сиз билан баҳам кўраман. Ярим соат тинглашга сабрингиз етса агар...

У ўз ёнидан жой кўрсатди. Унинг таклифини жон деб қабул қилдим. Атрофда ҳеч ким йўқ эди. Доктор Б. кўзойнагини ечиб, четга қўйди ва гап бошлади:

— Самимий одам экансиз. Афтидан, менинг оиламни эсладингиз, шекилли. Лекин, тахминимча, сиз менинг аввал отам билан, кейинчалик ёлғиз ўзим юрғизган адвокатлик идорам ҳақида эшитмаган бўлсангиз керак, чунки биз газетада оммавий муҳокама қилинадиган суд ишларига аралашмасдик. Яна муаммо орттирмаслик учун янги жиҳозлар олмасликка ҳаракат қилардик. Аслини олганда, гапнинг очиғини айтсам, адвокатлик борасида унча тажрибамиз йўқ эди. Асосан, ҳуқуқий маслаҳатлар бериш ва кўпроқ катта бир ибодатхона мулкани бошқариш билан машғул эдик. Отам илгари клерикал¹ партия депутати бўлгани боис бу ибодатхонага яқинлигимиз бор эди.

Бундан ташқари — бугун монархия тарихга айлангани сабабли баъзи тафсилотлар ҳақида очиқ гапирмоқдаман — жамғарма бошқаруви қирол оиласининг баъзи аъзолари қарамоғида бўлгани учун бизга ишонч билдирилган эди.

Сарой ва клирга² бўлган бу алоқадорликни икки авлод татиб улгургани — амаким қиролнинг шахсий табиби бўлганлар — биз бу алоқани узиб қўймасликка баҳоли қудрат интилардик. Бу биз учун тинчгина, беғалва фаолият калити эди ва бу орқали бизга мерос қолган ишончдан кўп томонлама манфаатдор эдик. Аслини олганда, доимий хуфявийлик борасида ва таянч идора сифатида биздан кўп нарса талаб қилинмас эди. Марҳум отамнинг имкониятидаги энг муҳим хусусиятлар шулар эди. Бу борада унинг омади келгани, пулнинг қадрсизланган йиллари, тўнтариш кечаётган пайтлари эҳтиёткорлик туфайли у мижозлар наздида ўз мавқеини сақлаб турарди. Кейинчалик Гитлер Германияда бошқарувни қўлига олиб, черков ва ибодатхона мулкларини талон-торож қилишни бошлаб юборганда, бу ҳаракатлар чегара ортига ҳам ёйилиб бормоқда эди. Мол-мулкларни қисман бўлса-да сақлаб қолиш учун музокара ва келишувлар бошланди. Жамоатчиликка қараганда, биз курия³ ва қирол хонадонининг махфий сиёсий музокараларидан кўпроқ хабардор эдик. Идорамиз

¹ К л е р и к а л и з м — мамлакатнинг сиёсий ва маданий ҳаётида черков таъсирини кучайтиришга қаратилган реакция оқими.

² К л и р — руҳонийлар, бутхона ходимлари.

³ К у р и я — мулкый, миллий ва бошқа аломатларга қараб бўлинган табақалар.

кўпчиликнинг назарига тушмаслиги учун эшик устига лавҳалар осмасдик. Қолаверса, отам иккимиз монархистларнинг барча доираларидан ўзимизни очиқдан-очиқ четга олиб, эҳтиёткорона йўл тутишимиз кутилмаган тасодифлардан бизни омон сақлаб қоларди. Бунга ишониш қийин, лекин бор гап: ушбу йиллар мобайнида Австрияда ҳеч қайси бошқарув органи қирол хонадонининг яширин курьерлари ўзларининг энг муҳим почталарини идорамизнинг тўртинчи қаватига олиб келиб, олиб кетишларини хаёлларига келтирмасдилар.

Национал социалистлар ўз армияларини бутун дунёга қарши узоқ вақт қуроллантиришларидан илгари, барча қўшни мамлакатларда шу каби ўзларининг даҳшатли ва тайёргарликдан ўтган армияларини ташкил этишни бошлаб юбордиларки, таҳқирланганлар, сотилганлар, мансабига қайтариб тикланганлар легиони тузилди. Ҳар бир идора, ҳар бир корхонага ўз “ячейка”ларини қуришди, ҳар бир жойда, ҳатто Долфус ва Шушнингларнинг шахсий кабинетларига қадар ўз “қулоқ” постлари ва жосусларини жойлаштирдилар. Бизнинг идорамизда ҳам уларнинг ўз одами бор эди, буни мен кейинроқ пайқадим. У ақли, қобилияти ўртамиёна бир киши эди. Мен уни руҳоний тавсиясига кўра ҳар эҳтимолга қарши ташқаридаги доимий юмушларни бажаришга мўлжаллаб ишга олгандим. Аслида эса, ундан унча масъулият талаб қилмайдиган топшириқларни бажаришда фойдаланар, телефонларга жавоб бериш, баённомаларни, аҳамиятсиз ва бош қотиришга арзимайдиган ҳужжатларни тартибга солиш каби ишларни унга буюрардик.

Почталарни очишга унинг ҳаққи йўқ эди. Барча муҳим хатларни мен ўз қўлим билан машинкада ёзар, уларнинг нусхаларини сақламас эдим. Ҳар бир аҳамиятга молик ҳужжатни ўзим билан бирга уйга олиб кетардим ва махфий ёзишмаларни монастирь приори¹ ёки врач амакимнинг хизмат хонасида сақлардим. Шундай эҳтиёткорлик чоралари туфайли бу ичимиздаги айғоқчи яширин ишларимизнинг тагига етолмас эди. Аммо бахтсиз тасодиф сабаб бу суллоҳ газанда унга бўлган ишончсизлигимизни сезиб қолган ва бизнинг ундан яширган сирларимиз ортидан ҳид олган экан. Назаримда, бир сафар менинг йўқлигимда курьерлардан бири эҳтиётсизлик қилиб “Аъло ҳазратлари” ҳақида гапириб қўйган бўлса керак. Аслида, у ҳақда гап борса, “барон Берн” деб аташга келишилган эди. Яна бир гумоним, бу пасткаш мактубларни яшириқча очиб ўқиган. Нима бўлганда ҳам, бу аблаҳ, ундан гумон қилгунимгача бормай, Мюнхен ёки Берлиндан бизнинг изимиздан тушиш ҳақида буйруқ олган. Бундан анча кейин — ҳибсда ўтирган пайтларимда унинг дастлабки лоқайдлиги ғайрат билан алмашингани ёдимга тушди, у ҳар сафар хат-хабар жўнатмоқчи бўлсам, менинг пинжимга суқилишга интиларди. Эҳтиётсизлигимни оқламоқчи эмасман, лекин, ахир, Гитлер ҳам ўз вақтида катта дипломатлар ва кўмондонларга маккорлик билан панд бермаганмиди? Гестапо² менинг ортимдан қанчалик синчковлик билан кузатгани Гитлер Венага бостириб қириши арафасида, Шушнинг ўзининг ишдан кетиши ҳақида маълум қилган куни оқшом пайти СС³ чилар мени ҳибсга олишгани келишган чоғда ойдинлашди. Янаям менинг омадим келиб, Шушнингнинг истеъфога чиқиш олдидан сўзлаган нутқини тинглашим билан энг муҳим ҳужжатларни ёқиб юборишга улгургандим. Қолган

¹ Католик монастири бошқарувчиси.

² Г е с т а п о (қисқ. Gestapo – Geheime Staatspolizei) – фашистлар Германиясининг яширин сиёсий давлат полицияси.

³ Фашистик Германияда: соқчи отрядлар.

хужжатларни эса зарурий тасдиқловчи маълумотномалари билан бирга бир саватга жойлаб, ибодатхона ва икки эрцгерцогнинг буюмларига қўшиб, ўзимнинг ишончли кекса уй бекам орқали амакимникига жўнатиб юборгандим. У чиқиб кетган заҳоти ортидан фашист гумашталари кириб келишди.

Доктор Б. сигаретини тутатиш учун бироз танаффус қилди. Гугурт шуъласи унинг юзига тушганда, лабининг ўнг чети асабий учаётганини кўрдим. Бу ҳол у гапираётган пайтда ҳам сезилганди. Бу майин титроқ ҳар икки-уч дақиқада такрорланар, у унчалик бежо кўринмаса ҳам, бутун чеҳрасига ўта бесаранжомлик тусини бериб турарди.

Сиз ҳозир мен ҳақимда, бизнинг кўҳна Австриямиз фидокорлари хўрликлар, таҳқир ва қийноқларга мубтало бўлган концентрацион лагер ҳақида сўзлаб беради, деб тахмин қилаётган бўлишингиз мумкин. Лекин мени у жаҳаннамга ташлашмади. Мени бошқа тоифадаги маҳкумлар сирасига қўшишди. Бу кичик тоифадаги маҳкумлар концлагердаги каби жисмонан ва руҳан чексиз хўрлик ҳамда қийноқлар азобини чеки топталмаган бўлсалар-да, нацистларнинг уларга атаган ноодатий қийноқлари бор эди. Улар биздан ё пул шилиш, ёки қимматли маълумотларга эга бўлишни кўзлашарди. Гестапо учун менинг ўртамиёна шахсиятим бир пуллик эди. Шунга қарамай, улар ўзларининг ашаддий душманлари бўлган давлат раҳбарлари ишончини қозонганимиз учун биздан ўлжа сифатида умидвор эдилар. Биз улар учун гўё монастирға қарши маълумотлар омборининг қалити эдик. Бизга улар монастирь ва кайзер¹ хонадони ва монархиясига дахлдор бўлган ҳамда улар билан алоқада гумон қилинганлар ўртасидаги воситачилар сифатида қарашарди.

Бир жиҳатдан, улар беҳудага жон кўйдирмаётган эдилар. Бизнинг қўлимиздан ўтадиган жамғарма ва маблағлар устомонлик билан яширилганди ва уларни тополмай гумашталарнинг жони ҳалак эди. Улар биринчи кунёқ мени қўлга олиб, бу жумбоқнинг жавобини ичимдан суғуриб олмоқчи бўлишди. Мен каби муҳим маълумот ёки пул ундирилиши мумкин бўлган ўлжа-маҳбуслар шунинг учун ҳам концлагерларга ташланмади, балки ўзгача усуллар билан қийноққа солинди. Агар ёдингизда бўлса, бизнинг канцлеримиз ва барон Ротшильд тикансимли маҳбуслар лагерига ташланмаганлар, аксинча, уларга махсус шароитлар ҳозирланган, ўша пайтда гестапонинг бош штаби бўлган “Метрополь” меҳмонхонасидан алоҳида хоналар ажратилганди. Гестапонинг мақсади уларнинг қариндошларидан миллионлаб миқдорда бадал ундириш эди. Шу каби кўргулик мендек нотавоннинг ҳам бошига тушганди.

Меҳмонхонадан ажратилган алоҳида хона — ўта инсоний гамхўрлик каби эшитилади-а қулоққа? Лекин чин сўзим, бизга асло инсоний муносабатда бўлишмади, аксинча, айёрона ишлаб чиқилган усуллар билан азоблашди. Бизни музлама баракларга йигирматалаб қамаб қўйиш ўрнига, ўзлариники каби иситилган, кўрпа-тўшакли меҳмонхона номерларидан ажратиб беришди. Чунки улар кучли тазйиқ остида биздан муҳим “маълумотлар”ни суғуриб олишмоқчи эди. Улар қуруқ таёқ билан одатий дўппослаш ёки жисмоний азоб бериш ўрнига, бизни маккорлик йўли билан — ташқи ҳаётдан тамоман ажратиб қўйиб, руҳан қийноққа солдилар. Бизга ҳеч нарса қилишмади — бизни фақат бутунлай бўшлиқ ичига улоқтиришди. Инсон учун бўшлиқдан ортиқ босим йўқлигини билган ҳолда, ҳар биримизни алоҳида вакуумга,

¹ Император.

алоҳида хонага қамашди. Совуқ ва калтакдан кўра ички қийноқ кучлироқ таъсир қилишини билган ҳолда, бизни ташқи дунёдан бутунлай узиб қўйиб, тилга киришимизни кутдилар. Биринчи қадам қўйишим биланоқ, бу хонанинг файзсизлиги кўнглимни хижил қилганди. Хонада эшик, каравот, курси, юз-қўл ювгич ва биргина панжарали дераза бор эди. Эшик эса кечаю кундуз қулфлоқ турарди. Стол устида на китоб, на газета, на бир варақ қоғоз; дераза ортида пишиқ гиштдан урилган девор; теварагимда ўзимнинг “мен”им, танамда эса бўшлиқ. Менинг ҳамма нарсамни олиб қўйишганди: вақтни билмаслигим учун соатимни, ёза олмаслигим учун қаламимни, томиримни кесмаслигим учун пичоғимни; ҳатто энг кичик эрмак — сигаретни ҳам тортиб олишди. Кўз олдимда фақат қоровул: инсон қиёфасида, бироқ ундан бирорта инсоний садо чиқмайди. Унинг менга бирор сўз айтиши ҳам, саволимга жавоб қайтариши ҳам тақиқланган. Кўз, қулоқ, ҳамма сезги аъзоларим саҳардан то тунгача озуқасиз, мажруҳ эди. Фақат ўзим билан ўзим қолганман, атрофимда ўша тўрт нажотсиз соқов жисм: стол, каравот, дераза, юз-қўл ювгич. Мен жимжитлик уммонида, зулмат қаърида батисфера ичидаги ғаввос каби тубсизлик исканжасида қолгандим. Гўё шу ғаввоснинг сув юзига чиқишига нажот берувчи биргина арқони ҳам узилиб кетган-у, бу ғаввос сассиз-садосиз уммон қаърида, ваҳима билан олишаётгандек аҳволда эдим. Ҳеч нарса қилишнинг: ҳеч нарса эшитиш, ҳеч нарса кўришнинг имкони йўқ, тўрт тарафинг замонсиз ва маконсиз бўшлиқ. У ёқдан бу ёққа юрасан, ўй-хаёллар тинмай ўтаверади... ўтаверади... тинмай такрорланаверади. Лекин ҳатто ўй-хаёл учун ҳам таянч нуқтаси даркор, йўқса улар ҳам қуён каби ўз атрофида мантиқсиз гир-гир айланаверади, улар ҳам бўшлиққа дош беролмайди. Тонгдан тунгача ҳадеб, ҳар куни бир нимани интиқ кутасан, бироқ ҳеч нарса юз бермайди. Кутаверасан, кутаверасан, кутаверасан... ўйлайверасан, ўйлайверасан, ўйлайверасан... чаккаларинг зирқираб кетади. Лекин ҳеч нарса юз бермайди. Ёлғизлигингча қолаверасан. Ёлғиз... Ёлғиз...

Шу зайлда икки ҳафта ўтди. Агар уруш бошланган тақдирда ҳам, мен беҳабар қолаверардим; менинг дунёим фақат стол, эшик, каравот, юз-қўл ювгич, курси, дераза ва девор, қилт этмай шу девордаги гулқоғоз расмларига тикилиб туравераман. Нақшларнинг ҳар бир чизиги темир бигиз билан ўйиб чизилгандай, худди менинг пешонамдаги тиришлар каби. Умримда бирор нарсага бунчалик узоқ тикилмаганман.

Ниҳоят, терговлар бошланди. Тўсатдан мени чақирди, кунмиди, тунмиди, хабарсиз қолавердим. Мени қаёққа олиб боришаётганини билмасдим, бир неча йўлакдан ўтдик; кейин бир жойда тўхтаб турдик. Олдимизда стол, унинг ортида икки махсус либос кийган киши ўтирибди. Стол устида бир даста қоғоз, қайдномалар бўлса керак, лекин нима ҳақидалигини билиб бўлмасди. Кейин сўроқ бошланди, тўғри ва нотўғри, тушунарли ва мужмал, пардали ва илмоқли саволлар, жавоб бераётган пайтингда, бегона, ёвуз бармоқлар қоғозларни варақлаб туради. Улар нима ҳақидалиги эса мавҳум. Ўша бегона ва ёвуз қўллар баённомаларга нималарнидир ёзиб туради ва улар нима ёзаётганлиги менга қоронғу. Лекин мен учун бу сўроқлар ичида энг кўрқинчлиси — гестапо одамлари менинг идорамда амалга оширилган ишлар ҳақида нималарни билишади, улар ҳақида суриштиришни қачон бошлашди экан, деган ҳадик эди. Сизга аввал айтганимдай, энг масъулиятли қоғозларни мен энг сўнгги дақиқаларда уй бекам орқали амакимникига жўнатган эдим. Аммо улар амакимнинг қўлига тегдимикан? Балки етиб бормагандир? Хизматчим уларни нималардан хабардор қилган экан?

Қайси хатлар уларнинг қўлига етди экан, бизнинг ҳимоямиздаги бирон-бир монастирнинг галварс руҳонийсидан ноҳўя маълумот олишмадимикан?

Улар эса тинмай саволлар беришарди. Фалон ибодатхона учун қайси қоғозларни сотиб олганман, қайси банклар билан алоқа қилганман, жаноб фалончини танийманми-йўқми, Швейцариядаги қулоқ эшитмаган фалон жой билан хат ёзишганманми-йўқми? Улар мендан сўроқ пайтида нималарни ўсмоқчилаб билишди, фаҳмлаб улгурмасдим. Ҳар бир жавобим ўзимга қарши ўқотар қурол бўлиши мумкин эди. Улар билмаган бирор нарса ҳақида гапириб қўйсам, кимнингдир жонини билмай гаровга қўйишим мумкин. Кўп ёлғон гапирсам, ўзимга жабр бўлиши мумкин.

Лекин тергов энг даҳшатлиси эмасди. Энг даҳшатлиси — терговдан сўнг яна ўша бўшлиққа тушишим эди. Яна ўша стол, ўша каравот, ўша юз-кўл ювгич, ўша гулқоғоздан бошқа нарсаси бўлмаган хонага тушишим.

Ёлғиз қолишим билан терговдаги ҳамма гапларни тасаввуримда тиклашга ҳаракат қилдим: қандай жавоб беришим лозим эди, нималарни мулоҳаза қилмай айтиб қўйдим экан, кейинги сафар уларнинг шубҳасини тарқатиш учун нима деб жавоб беришим лозим? Мен узоқ ўйладим, мулоҳаза қилдим, айтган гапларимни таҳлил қилиб чиқдим, уларнинг саволлари ва ўзимнинг жавобларимни қайтадан эслаб, тафаккур элагидан ўтказдим. Улар нималарни баённомага киритган бўлишлари мумкинлигини тахминлашга ҳаракат қилдим. Бахтга қарши, буларни билишнинг ҳеч иложи йўқлигини, буларнинг тагига ҳеч ета олмаслигимни тушундим. Бўм-бўш хонада шумшайиб ўтирар эканман, бу фикрлар тинмай гужғон уриб, миямни кемиришдан ҳеч тўхтамасди, қайта-қайта, янгича тусга кириб, шууримни парчалар эди. Ҳатто уйқумда ҳам босинқираб чиқдим. Ҳар сафар гестапонинг терговлари, сўроқ-саволлари қайтадан онгимни остин-устин қилиб, шафқатсиз ғажирди. Даҳшатлиси, бу терговлар бир соат ичида тугарди-ю, яна ўша бир зайлдаги ўй-хаёлларга чирмаб, ёлғизлик ботқоғига улоқтирарди. Атрофимда эса ўша тилсиз жисмлар: стол, шкаф, каравот, гулқоғоз, дераза. Диққатни чалғитиш имконсиз, на китоб, на газета, на ўзга қиёфа, бирор нарса ёзиб эрмак қилиш учун на бир қалам. Кўзлар бесаранжом, бармоқлар титрайди. Эрмак учун ҳатто гугурт чўпи ҳам йўқ. Фикрни жамлаш имконсиз. Доим ўша ёғда қовуриламам: улар нималарни билишади? Кеча нималарни айтдим? Кейинги сафар нима дейишим керак? Оқибат, бу меҳмонхона тартиби инсон руҳиятини ҳалок қилиш учун ўйлаб топилганини тан олдим. Концлагерда балким тош ташитишар, қўллар қонар, оёқлар музлар, бадбўй ва аёз кулбаларга ўнталаб-йигирматалаб тиқиштириб қамашар, лекин инсонлар бир-бирларининг юзларини кўришади, далани, аравани, дарахтни, юлдузни кўра олишади, узоқларга тикилишади, бу ерда эса фақат бир хил жисмлар, даҳшатли бир хиллик. Бу ерда ўй-фикрдан чалғишнинг иложи йўқ. Алахсирашлар, тинкани қуритувчи руҳий оғриқ. Уларга айнан шу нарса керак эди. Мен ўз ёғимга ўзим қовурилишим, фикрларим тўрига ўралиб, нафас ололмай қолишим керак эди уларга. Ва охир-оқибат мен ҳаммасини тан олишим, ҳаммасига иқроор бўлишим керак эди. Улар истаган керакли ҳужжатлар ва шахсларни ошкор қилишдан бошқа чорам қолмасди. Аста-секин бу бўшлиқ босими остида асабларим заифлашиб, мўртлашиб бораётганини сеза бошладим. Бунинг ваҳимали оқибатидан қўрқиб, хаёлларимни бошқа нарсалар билан чалғитишга тиришдим. Ўзимни алахситиш учун авваллари ёд олган барча нарсаларимни қайта

шууримда тиклашга, овоз чиқариб қайтаришга ҳаракат қилдим. Давлат мадҳияси ва болаликдаги ўйнаб айтилувчи шеърлар, гимназиядаги Ҳомер, Фуқаролик кодекси бандлари. Кейин эса математик амалларни хаёлан бажаришга уринардим, сонларни бир-бирига қўшардим, айирардим, лекин барибир хотирам тобора сустлашиб борарди. Қайта ва қайта ўша фикрлар ёпирилиб келаверарди: улар нималарни билишади? Кеча мен нима дедим? Кейинги сафар нима дейишим лозим?

Бу таърифга сиғмайдиган азоблар тўрт ой давом этди. Тўрт ой — оғизнинг бир четидан чиқиб кетади, атиги икки бўгин! Ёзай десанг — атиги олтита ҳарф. Тезроқ айтсанг тилинг бир айланади, холос, тўртдан бир сония кифоя: тўрт ой! Лекин бу маконсиз, замонсиз даҳшат ичида кечган сониялар азобини ҳеч ким тасвирлолмайди, ҳеч ким ўлчаб олмайди. У ерда вақт қандай имиллаб ўтганини на тушунтиришнинг ва на ифодалашнинг имкони бор. Ҳар қандай кимсани гажиб кемирувчи, борлигини нуратувчи бу турғун бўшлиқ. Бўшлиқ, бўшлиқ, бўшлиқ... Ва яна ўша қаққайган стол, каравот, юз-қўл ювгич ва гулғоғозли девор. Муттасил ҳукмрон гунг сукунат. Ўша-ўша оғзига қулф солган, овқатни олдинга суриб серрайиб чиқиб кетадиган қоровулнинг башараси. Ўша-ўша сен қамалган вакуумдан чиқиб кетолмаётган, миянгда говлаган, сурункали фикрлар...

Онгим алғов-далғов бўлаётганини сезиб ваҳимага туша бошладим. Дастлабки терговларда фикрим тиниқ эди, осойишта, мулоҳаза билан жавоб берардим. Нимани гапиришим керак — нимани йўқ, ажрата билардим. Энди эса, оддий гапларни ҳам дудуқланиб айтаман, чунки гап бошлашим билан, худди гипноз қилингандай, баённома қоғози устида қитирлаётган перога тикилиб қоламан, ўз сўзларим ортидан қувиб кетаман. Кейин ўз устимдан назоратни йўқотиб қўяётганимни ҳис қиламан. Ўзимни қутқариш учун ҳамма билганларимни, балки ундан ҳам кўпини айтиб юборадиган мудҳиш лаҳза яқинлашаётганини сезаман. Бу тор ковакдан чиқиб кетиш учун ўн икки кишини сотиш, уларнинг сирини ошкор қилиш ҳам кўзинга кўринмайди. Бир ютум енгил нафас олиш учун барча манфаатларингни четга сурасан. Бир оқшом чиндан-да ўз сабримга чўка бошладим, қоровул менга овқат келтирганда, жон ҳолатда қоровулга бақира кетдим: “Мени терговга олиб боринглар! Мен ҳаммасини айтаман! Ҳаммасини очиқ айтаман! Қоғозлар қаердалигиниям, пуллар қаердалигиниям айтаман! Ҳаммасини айтаман, айтаман!” Бахтимга у мени эшитмади. Балки эшитишни хоҳламагандир.

Шу даҳшатли лаҳзалар орасида бир муддат бўлсаям, нажот учқуни милтиллади. Бу июлнинг охирида, булутли, ёмғирли кун эди: бу тафсилотларни аниқ эслаганимнинг сабаби — ўшанда мени сўроққа олиб боришган йўлак деразаларини ёмғир тинимсиз чертарди. Терговчи хонасининг даҳлизида узоқ кутиб турдим. Ҳар сафар мени олиб келишганда, бу ерда узоқ куттиришарди: бу ҳам бир ўзига хос усул эди. Сени камерангдан чақиришган пайтда, ётган катагиндан тўсатдан олиб чиқишганда юрагинг ҳаприкиб кетади. Тергов хонасига яқинлашган саринг ўзингни қўлга олиб, қаршилиқ кўрсатишга бор кучингни йиққанингда, сени узоқ куттиришади. Мантиқсиз кутаверасан, бир соат ўтади, икки соат, уч соат — то жисмонан чарчаб, руҳан тамом бўлмагунингча. Ўша пайшанба, 27 июль куни, мени ҳар сафаргидан ҳам узоқроқ куттиришди. У лаҳзалар ёдимда муҳрланиб қолгани сабаби — ўша кун соат икки марта бонг урган пайтда ҳам мен тик оёқда кутиб турардим. Икки соат тик оёқда туриб, ўтиришга рухсат беришмагандан кейин одамнинг қанчалик толиқиши ўз-ўзидан маълум.

Деворда осиглиқ турган тақвимга кўзим тушганда, маълумотга ташна кўзларим бу ёзувларга, бу босма ҳарфларга қанчалик ютоқиб тикилганини сизга тушунтириб беролмайман. Бу рақамлар, бу бир қатор терилган ҳарфлар: “27 июль”, мен девордан кўзимни узолмасдим, бу санани онгим тинмай муҳрлар эди.

Кейин яна кута бошладим, кутавердим, кутавердим. Эшикка қарадим, қачон очиларкан, дея узоқ тикилдим. Хаёлимда биргина фикр: мендан нималарни сўрашлари мумкин? Барибир бу тошбағир золимлар мен ўйлаб қўйган нарсани сўрашмайди, дейман ўз-ўзимга. Лекин ҳаммасидан қийини тик турганча кутиш эди. Шунга қарамай, бу хонанинг ўзим ётган хонадан бошқачалиги, бироз кенгроқлиги ва деразасининг иккиталиги дилимга хуш ёқарди. Бу ерда каравот ҳам, юз-қўл ювгич ҳам йўқ. Мен миллион марталаб кузатган дераза тоқчасидаги тирқиш ҳам йўқ бу ерда. Эшик ҳам бошқача бўялган, девор ёнида бошқа бир курси турибди, чапда рўйхат китоблари, қайдноmalar тахланган жавон. Яна гардероб ҳам бор. Унда уч ёки тўртта ивиган шинел илинган: менинг жаллодларимнинг ёпинчиқлари.

Қаршимда – кўз олдимда янгича бир воқелик турарди. Бор вужудим билан шинелни томоша қилардим, кўзларимнинг ташналигини қондириш учун ҳарислик билан ҳар бир майда-чуйдаларни бир-бир томоша қилардим. Мен бу шинелларнинг ҳар бир чокига синчиклаб тикиламан. Масалан, шинель ёқаларидан сирпалиб тушаётган ёмғир томчиси, бу сизга қулгили туюлиши мумкин, мен бу томчининг сирғала-сирғала пальтодан узилишидан то ерга тушишигача кузатиб тураман. Чок бўйлаб тушадими – ё бошқа томонга оқиб кетадими, ёхуд узоқроқ туриб қоладими – ҳамма-ҳаммасини дақиқалаб кузатаман, менинг ҳаётим худди шу томчига боғлиқ каби ундан кўз узмайман. У узилиб тушгандан кейин пальтодаги тугмаларни санай бошлайман: биринчисида саккизта, иккинчисидаям саккизта, учинчисида эса ўнта тугма. Сўнг шинелларнинг фарқларини таҳлил қиламан ўзимча; шу каби аҳмоқона, арзимас майда-чуйда нарсалар кўзларимнинг ташналигини босади, нигоҳимни қитиқлайди, ўзига чорлайди; бу ҳарисликни тасвирлаш амримаҳол.

Тўсатдан, бир томонга суқ билан тикилиб қолдим. Бехосдан бир пальтонинг ён чўнтаги бироз қаппайиб турганини пайқаб қолдим. Сал яқинроқ бордим ва тўртбурчак шаклидан бу нарсанинг нималигини тахмин қилдим, наҳотки бу китоб бўлса! Менинг тиззаларим титрай бошлади. КИТОБ! Тўрт ойдан буён биронта китобни қўлимга олмаган эдим. Китобни кўз олдимга келтирар эканман, ундаги кетма-кет тизилган сўзлар, сатрлар, бетлар, варақларни эслаб юрагим орзиқиб кетарди. Уларда тажассум топган фикрларни ўқиш, мулоҳаза қилиш, миямнинг қақшаб ётган жойларини улар билан тўлдириш иштиёқи этимни жимирлатиб, ақлимни шоширарди. Кўзларим гўё ҳозир пальтога ўт сачратиб, уни тешиб юборгудек эди. Ниҳоят тоқатимни жиловлаб туролмай, беихтиёр у тарафга қадам ташладим. Китоб солинган пальтони пайпаслаб кўриш фикрининг ўзиёқ асаблар таъсирида бутун вужудимни ловуллашиб юборди. Унинг бошқа нарса бўлиши мумкинлиги хаёлимга ҳам келмай, тобора яқинлашиб борардим. Бахтимга, нарироқда турган қоровул, балки икки соат оёқда туриб чарчаган-у, деворга суюнмоқчи, деб ўйлагандир, менинг бу хатти-ҳаракатларимни пайқамасди. Ниҳоят, пальтонинг ёнгинасига бориб, уни пайпаслаб кўриш учун атай қўлларимни орқамга қилдим. Унга бармоқларим тегиши биланоқ, тўртбурчак шаклини ич-ичимдан ҳис қилдим. Қаттиқроқ босиб кўргач, унинг эгилувчанлиги ва билинар-

билинмас шитирлашидан ишончим комил бўлди — китоб! Китоб! Миямга ўқ теккандек фикр урилди: китобни ўғирла! Балки, омадинг чошиб, уддаласанг, кейин камерага беркитиб қўясан, ана ундан кейин — ўқийверасан, ўқийверасан, ўқийверасан, бош кўтармай ўқийверасан! Бу фикр шууримга ўқдай санчилди: аввал қулоқларим шангиллаб, юрагим гупиллаб ура бошлади, кейин қўлларим музлаб менга бўйсунмай қўйди. Бироқ дарҳол ўзимни тутиб олдим ва пальтога янада яқинлашдим. Қоровулнинг эътиборини тортмасликка уриниб, орқа қилинган қўлларим билан чўнтакдан китобни авайлаб, аста-аста суғуриб чиқара бошладим.

Эпчиллик билан чиқариб олганим мўъжазгина китобча эди. Қилган ишимдан илк бор кўрқиб кетдим. Лекин орқага қайтиш йўқ! Қайтиб нима ҳам қиламан? Мен китобчани орқамга, шимимнинг камарига қестириб, секингина бир четга сурилдим. Энди эҳтиёт бўлиш керак эди. Мен гардеробдан нарироққа бориб турдим. Китоб тушиб кетмаслиги учун қўлим билан камарни маҳкамроқ ушлаб олдим.

Ҳадемай тергов бошланди. Бу сафар доимгидан ҳам қаттикроқ қийналдим, чунки жавоб бераётган пайтимда китобни тушириб юбормаслик учун ҳушёр туришим керак эди. Бор эътиборимни шунга қаратдим. Омадим келиб, бу сафар тергов узоқ давом этмади. Энди китобни эсон-омон хонамгача олиб бориш қолганди. Тафсилотларга кўп тўхталмайман-у, буни айтмасам бўлмас: йўлнинг ярмига етганимда беҳосдан китоб пастга сирғалиб кетса бўладими! Энгашиб, уни кўтариш учун ёлғондакам йўталишга тўғри келди, амаллаб уни камаргача кўтариб олдим. Ва ниҳоят қутилган он келди: мен ўз дўзахимга қадам қўйдим, тагин ёлғиз қолдим, лекин энди ёлғиз эмасдим!

Балки, кирибоқ, апил-тапил китобни олиб, ўқий бошлади, деб ўйлаётгандирсиз. Асло! Аввал мен хурсандлик лаззатини тотмоқчи эдим. Ёнимда китоб борлиги бахтини туйиш, асаб толаларимни чертаётган қувонч, бу ўғирланган китоб ичида нималар борлигини тахмин қилиш роҳати; хаёлимда бир фикр гужғон ўйнарди: қани энди китобнинг ҳарфлари майда-майда ва жуда кўп бўлса, варақлари ниҳоятда юпқа бўлса-ю, уни узоқроқ муддат ўқисам! Кейин бу китоб унча енгил ва осон ўқилмаса, қайтанга диққатни қаттиқ тортиб, катта ақлий куч талаб қиладиган бўлса, ўрганадиган, ёлдайдиган жумлалари бўлса, қани энди шеърлар бўлса, деб орзу қилдим. — Телбаларча хаёлий орзу! — Гёте ёки Ҳомернинг асари бўлса! Ниҳоят, бу орзуларни қизиқувчанлик ва сабрсизлик енгди. Қоровул тўсатдан кириб қолса, довдираб қолмаслик учун каравотга чўзилиб олдим ва секин-аста китобни камар остидан суғуриб чиқардим.

Унга илк назар ташлашим биланоқ довдираб қолдим, аччиқ алам вужудимни қамраб олди: Шунча хавф-хатарларга чап бериб, қанча орзиқишлардан кейин эришган китобим бор-йўғи чемпионатлардаги бир юз эллик партия жамланган шахмат қўлланмаси экан. Агар қамаб қўйилган, тўрт девор ичида қолмаган бўлсайдим, бу китобни шу заҳоти деразадан улоқтирган бўлардим. Ахир, менга бу бошқотирманинг нима кераги бор? Мен бор-йўғи гимназияда ўқиган чоғларимда бошқа болалар каби зерикканимдан шахмат тахтасига аранг бир неча марта яқинлашганман. Лекин бу назарияларни нима қилишим мумкин? Шахмат ўйнаш учун камида ёнингда бир шерик бўлиши керак-ку, қолаверса, бу ерда на шахмат тахтаси, на доналари бор. Норози кайфиятда, балки бирор ўқиғулик нарса чиқиб қолар деб китобни бирма-бир варақладим. Кириш сўзи, кўрсатмалар; давомида эса чемпионат партияларининг диаграммаларию уларнинг тагида а2—а4,

f1—g3 каби тушунарсиз белгилардан бошқа нарса тополмадим. Буларнинг бари менга мен ечимини тополмайдиган алжабрга ўхшаб туюларди.

Аввалига секин-секин а, b, c каби ҳарфлар узунасига қаторларни, 1 дан 8 гача рақамлар кўндаланг қаторларни билдиришини фаҳмлаб олдим. Улар кесишган катак шахмат донаси турган жойни англитишини тушундим. Бу диаграммалар ўйиннинг умумий ҳолатини ифодаловчи тил экан. Балки камерамда шахмат тахтасига ўхшаш бирор нима бўлса, бу партияларни тиклаб, ўйнашга уриниб кўриш мумкинмикан, деб ўйладим. Ғойибдан келган хабардай, чойшабимдаги дағал катакларга кўзим тушди. Чойшабни таранг тортиб, олтмиш тўртта катакни чегаралаб белгилаб, ўйнаса бўлар экан. Аввалига китобнинг биринчи варағини йиртиб олиб, қолганини тўшагим остига беркитдим. Кейин нон увоқларини сиқиб, улардан четдан қараса кулгини қистатадиган шоҳ, фарзин ва бошқа шахмат доналари ясай бошладим. Узоқ уринишлардан кейин, ниҳоят, шахмат китобида чизилган ҳолатни катак-катак чойшаб устида тикладим. Бир партияни бошдан-оёқ ўйнаш учун илк уринишларим нон бўлакчаларидан ясалган доналарим туфайли зое кетди. Кейин уларнинг рангини фарқлаш учун ярминини чангга суркаб чиқдим. Дастлабки кунлари кўп бора чалкашиб кетавердим; беш марта, ўн марта, йигирма марталаб биринчи партияни бошидан бошлашга тўғри келди.

Лекин дунёда менчалик бекорчи ва беҳуда вақти кўп, бўшлиқнинг қули бўлган, зерикишдан қутулиш учун ҳар нарсага тайёр, сабрдан бошқа юмуши қолмаган инсон бормиди? Қаранг, олти кун деганда бир партияни бенуқсон охирига етказибман-а! Кейинги саккиз кун ичида ҳатто нон-доначаларни ишлатмасдан, уларни фақат хаёлан ўйнадим, кейинги саккиз кунда чойшаб ҳам керак бўлмай қолди. Бошида менга мавҳум туюлган a1, a2, c7, c8 каби ифодалар тасаввуримда худди ғойибий сурат каби гавдаланди. Бу ҳолатга ўтиш ва кўникиш унча қийинчилик туғдирмади ҳам: мен шахмат тахтаси ва тошларини хаёлан тикладим. Кўп овозли мусиқа асарида ҳар бир товуш ва оҳангни илғаш учун ногага атиги бир назар ташласа кифоя қиладиган мусиқачи каби мен ҳам доналар ҳолатига номигагина қараб кўярдим. Навбатдаги икки ҳафта ичида ҳар бир партияни ҳеч қийинчиликсиз китобсиз ёддан, шахматчилар тили билан айтганда, тусмоллаб, хотирада ўйнайдиган бўлдим. Мана шунда, безбетларча қилган ўғрилигим эвазига чексиз мамнуният билан мукофотланганимни сездим. Чунки четдан аҳмоқона, мақсадсиз туюлган бу қилмишим менга бу хонада ҳукмрон бўлган бир хиллик офатига қарши енгилмас қурол бўлганди: ахир бу китобда бир юз эллик партияни қандай ўйнаш йўриқлари бор эди. Бу янги машғулотиمنىнг жозибаси йўқолмасин учун, ўз кун тартибимни тузиб олдим: икки партия эрталаб, икки партия тушдан сўнг ўйнайман, оқшомда бир сидра бу партияларни қайтариб чиқаман. Шу билан аччиқ ичакдай чўзилаверадиган кунларимга мазмун кирди. Мен энди бекорчилик азобидан қутулдим, чунки менга шахмат ўйини ноёб неъмат, бу тору танг жойда онгимнинг ўтмаслашиб, занглашига қарши бир омил, шуурим ойнасини ярқиратувчи восита бўлди. У фикратим тигини қайроқ каби чархлаб турди. Аввалида чемпионлик партияларини фақат қуруқ, ғайриихтиёрий такрорлаб ўйнаган бўлсам, аста-секин дилимда бу ўйиннинг санъати ва завқи уйғонди. Мен унинг нафосати, ҳийлалари ва зукколиклари, ҳужум ва ҳимоя йўллари фаҳмлай бошладим. Аввалдан чамалаш, комбинация, қарши ҳужум техникаларини ўзлаштирдим ва гўёки ҳар бир шахмат устаси ижод қилган нотанинг

ўзига хос оҳангини чала оладиган, худди бир шоирнинг байтларини илк мисрасидаёқ танийдиган бўлдим. Бу юмуш менинг ҳаётимга завқу шавқ киритди ва Алёхин, Ласкер, Боголюбов, Тартаковер каби забардаст шахматчилар сиймолари менинг ёлғизлик кулбамга дўст каби ташриф буюришди. Гўё ўлик хонага руҳ кирди ва бу мутгасил машгулотларим фикрлаш қобилиятимни қайта тиклади. Онгим энди тиниқлашди ва доимий тафаккур машқлари туфайли чархланди. Айниқса, тергов пайтида нақадар аниқ-тиниқ ва мулоҳаза билан фикрлаётганимни сезардим. Беихтиёр шахмат тахтаси устида ўзгалар таҳдидидан ҳимояланиш ва чап бериш йўриқларини ўзлаштирдим. Шу пайтдан бошлаб тергов пайтлари ўз заифликларимни бартараф этдим ва ҳатто гестапочилар аста-секин менга ҳурмат кўрсата бошлашди. Балки улар мен бу тазйиқларга қарши кучни қаердан олганим ҳақида ўзаро баҳслашишган бўлса ҳам ажаб эмас.

Менинг бу китобдаги бир юз эллик партияни кунма-кун мунтазам ўйнаб чиққан бахтиёр чоғларим икки ярим-уч ой давом этди. Кейин мени қутилмаганда қоронғу туйнук ўзига торта бошлади. Тўсатдан яна ўша бўшлиқ онгу жисмимни қамраб олди. Чунки шу пайтгача ҳар бир партияни йигирма-ўттиз марталаб ўйнаб чиққандим, эндиликда уларнинг янгилик жозибаси, завқи йўқолганди, уларнинг руҳни тетиклаштирувчи, олға ундовчи қуввати тугаб битганди. Ҳар бир юришни ёд билган партияларингни ҳадеб қайтараверишда нима маъни бор? Эндигина зерикишга қарши бу малҳамни кашф қилганимда, унинг таъсир муддати тугади, энди на завқ, на иштиёқ қолди. Ўзимни банд қилиш учун диққатимни тортувчи ва муқаррар бекорчиликдан чалғитувчи янги партиялар кўрсатилган бошқа бир китоб керак эди менга. Мен энди ўзим билан ўзим ўйнашга, аниқроғи, ўзимга қарши ўзим ўйнашга ҳаракат қила бошладим.

Бу ўйинлар сарасининг руҳий ҳолатга таъсири ҳақида ўйлаб кўрганмисиз-йўқми, билмадим. Лекин тасодифдан холи зукколик ўйини — шахматни ўз-ўзига қарши ўйнаш мантиқан қип-қизил аҳмоқлик эканини тушуниш қийин эмас. Шахматнинг жозибаси шундаки, унинг стратегияси икки кишининг миясида икки хил гавдаланади, унда Қоралар қўшини Оқлар қўшинининг жанговар ҳийлаларидан беҳабар бўлади ва буни аниқлаб, фаҳмига етишга интилади. Ўз ўрнида Оқлар ҳам Қораларнинг махфий муддаоси тагига етиш ва унинг чорасини топиб, даф қилиш пайида бўлади. Оқ ва Қора бир шахсда мужассамлашса, айнан бир мия ниманидир билиши, ниманидир билмаслиги лозим: Оқ ўйнаётган пайтда Қоранинг ўй-хаёлини унутиши, Қора ўйнаганда эса Оқнинг ният-мақсадидан беҳабар бўлиши керак. Бундай кўш фикрлаш инсон зеҳни, онгининг бутунлай иккига ажралишини тақозо қилади. Ўз-ўзига қарши ўйнаганда мия фаолиятини худди машина каби керакли пайтда ёқиб, керакли пайтда ўчириш керак бўлади. Ўз-ўзинг билан шахмат ўйнаш ўз соянгга сакраш каби ақлга зид — парадокс бир ҳолдир.

Гапнинг қисқасини айтганда, бу иложсиз, тутуруқсиз иш устида ойлаб бош қотирдим. Лекин ақлдан озмаслик, ҳалокатли тушкунликка таслим бўлмаслик учун менинг шундай бемаъни юмушдан бошқа чорам йўқ эди. Зим-зиё бўшлиққа яна чўкмаслик учун, даҳшатли тарзда ўз онгимни қора “Мен” ва оқ “Мен”га ажратишга уриндим.

Доктор Б. шезлонгга¹ ёнбошлади ва кўзларини юмиб, тин олди. Назаримда, у ўзини қуйдираётган хотиралар ўтини ўчиришга уринарди.

¹ Ш е з л о н г — енгил креслонинг бир тури.

Унинг пастки лаби яна ўзига бўйсунмай чап томонга тортиб, титрай бошлади. Кейин у курсисидан қаддини кўтарди.

– Чамамда, сизга мана шу ергача ҳаммасини батафсил, тушунарли сўзлаб бердим. Лекин қолганини сизга шундай муфассал тасвирлаб беришимга кўзим етмаяпти. Чунки бундай машгулот инсон миясидан шундай куч талаб қиладики, бир пайтнинг ўзида ўз устингдан назорат қилиб туришинг иложсиз бўлиб қолади.

Аввал айтганимдай, ўзига қарши ўзи шахмат ўйнаш бемаънилик бўлиб туюлади; лекин барибир шу бемаънилик учун ҳам ҳақиқий шахмат тахтаси бўлса эди, чунки шахмат тахтаси ўз реаллиги билан шахматнинг жанг майдонини, моддий маконни иккига ажратиб кўрсатади. Ҳақиқий шахмат тахтаси қаршисида ҳақиқий доналар билан бир-бирига қарши фикрларни ўчириб-ёқиш мумкин бўлади, навбати келганда гоҳ Қора тарафга, гоҳ Оқ тарафга ўтириб, кўз олдинда уларнинг нуқтаи назарини айрича кўриб чиқасан. Лекин мен иложсизликдан, ўзимга қарши ўзим, бошқача айтганда, ўзим билан ўзим ўйнаганимда, шахмат тахтаси ва тошларини фақат хаёлан шакллантираддим. Тасаввуримда ўша бир юз эллик партия жанг майдонларини маҳкам тутиб турган ҳолда, яна, нафақат зудлик билан фигураларни хаёлан териб чиқиш, балки иккала рақибнинг кейинги мумкин бўлган юришларини олдиндан ҳисоблаб чиқишга ўзимни мажбур қилдим. Бу қанчалик аҳмоқона туюлаётганини биламан. Мен ўзимнинг ҳар икки “мен”им учун тўрт-беш юришни аввалдан икки-уч марта, йўқ, кўпроқ – олти марта, саккиз марта, ўн икки марта тасаввур қилишим керак эди. Бундай эс-ҳушдан айирувчи хаёлотга сизни ҳам бошлаганим учун маъзур тутасиз. Мен бу тасаввурий ўйинда Оқ ўйинчи сифатида тўрт ёки беш юришни ва айни пайтда, Қора ўйинчи сифатида ҳам шунча юришни олдиндан ҳисоблаб чиқишим лозим бўларди. Бу дегани ҳамма ривожланиб борувчи ҳолатларни икки мияда – Оқ ва Қора мияда – бир қадар олдиндан, комбинациялари билан алоҳида ўйнардим. Лекин бу ўз устимдаги чалкаш тажрибамда энг кўрқинчлиси ўзимни иккига ажратиш эмасди, ўз фаразларимдаги партиялар кўз олдимда намоён бўлган сари, ҳатто бир сафар оёқларим остидаги пол ғойиб бўлиб қолди, мен гўё тубсизлик устида турардим.

Дастлабки ҳафталарда чемпионлик партияларини шунчаки қайтариб машқ қилганимда, фақат берилган топшириқни, шеър ёки қонун моддаларини ёдлаш каби фақат репродуктив¹ машгулот бўларди ва унча зўриқмас эдим. Бу бирмунча чекланган, тартибли ва зўр ақлий машгулот эди. Менинг эрталаб икки партия, тушдан сўнг икки партия қайтариб ўрганган ўйинларим ҳиссиётдан холи ўқув матнидай гап эди. Улар мен учун оддий машгулот бўлиб, қайсидир партия жараёнида адашиб кетсам ёки кейинги юришни билмасам, дарров китобга ёпишардим. Шунинг учун ҳам бу машгулот зўриққан асабларимга шифобахш ва тинчлантирувчи дори каби таъсир этар эди, чунки бошқалар партиясини қайтариб ўйнаш пайтида ўйин ичига шўнғиб кетмасдим. Оқ ютадими – Қорами, чемпионлик шоҳсупаси учун курашаётган Алёхин бўладими, Боголюбовми, менга фарқи йўқ эди ва менинг шахсиятим, менинг руҳим фақат томошабин ёки фақат ўша партиянинг сир-синоатлари ва нафосатидан бохабар билимдон сифатида қолаверарди. Ўзимга қарши ўзим ўйнашни бошлаганимда эса, ҳар нафасда унга ғайриихтиёрий шўнғиб кетардим. Менинг ҳар бир “Мен”им, қора “Мен”им ва оқ “Мен”им бир-бирига қарши жанг

¹ Эса қолган нарсани тасвирлашга, тиклашга оид. (психол.)

қилар ва ўз галабаси учун жон-жаҳди билан курашарди. Мен Оққа қарши ҳужум уюштирганимда қора “Мен”им ютиш илинжида жонсарақ бўларди ва аксинча. Ҳар икки “Мен”им рақибни хато қилганда хурсандчилик қиларди ва айни пайтда адашгани учун гам чекарди.

Бу ҳаммаси бемаъни туюлади. Аслида эса, бундай сунъий шизофрения¹, бундай онгнинг бўлиниши соғ одамнинг соғлом ҳолатига хавfli таҳдид солади. Лекин унутманг, мен бутунлай соғлом ҳаётдан узиб қўйилгандим, айбисиз қамаб қўйилган маҳбус эдим, бир неча ойлаб мутлақ ёлғизлик чангалида азоб тортардим. Ичимга сиғмай тўпланиб ётган қаҳримни бир нарсага сочишим, тўкишим керак эди. Ўзимга қарши ўйин бошлаганимда эса, менинг қаҳру ғазабим, қасос истагим ўйинга йўналарди. Ичимда нимадир ўз ҳақлигини талаб қилар ва дилимдаги иккинчи “Мен”им енгишим керак бўлган душман қиёфасига кирарди; шу тарзда мен ўйин пайтида қаттиқ ҳаяжонга, васвасага тушадиган бўлиб қолдим. Бошида босиқлик билан, ўйлаб фикрлар эдим, зўриққанимда дам олиш учун ҳар бир партиядан кейин танаффус қилардим. Кейинчалик тобора зўриққан асабларим сабр косамни синдирди. Оқ “Мен”им юриш қилиши биланоқ, қора “Мен”им жон ҳолатда ҳужумга ташланарди; бир жангни тугатишим биланоқ, кейинги жангни бошлаб юборардим, чунки ҳар сафар олдинги партиядо ютган “Мен”им рақибидан реванш талаб қиларди. Бу тор қафасда охириги ойлар давомида бундай савдони жазавада неча марталаб жанг қилганимни ҳатто тахминан ҳам айтолмайман — балки минглаб, балки ундан кўпроқдир. Бу васвасадан зинҳор ўзимни ҳимоя қилолмасдим; саҳардан ярим тунгача “пиёда”ю “фил”, “фарзин”у “шоҳ”, “а” катагу “б” катак, “мот”у “рокировка” ҳақида ўйлар, бутун борлигим, ҳиссу ҳаёлим чоркунж катакларга қаратиларди. Ўйин эрмакдан қизиқишга айланди, қизиқишдан заруриятга, кейин васвасага, қутурган ғазабга айланди. Авваллари ўнгимда, кейин аста-секин тушимда тинчлик бермай қўйди. Мен фақат шахматни ўйлар, фақат шахмат ичида яшар, фақат шахмат муаммолари билан шуғулланардим; баъзан тер босиб уйғонар эканман, тушимда ҳам ўнгимдаги ўйинни давом эттираётганимни сезардим, ва одамлар ҳақида туш кўрсам ҳам, улар “пиёда” ва “руҳ” қиёфасида намоён бўлишар, фақат юриш мумкин бўлган катак томон ҳужум қилишарди.

Энди терговга чақирилганимда ҳам заррача жавобгарликни ўйламасдим. Жавобларим пойма-пой, айқаш-уйқаш чиқарди, терговчилар эса бир-бирларига ҳайрон тикилишарди. Аслида эса мен уларнинг тезроқ сўроқ қилиб, маслаҳатлашиб бўлишларини кутардим. Бу безовталигимнинг сабаби — тезроқ кулбамга элтишлари, мен эса ўз ўйинимни, телбанамо ўйинимни давом эттириш, янги партияди, кейин яна ва яна янгисини ўйнаш иштиёқида қовриллардим. Ҳар сафар ўйиннинг белига тепишганда, фиғоним фалакка чиқарди. Ҳатто қоровул камерани йиғиштиргунча кетган ўн беш дақиқа, у менга овқат олиб келганда кетган икки дақиқа безгак каби титроққа соларди. Баъзан нонушта келтирилган косага оқшомгача қўл урмас, ўйинга шўнғиб, овқатни унутиб юборардим. Вужудимда ягона ваҳимали ҳис ҳукмрон эди; ўйин устидаги тинимсиз мушоҳада мени талвасага соларди. Икки ҳўплашда шишадаги сувни бўшатиб, соқчидан яна келтиришини илтимос қилардим, бироқ зум ўтмай яна танглайим куриб қолаверарди. Ўйин пайтидаги ҳаяжон ниҳоят шу даражага етдики, энди мен бир сония ҳам осуда ўтиролмайдиган бўлиб қолдим; партия ҳақида бош

¹ Рухий касаллик тури.

қотирганимда ҳовлиққанча тинимсиз у ёқдан-бу ёққа бориб-келар, партия охирлаб боргани сари ҳаяжоним ошиб, жазавам кучайиб борарди. Ғолиб бўлиш, ўзимни-ўзим енгиб, галаба қилиш иштиёқи қаҳр-ғазаб билан алмашар, ичимдаги ўйинчилардан бири энгила бошлаганда тоқатсизликдан оёқ-қўлларимга қалтироқ кирди. Улар бир-бирини дам-бадам қистовга олиб ўйнардди. Балки сизга қулгули туюлар, мен ўзимга бақириб, ўзимни сўкадиган одат чиқардим: “Тезроқ юрсанг-чи!”, “Юр, галварс!” – дея бақирардим агар ичимдаги ўйинчилардан бири сусткашлик қилса. Менинг бу ҳолатим ҳаддан зиёд ғазабланиш, руҳий зўриқиш оқибати эканлигини ич-ичимдан ҳис қилиб турардим. Тиббиётда ҳали аниқланмаган бу касалликни мен “шахматдан заҳарланиш” деб номладим. Интиҳода бу мономан¹ телбалик нафақат менинг миямни, балки бутун жисмимни вайрон қиларди. Озиб, терим билан суюгим қолди, уйқумдан ҳаловат йўқолди, нуқул босинқирайдиган бўлиб қолдим. Уйғонгач, зил-замбил қовоқларимни базўр очардим. Гоҳо шу даражада чарчоқ туярдимки, қўлларим қалт-қалт титрар, сув хўплаш учун стаканни зўрға оғзимга олиб борардим. Аммо ўйин бошлаганимда танамда асов отнинг кучи каби бир қудрат пайдо бўларди: қўлларимни мушт қилиб тугиб, у ёқдан-бу ёққа бориб келар, гўё қуюқ туман қаъридан ўз овозимни ўзим зўрға эшитардим. Ғазабнок, хирилдоқ бир оҳангда, “Шоҳ!”, “Мот!” дея ўзимга ўзим ўшқирардим.

Таърифига тил бормайдиган бу даҳшатли ҳолатим қандай қилиб ниҳоясига етди, бартараф бўлди – билмайман. Билганим шуки, мен бир куни тонгда ўзгача ҳолатда уйғондим – бу тонг аввалги даҳшатлардан холи эди. Танам қушдай энгил, ҳаракатларим эркин. Қовоқларим илиқ бир чарчоқ туярди, бундай ширин, фароғатли чарчоқни неча ойлардан бери ҳис қилмай қўйгандим, нақадар илиқ ва осуда эди бу чарчоқ, унинг ҳузуридан кўзларимни очгим келмай анча ётдим. Дақиқалар ўтиб борар, мен эса вужудимдаги сокин карахликдан, дилхуш, фараҳбахш ўй-хаёллардан ҳузурланиб ётардим. Ногаҳон қулоғимга таниш товушлар чалинди, жонли, ҳақиқий инсон овозлари! Мен инсон овозини эшитяпман, инсоний сўзларни эшитяпман! Менинг ўша дамдаги қувончимни тасаввур ҳам қилолмайсиз. Ахир, неча ойлаб, деярли бир йилга яқин ўша бадхоҳ терговчилар айтган қўрс-дағал, қаҳрли ва ҳақоратомуз сўзлардан бошқасини эшитмаган эдим. “Сен туш кўряпсан! – дедим ўзимга. – Туш кўряпсан! Кўзларингни асло оча кўрма! Ширин туш давом этсин. Кўзингни очсанг, яна ўша қутидай ҳужрада пайдо бўласан, яна ўша стул ва юз-қўл ювгич, ўша стол ва ўша беўхшов нақшли гулқоғозни кўрасан. Ширин туш кўряпсан, уйғона кўрма!”

Барибир қизиқувчанлик устун келди. Аста-секин, ҳадик билан киприкларимни очдим. Мўъжиза: мен бошқа хонада эдим. Бу хона аввалги меҳмонхона ҳужрасидан кўра катта ва кенгроқ эди. Унинг панжарасиз деразаларидан ёрқин нур тушиб турар, дераза оша бемалол дарахтларни, майсаларни кўриш мумкин эди. Аввалги дераза ортидаги қаққайган гиштин девор энди йўқ, унинг ўрнига шамолда тебранаётган дарахт шоҳларини кузатаман. Бу шинам хона деворлари оппоқ, кўзни қамаштиради, шифтининг баландлигини айтмайсизми. Фаройиб, мен ётган ўриннинг чойшаби яп-янги, ниҳоятда покиза, гардсиз. Бу манзарани тушимда эмас, ўнгимда кўриб турганимга ишона бошладим.

¹ М о н о м а н и я — ҳаёлидан бир фикр кетмайдиган руҳий касаллик.

Орқадан қандайдир одамларнинг шивир-шивирлари қулоққа чалинди. Ортимдан яқинлашиб келаётган қадам товушларини эшитиб, беихтиёр жонсараклик билан атрофга алангладим. Сочлари узра оппоқ дуррача ўраган бир ҳамшира ёнимга келди. Юрагим ҳаприқиб кетди: ахир, бир йилдан буён аёл зотини кўрмаган эдим. Мен бу мафтункор хилқат олдида ҳанг-манг бўлиб қолдим. Назаримда, мен унга ҳаяжондан доврираб, суқ билан тикилган бўлсам керак, у: “Безовта бўлманг! Ҳаяжонланманг!” – деб мени тинчлантирмоқчи бўлди. Менинг бор диққатим унинг овозида эди – чиндан ҳам бу сўзлаётган инсон боласими? Ҳайҳот, дунёда тергов қилмай, азоб бермай сўзлайдиган инсон зоти ҳам бор экан-ку! Бунинг устига, нақадар ақл бовар қилмайдиган мўъжиза – беҳад мулойим, майин, дилбар аёл овози. Мен унинг юзларига интиқлик билан термулиб турардим. Бу бир йиллик дўзах азобидан кейин инсоннинг инсонга мулойим гапириши менга ғайриоддий бир ҳол бўлиб кўринарди. У менга табассум қилди – ҳа, у менга жилмайди, бу дунёда марҳамат ила жилмайдиган жон ҳам бор экан – кейин, бармоғини лабига босиб безовта бўлмасликка ишора қилди-ю, оҳиста нари кетди. Лекин мен унинг талабини бажаролмасдим. Мен асло бу ғаройиботдан кўзларимни узгим келмас, бунинг иложи ҳам йўқ эди. Жонсараклик билан ётган жойимда унга – яратганнинг инсон зотли бу ширинсухан мўъжизасига тўйиб-тўйиб термулгим келарди. Лекин каравот четига ҳарчанд интилмай, унинг юзини қайтиб кўролмадим. Бир пайт ўнг қўлим, бармоқ ва бўғинларим ўрнида оппоқ бир нарса ётганини кўрдим, қўлимни бинт билан қалин қилиб ўраб ташлашган экан. Аввалига қўлим ўрнидаги бу оппоқ, дағал, қалин нарса нималигини билмай бошим қотди, кейин қаердалигимни тушуна бошладим ва менга нима бўлганини ўйлай бошладим. Балки қўлимни ўзим жароҳатлаб олгандирман. Чунки госпиталда ётганимни фаҳмлаб етган эдим.

Тушдан сўнг шифокор келди. У самимий, кекса бир киши эди. У менинг уруғ-аймоғимни танир экан. Балки, мен билан чиқишиш осон бўлсин учунми, ўзининг ҳамкасби, қиролнинг шахсий табиби бўлган амакимни ҳурмат билан эсга олди. Сўнг мени ҳар турли саволларга тута кетди. “Математикмисиз ё химикми?” – деган саволи мени жуда ажаблантирди. Менинг бу касбларга алоқам йўқлигини айтдим.

– Қизиқ, – гудранди у, – сиз иситмада тинмай ғалати формулаларни такрорлайвердингиз, с3, с4 – деб бақирдингиз. Биз ҳаммамиз тушунолмайдим роса ажабландик.

Мен бошимдан ўтганларни гапириб бердим. У ғалати тарзда жилмайди.

– Ташвишга ўрин йўқ. Асабларингиз қаттиқ шикастланган. – Атрофга эҳтиёткорона разм солиб чиққач, аста пичирлади: – Ҳаммаси тушунарли. 13 мартдан буён шундайми?

Мен бош ирғадим.

– Уларнинг усули янгилик эмас. Сиз бунақа беморларнинг биринчиси эмассиз. Лекин хотиржам бўлинг.

Унинг таскинбахш сўзлари ва ҳалим қиёфаси менга чиндан-да таскин берди ва ўзимни унинг паноҳида бардам сездим.

Икки кундан сўнг оққўнгил доктор менга нима бўлганини очиқ-ойдин айтиб берди. Посбон менинг ўз хужрамда бор овозда бақираётганимни эшитган ва дастлаб, кимдир кирган-у, мен билан жанжаллашяпти деб ўйлаган. У эшикка етиб келиши билан мен унга ташланибман ва унга: “Юрсанг-чи, аблаҳ, қуёнюррак!” – деб ҳайқириб, дўқ урибман. Кейин гарданидан олиб, беаёв дўппослай кетибман. У эса ёрдам чақирибди. Мени шу аҳволда тиббий текширувга судраб

келтирганларида, тўсатдан уларнинг кўлидан отилиб чиқиб, йўлакдаги деразага ўзимни урибман. Унинг ойнасини синдириб, шу аснода кўлимни кесиб олибман — манави чуқур чандиққа қаранг. Госпиталдаги биринчи кунларда миям яллигланиб, иситмада ётибман, ниҳоят, сезги ва идроким бутунлай ўнгланибди. “Албатта, — кўшимча қилди шифокор секин, — бу ҳақда юқоридагиларга оғиз очмайман, акс ҳолда сизни яна ўша ерга тиқиб қўйишади. Сиз бемалол менга ишонишингиз мумкин, мен кўлимдан келганча ёрдамлашаман”.

Халоскор шифокорим мени қийнаган золимларга қандай маълумот берганидан беҳабарман. Ҳар ҳолда, у мени озод қилишнинг уддасидан чиқди. Балки, мени ҳали ўзига келгани йўқ, деб айтгандир, эҳтимол, ўтган вақт ичида гестапо учун қизғим қолмагандир, чунки Гитлер бунгача Богемияни ишғол қилиб бўлган ва шу билан Австрия тақдири унинг фойдасига ҳал бўлганди. Менинг эса икки ҳафта ичида мамлакатдан чиқиб кетиш ҳақидаги мажбурият қоғозига кўл қўйишим қолганди. Бу икки ҳафта хориждаги мажбурият қоғозига кўл қўйишим қолганди. Бу икки ҳафта мажбурият қийинлаштирадиган қоғозбозлик ва расмиятчиликлар билан ўтди — ҳарбий ҳужжатларни тўлдириш, полициядан рухсат, солиқдан қарз йўқлиги ҳақида маълумотнома, тиббий маълумотнома, паспорт, виза, шулар билан бўлиб ўтмишимни сарҳисоб қилишга вақт ҳам бўлмади. Чамаси, бизнинг миямизга пинҳона таъсир этувчи кучлар мавжуд бўлиб, улар дастлаб тафаккурга хавфли босим ўтказди-ю, сўнг ўз-ўзидан тинчийди. Чунки мен доим ҳужрада кечган ҳаётимни эсламоқчи бўлсам, шууримни зулмат қоплайди. Мана энди, бир неча ҳафтадан буён, аниқроғи, кемага чиққанимдан бери бошимдан кечган даҳшатларни эшашга биринчи марта журъат қиялман.

Нима сабабдан дўстларингиз олдида мен ўзимни номаъқул ва ғалати тутганимни тушунаётган бўлсангиз керак. Дўстларингиз чекиш хонасида шахмат тахтаси атрофида ўтирган пайтда, мен у ерга мутлақо тасодифан, гарангсиз кириб қолдим. Шахматни кўриб беихтиёр ҳайрат ва кўркүвдан донг қотдим. Чунки мен шахматни ростакам шахмат тахтасида, ҳақиқий доналар билан ўйнаш мумкинлигини тамоман унутиб қўйгандим, тахта устида иккита чинакам тирик инсон, тамоман бошқа-бошқа инсон бир-бирига қарши ўтирганидан лол эдим. Бу ўйинчилар у ерда нима қилаётганлари, улар ўйнаётган ўйин айнан ўша — мен неча ойлаб ўзимга қарши ўзим даҳшат ичида ўйнаган ўйин эканлигини эслагунимча бир неча дақиқа ўтди. Шафқатсиз машғулоти пайтида қурол бўлган рақамлар бу суякдан ясалган доналарнинг ҳаёлимдаги ўриндоши, рамзи бўлган. Шахмат тахтаси устидаги манави қалпоқли доналар худди менинг тафаккур осмонимдаги тасаввурларим билан бир хил эканлиги мени ҳайратга соларди. Бу худди астроном мураккаб ҳисоб-китоблар билан фазонинг қайсидир қисмида янги сайёра мавжудлигини назарий асослаб, суратини қоғозга туширгач, коинотни кузата туриб бу сайёрани тасаввурдагидек, бироқ воқеликда кўриб қолгани каби бир ҳол эди. Гўё сеҳрлангандай тахтага тикилиб, ундаги ўз ҳаёлий диаграммаларим — от, рух, шоҳ, фарзин ва пиёдаларни ростакам ёғочдан ясалган доналар ҳолида кўриб турардим. Беихтиёр ўйиннинг умумий ҳолатини аниқлашга уриндим ва тасаввурий, математик ўлчамли дунёимдан реал борлиққа қайтиб, диққатимни тахтада ҳаракатланаётган моддий тошларга қададим. Аста-секин икки рақиб ўртасидаги бундай чинакам ўйин ўзига жазб қила бошлади. Шундан сўнг ҳалиги кўнгилсиз воқеа юз берди: мен одоб-ахлоқ ҳиссини унутиб, сизларнинг ўйинингизга аралашиб кетдим. Шунда беҳосдан дўстингизнинг хато юриши юрагимга найзадай санчилди. Менинг сизларни тўхтатиб қолганим бутунлай гайришуурий

ҳаракат эди, гўё дераза оша эгилиб тушиб кетаёзган болани ғайриихтиёрӣ, ўйлаб ҳам ўтирмай тутиб қолишга отилган одамнинг ҳаракати каби. Бир муддат ўтгач, шошқалоқлик қилиб, у ерда ўзимни номуносиб тутганимни фаҳмладим.

Мен доктор Б.ни бизга етказган тасодифдан қанчалик мамнун бўлганимизни унга билдирдим. Унинг эртанги турнирдаги иштирокини кўриш бизнинг хурсандчилигимизни икки баробар ошириб, бошимиз кўкка етишини айтиб, уни ишонтиришга уриндим. Доктор Б. ўзини ўнғайсиз ҳис қилиб, безовта бўлди.

– Йўқ, мендан кўп нарса кутманг. Мен фақат ўзимни синаб кўриш учун ўйнашим мумкин, холос... фақат чинакам шахмат тахтаси устида, ҳақиқий шахмат доналари билан жонли рақибга қарши ўйнай олиш-олмаслигимни синаб кўриш учун. Чунки ҳозирга қадар мен ўйнаган юзлаб, балки минглаб шахмат партиялари, аслида, ростдан ҳам қоидага мувофиқ шахмат ўйиними-йўқми, бор-йўғи шууримда, тушларимда хуруж қилган хаёлий шахмат касали, тасаввуримда кечган руҳий ўйин босқичлари эмасмикан, деб ҳали-ҳануз шубҳаланаман. Ростдан ҳам, сиз мен ҳақимда шахмат чемпиони, қолаверса, жаҳон чемпионига қарши муносиб қаршилиқ кўрсата олади, деб ўйласангиз, адашасиз. Мени қизиқтираётган, тинчлик бермаётган нарса – ўша ҳужрадаги ўйинларим чинакам шахматмиди ё ақлдан озиш натижасими, мен ўшанда савдойиликнинг хавfli чегарасига яқин бордимми ё ундан ошиб ўтдимми, фақат шуни аниқлаш иштиёқи – фақат шуни аниқлаш.

Бу орада кеманинг қуйруқ тарафидан кечки овқатга чорловчи бонг эшитилди. Биз чамаси икки соатча вақтни суҳбатлашиб ўтказдик. Доктор Б. бошидан ўтганларни менинг ҳозирги қайта ҳикоямдан кўра анча муфассалроқ сўзлаб берганди. Мен унга чин юракдан миннатдорчилик билдирдим ва у билан хайрлашдим. Ундан узоқлашиб, палубадан ўтиб улгурмасимдан, у ортимдан етиб келди. У анча асабийлашган қиёфада, ҳатто бироз тутгилиб гапирди:

– Айтганча, дўстларингиз олдида яна беадаб бўлиб кўринишдан хижолатдаман, шунинг учун илтимос, уларга аввалдан етказиб қўйинг: мен фақат бир партиягина ўйнайман... Бу партия умрим давомидаги сўнггиси бўлиши керак. Ундан сўнг қайтиб икки дунёда ҳам ўйнамайман. Ўша даҳшатли ўйин тутқаноғига қайта тушишни истамайман. Умуман... тўғриси айтганда... мени шифокор ҳам огоҳлантирган... қатъий огоҳлантирган. Бу каби васвасага мубтало бўлган киши бир умрга ундан қутулолмайди, бундай шахмат билан заҳарланган киши – даволанган тақдирда ҳам – яхшиси, шахмат тахтасига яқин бормагани маъқул... Хуллас, сиз тушунасиз – мен ўзимни синаш учун фақат бир партия ўйнайман, бир партия, холос.

Кейинги кун роппа-роса келишилган вақтда – соат учда биз чекиш хонасида тўпландик. Бизнинг сафимиз яна шоҳона санъатнинг иккита ишқибозига кўпайибди, иккита кема зобити турнирни томоша қилиш учун атай борт хизматидан рухсат олишибди. Чентович ҳам кечаги каби ўзини куттириб қўймади. Доналар рангини танлаб олгач, бу Номо *obscurissimus*¹ машҳур жаҳон чемпионига қарши ўйинни бошлаб юборди.

Афсуски, шундай ўйинни томоша қилиш биз каби шахмат борасида чаласавод кишиларгагина насиб қилди ва гўё Бетховеннинг пианино бадиҳалари² исзиз йўқолиб кетгандай, бу партия ҳам шахмат санъати солномалари зарварақларидан четда қолиб кетди. Кейинги кун биз

¹ Номалум одам. (лот.)

² Б а д и ҳ а – импровизация, экспромт (тайёргарликсиз, ижро пайтида яратилган асар).

томошабинлар ҳаммамиз бир бўлиб ўйин жараёнини хотирада тиклашга ҳаракат қилдик, лекин фойдаси бўлмади; тўғриси, биз ўйин ривожидан кўра кўпроқ қарши тарафларнинг ўйин пайтидаги юз ифодасига кўз тикиб ўтираверибмиз. Чунки икки рақибнинг қиёфасида уларнинг руҳий кечинмалари яққол намоён эди. Тажрибали Чентович ўтган вақт давомида тўнкадек қимирламай, кўзларини шахмат тахтасига лўқ қилиб қадаганча миқ этмай ўтирарди. У бутун фикру зикрини, диққатини, бор қувватини бир нуқтага жамлашга тиришаётгандек эди, назаримда. Доктор Б. эса, аксинча, ўзини эркин тутиб, бемалол ўтирар, табиий сокинлигини йўқотмасди. Чин маънода дилетант¹ каби, гўё завқ олиш, ҳордиқ чиқариш учун ўйнаётгандек эди у. Қаддини сарбаст қўйган, илк танаффуслар пайтида биз билан суҳбатлашиб, ўз юришларини изоҳлаб берарди. Бепарвогина сигарет тутатар экан, навбат келганда бир дақиқа шахмат тахтасига тикилиб тургач, юриш қилиб кўярди. Ҳар сафар у худди рақибининг қандай юриш қилишини аввалдан билиб тургандек туюларди.

Дебют юришлари тез ўйналди. Еттинчи ё саккизинчи юришларда аниқ режа шакллана бошлади, чамамда. Чентович тахта устида узоқ хаёл суришга ўтганидан биз голиблик учун ҳақиқий жангга энди киришилаётганини фаҳмладик. Виждонан тан олиб айтадиган бўлсам, чинакам турнирдагидек вазиятнинг секин-аста, тадрижий авж олиши, сал бўлмаса, биз каби ҳаваскорларнинг ҳафсаласини пир қилаёзди. Чунки шахмат доналари тахта устида мураккаб кўриниш олган сари, биз уларнинг асл ҳолатидан беҳабар қолаётгандик. На у ўйинчи, на бу ўйинчининг мақсади бизга равшан эди, ҳатто улардан қай бирининг қўли устун келаётганини фаҳмлашдан ҳам бебаҳра эдик. Бизнинг пайқаганимиз шу эдики, шахмат доналари душман қўшинини ёриб киришга шайланган саф каби илгари сурилар, лекин биз учун у ёқдан бу ёққа дона суришларнинг жанговар мақсади қоронғулигича қолаверар, ўйинчилар эса ҳар бир ҳаракатни бир қанча юриш илгаридан пухта ўйлаб амалга ошираётган эдилар. Чентович ўз навбатида чуқур мулоҳазага шўнғиб, вақтни шу қадар чўзар эдики, даврада мудроқ аралаш чарчоқ кайфияти пайдо бўлди. Бизнинг дўстимиз эса тайсаллашдан бешиб, асабийлашишга тушди. Партия чўзилгани сайин унинг безовталиги ошиб, ўтирган курсисида каловлана бошлади. Тоқати тоқ бўлиб бирин-кетин сигарет тутата кетди, қаламни маҳкам тутганича қоғозга нималарнидир ёзиб-чизди. Кейин маъданли сув буюртириб, стаканни стаканга улаб сипқора бошлади; у Чентовичга нисбатан юз бора тез ўйнаётгани кундай равшан эди. Ҳар сафар Чентович узоқ мулоҳазаларидан кейин бир қарорга келиб, бесўнақай қўллари билан донани ўрnidан силжитганида, интиқиб кутган нарсасига етган кимсадек дўстимизнинг юзига қизиллик югурар ва шу заҳоти қарши ҳужум қиларди. У ўзининг яшин тезлигидаги зехн-тафаккури билан рақибининг ҳамма имкониятларини олдиндан аниқ ҳисоблай олса керак; Чентович бир тўхтама келишни пайсалга солган сари, доктор Б.нинг тоқатсизлиги ортар, ғазабдан авзойи буришиб, Чентовичга душманига қарагандай ўкрайиб кўярди. Чентович эса асло жадаллашишни истамасди. Безрайганча, чурқ этмай ўйланиб ўтирараверар, ўйин майдони доналардан бўшаб борган сари унинг танаффуслари чўзилиб бораверарди. Қирқ иккинчи юришда, ўйин бошланганига икки соату қирқ беш дақиқа ўтган пайтда биз ҳамон столга беҳафсала, мудраган ҳолда тикилиб ўтирардик. Кема

¹ Д и л е т а н т — ҳаваскор, ишқибоз.

зобитларидан бири нари кетди, иккинчиси китоб ўқишга тутинди ва ҳар янги юриш бўлганида кўз қирини ташлаб қўярди.

Шу пайт беҳосдан Чентович кутилмаган юриш қилди. У ҳужум мақсадида шайланиб, отни юришга тутингани ҳамон, доктор Б. сакрашга чоғланган мушук каби икки букилиб, шахмат тахтасига нигоҳ қадади. Унинг бутун вужудини титроқ тутди, Чентович отни юрар-юрмас у ўз фарзинини олға сурди-ю, тантанавор оҳангда: “Маррага етдик!” – деди ва ўзини ортга ташлади. Кейин қўлларини кўксига чалиштириб, Чентовичга савол назари билан боқди. Унинг кўзларида гўё зафар учқунлари чарақлар эди.

Тантанавор амалга оширилган бу юришни англаб етиш мақсадида биз беихтиёр шахмат тахтаси устига энгашидик. Биринчи қарашда ҳеч қандай ошкора таҳдид йўқдек эди. Дўстимизнинг хитоби бекорга янграмаган бўлиши керак, ахир, фақат биз калтафаҳм ҳаваскорлар катта ўзгаришни илғамаямпиз, шекилли. Орамизда фақатгина Чентович бу хитобга парво қилмади; у гўё аламли “марра” деган сўзни умуман эшитмаган каби пинагини бузмай ўтирарди. Айтарли ҳеч нарса юз бермади. Биз ҳаммамиз дамимизни ичимизга ютиб, чуқур сукутга кетган эдик, фақат стол устидаги шахмат соатининг чиқиллашигина қулоққа чалинарди, холос. Уч дақиқа, етти дақиқа, саккиз дақиқа ўтиб бормоқда – Чентович ҳамон қимир этмас, лекин менга унинг бурун парраклари ички тугъндан кенгайиб кетаётган каби туюлди.

Дўстимиз ҳам бу узоқ чўзилган сукунатга бардош беролмай ўтирарди. Бирдан у сакраб турди-да, хона бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юра кетди, дастлаб секин, сўнг жадал, шоша-пиша қадам ташларди. Ҳаммамиз оғзимиз очилганча унга тикиламиз; бошқалар ҳам мен каби унинг қилиқларидан ҳайрон эди. Дўстимиз у ёқдан бу ёққа ҳар қанча жадал юрмасин, ҳар сафар гўё кўринмас жавонга урилиб кетишдан кўрққандек хонанинг ярмидан ортга қайтарди. Унинг ўша қамаб қўйилган ҳужраси ўлчамдаги масофа ичида бориб-келаётганини тушунгач, даҳшатдан қотиб қолдим. У тутқунликда кечган бир неча ой давомида худди қафасга банди қилинган йиртқич каби тинмай ҳужраси ичида бориб-келаверган, айнан ҳозиргидай қўллари қалтираб, елкалари букчайган қўйи. Шу тахлит у ўша ҳужрада минг марталаб бурчакдан бурчакка чопган, ақлдан озар чоғи кўзлари қонга тўлган, жонсарак бўлиб, талваса ўтида ёнган. Лекин унинг тафаккурига шикаст етмаган, чунки вақт ўтган сайин Чентович бир қарорга келган-келмаганини билиш учун орқасига, столга дам-бадам назар ташлаб қўяди. Мана, тўққиз дақиқа, ўн дақиқа ҳам ўтди. Кейин ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган воқеа юз берди. Чентович шу пайтгача стол устида ҳаракатсиз ётган вазмин қўлини шошилмай кўтарди. Ҳаммамиз кўзларимизни катта-катта очиб, унинг қарорини кутмоқда эдик. Лекин Чентович ҳеч қандай юриш қилмади, аксинча, кафтининг тескари тарафи билан тахтадаги барча доналарни секин суриб туширди. Фақат сўнгги лаҳзада биз ҳаммасини тушундик: Чентович партиyani бой берибди. У бизнинг олдимизда очикдан-очик мот бўлмаслик учун таслим бўлган экан. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеа бўлди, жаҳон чемпиони, саноксиз турнирлар голиби нотаниш, йигирма-йигирма беш йил шахмат тахтасига яқинлашмаган киши олдида мағлуб бўлди. Дўстимиз, номаълум, унвонсиз бир зот ер юзидаги энг кучли шахмат ўйинчисини очик курашда енгди!

Биз буни англамаган ҳолда, ҳаяжон ичида бирма-бир ўрнимиздан турдик. Ҳар биримиз айна дамда ўз ботиний ҳайратимизни, ўз қувончимизни сўз ёки қандайдир ҳаракат билан ифодалашимиз

керакдек эди. Орамизда пинагини бузмай, қимир этмай ўтирган биргина кимса Чентович эди. Бир муддат тин олгач, у бошини кўтарди ва гезариб тош қотган нигоҳини дўстимизга қаратди.

– Яна бир партия ўйнаймизми? – сўради у.

– Бўлмасам-чи! – жавоб берди доктор Б. ўнғайсизланиб, айна пайтда хурсанд оҳангда. Мен унга ўзи аввалдан айтган, бир партия ўйнайман, холос, деган гапини эслатишга улгурмасимдан, у жойига ўтирди ва ҳаяжондан шоша-пиша доналарни қайта тера бошлади. У тошларни шундай шошқалоқлик билан терардики, қалтираётган қўлидаги бир пиёда икки марта ерга тушиб кетди. Унинг бу ғайриоддий ҳаяжонини кўриб кўнглимдаги ғашлик кўрқув билан алмашди. Чунки аввал осойишта ва хотиржам ўтирган инсон бирданига қаттиқ завқ-шавққа берилиб, мисоли жазавага тушиб қолганди. Лаблари тинмай пир-пир учар, вужуди тўсатдан безгак тугандек қалтирарди.

– Йўқ! – дедим мен унинг қулоғига яқин бориб. – Ҳозир эмас! Бугунчалик шу кифоя! Ортиқчаси сизни қаттиқ толиқтириб қўяди.

– Толиқтиради! Ҳа-ҳа-ҳа! – кулди у истеҳзо билан баланд овозда. – Бундай эзмаланиб ўтириш ўрнига, ўн еттита партияни бирваракай ўйнаш ҳам кўлимдан келади! Бу имиллаб ўйнашда мен зерикишдан толиқиб ухлаб қолишим мумкин, холос! – Ўйинни қачон бошлаймиз ўзи!

У бу сўзларни Чентовичга шоша-пиша, тўғрироғи, қўпол бир оҳангда айтди. Чентович эса хотиржамликни бузмай, мағрур боқар, лекин унинг тош қотган башараси тугилган муштни эслатарди. Шу дам икки ўйинчи орасида ғалати кайфият пайдо бўлди – ҳар иккисини ҳам хавфли бир кескинлик, шафқатсиз бир нафрат қамраб олди. Улар энди ўз имкониятини синаш учун бир-бирига қарши ўйнаётган рақиблар эмас, бир-бирини кунпаякун қилишга онт ичган душманлар эди гўё. Чентович биринчи юришни жуда узоқ пайсалга солди. У атайлаб ўйинни чўзаётганини мен аниқ сезиб турардим. Кўпни кўрган моҳир чемпион бундай имиллаш орқалигина ўз рақибини чарчатиши ва қуюшқондан чиқаришини ниҳоят фаҳмлаб етганди. У энг оддий, энг одатий йўл билан ўйинни бошлагунча, яъни шоҳ олдидаги пиёдани доимгидай икки катак олдинга юргунча камида тўрт дақиқа ўтди. Дўстимиз, аксинча, зум ўтмай ўз шоҳи олдидаги пиёдани унинг қаршисига сурди. Чентович эса боши-кети йўқ, асабга тегадиган танаффусини яна бошлади. Худди қаттиқ чақмоқ бўлган-у, юрагинг ҳар қанча така-пука бўлиб кутсанг-да, момақалдиरोқдан ҳеч дарак йўқ эди. Чентович қимир этмай ўтирарди. У гинг демай узундан-узоқ ўйлар, бунинг ортида эса ғараз яширин эди. Лекин унинг бу сусткашлиги менга доктор Б.ни обдан кузатишим учун етарлича фурсат эди. У учинчи стакан сувни ҳам бир кўтаришда сипқориб тугатди; беихтиёр унинг менга ҳибсда ўтирган пайтидаги чанқоғи ҳақида айтганлари ёдимга тушди. Ғайритабиий ҳаяжоннинг барча белгилари яққол кўрина бошлади: унинг пешонаси терга ботди ва қўлидаги чандиқ аввалгига қараганда қизғинроқ тус олиб, бўртиб кетди. Аммо у ҳали ҳам ўзини тутиб турарди. Чентович тўртинчи юришда ҳам тинимсиз ўйлайвергач, унинг тоқати тоқ бўлди ва рақибига қараб тўнғиллади:

– Сиз юрасизми ўзи?

Чентович унга безрайиб қаради.

– Адашмасам, юришлар орасидаги танаффус ўн минутгача, деб келишгандик. Мен қатъий қоида бўйича ўйнаяпман.

Доктор Б. лабини тишлади. Стол остидан унинг пойабзал тагчарми нотинч ва борган сари асабий ҳолатда полга урилаётганини сездим. Унинг қалбида ғалаён авж олаётганини ҳис қилиб, таъбим хира бўла

бошлади. Саккизинчи юришда яна бир тўқнашув юз берди. Тоқатсизлик билан кутиб турган доктор Б. ниҳоят жаҳл жиловини тутиб туролмади; у ҳар тарафга бесаранжом аланглаб, гайриихтиёрий равишда бармоғи билан столни черта бошлади. Чентович бу сафар бесўнақай бошини кўтариб унга юзланди:

– Сиздан илтимос, тарақлатмай ўтирсангиз! Бу менга халал бeryпти.

Бундай ҳолатда мен ўйнай олмайман.

– Ҳа! – истехзоли кулди доктор Б. – Бу кўриниб турибди.

Чентовичнинг юзи қизариб кетди.

– Бу билан нима демоқчисиз? – сўради у зарда билан башарасини буриштириб.

Доктор Б. бу сафар аччиқ заҳарханда билан жавоб берди:

– Ҳеч нарса. Очиқчасига тутоқаётганингизни ҳисобга олмаса.

Чентович жимиб қолди ва бошини қўйи солди.

Етти дақиқа ўтгачгина у навбатдаги юришни амалга оширди ва ўйин суръатини зигирдек олға силжитди. Чентович гўё жонсиз ҳайкалга айланганди. Ҳар сафар у фақат келишилган вақтнинг сўнгигагина тошни юрарди ва бу юришлар орасидаги чўзилган вақт дўстимизнинг аҳволини огирлаштирарди. Назаримда, унинг ўйин билан иши йўқдек, аксинча, умуман бошқа нарса билан машғулдек туюларди. У қизиққонлик билан каловланишини бас қилди ва ўтирган жойида қимирламай қолди. Унинг нигоҳи чексизлик томон йўналгандек бир нуқтага қадалган, тинмай тушунарсиз жумлаларни гўлдирарди. У ё ниҳоясиз комбинацияларга шўнғиб кетган, ёки умуман бошқа партияни хаёлида ўйнаyпти; менимча, иккинчи тахмин тўғрироқ. Чунки доим Чентович юриш қилгач, уни чинакам борлиққа қайтишга ундаш керак бўларди. У яна аслида ўйнаётган ўйини устида фикрини жамлаб олгунича хийла фурсат вақт ўтарди. У чиндан бу каби сокин телбалик кайфиятида Чентович ва бизни унутиб юбордимикан, деган ҳадик шууримни чулғаб олади. Унинг бу сокинлиги ҳар дамда довулга айланиши мумкин эди. Чиндан ҳам, ўн тўққизинчи юриш деганда фалокат ўт олди. Чентович ўз донасини сургани ҳамон доктор Б. жонҳолатда, шахмат тахтасига тузук-қуруқ қарамай, ўз филини уч катак олдинга сурди ва барчамизни лол қилиб қичқирди:

“Шоҳ! Шоҳ!”

Биз шу заҳоти ноодатий юришдан умидвор нигоҳимизни шахмат тахтасига қаратдик. Бир дақиқа ўтгач эса, биз кутмаган ҳолат юз берди. Чентович жуда оҳисталик билан бошини кўтарди ва биринчи марта қаторимиздагиларга бир-бир кўз ташлаб чиқди. У нимадандир чексиз масрур эди, чунки у мамнуният ва истехзо аралаш иржайиб ўтирарди. Бизга номаълум муваффақият кайфини суриб бўлгач, ясама мулоиймлик билан бизнинг даврамизга юзланди:

– Маъзур тутасиз, лекин мен ҳеч қандай шоҳ кўрмаyпман. Балки орангизда бирор жаноб менга қандай шоҳ бўлганини тушунтириб берармикан-а?

Биз бирваракайига шахмат тахтасига, кейин ташвиш билан доктор Б.га боқдик. Чентовичга бу ҳолатда ҳеч қандай таҳдид бўлиши мумкинмас, ахир унинг қироли атрофи бир пиёда ва бир фил билан ҳимояланган, буни ёш бола ҳам айтиб бериши мумкин. Бзовталигимиз ортди. Биродаримиз тутақиш устида қўлидаги сипоҳни бошқа жойга – бирор катак нарига ёки берига қўйиб қўйдимикан? Бизнинг жим турганимизни кўриб доктор Б. дарров тахтага назар ташлади ва поймапой бидирлай кетди:

– Лекин қирол f7 да турганди-ку... у нотўғри турибди, бутунлай

нотўғри турибди. Сиз нотўғри юргансиз! Тахта устидаги барча тошлар нотўғри турибди... Пиёда g4 да эмас, g5 да турганди-ку... бу умуман бошқа партия-ку, ахир... Ахир бу...

У бирдан жимиб қолди. Мен унинг қўлидан маҳкам тутдим, тўғрироғи, қўлини қаттиқ чимчиладим. У саросимали довдираш ичида қўлини ушлаганимни сизди. Кейин менга томонга бурилди ва уйқусираётган ойпарастдек юзимга тикилиб деди:

– Сизга... сизга нима керак?

Мен унга: “Эсланг!” дедим-у, бармоғим билан қўлидаги чандиққа ишора қилдим. У сўзларимга эргашиб қўлидаги қонталаш чизиққа нигоҳ ташлади ва унга маъносиз тикилиб қолди. Кейин бирданига қалтирай бошлади ва бутун танаси безгак тутгандай титрай кетди.

– Ё худойим, – пичирларди у лаблари оқариб, – бирон бемаънилик қилиб қўйдимми?.. Нималар деб алжирадим?.. Наҳот яна ўша ҳолга тушсам?..

– Йўқ, – пичирладим мен аста. – Лекин сиз ҳозироқ ўйинни тўхтатишингиз лозим, кеч бўлмасидан. Шифокор сизга нима деганини яхшилаб эсланг!

Доктор Б. ирғиб ўрнидан турди. – Мен ўз тутуруқсизликларим учун узр сўрайман, – деди у хушмуомалалик билан ва Чентович олдида таъзим қилди. – Албатта, мен чинакамига ақлсизларча гапирдим. Тайинки, ўйинда сиз ютдингиз.

Шу гапларни айтгач, у бизга юзланди:

– Жаноблар, сизлар ҳам мени маъзур тутинглар. Лекин мен сизларни огоҳлантириб, мендан кўп нарса кутмаслигингизни сўраган эдим. Ноқулай вазиятга солиб қўйганим учун гуноҳимдан ўтинглар. Мен охириги марта шахматда ўзимни синадим, бу бошқа қайтарилмайди.

У бош эгиб таъзим қилди ва даставвал орамизга қай ҳолда кириб келган бўлса, ўша тарзда чиқиб кетди. Бу одамнинг нега қайтиб энди шахмат тахтасига яқинлашмаслиги фақат менга аён эди. Қолганлар эса фақат ажабланар, қандайдир нохушлик, қандайдир хатар уларни четлаб ўтиб кетганини гира-шира ҳис қилганча қолгандилар. “Эсини еган аҳмоқ!” – гудирлади Мак Коннор ҳафсаласи пир бўлиб. Столдан энг охирида Чентович кўзгалди ва чала қолган ўйинга яна бир бор тикилар экан:

– Афсус, – деди чин қўнгилдан, – унинг ҳужуми ёмон кетмаётганди. Гарчи бу жаноб бир ҳаваскор деб ҳисобланса-да, ҳаддан зиёд қобилиятли экан.

Али ОҚБОШ

Умримиз бир қум соати...

ШЕЪРИМ

Шеърим, сен қонаган эски ярамсан,
Кўксимда ташийман, қўрган гул дейдир.
Марсиям, фарёдим, ўтли наърамсан,
Узоқдан туйганлар, бир булбул, дейдир.

Чекимга сўз тушмиш базми аластда,
Вафосиз бир ёрга бўлдим дилбаста,
Ҳамон ўртанурмен бу тор қафасда,
Дардимни айтмасмен, ёт, у — қул, дейдир.

ЖИМИРЛАЙДИР СИРЛИ САРОБ...

(Хотира-шеър)

Йўлга чиқсанг Олмаотадан,
Жамбулга, Чимкентга қараб йўналсанг,
Уфққа туташ сўнгсиз йўллар сирли, ранг-баранг.
Жимирлайдир сирли сароб,
Ялтирар мозорда кумуш ҳилоллар.

Недир йилтираган?
Балки маҳв этилган ўрдунинг
Кўкни ёрган найзаларин порлашидир ялтираб?
Балки янги жангдан қайтиб келмоқда Абулайхон?
Мозорлари — руҳлар шаҳри эрур қозоқ юртининг...

*Туркчадан
Тоҳир
ҚАХХОР
таржималари*

Али ОҚБОШ — таниқли турк шоири. Учинчи Турк дунёси адабий журналлар курултойи тарафидан “Турк дунёсида йилнинг адабиёт одами” дея эълон қилинган Али Оқбош Қаҳрамонмараш вилоятидаги Албистон туманида туғилган; қишлоқ мактабини битиргач, машҳур Истанбул университетининг адабиёт факультетида таълим олган. Ўқитувчи бўлиб ишлаб юрган пайтларидаёқ болаларга ёзган шеърлари билан танилган. Сўнгра у университетда дарс берди, радио-телевидениеда, журналларда хизмат қилди. Шоирнинг “Эргак замони”, “Қуш дастурхони”, “Кўкда ой пўртахолдир” каби шеъринг тўпламлари турк болалар адабиётида алоҳида қимматга эгадир. У айни пайтда Овруосиё Ёзувчилари уюшмаси раис ўринбосари ва “Қардош қаламлар” журналининг бош муҳарири сифатида элга, турк дунёсига хизматини давом эттирмоқда. Шунингдек, у ўзбек адабиётининг Туркиядаги тарғиботчиларидан биридир, яъни ўзбек шоирлари ва ёзувчилари, олимларининг асарларига бир неча йилдан бери “Қардош қаламлар” журнали саҳифаларидан кенг ўрин бериб келмоқда.

Шоирнинг сўнги йилларда чиққан “Кўчаётган турналар”, “Эранлар даргоҳида”, “Қуз куйлари” тўпламларини замондош турк шеърининг энг сўнги ютуқлари акс этган китоблар дейиш мумкин. Қуйида ана шу тўпламлардан таржима қилинган айрим намуналар билан танишасиз.

Мармартошга ўйилган ул ҳилол остида
 “Ҳувалбоқий” – “Боқий бўлган Удир” сўзи бор.
 Руҳлар шаҳри бунда ҳар мазор.
 Қабр аҳлининг бор бойлиги биргина кафан,
 Ҳеч бир ўғри бу бойликни ўғирлай олмас,
 Уларнинг чириган эларин зотан
 Еб битирган
 Илону чаён.

Очликдан, қирғиндан,
 Аламидан ўлган ўлганлар.

Юрт тупроғи – тўшаклари,
 Кўрпалари қордир,
 Улар сони кўклардаги юлдузлар қадардир.
 Мазорлари руҳлар шаҳри,
 Қабристон диёр.

Энди ҳеч не кўрқитолмас уларни ортиқ,
 На ёмғир, на қор.
 На Сталин, на Ленин,
 На чорга бўйсунгай улар.

Улар кўринмас қўшиндир.
 Суякдан пичоқлари,
 Кафандан байроқлари.

Наврўзбой ва Кенесари
 Уларга қўмондондир,
 Улар – кўрқинч,
 Энг даҳшатли интиқом қўшинидир!
 Зотан руҳлар диёридир бу юртда мазорликлар...

Омонсиз у ўтли шамолда,
 Ўтмишда Самайда ўлганлар,
 Ё яқинда,
 Желтўқсанда қурбон бўлганлар,
 Бари кетди,
 Улардан бир муҳаббат қолди,
 Ота-она,
 Етим бола,
 Дард, гурбат қолди;
 Очиқ яра,
 Мангу дoston,
 Шон-шуҳрат қолди.
 Отсиз юлдуз каби учдилар кўкдан,
 Улардан мовий байроқ,
 Сўнгсиз тупроқ қолди бизларга,
 Мазорлари руҳлар шаҳри, мазор диёр бу...

Не йиллардир фотиҳасиз ётган, эй, қариндошлар!
 Руҳларингиз шод бўлсин!
 Желтўқсанда уйғонган
 Ўлкангиз обод бўлсин!

Ҳеч беҳуда кетмагай сизлар тўккан у қонлар,
Осмонимиз остида ҳеч тинмагай азонлар,
Шокаримлар, Сайфулинлар, Мағжонлар,
Мозорлари руҳлар шаҳри...

Товушингиз шамолларга,
Қонларингиз сувларга аллақачон қоришмишдир,
Энди сизга фарқи йўқ тўфонми, ёзми, қишдир.
Шаҳидларга ҳар мавсум мангу сўлмас баҳордир.

Узоқ юртда сиз деб йиғлаган,
Мотам тутган,
Дуо этган қондошлар бордир,
Мозорлари руҳлар шаҳри, ҳей, боқий диёр!..

ОРОЛ МАРСИЯСИ

Ёқуб Далиумарўғлига

Тушимда кўрдим Оролни,
Кўрдим, у оғир ярали,
Мағжон каби, Чўлпон каби
У ҳам бир бахти қорали.

Қора ерда қоқ қайиқлар,
Сузар сув йўқ, қотиб ухлар.
Инжу, маржон сочган Орол,
Қани ўша маржонлиқлар?..

Оролнинг суви қон каби,
Ярали бир жайрон каби.
Қаранг, кўллар ҳам ўлармиш
Оққуш каби, инсон каби.

Ўролдан келган мароллар
Оролда сочин тарарлар;
Чўмилгани кўл қолдими,
Билмадим, қайга қарарлар.

Сўлим Хазар, соғим Эдил,
Менинг икки боғим эди,
Қуриб борар Оролгинам,
Бир қоқсуяк, қочмиш эти...

Орол кўлмас, оқ қимиздир,
Орол бир ифбатли қиздир.
Қўй, ғанимга хор бўлгунча,
Орол, ўзни ерга сиздир!!!

Даврон кечмиш, карвон кўчмиш,
Оролни бир жаҳон ичмиш.
Бу ерга ким меҳр қўйса,
Бошида зулму қиличмиш!..

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

40

Осиёда осмон кенгдир,
Юлдузларнинг ҳоли тангдир.
Шоир қонин ичиб унган
Чечаклари ранго-рангдир.

Қалам тутган у ботирлар,
Калом тутган у ботирлар
Кўкда яшар дуо каби,
Барин мангу эл хотирлар.

Шаҳидларим қатор-қатор,
Бири ўзбек, бири татар.
Бир фотиҳа ўқи, йўлчи,
Чўлпонларим гўрсиз ётар.

ТЎҚАЙ

Тилида сўз инжуси
Ёш бир доҳийди Тўқай.
Кўпкари биринчиси,
Бир етим тойди Тўқай.

Соз этти сийнасини,
Созга қўшди сасини,
Кўнгил хазинасини
Оламга ёйди Тўқай.

У ўзин Юсуф этди,
Бозорда жонин сотди,
Барча ғам, дардни тотди,
Тунда бир оиди Тўқай.

Эдил билан тўлғонди,
Она тили деб ёнди,
Тошлар ичра уйғонди,
Бир жўшқин сойди Тўқай.

Бир найдаин жонсизди,
Дарди кўп омонсизди,
Кўкларда бир юлдузди,
Зулматда тойди Тўқай.

Хабардор оқ-қорадан,
Танни кувиб орадан,
Чикди-да мағорадан,
Елдек от кўйди Тўқай.

Тўкилди олтин япроқ,
Воҳ, бўлди қора тупроқ...
Кўнгли очик, юзи оқ,
Бахти қорайди Тўқай.

Ҳей, Қозон! Азиз Қозон!
Ўғиллар кўр, шон қозон!

Қайда у шоир – ўзан?..
Учди... Ҳумойди Тўқай.

ШАҲРИЁР

Шеърингни ўқиркан, кўзим ёшланди,
Тўлқинланиб, мен ҳам ёза бошладим,
Жавоб берсин Самарқандим, Тошкентим,
Бир гириллаб эсиб ўтган елмизми?
Кимса билмас, кичкина бир елмизми?

Туркча сўйла, Ҳайдарбобо ҳа, десин,
Дўст боғида алам ели эсмасин,
Истанбулдан эшитилар гур сасинг,
Сўйла ўзинг, ҳей, тилинга жон қурбон!
Еринг, юртинг ҳам элинга жон қурбон!

Шеърларингда шавқ бор, асрий ҳасрат бор,
Ўқиганда она юрт иси келар,
Ҳайдарбобо бизларга ёлғиз ёдгор,
Тилармен, шоирим, умринг узайсин,
Улуғ миллатинга дoston ёзасен!

Сўйла, булбул тилли шоир Шаҳриёр!
Йўл узоқ, орада тўсиқ тоғлар бор,
Тоғлар не, бўғовлар – кишан, боғлар бор,
Кўр бўлсин-ей, мени менга ёт айлар,
Кўнгил истар, қўл қисқа... дил дод айлар.

Қирғиз, қозоқ деяверсанг, эл бўлмас,
Уч кунлик дунёда қулга қул бўлмас,
Олтин ерга тушса, қоғоз пул бўлмас,
Йигит отдан тушар, яна отланар,
Қафаслар синадир, қуш қанотланар!..

Яхши йигит умид узмас ёридан,
Гул тера биладир қишнинг қорида,
Кун келар, Чамлибел уфқларида
Кўрўғли гиротин елдириб учар,
Етимлар йиғиси, фарёди ўчар.

ЯЛДО КЕЧАСИ

Биздан ўлимни сўрарлар,
Дўстларга видодир ўлим.
Сўраб синабми кўрарлар?
Бир сирри Худодир ўлим.
Фалак қўймас, яйраб-кулсак,
Дунёда ком, ором олсак,
Ким бўлдики бизлар билсак,
Ғойибдан нидодир ўлим.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

У тарафдан чақирарлар,
Элу юртдан айирарлар,
Йўлдан тамом қайирарлар,
Бағримизда доғдир ўлим.

Бугун-эрта, не фарқи бор,
Меҳмон қилар бизни диёр;
Тангриман деб ўйлар гаддор,
Оёғига боғдир ўлим.

Ўйлайдирман не бор бунда,
Эшикни қоқар яқинда,
У қошу кўз орасинда,
Бир бурчга адодир ўлим.

Гулу боғлар сўлиб битар,
Қуёшни булутлар ютар,
То қиёмат давом этар,
Бир шаби ялдодир ўлим.

ВИДО

I

Кўнглим сезар, сўнг кўз юмиш
Ёзин-мас, кузин бўладир.
Сен узилма — хафа бўлма,
Узилиш узун бўладир.

Шудринг тушар чаманларга,
Қиров кўнар ўр-қирларга,
Қушлар кетадир сафарга,
Боғларда узум бўладир.

Яна шарқдан чиқадир кун,
Давом этадир тўй-тугун,
Фақат шамол йиғлар маҳзун,
Шамолда ҳузун бўладир.

Оқ табошир, қора тахта
Мени кутар сўнг сабоҳда;
Ўқувчилар чеккан оҳда
Илк мотам, тўзум бўладир.

Келганида учиш сирам,
Ёниқ қоладир сигарам,
На оғриқ қолар, на ярам,
Энг сўнгги бузум бўладир.

II

Умримиз бир қум соати,
Бир ҳовуч қум замон унда.

Етиб қолди сўнг фурсати,
Уч қундан сўнг йўқман бунда.

Гўё қумга ёзув ёздим,
Гўё чизги чиздим сувга,
Унутилар отим, соним,
Кетганимда сўнг уйқуга.

Ғимирлайдир ҳар тирик жон,
Шаҳар яна қайнаб ётар.
Қайиқчи, эш эшкакларни,
Бу дарё денгизга кетар.

Насибимни олдим, шукур,
Тўйдим дунё ҳаётига,
Ўқилганда мана шу шеър,
Ўқиб қўйинг бир фотиҳа.

Сўнг маконим, билмам, қаер —
Қайси диёр, қайси мазор;
Мен каби бир ғариб шоир
Марсиясин ўзи ёзар.

Отажон ТОҒОН

Бегона

Роман

МУҚАДДИМА

*Ўлкаи аъзам атарлар бу Марви шоҳи жаҳон,
Барчалар даъво қилиб ўтган замондир бу замон.
Хонгечен кандинда кўрдим, оқди сел ўрнига қон,
Бошга бош айлар талаш Рустамсифат, Ҳайдарнишон,
Қилганим хайру дуо, кўнглим анинг мастонидир.*

Мулла Нафас

*Қошорлар сулоласи ҳукм сурган даврда бўлиб ўтган барча воқеа-ларнинг
ичида энг фожиялиси — Марв жангидир.*

Саид Муҳаммад Али ал-Ҳусайний

Нимқоронғи зиндоннинг эшиги гижирлаб қия очилди-да, қора жундор қўл кичкина ёғоч товоқни ичкарига сурди. Эшик яна гижирлаб ёпилиб-очилганда, ёғоч товоқ ёнида энди кафтдаккина зоғора нон

Отажон ТОҒОН 1940 йилнинг 15 майида Туркменистоннинг Мурғоб туманида деҳқон оиласида туғилди. Отаси Тоғон Аваз 1943 йилда урушда ҳалок бўлади. Еш Отажон қишлоғидаги ўрта мактабни тугатгач, бир неча муддат жамоа ҳўжалигида ишлайди. У 1960 йилда Москвадаги А.М. Горький номидаги Адабиёт институтига қабул қилинади. Институтни тамомлагандан кейин уни Москвадаги Езувчилар уюшмасига туркман адабиёти бўйича маслаҳатчи қилиб ишга олиб қолишади. Бу лавозимда у 1993 йилгача хизмат қилади ва шу йили Туркменистонга қайтади.

Бугунги кунда туркман насрининг таниқли вакили бўлган О. Тоғон илк ижодини назмда бошлаган. У туркман тилида нашр этилган иккита, рус тилида чоп қилинган битта шеърий китобнинг муаллифи. Унинг «Сарахс қалъаси», «Соқов фаришта», «Ёлғизлик», «Уруш қачон тугайди», «Урушдан сўнгги уруш» сингари ўндан зиёд роман ва қиссалари туркман тилида эълон қилинган.

О. Тоғон асарлари асосида «Тентак», «Бобоқамбарнинг қайтиши», «Қисмат» каби бадиий фильмлар тасмага туширилган. Унинг «Қайнона», «Подачи», «Энг сулув қиз», «Севги ҳақи учун» каби пьесалари туркман саҳнасида кўп йиллар давомида узлуксиз ўйналди. О. Тоғон жаҳон, шу жумладан, ўзбек адабиёти намуналарини маҳорат билан туркман тилига ўгирган. «Бегона» романи ва шу роман асосида ёзилган сценарий бўйича Франция ва Туркменистон кинематографчилари томонидан суратга олинган бадиий фильм Отажон Тоғонни жаҳон оmmasига кенг танитди.

Тарихий воқеаларга асосланган «Бегона» романида бундан бир юз эллик йил аввал туркманлар қўлига асир тушган француз капрали Гулибеф де Блоквилнинг гаройиб драматик қисмати ҳақида ҳикоя қилинади.

Отажон Тоғоннинг ушбу романи аниқ тарихий ҳужжатлар асосида яратилган. Блоквил қисмат шамоли сабаб туркман тупроғига қадам қўйган илк француз ҳисобланади. Бу ҳақда у «Туркман диёридаги ўн тўрт ой асирлик» номли даҳшатли воқеаларга бой кундалигини битади. Туркман қишлоғининг пасткам жойидаги қоронғи зиндонда ўтказилган тўрт юз йигирма кун кўрқинчли туш каби унинг хотирасидан мангуға муҳрланади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

45

билан бир бош пиёз пайдо бўлди. Булар асирнинг тушлик овқати эди.

Ҳар сафар товоқ келтириб қўйилиши билан бурчак-бурчакда уйилиб ётган қовоқлар ортида уя қурган сичқонларнинг «чий-чий»и бошланади. Зиндонда ётган асир бу чийиллашларнинг овқат ҳиди билан боғлиқлигини яхши билади. Худди шу лаҳзаларда зиндон «соҳиби»нинг аҳволи тузукроқ бўлса, у оёғини сал қимирлатади. Оёғига урилган кунда эса бу пайтда ёқимсиз қисирлайди ва шу ондаёқ сичқонларнинг «чий-чий»и ҳам таппа ўчади.

Жониворларнинг чийиллашлари бу гал ҳам кучая бошлади. Бироқ зиндоннинг бир бурчагида от устига ёпиладиган жулдур ёпқични икки қаватлаб, оёқларини бир-бирига наридан-бери чалиштириб ўтирган асир анча вақтгача сичқонларга эътибор бермади. Сўнг тиззаси устидаги катта дафтарни ён томонга ташлади-да, эшик тирқишидан тушган ёруғроқ жойда турган товоққа назар солди ва хўрлиги келиб инграб юборди: «Жаноб капрал! Жаноб капрал... — деди ўзига-ўзи, — мунақа ювиндини сен итингаям бермасдинг-а...»

Ростдан ҳам у бунақа овқатни ўзининг ов тозисигаям раво кўрмасди. Ахир ўзи эмасмиди, оппоқ кўйлақлар кийиб, Парижнинг энг қимматбаҳо ресторанларида овқатланиб юрган одам! Бугун эса шундай зот оқсуякликдан бандига айланиб, ит ҳам емайдиган ювиндини сабрсизлик билан кутиб ўтирса-я?! Мана, зиндонга келтириб ташлаганларигаям бир ой бўлиб қолса-да, нуқул ичадигани ўша ёвғону бир парча зоғора нон. Асир бу овқатнинг номини ҳам билиб олди. Уни «уноши» дейишаркан. Ажабо, ҳамма «оғабек» деб парвона бўладиган бош хўжайин Эгамурод кўнгурнинг оиласи шундан бошқа овқат ейдими?! Манави дафтарига сураат чизишдан ёки хотира ёзувларини қоралашдан зериккан пайтларида асирнинг эшик тирқишидан ташқарига назар ташлашдан ўзга иши ҳам йўқ. Ташқарида эса бир-бирига яқин қилиб тикланган ўтов, лойдан қурилган битта улкан ўчоқ кўзга ташланади. Шу ўчоқни босиб ётган қора қозонда нима пишса, уч ўтовга ҳам, асир ётган сомон қулба — зиндонга ҳам ўша овқатдан киритадилар.

Ижодий изланишларда омад Отажон Тоғонга кулиб боқди. У 1989 йил Парижда бўлганида, тасодифан Блоквилнинг ҳаёт бўлган яккаю ёлғиз қариндоши билан учрашиб қолди. Кўп миллионли Парижнинг 16-кварталида яшаётган 80 яшар Жак Блоквилнинг уйида капрал қариндошининг ўтган асрда биринчи марта француз тилида чоп этилган кундалигининг бир нусхаси сақланиб қолган экан. Дипломатия соҳасида ишлаб, нафақага чиққан Жак Блоквилнинг қариндоши Гүлибеф Блоквил ҳаётига тегишли, ҳатто шу вақтгача тарихчиларга ҳам номаълум бўлган қатор воқеаларни, ашёвий далилларни туркман ёзувчисига айтиб беради. Натижада француз капралининг қисмати борасида туркман тилидаги тарихий романинг илк нусхаси юзага келади.

...1860 йилда Эрон давлати туркманларнинг сеvimли шаҳри Марвни босиб олишга тайёргарлик ишларини олиб боради. Эрон кўшини навкарлари билан туркманлар диёрига боришга ҳукумат томонидан махсус чақирилган билимдон француз мутахассиси Блоквил Марв атрофидаги суғориладиган ерларнинг харитасини тузиши лозим эди. Марв тупроғига қадам босишдан олдин барча европаликлар каби у ҳам ўз хавфсизлигини олдиндан таъминлашга ҳаракат қилади, мабодо, туркманлар қўлига асир тушгудек бўлса, уларнинг қўлидан сотиб олиниши тўғрисида Эрон шоҳи Насриддиннинг расмий муҳри билан тасдиқланган шартнома тузади. Эронликлар бу урушда енгилади. Блоквил асир тушиб, зиндонга ташланади. Бироқ энди шоҳ Насриддин ҳам берган сўзидан тониб, уни сотиб олишдан бош тортади. Асирликдан қутулиш йўлида жони ҳалак Блоквилнинг ҳам, қимматбаҳо асир эвазига улкан тўлов олиш умидида хомтама бўлган туркманларнинг ҳам Эрон подшолигига юборган хабарлари ҳеч қандай самара бермайди. Илмли французни Эрон тарафидан пул тўлаб, озод қилишни ҳеч ким истамайди. Юз берган номардлик натижасида жабру жафоларга тўла тутқунликнинг муддати чўзилаверади. Шундай қилиб, Блоквил «ўзлариники» учун ҳам, ётлар учун ҳам бегона бўлиб қолади. Туркманлар учун эса у, табиийки, босқинчи душман эди.

Иигирма саккиз яшар капрал умрининг ўн тўрт ойини Марвнинг Кўнғир қишлоғида асирликда ўтказишга мажбур бўлади. Бу ерда у қисматнинг ниҳоятда оғир синовларига, ҳақорату камситишларига дуч келади.

Марвнинг шимолидаги Қўнғур қишлоғида жойлашган зиндондаги бу асирнинг номи Жорж Блоквил. Исми-шарифини тўлиқ билишни истайсизми? Унда эслаб қолинг: Жорж Анри Гулибеф де Блоквил, Франция фуқароси. У Марвга бостириб келган Эрон кўшинлари сафида эди, мана, асир тушиб бир ойдан бери шу «қаср»да оёғини чўзиб ётибди. Унинг-ку, қожорга, туркманга ўхшаган ери йўқ, кумушранг сочлари елкасигача ўсиб тушган, шунинг учун бўлса керак, овулдаги каттаю кичик орасига туркманлар қўлига тушган бу асир ҳақидаги гап тарқалганди. «Қўнғурнинг уйида фаранг банди бор!» деган гап оғиздан оғизга ўтиб, мана, эндиликда Блоквил деган ном унутилиб, «фаранг асир» деган лақабга эга бўлди-қолди. Нафақат лақаби, балки қариндошларининг бой одамлар эканлиги ҳам айтилди. Бу хабар оғиздан-оғизга ўтиб, эл ичида овоза бўлди. «Уни асирликдан қутқариш учун қариндошлари мингта қўлнинг баҳосини тўлашга ҳам рози эмишлар!» дейишарди одамлар оғизларидан сув оқиб. Шунинг учун бўлса керак, Эгамурод қўнғур ўзининг чекига тушган бу асирга ноёб хазина каби қарайди, асирни қариндошларига сотиб, бойиб олишни орзу қилади. Блоквилнинг оёғига урилган кунданнинг калитини ҳам мудом ёнида олиб юради. Кунда ҳатто Блоквил ёзилиш учун ҳожатхонага борганида ҳам ечилмайди.

Блоквил 1860 йилнинг 3 октябрида Саидносир қабристонини ёнидаги боғда қўлга тушган эди. Қачон, қаерда, ким қўлга туширганини у сира унутмайди. Қўлга тушиб, туркманлар томонидан урқалтак-сурқалтак қилинмаган бўлса-да, бундан буёғига кун ҳисобини йўқотиб қўйди. Қўни нимаси, сал бўлмаса ой ҳисобини йўқотар ҳолга келиб қолди. Ўзингиз ўйлаб кўринг, Блоквил 12 ноябрда 28 ёшга тўлиши

Бусиз ҳам қийинчиликлардан боши чиқмай келаётган Блоквилга яна бир қутилмаган хавф таҳдид солаётганди. Унинг «хўжайини» Эгамуроднинг форс тилини билгани учун француз билан туркманлар ўртасида тилмочлик қилиб юрган жияни Оқморол оғироёқ бўлиб қолади. Блоквил билан Оқморол ўртасида бошқачароқ муносабат бор бўлса керак, деб юрган «хўжайин» туркман қизининг номусига теккани, ислом шариати қонунларини бузгани учун бандини ўлдирмоқчи бўлади. Бироқ ёмонлик билан яхшилик ёнма-ён яшайди деганларидек, асирдан ўч олинишига санокли дақиқалар қолганида дунёга келадиган гўдакнинг ҳомийлари пайдо бўлиши ва уларнинг мардлиги Блоквилни ўлимдан олиб қолади.

Шу тариқа, Парижнинг зодагон йигити Марвдаги туркманлар орасида энг билимдон ва илмли кишига айланади. Айниқса, чорвадор туркманлар унга барча нарсани биладиган қудратли одам сифатида муносабатда бўлишади. Асир француз ўзи истамаган ҳолда беморларга нажот элтгучи дуоғўй муллага, оғир касалларга шифо бергучи табибга айланиб қолади. Узоқ-узоқ туркман қишлоқларидан дуоталаб хасталар унинг ёнига нажот истаб кела бошлайди. Айниқса, норасида гўдаклар, ёш болаларга у ниҳоятда ёқиб қолади. Блоквил каттаю кичикнинг тилини барабар топишга муваффақ бўлади. У эринмасдан туркманларнинг тилини, урф-одатларини синчковлик билан ўрганади. Блоквил туркманларга қанчалик сидқидилдан хизмат қилмасин, бирон кимса уни бандилиқдан озод этишни хаёлига ҳам келтирмайди. Қайтанга, айримлар уни асир бўлган уйдан ўғирлаб, бошқа бир бойга қимматроқ пулга сотиш ҳаракатига тушиб қоладилар. Асир французнинг от ўғирлаб, Афғонистонга қочиш орзуси ҳам амалга ошмайди. Унинг «хўжайини» ниҳоятда хушёр. Француз ҳожат учун борган жойида ҳам «хўжайин»нинг ўтқир нигоҳидан қочиб қутулмайди.

Шундай қилиб, туркманларнинг «фаранг мулла»си ўзиникилар учун ҳам, бегоналар учун ҳам бегоналигича қолади. Аммо у эзгу умидлардан воз кечмади. Ҳатто у энг қийин вазиятларда ҳам инсон деган номни баланд тутди. Одамгарчиликни ҳеч вақт ездан чиқармайди. У чорвадор туркманлар ҳаётининг маъносини чуқурроқ англашга интилади. Ожизларга ҳамиша ёрдамга шай туради. Теварак-атрофидаги шароитни ўрганади. Ўзга халқнинг ҳаёт тарзи ва асрий маънавий қадриятларига кўрсатган эҳтироми туфайли Блоквил бегоналар қалбида ҳам, душманларда ҳам одамийлик муносабатлари ва инсоф-диёнат туйғуларининг уйғонмоғига муваффақ бўла олди...

Таржимонлар

керак эди. Хў-ў-п, бугун нечанчи сана? Ноябрьнинг тўққизими, ўними? Балки ўн иккинчи ноябрдир? Шу бугун у йигирма саккиз ёшга чиққандир-у, ўзи туғилган кунидан ўзи беҳабар ўтиргандир? Туғилган кун эмиш-а. Туғилган кун! Туғилган бўлса нима, шу кунни манави уноши ва пиёз билан нишонлайдими? Ундан кўра, ўтган йилги туғилган кун зиёфатини ёдлаб ўтиргани минг бора афзал эмасми? О, Сена дарёсининг соҳили... Қирғоққа тақаб қурилган гўзал ресторан... Блоквилнинг дўст-ёронлари, кетворган жонондар тўпланишган эди ўша дамда. Йўқ, яхшиси эсга олмагани тузук. Йигирма етти ёшини жонондарнинг шўх кулгулари, гулгун қадаҳлардаги арғувоний шароблар ила нишонлаган бўлса, йигирма саккиз ёшини... Манави бесўнақай кунданинг ёқимсиз шиқирлаши-ю, сичқонларнинг чийиллашлари остида нишонламоқда. Устига-устак, жаноб капралнинг ҳали йигирма тўққиз ёшга етиб бориш-бормаслиги гумон бўлиб турибди. Бошига не-не кўргуликлар тушиши ҳеч гапмас. Блоквилни Эгамурод кўнғурдан ўғирлаб кетиб, мўмайгина пулга сотиб юборишни ўйлаб юрганлар қанча! Бу аҳволда шу кунинггаям шукур қилиб ўтираверганинг маъқул, шекилли.

...Капрал товоқдаги уношини хўриллатиб ичди-ю, юзини буруштириб, қоқсуяк елкаларини қоқиб қўйди. Сўнг ёнидаги бужур ёғоч устунга суяниб, уч-тўрт маротаба, қашинган бўлди. Ўзиям қат-қат кирлаб кетган шекилли, кийимлари чокидаги биту-бургаларларми гимир-гимир ҳаракатга тушди. Сўнгги марта қачон мундоқ яланғоч бўлиб ювинди экан? Буғланиб ётган ҳовурли Европа ҳаммомлари қаерларда қолди? Бу бечора капрал ўша қайноқ сувларга яна қайта етиша оладими-йўқми?! Ё мана шу битлар, сиркаларга ем бўлиб, ёт ўлкалардаги жазирама қумлар орасида жон берадими?!

1

Шоҳ «Ироқ, Озарбайжон, Эрон ва Хуросон вилоятларидаги қожорлар уруғидан ва бошқа элатлардан 25 минг сарбоз, 10 минг от-эшақли, 2 минг ҳунарманд ва савдогарларни йигинг», деб фармон берди.

Муҳаммадризо Огаҳий

1860 йилнинг 14 июнь куни зарҳал иплар билан ҳайбатли шер шакли тикилган байроқларини ҳилпиратган Эрон кўшини Сараҳс воҳасидаги Тажан дарёсини кечиб ўтди.

Ялтироқ безаклар, олтин-кумушлар ила безатилган оқ от устидаги шаҳзода Ҳамза Мирзо Хишмат Дўвланинг қиёфаси важоҳатли эди. Лекин у сир бой бермай, хиёл жилмайиб, ёнидаги отликқа юзланиб гап қотди:

– Жаноб Блоквил, сиз бугунги санани ёдда тутинг...

– Мен ҳам худди шу ҳақда ўйлаб тургандим, жаноб... – Блоквил шундай дея шаҳзоданинг гапини маъқуллаб бош силкиб қўйди. – Бугунги сана минг саккиз юз олтмишинчи йил июнь ойининг ўн тўртинчи куни!

– Бу сизнинг ҳисобингизча шундай. Бизнинг ҳижрий ҳисобимизда эса минг икки юз етмиш еттинчи йил бўлади. Фарқи нима? Барибир, сиз бу тупроққа қадам қўйган биринчи европаликсиз. Шундай эмасми?

– Биринчи европаликманми-йўқми, буни билмадим-у, аммо биринчи француз эканлигим аниқ!

Ҳамза Мирзо бошқа сўз демади. Ўзини бу тупроққа оёқ босаётган биринчи француз деб билган Блоквил эса отга ўнгашиброқ ўтирди. У туркман тупроғида тез орада рўй берадиган жанглар тарихининг асл

сабаблари билан унчалик қизиқмаса-да, анча-мунча гаплардан хабардор эди. Машҳад этагидаги Ёкутқалъадан катта лашкар бўлиб чиққанларидан буён ўтган бир ой вақт мобайнида икки одамнинг боши бир жойга қовушса, Марв юриши ҳақида гап кетар, яъни Хуросон ва бутун Эроннинг туркман заминига муносабати ҳақида баҳс очиларди. Тўғри, Блоквил бу борада ҳеч қачон хуросонлик кадхудолар билан очиқ мунозарага киришган эмас, зеро, бу борада унинг ўз қарашлари бор. Яна ҳам тўғрироғи, у бегона бир юртнинг фарзанди бўлгани учун ҳам баҳшлашаётганлар тўдасига тўғрини — тўғри, нотўғрини — нотўғри деб айтишни хоҳларди. Масалан, у Марв юриши арафасида Эроннинг ҳийлалари сиёсий номардлик эканини яхши англаб етди. Хуросон генерал-губернатори билан Султон Мурод Мирза Эрон ҳукумати номидан саксон нафар мўътабар туркман оқсоқолларини маслаҳат баҳонаси билан Машҳадга чақириб, барчасини зиндонга ташлаши, албатта, сиёсий ҳийлагина эмас, балки уларнинг туркманлар олдидаги ожизлиги эди. Марвга хужум олдиан мўътабар оқсоқолларни асир олиш билан эронийлар туркманларни раҳнамосиз қолдирдик, деб ўйлашмоқда. Эронийларнинг фикрича, донишманд оқсоқоллардан маҳрум қилинган элатни енгилш ва тиз чўктириш осон амалга ошадиган иш эди...

Эрон қўшинларининг туркманлар диёрига бостириб киришидаги асосий баҳона оломончилик (бой ўлжа олиш учун ўзга юртларга қилинадиган босқин) билан боғлиқ эди. Блоквил ушбу баҳонани тенг кучли икки даъвогарнинг ўзаро келишмовчилиги деб ҳисоблайди. Эрон томонининг даъвосича, туркманларнинг, хусусан, тақа туркманларнинг Хуросон шимолидаги вилоятларга тез-тез босқин уюштириб турганликлари ушбу юришга сабаб бўлди. Бу беҳуда гап эмас эди. Туркманлар босқинга чиқиб, Хуросоннинг қишлоғу туманларини талардилар. Ўз навбатида, эронликлар, хусусан хуросонликлар ҳам туркманлар сингари Сарахс, Марв, Ахалга босқин уюштириб, қишлоқларни талаб кетишарди. Бироқ Эрон сиёсатининг замирида бошқа бир асосий мақсад яширинган эди. У ҳам бўлса, эронликлар босқин баҳонасида Мурғоб дарёси бўйидаги туркманларни узил-кесил тобе қилиш ёки уларни Балх, Хива, Бухоро томонларга кетишга мажбур этишдан иборат эди.

Бу билан улар ўзларининг қадим ерлари ҳисобланган Марв заминини Эронга осонгина қўшиб олмоқчи эдилар.

Аммо юзага келган шароитга диққат қилинса, бу босқинчилик йирик давлат аҳамиятига эга бўлган ишни амалга ошириш учун бир баҳона бўлди, холос. 1860 йилларга қадар Эроннинг Кавказдаги мулки бўлмиш ўн еттита шаҳарнинг, Ҳирот, Афғонистон, Белужистондаги ҳадсиз-худудсиз заминнинг қўлдан кетиши Насриддиншоҳга тинчлик бермасди. У ҳар қандай арзимас бир баҳона билан, қўлдан кетган бойликлар ўрнини тўлдиришни ўйларди. Кавказ ёки Шарққа ҳаракат қилса, оёғи уриб синдирилишини билган шоҳ ўз мақсадини осон йўл билан — пушти паноҳию ҳомийси йўқ ожиз ўлка бўлган Марвни босиб олиш билан амалга оширмоқчи эди. Илк ҳаракатда Марв олинса, Кўктепа, кейин бутун Ахал воҳасини қўлга олиш енгил кўчарди. Бугунги босқинчилик ҳийласининг эртанги фойдаси ана шундай орзулар билан боғлиқ эди...

Жорж Блоквил бу сиёсатни яхши биларди. Эрон кўз олайтирган жойларга жаҳоннинг энг кучли давлатлари бўлмиш Россия ҳам, Англия ҳам кўзини тиккан эди.

Машҳаддан чиққанларидан буён, эронликлар ҳар қанча таъкидла-масинлар, Блоквил туркман тупроғида қон тўкилмаслигига ишонмайди. Ўзи ҳам ҳарбий бўлганлиги учун эронликлар ўттиз уч тўп билан шунча

қурол-аслаҳани саҳро сайлига олиб чиқмагандирлар, деб ўйларди. Шу сабабли Блоквил бу босқин ўзи учун ноҳуш яқунланиши ҳам мумкин, деб хавфсирарди. У бу хавфнинг сабабини аниқ билмаса-да, дилни хира қиладиган фурсат яқинлашаётганини ички бир туйғу билан сезмоқда эди. Начора, у бу замин учун бутунлай ёт кимса эди. Форслар билан қиёслаганда ҳам капрал бу тупроқдан жуда узоқ-узоқларда униб-ўсган. Шу боис қуруқ бутаю янтоқ қоплаб ётган бу замин бу кенг, сап-сарик саҳронинг истаган пастқам жойида ногаҳон хавф илк бор эронликнинг эмас, фарангликнинг оёғидан олиши мумкин деган фикр унинг миясидан кетмасди.

Хуллас, фавқулодда бир хавфнинг рўй бериши тасодиф бўлиши ҳам мумкин. Дарвоқе, Блоквилнинг туркман заминига оёқ босишининг ўзи ҳам бир тасодиф эди. У Париждан Техронга келгач, ҳарбий хизматга кириш ниятида эди. Аммо ҳарбий ўринларнинг барчаси банд бўлгани учун, у яна Парижга қайтишни маъқул билди. Техрондан жўнашга ҳозирлик кўриб юрганида, 1860 йил март ойининг охирида, Эрон шоҳи Насриддин ўз вакили орқали унга кутилмаган хабарни етказди – Блоквилга туркманлар диёрига отланган қўшин билан Марвга юриш таклиф қилинди.

Блоквил қадимий Марв ҳақида, Бухоро, Хива, Самарқанд тўғрисида кўп маълумотларни ўқиб, кўп нарсаларни билиб олган Шарқни ўз кўзи билан кўришни олдиндан ҳавас қилиб юрарди. Шу сабабли Насриддин шоҳнинг таклифини дарҳол қабул қилди.

Эрон раҳнамоларига ҳам айтилган Блоквил сингари ҳарбийдан саводли мутахассис зарур эди. У Эрон қўшини билан Марвга бориб, шоҳ Насриддиннинг махсус топшириғини, яъни эронликларнинг қўлидан келмайдиган зарур юмушларни бажариши, Марв заминининг аҳамиятга молик жойларини, ариқ-зовурларнинг, суғориш иншоотларининг жойлашувини харитада акс эттириши, зарур ўринларда сурат қилиб чизиши лозим эди.

Топография бўйича билимдон ҳисобланган Блоквилнинг ёнида Париждан келтирилган, харита чизишда ишлатиладиган зарур асбоб-ускуналар, суратга оладиган аппаратлар бор эди. Шунинг ўзи унинг Марвга жўнатилишига сабаб бўлди.

Жорж Блоквил бу асосий топшириқдан ташқари ҳарбий экспедицияда муҳбирлик вазифасини ҳам бажариши лозим топилди. Ҳарбий юриш янгиликларини Европага етказиб туриш ҳам унга юклатилди. Бу нарсалар саводли йигит учун жўнгина бир юмуш эди. Қолаверса, қожор қўшинларининг ҳаракати эронликларнинг эмас, балки европалик бегона бир шахс томонидан дунёга тарқатилса, ёлғон ҳам чин сўзга айланиши турган гап.

Шоҳнинг таклифини қабул қилган Блоквил ўз жонини ҳам ўйлайдиган хушёр европалик эканлигини таъкидлаб, шундай деди:

– Агар мени туркманлар асирга олишса, озод бўлишимга кафолат бера оласизми?

Марвга юриш шартларини келишиш учун вакил қилинган шоҳ ноиб афтини жийирди.

– Сизни ниҳоятда фаросатли, билимли одам дейишганди, жаноб...

– Мен сизга ақл-фаросат тўғрисида савол бераётганим йўқ. Саволимни тушунмаган бўлсангиз, уни такрорлашим мумкин.

– Саволни такрорлашга ҳожат йўқ. Ҳеч кимнинг асир тушмаслигига, биронта ҳам навкарнинг бурни қонамаслигига менинг ўзим кафил бўлишим мумкин. Марвга 22 минг сарбоз билан 33 тўп жўнатиляпти-ку, ахир, жаноб...

– Мен тўп овозини кафолатнома деб қабул қила олмайман. У қуруқ бир ваҳима, холос...

Тажан дарёсидан ўтилгандан сўнг бу суҳбатни Блоквил эслар экан, нима бўлганда ҳам Франция давлатининг Техрондаги элчихонаси расмий дафтарига қайд қилдириб, Эрон давлати муҳри босилган ҳукумат кафолатномасини олганини ўзича яна бир бор маъқуллаб қўйди.

Блоквил фолга ҳам, тушларга ҳам мутлақо ишонмасди. Бироқ Насриддиншоҳнинг вакили билан учрашгандан сўнг хув бирда кўрган тушини ҳеч эсидан чиқара олмади. Қизиги шундаки, бу тушни яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам йўйиб бўлмасди... Блоквил тушида бирор туп ниҳол кўкармайдиган нотаниш юртга борганмиш. У теварак-атрофига ҳайрон қолиб қараб юрганида, олдидан ер остидан чиққандай бир тўда қора аёл пайдо бўлибди. Уларнинг айримлари қип-яланғоч, баъзилари эса кўйлагини кекирдагигача кўтариб олган эмиш. Қора аёлларнинг кўриниши галати, ҳаракатлари қатъий эмиш. Улар Блоквилга ҳужум қилишар, аммо Блоквил қочиб яширинадиган пана жой тополмасмиш. Новча капрал бу жангари аёллардан қочиб қутулолмасмиш. Яланғоч жангарилар Блоквилни ушлаб, унинг қулогини, бармоқларини ғажий бошлашганмиш. Ўзининг ҳарбийлиги Блоквилнинг эсга тушиб, қураш майдонида душман мерганининг ўқидан ўлмай, яланғоч аёлларнинг ўткир тишларидан ҳалок бўлаётганига ачиниб турган эмиш...

Тушга нималар кирмайди, ёмонлар нималар демайди? Бу тушини эслаганда Блоквилнинг руҳи чўкиб кетарди. Гўё уни олдинда кўрқинчли бир тақдир кутиб тургандай эди. Шу сабабли Марвга жўнашларидан олдин шоҳ билан ўзи ўртасида кафолатноманинг расмийлаштирилганини яна бир бор тўғри иш деб ҳисоблади. Чунки тушга ҳар хил ҳодисалар киргани каби турмушда ҳам кутилмаган ногаҳоний воқеалар рўй бериши эҳтимолдан холи эмас-да.

Улкан кўшинга етакчилик қилиб бораётган Ҳамза Мирзо олд томондаги тепаликка қараб от солди. От туёқлари остидан кўтарилган чанг-тўзон кафтдай кенг майдонда чуқур из қолдириб борарди.

Тепаликка чиқиб, қурол-аслаҳалари билан илгарилаб келаётган кўшиннинг ҳаракатини юқоридан туриб кузатишни хоҳлаган Ҳамза Мирзо бир маромда чопиб бораётган аргумоғининг жиловини тортмади. Жазирама ёз қозонида қовурилиб, сарғайиб сомон бўлаёзган кўкатлар от туёқлари остида чирс-чирс эзиларди. Бедов отининг бир маромда елиб боришдан қувониб, бағбақалари ҳам силкиниб бораётган саркарданинг қулогига қовжироқ майсаларнинг шитирлашлари ҳам ёқимли эшитиларди.

Бир чиранишда шаҳзодани тепаликка олиб чиққан от ўз эгасининг кўнглидаги гапни сезгандек ортига қайрилиб, думини силкитганча пишқириб турарди.

Жанубдан кўй суруви сингари илгарилаб келаётган кўшиннинг орти кўринмасди. Қақраб ётган кўкка ўрлаган оқиш тўзон кўшиннинг тепасида пастак булутлардай осилиб турарди. Сон-саноксиз кўшин ва қурол-аслаҳага боқар экан, Ҳамза Мирзо ҳайратданми ёки қувончданми, бош чайқаб қўйди.

Жорж Блоквил алоҳида ҳурматга сазовор киши сифатида аксар кўшин йўлбошчилари ёнида бўларди. Бу сафар ҳам у саркардага яқин одамлар билан биргаликда Ҳамза Мирзонинг орқасидан қолмай тепаликка етиб келди. Шаҳзоданинг бош чайқаб турганини кўриб:

– Жаноби олийлари! Нега бош чайқаяпсиз? Бирор нарсадан кўнглингиз тўлмадими? — деб сўради.

Ҳамза Мирзо кулимсираб қўйди-да, дилидагини яшириб ҳам ўтирмай деди:

– Топганига шукур қилмай, ўз бошига бало сотиб олган чорвадор туркманлар ҳақида ўйлаяпман-да, жаноб капрал!

Блоквил шаҳзодага яна бир савол бермоқчи бўлди. Аммо отларини елдай учуриб тепаликка етиб келган тўрт нафар суворий саволга чек қўйди.

Келганлар ичида Маҳмуд Мирзо Аштианий билан Ҳасан Алихонлар ҳам бўлиб, улар икки бўлақдан иборат Хуросон қўшинларининг асосий саркардалари ҳисобланарди. Учинчиси ўрта бўйли, бақувват, қорни катта, бурама мўйловли Мирзо Муҳаммад Қувом ад-Давла эди. Туркманлар уни «Қора сартип»¹ дейишар эмиш. У қўшиндаги барча қурол-аслаҳага масъул. Бу генерални Ҳамза Мирзо ўзига энг содиқ сарбоз сифатида ҳамиша яқин олиб юрарди. Тўртинчи отлиқ эса оддий навкар эди.

Ҳамза Мирзо қамчиннинг сопи билан кумуш қопланган эгар қошини секин уриб қўйди. Бу ҳаракати билан «Ҳозир мен сизларга бир нарса айтаман» демоқчи бўлганлигини сардорларнинг раҳбарларининг барчаси тушунди. Машҳаддан чиққанларидан буён юрилган йўл ва бирга ўтказилган вақт Блоквилни қожорларнинг кўп қилиқларидан бохабар қилиб қўйган эди. У ҳам айтиладиган гапни кута бошлади. Шу вақт Блоквилнинг оти безовта бўлиб, типирчилай бошлади.

Ҳамза Мирзо унга эътибор бермади. Аммо шаҳзода олдида ўзини унинг хос кишиси сифатида кўз-кўз қилишни яхши кўрадиган Қора сартип:

– Отингни боққанмисан, жаноб Блоквил? – деб қўйди.

Ҳеч кимда гапи қолиб кетишини истамайдиган ва Қора сартипнинг нима мақсадда гап отганини яхши англаган Блоквил:

– Ҳа, жаноби олийлари. Аммо, бу – ҳайвон-да, тек тургиси келмаяпти, – деб қўйди.

Бирдан хаёлига, бу жавобим шаҳзодага хуш келмаслиги мумкин, деган фикр келди.

Қора сартип яна ўзини кўрсатмоқчи бўлди.

– Айтганингни қилмайдиган бўлса, жиловидан маҳкам тут, шунда ютасан!

Блоквил бу гал ҳам сартипнинг коса тагида ним коса мазмунидаги сўзига мос жавоб қайтарди:

– Ўзи тушунмаса, жиловидан маҳкам тутганиндан нима фойда?

Ҳамза Мирзо айтмоқчи бўлгани бошқаларга эмас, фақат Қора сартипга тааллуқлидай, унга тик қараб гап қотди:

– Кечани шу ерда ўтказсак керак, сартип. Энди то Марвга боргунча олдимиздан сув чиқиши даргумон. Дарёдан узоқлашмай туриб...

Қора сартип шаҳзоданинг сўзини шартта бўлди:

– Бўш идишларнинг барчаси аллақачон лиммо-лим тўлдирилди, муҳтарам шаҳзодам!

Сартипнинг ўқи нишонга тегди. Ҳамза Мирзо эса сўзи бўлингани учун ғазабланмадиям. Қайтанга у сартипнинг гапига бошини силкаб, маъқуллаб қўйди.

Саркарданинг одамларни йиғиб айтмоқчи бўлган маслаҳати дам олиш учун тўхташ экан. Буйруқни эшитиб, ҳамма ўз юмушига кетаётганида, узоқдаги икки қора уй ва унга томон бораётган қўй сурувига тикилган Ҳамза Мирзо:

¹ С а р т и п — генерал.

– Бугун кечкурунги овқатга туркманларнинг барра кўзичоғи насиб этадиганга ўхшайди! – деди. – Ана у сурувни кўряписизларми?

Бу сафар Қора сартип бошқалардан олдин тилга кирди:

– Лочиннинг ризқи ҳамиша ўзи келар эмиш, муҳтарам шаҳзодам!

Шаҳзода хиёл кулимсиради-да:

– Лочин деганинг ким экан ўзи, сартип? – деди.

– Бу ерда сиздан бошқа лочин йўқ.

Блоквилга сартипнинг ялтоқланиши ёқмай, юзини тере бурди. «Тавба, шарқликларнинг тилёғламалигини қаранг-а! Эркак эркакка хушомад қилади-я? Ялтоқилик ҳам эви билан-да!»

Сартиплар, сарҳанглар¹, жонпаналар² шаҳзоданинг изидан от чоптиришганларида, Блоквил ҳам уларга қўшилишга мажбур бўлди.

2

Озгин, узун бўйли қария билан ўн-ўн икки яшар ўспирин ён томонига белги қўйилган бир жуфт қора ўтов томон молларини ҳайдаб бормоқда. Оёғида эски чориқ, юзи куёш тафтида тобланган ўспирин булбул сингари хуш оҳангда хуштак чаларди. Узун бўйли озгин қария эса боланинг «сайроғи»дан ҳузурланиб, бошини қуйи солганча молларнинг изидан секин қадам ташлайди.

Кўққисдан пайдо бўлган бир тўда отлиққа кўзи тушган қария тўхтади-да, таёғига суянди. У Қўвшутхон томонидан чўпон отарларига махсус юборилган чопарлардан юрт бошига оғир хавф-хатарлар тушаётганлигини эшитган, лекин бу отлиқлар худди ўша эронийлардир деб асло хаёлига келтирмас эди. Чунки содда чўпон юрт устига қўшин тортиб келаётган ёв одамларининг куппа-кундуз куни кўзиқорин сингари бирданига оёғи остидан чиқишини етти ухлаб тушида кўрибдими? Бундан ташқари, туркманлар орасида: «Қўвшутхон Хуросон томонларга ҳуфиялар юбориб, қожорларнинг Марвга қачон юриш қилишлари хабарини олдиндан билиб олган экан» деган миш-мишлар ҳам тарқалган эди. Саксон нафар оқсоқолнинг Машҳадга – маслаҳатга чақирилганидан ҳам чўпон-чўлиқлар хабардор бўлиб, буларнинг бари эл-юрт қалбида хотиржамлик уйғотган эди.

Кекса чўпон дастлаб келаётган отлиқларни Қўвшутхоннинг чопарлари бўлса керак, деб ўйлади. Сўнг: «Икки қора уйли чорвадорга шунча чопарни ким ҳам юборди экан?» – деб ҳайрон бўлди.

Отлиқлар анча яқинлашганларидан сўнг, уларнинг бу теварак-атроф одамлари эмаслиги кийим-бошларидан маълум бўлди. Қария ушбу кун катта бир ёвузлик гувоҳи бўларман, деб ўйламаган эди. Ёшулли ўзини йўқотмади, келаётганларга билдирмасдан, қўлини ортга қилиб, болага нимадир узатди.

– Ма, бунни олиб қўй, кўзичоғим!

Ёшуллининг узатгани чақмоқтош эди. Олов ёқишда ишлатиладиган чақмоқтошни маҳкам тутган бола тепалик томон тойчоқдай елиб кетди. Ўспирин ўт-ўланлар орасида ғойиб бўлгач, кўп ўтмай жазирама ёз фаслининг дим ҳавосида пайдо бўлган қуюқ қора тутун осмонга ўралади.

Теварак-атрофдаги сукунатни бузиб келган отлиқлар чўпоннинг олдида жиловни тортдилар. Улардан ҳеч ким қарияга Тангри саломини ҳам бермади. «Салом – худонинг ҳақи» дея ўйга борган қариянинг ўзи:

¹ С а р ҳ а н г — полковник

² Ж о н п а н а л а р — танмахрамлар, хос соқчилар

– Ассалому алайкум, Худонинг мўмин бандалари! – деб гап бошлади.

Ёшулли Тангри саломининг жавобини кутса-да, от устидагиларнинг бирортасидан садо чиқмади.

Қамчисининг кумуш қопланган сопи билан қора этиги қўнжигга аста уриб турган Ҳамза Мирзо осмонга қаради. Ёшулли унинг осмонга кўтарилган тутунни кўрганини фаҳмлади.

Шаҳзода нима учундир паст овозда:

– Соқолингдан уялмасдан яна салом берасанми? — деди.

Отлиқларнинг дастлабки айтган бу сўзлари уларнинг димоғдор шахслар эканлигини ошкор этиб турарди.

– Салом Худонинг қарзи-да...

Чўпонга айёрона назар ташлаб турган Қора сартип бирданига махараомуз тиржайди.

– Олов ёқиш ҳам Худонинг хоҳишими, чол?!

– Э, нима эди, ҳа, ҳа... — деб, минғирлаб турган қария энди дарров ўзини қўлга олди. — Шу, бола ўйинқароқ, ўйнаётиб олов ёққанга ўхшайди. Набирам тушмагур чақмоқтош билан олов ёқишни яхши кўради-да, жаноби олийлари.

– Олов яхши нарса-да, тўғрими, чол?! Туркманлар «Ўт-олов — жон ҳузури» дейишади шекилли? — Ҳамза Мирзонинг товушидаги кесатиқ оҳанги қаҳр-ғазаб билан қоришиб чиқди.

Қария от устида сўз отган икки нафар отлиқнинг раҳм-шафқатдан жуда узоқ одамлар эканлигини фаҳмлади. Тақдири аллақачон ҳал қилинганини сезган бўлса-да, қария суҳбатни чўза бошлади.

– Тентак набирам кеча ҳам ўт ёққан эди...

– Кеча ҳам ўт ёқди, дегин! — Қора сартип бурнини жийириб қўйди-да, яна давом этди. — Чўлда нима кўп — ўт-ўлан кўп, ёқаверинглар! Бироқ Қўвшутхонингга айтиб қўй: туркманнинг бугун тутадиган товуғининг патини Ҳамза Мирзо кеча юлиб қўйган экан, де! Тушундингми? Қўвшутхоннинг одамлари бутун Қорақум саҳросини ўтга берсалар ҳам энди бу тутундан фойда йўқ! Ўз тутунинг кўзингни кўр этади. — Қора сартип Блоквилга юзланди. — Бу тутуннинг маъносига тушундингми, жаноб Блоквил?

Блоквил қадимдан қўлланиб келинаётган бу сирнинг маъносини тушунган бўлса-да:

– Унча тушунмадим, — деб минғирлади.

– Туркманлар олов ёқиб, унинг тутуни орқали хавфнинг яқинлашиб келаётгани тўғрисида ўз одамларига хабар берадилар. Анави тепаликка чиқиб, бир оз қараб турсанг, Марв томонидан ҳам шунга ўхшаш тутун осмонга кўтарилади. Олов тутуни — чорвадорларнинг чопари! Энди тушундингми?

– Тушундим, жаноби олийлари!

– Бироқ сарбозларимиз Қўвшутхоннинг қўшқига чўпон тутунидан олдин этиб боражак! Бу ҳақда мен сенга кейинроқ батафсил гапириб бераман.

Тутун томонга яна бир марта назар ташлаган Блоквил, энди қилган қилмиши учун ўсмирнинг бошини олишга буйруқ беришса керак, деб ўйлади.

Сўзга қўшилмай турган шаҳзода французнинг ўйлаганларини олдиндан билгандай чўпонга қараб:

– Сен билан тенг бўлса эди, чақмоқтош билан олов ёққаннинг хотини айириб, ўзини ёққан оловига ташлаган бўлардим. Бироқ... — деди-да, сўнг яна сўзида давом этди. — Сенда ҳам катта гуноҳ йўқ.

Чунки сен хонингнинг буйруғини бажардинг. Биз буни тушунамиз. Аммо Кўвшутхон Сарахсда ёқдирган ўтининг оташига Марвда ўзи куяди, албатта. Мана шу олов уни дўзах ўти бўлиб ёндиради. Тушунарлими?

Саволга жавоб бериши керак бўлган одамдан ўз вақтида садо чиқмагач, Қора сартип:

– Тушунарли, жаноби олийлари, тушунарли! – деганини ўзи билмай қолди.

Ҳамза Мирзо хиёл кулимсираб қўйди.

Бунинг оқибати беҳайр бўлишини англаб етган чўпон ҳам тўсатдан ўзига келгандай:

– Тушундим, хон ҳазратлари, тушундим! – деди жон ҳолатда. Шундан кейин чўпон отличларни бир-бир назардан ўтказди. Ювош отнинг устида ўтирган сап-сариқ одамнинг қожорлардан эмаслигини фаҳмлади. «Бу одам бошқа бир халқдан бўлса керак!» деган фикрни кўнглидан ўтказди.

Чўпоннинг Блоквилга ҳайрон тикилиб қолганини кўрган Қора сартип:

– Хўш, чўпон, бу сариқвойнинг кимлигини билмоқчимисан? – деди.

Чўпон соддагина жавоб қайтарди.

– Бу меҳмоннинг қайси халқ вакили эканини, мен қайдан ҳам билай.

– Фарангистон деган жойни эшитганмисан?

– Фарангларданми? Фарангистон. Ҳа, қулоғимга чалингандай бўлганди.

– Эшитган бўлсанг, бу одам ўша юртдан келган.

Қария Блоквилнинг узун қўнжли чиройли этигига, чеккалари тугмаланган тўппонча гилофига, кўкраклари тугмаланган кийимига диққат билан қараб чиққач, нигоҳи яна унинг этигида тўхтади. Этигининг қўнжига, пошнасига қайта-қайта қарар экан: «Астағфирулло, у бу этикни қандай қилиб кияр экан-а?! – деб ҳайрон қолди. – Ёки оёғининг ўзига тикишармикин?»

– Ҳой, ана у қўша уй сеникими? – деб савол берди, гапга қўшилмай турган шаҳзода.

– Ҳа, меники.

– Бу мол-қўйлар ҳам сеникими?

– Моллар хўжайинники. Мен чўпонман.

Бу гапларни эшитган Қора сартип тиржайди:

– Туркман меҳмондўст бўлади, деб эшитганмиз.

Гапга тушунган қари чўпоннинг лаблари пир-пирлаб уча бошлади.

– Жуда тўғри, туркман меҳмондўст халқдир, хон оға. Бироқ туркман ўз ўчоғига меҳмонни салом-аликдан кейин чақиради...

Қора сартип қариянинг берган саломига ўзларининг алик олмаганини эслади. Аммо энди «ваалайкум» деб айтишни эп кўрмай:

– Қачон учрашганда ҳам, салом-аликнинг кечи йўқ, – деди. – Уйингга бораётганимизда ҳол-аҳвол сўрашармиз...

Чўпон меҳмонларни истар-истамас уйига томон бошлаб кетди.

Бир тўда отлич новча чўпоннинг орқасидан йўлга тушди.

Улар ён-атрофи баланд қилиб кўтарилган, оғзига юлғун қошлаб қўйилган қудуқ ёнига борганларида, унинг ичидан туйқус сакраб чиққан йигит ҳаммани чўчитиб юборди. Келаётганлар эс-ҳушини йиғиб улгурмасданоқ, у:

– Ота, набиранг зўр эканми? – деб қичқирди.

Кутилмаган отличларни энди кўрган йигит бир оз ўзини йўқотиб,

довдираб турди-да, ёқасиз кўйлагининг этагини пастга тортиб, уст-бошини текислар экан, уларга салом берди. У устарада сочини қиртишлаб олдириб, бошига тоза дўппи кийган, ориқ, бироқ соғлом, бақувват, келишган бир йигит эди.

– Ўғлингми? – сўради Қора сартип чолдан.

– Ҳа, ўғлим. Каттаси, – деб қария мағрур жавоб берди-да, соддадиллик билан гапда давом этди. – Мамматжон. Келиним ҳам яқиндагина уйдан қайтиб келди. Агар Худо умр берса, бу ўғлимдан ҳам яна бир набира кўрсам, дунёдан армонсиз ўтар эдим. – Бирдан чўпон ғамгин оҳангда сўзлай бошлади. – Бу ўғлимдан ҳам катта фарзандим бор эди... Бояги ўт ўйнаб юрган набирамнинг дадаси... Умри қисқа экан. Худойим қайтиб олди. Аммо Худодан норози эмасман. Рўзгорим тинч, кунимиз ўтиб турибди...

Чўпоннинг шукрона сўзларини тинглаган Ҳамза Мирзо: «Бу ёруғ дунёда бир умр қора меҳнат қилиб, шу билан ўзининг ўтган умридан рози бўлиб кетадиганлар ҳам бор-ов! Тавба! – деди ўзича. – Хўш, бу одам шунча йил яшаб, узоқ умр кўриб, ҳаётдан қандай лаззат олди экан?! Эрта туриб, бировларнинг молини яйловга ҳайдаган, кечқурун изига қайтган. Бутун умри қорин ташвиши билан ўтади. Дунёдаги нақадар гўзал иморатлар борлигини ҳам, бу иморатларда жоду кўзли, оқбилак жонларнинг мавжудлигини ҳам билмайди. Бу дунёдаги бой-бадавлатлар нима ташвишдаю, бу нотавон чол нима ташвишда? Ҳар ким эக்கанини ўриб, ўз кунидан рози бўлиб ўтаверар экан-да...»

Худди шу пайт чўпоннинг: «Келиним ҳам яқиндагина уйдан қайтиб келди», деган хабарини тасдиқлагандай, чап томондаги ўтовдан сутқовоқ кўтарганича, енглари шимарилган гўзал бир келинчакнинг чиқиб келиши барчанинг диққатини ўзига тортди.

Келинининг ноқулай бир вақтда ташқарига чиққанини фаҳмлаган бўлса-да, оққўнғил қария бу пайт ҳеч қандай ёмон фикрни хаёлига келтирмаётган эди...

3

Кунчиқар томон энди-энди бўзара бошлади. Дунёда ўзларидан бошқа жонивор йўқдай, оқшом чоғидан чор-атрофга тинмай «вақ-вақа» кўшиғини таратаётган қурбақаларнинг овози ўчди. Дунё осудалик кўйнига чўкди. Чўкди-ю, аммо энди Гулжамолнинг уйқуси қочди. Ҳали йигирма ёшга тўлмасданоқ турмушнинг аччиғига туйган, муҳаббатнинг соҳир лаззатидан энди-энди тота бошлаган навжувон гўзал ўз тақдири борасида ўйланиб, хаёлга ботиб ётарди. Гулжамол – така туркманлари орасида ном чиқарган машҳур Тўра сўққининг¹ қизи, ундан ҳам машҳурроқ Хонкелди сўққининг синглиси. Бечора жувон жуда эрта тул қолди – эри Аннааваз Сарах шаҳрига Мадаминхон босқини пайтида ҳалок бўлганди. Тўра сўққининг барча қариндош-уруелари, шулар ичида Чебшек ботир Қурбонменгли ўғли ҳам бир кўчим (кўчиб юрган овул) бўлиб, Кўвшутхонлар хонадонига кўшни ҳолда Марвнинг кунботар томонида, Мурғоб дарёси ёқасида ўтов тиккан эдилар.

Уйқуси қочган Гулжамол бундан бир ҳафта аввал туғилган кўзичоқни эслаб, ирғиб ўрнидан турди. Бечора кўзичоқнинг онаси ўша куни – кўзиси дунёга келган куниёқ оламдан ўтган эди. Гулжамол туртиниб-суртиниб ташқарига чиқди. Қурбақаларнинг қуриллашлари қушларнинг хушовоз сайроғи билан алмаша бошлаган пайт. Осмон бўзара бошлаган

¹ С ў қ қ и — сўйил, калтак.

олақоронғи лаҳзаларда сирли кўринаётган чор-атроф қушлар сайроғи остида янада гўзаллашиб бормоқда.

Оқ ўтовнинг четига суяб қўйилган сутқовоқни елкалаган Гулжамол кўра томонга юриб кетди. Бир ҳафтанинг ичида одам кўлига ўрганиб қолган кўзичоқ ўз меҳрибонининг ҳидини олиб, дарров оғил оғзига келди.

Юлгундан четан қилинган оғил ичида Гулжамолнинг бурнига урилган чўп-хашак ҳидини саҳар шамоли аллаёқларга ҳайдаб кетди-да, ўрнини соф, тоза ҳаво олиб келди. Етим кўзига сут ичириб ўтирган пайтда, кўзи ҳуркакланиб, бир силкинган эди, Гулжамол кўлидаги кўзани ташлаб юборишига салгина қолди. Узоқ-узоқлардан, кунчиқар томондан туёқ товушлари эшитилди. Учта от Қўвшутхоннинг уйи томон елиб келмоқда эди. Эндигина ёришаётган тонг саҳарда чошиб келаётган бу суворийларнинг кимлигини билиб бўлмасди. Марв томонларда ҳали азон товуши эшитилмаёқ уйқуда ётган одамлар устига бу отлиқларнинг бостириб келиши хайрли эмас эди. Уларнинг ё шум хабар билан, ёки ёмон бир ният ила келаётганликлари аниқ.

Шундай хаёлга толган Гулжамол кўзичоққа ичираётган сутининг бармоқлари орасидан сизиб, хашагу кумалоқлар устига тўкилаётганини сезмай қотиб қолди. Она сутига қонмаган кўзичоқ энди Гулжамолнинг сут таъми таралаётган бармоқларини ялай бошлади. Гулжамол буниям сезмади. Юлгун шоҳларидан чеган девор ораларидан жонҳолатда ташқарига мўралаб, учиб келаётган суворийларнинг ким эканлигини англашга уринди.

Отлиқлар хонбобонинг уйи томон елиб бораётганлиги аниқ, зеро, ўбага¹ келадиған ҳар қандай шошилинч хабар энг аввало хонбобога етказилишини Гулжамол яхши биларди.

Аммо бу гал Гулжамолнинг таҳмини тўғри чиқмади. Суворийлар Қўвшутхоннинг ўтови олдида ҳам тўхтамадилар. Улар хонбобонинг туққан-туғишганлари тиккан ўтовлар ёнидан ҳам, оғил ёнидан ҳам чошиб ўтдилар-у, Гулжамолнинг акаси Хонгелди сўққининг бўсағасига бориб тўхтадилар. Гулжамол шундагина ўртада келаётган суворийнинг палакками ё чопонгами алланимани ўраб, от устига кўндаланг ётқизиб олганини кўрди.

Отлиқларнинг яхшигина қуролланиб олган аскар эканлиги аниқ эди. Улар Хонгелди сўққининг эшиги олдида нималарнидир гўнғир-гўнғир қилишди-да, нари кетишди. Гулжамол уларнинг овозларини эшитди-ю, аммо нима деганларини англамади.

Хонгелди сўққининг уйидан нарида фақат Чебшек ботирнинггина ўтови — охирги уй бор, шу билан бирга хонбобонинг кўчаси тугайди.

Отлиқлар Чебшек ботирнинг оқ ўтови олдида бориб, келтирилган юкни эшикдан ичкарига қарата гурсиллатиб отиб юбордилар-да, ўбанинг орқа томонидан айланиб, отларини лўкилатиб кетишди. Демак, суворийлар шошилинч равишда келиб-кетмоқдалар. Суворийлар бош кийимларини кўрган Гулжамол булар туркманлар эмаслигини англади. Ажабо, улар ким бўлди экан?

Гулжамолни ҳайрон қолдирган яна бир нарса — кўчадаги итларнинг пусибгина ётиши эди. Итлар, худди сеҳрлангандай, овоз чиқармасдилар. Бошқа пайтда, уясига югуриб бораётган кирпининг овозига ҳам вовуллаб ўбани бошга кўтарадиган итлар бу гал ими-жимиди катакларига уриб кетган, сас чиқармай пусиб ётишарди. Йўқ, суворийлар анча нарига кетиб бўлганларидан сўнггина Чебшек ботирнинг кўппаги бош кўтариб, бир-икки вовуллаган бўлди, холос.

Ажабо, бемаҳалда келиб, ўбадаги итларнинг дамани ичига тушириб

¹ Ўба — овул, қавмдошлар макон тутган жой.

юборган қандай куч бўлди? Отлиқлар нима учун шошиб келдилар-у, шошиб кетиб қолдилар? Улар кимлар ўзи? Гулжамол бу саволларига жавоб топа олмасди.

Отлиқлар олиб келган юқларини Чебшек ботирнинг эшигидан ичкари отиб юборганларида бир қоп ўтин ташлангандай гурсиллаган овоз эшитилди — у нима бўлса экан? Гулжамолнинг боши қотди. Албатта, Чебшек оға ўтинга зор одам эмас. Унинг оқ ўтови ёнида саксовул поялари тоғдай уюлиб ётибди. Қолаверса, Чебшек оға ўтинга зор экан, ўтинни нима учун кундуз куни келтирмайди? Кейин, бир қоп ўтин деб, учта даванг йигитнинг овора бўлиб юришини қандай тушунмоқ керак? Айтгандай, эшигининг олдига гурсиллатиб ўтин ташласалар, Чебшек оға нима учун уйғониб ташқарига чиқмади? Нега отлиқларга «кимсизлар?» демади.

Шу хил жавобсиз саволлар Гулжамолни эсанкиратиб қўйди. Бу кўрган нарсаларини у, албатта, ёмонликка йўйгиси келмаётганди. Бироқ, бироқ... Нима бўлганда ҳам... У ҳушёрликни қўлдан бермай, отлиқлар кетган йўлга синчиклаб назар солди. Бўзараётган тонг ола-тўронлигида суворийлар аллақачон Кўвшутхоннинг ўбасидан чиқиб, ғойиб бўлган эдилар.

Гулжамол сутқовоқни оғил оғзида қолдирди-да, илдам юриб кетди. Қорни сутга тўймай қолган етим кўзичоқ ўзининг очлигини билдирмоқчидай зорланиб маъради. Гулжамол бу зорланишни эшитмади. Тўғрироғи, у ҳозир кўзининг маърашига қулоқ солғудай аҳволда эмас эди. У тўппа-тўғри Чебшек оғанинг уйи томон кетди.

Оқ уйнинг эшиги томон боришга ҳайиқиб турди-да, ўтовни айланиб ўтиб, кўзанакка¹ яқинлашди сўнг:

— Келин эже!²

Ичкаридан аёл кишининг овози келди. Гулжамол ҳадиксираб, яна овоз берди:

— Чебшек оғам уйдами? — деб чақирди келин эже.

— Сенмисан, Гулжамол? — энди хотинининг ўрнига овоз берди Чебшек ботир. — Нима гап, тинчликми?

— Тинчлик, тинчлик, оға, — чайналди Гулжамол ётган одамларни уйғотиб юборганидан ҳижолат чекиб. — Ҳали учта отлиқ келиб, эшигингизга нимадир ташлаб кетгандай бўлди, чамамда...

Бу гапни эшитган Чебшек ботир шу заҳоти кўзанак ёнида пайдо бўлди.

— Нима дединг-а, Гулжамол?

«Тавба, шу орада тўнини кийиб олишга улгурганини!» — ҳайрати ошди Гулжамолнинг.

— Ҳозиргина эшигингизга бир нима ташлаб кетишди, Чебшек оға...

— Овозинг кўзанакдан келиб тургач, мен эшик томонга ўтмаган эдим, синглим, — деди-да, Чебшек ботир тезда ортига бурилди. Лекин эшикка етиб боргач, ўзининг бу ҳаракатларини «ботир» деган лақабига муносиб бўлмас, деб ўйлади. У эшик олдида борди-да, худди аждарҳонинг қуйруғини босиб олгандай сапчиб орқага чекинди. Қирқ беш ёшга чиқиб, қанча уруш-савашларда қатнашган, неча-неча ёғийларнинг калласини сапчадай узиб ташлаган ботирнинг ичига ҳозир, шу лаҳзаларда қалтироқ кирган эди. У ўзининг ожизлигини ҳис этди, зеро, эшиги олдида қўлига қилич тутган душман эмас, балки одам суяклари тикилган қоп ётарди. Ўтов орқасидан Гулжамолнинг:

¹ К ў з а н а к — ўтовнинг дарчаси.

² Э ж е — ўздан катта ёшли аёлларга ишлатиладиган сўз. (Онахон, янга, келинойи маъноларида келади).

– Нимага тўхтаб қолдингиз, Чебшек оға? – деган овозини эшитгач, қалтираб товуш чиқарди:

– Айланиб ўтиб... уйга кир, синглим!

Оқариб ётган суякларни, тўнтарилиб ётган бошчаноқни кўрган заҳоти гап нималигини тушунган ботир ўзини тутиб олди. У Гулжамол етиб келаман дегунча тезлик билан эғнидаги тўнини шартта ечди-ю, бир қоп суякнинг устини ёпди. Бундай қабиҳ иш кимнинг қўлидан келиши мумкин? Бу суяклар ўзининг қайсидир бахтиқаро бўлган қариндошиники эканлиги аниқ, аммо қай бириники экан? Ботир яшин тезлигида фикр юрита бошлади. Бу разил иш – душманларнинг иши. Зеро, душмансиз одам йўқ, айниқса, Чебшекка ўхшаган от устида қилич ўйнатадиган ботир одамнинг душмани кўп бўлади. Бироқ ҳозир ўйланиб турадиган вақт эмасди. Гулжамол ичкари кирар-кирмас Чебшек ботир ундан:

– Кимлар эканини билдингми, синглим? – деб сўради.

– Гира-ширада танимадим, оға.

Учта отлиқ тонг қоронғисида уйингга келиб, эшигингдан қай бир қариндошининг жасадини ташлаб кетиши – ботир учун энг огир, ҳақоратомуз бир иш. Бу – одамни шарманда қилишнинг охирги, энг ваҳший чораси ҳисобланади. Кимдир иккинчи бир одамни ёмон масхара қилмоқчи бўлса, унинг қай бир қариндошининг мозорини ковлаб, суякларини эшигига келтириб ташлайди. Агар бир уруғни, қабилани ёки бутун бир элни масхара қилмоқчи бўлсалар, суякларни элхоннинг – халққа ота бўлиб ўтирган оқсоқолнинг эшигига элтиб отишади.

Бундай қабиҳ юзқораликдан кейин гавдасида жони, томирида номус-ори бўлган одам шартта қўлига эгма қилич тутиб, қасос олишга киришиб кетиши керак. Шундай қилмаган одам эл ичида расво бўлиб қолади, беномус, латтачайнар деб ном олади. Бундай қабоҳат кўпинча кўшни юртлар орасидаги қасос жанглирида қилинар, ҳатто туркман уруғ-қабилалари, тийра-тоифалари орасида сан-манга борилганда ҳам бу каби хунук ишга қўл урилмасди.

Бундан беш йил муқаддам Сарахсда Мадаминхон босқинининг машаққатларини бошдан кечирган, 1858 йил Марвга кўчириб келинганидан буён ҳам қожор босқинчилари билан тез-тез тўқнашиб турган такаларнинг кўрмаган азоби қолмади. Улар қилич жаранги, замбарак овозию ярадорларнинг нола-фарёдига ўрганиб қолган эдилар. Уларнинг бугунги авлодлари орасида гавдадан узилган каллани кўрмаганлари ҳисоб. Аммо Чебшек ботирнинг эшигига ташлаб кетилган суяк хон кўчасидаги одамларни хавотирга солиши аниқ, зеро, душман ҳеч маҳал қариндош рақибининг эшигига ўзига яқин кўрган одамнинг суягини келтириб тўкмайди-ку. Бунинг учун хор қилинмоқчи бўлган рақиб томоннинг қариндош-уруғлари ётган мозор излаб топилади.

Буларнинг бари етиб келаётган улкан бир хавфдан дарак бермоқда эди. Шунинг учун ҳам Чебшек ботирнинг уйи атрофига тўпланган халойиқ огир ўйга ботиб қолди. Уларнинг ҳар бири Чебшек ботирнинг тўни остидаги суякларни ўзининг дунёдан ўтган қайсидир бир қариндошиники, деб ўйларди. Бу тўн остидан ҳар бир кишига ҳам ўз қариндошининг безовта руҳи сарғайиб-мунглиниб қараб тургандай эди. Гўё, суякларга тил битиб: «Мени нега бунчалар хор қилдинглар? Мени қабримдаям тинч қўймайпсизлар-ку! Мозорим оёқости қилинди, сизларда ор-номус дегани борми ўзи?» – деяётгандай эди. Чебшек ботирнинг уйи атрофини қуршаб олганлар худди хорланиб,

оёқости қилинган қариндошларининг жанозасига йиғилгандай маъюс-маҳзун эдилар.

Оломон олдида турган бир мўйсафид икки тирсагини қучганича хаёлга толган Қўвшутхон томонга назар ташлади-да:

– Тонг отиши олдидан уч нафар суворий жануб томонга қарата от суриб кетаётган экан. Ора узоқ бўлгани учун кўзим унчалик кўролмади, аммо-лекин улар бу теваракнинг одамларига ўхшамасди. Ўшанда вужудим жимирлаб кетди, – деди.

Хонбобо, буни айтмасанг ҳам биламан, дегандай, оғир хаёлга толди.

Чебшек ботир ҳозир суворийларни ўйламас, дунёдан ўтган қариндошларини бирма-бир кўз ўнгидан ўтказар, бу суяклар қайси бириники эканини билмоқчи бўлгандек, бош қотирмоқда эди.

Қўвшутхон Чебшек ботирнинг фикрини уққандай:

– Келганлар ўбага нотаниш бўлгани учун ҳам эшикларни адаштиришган, шекилли, Чебшек ботир, – деди. – Ҳеч ким бу билан фақат менинг мазорим оёқости қилинди, деб ўйламасин. Бу гал барча туркманларнинг мазори оёқости қилинди...

Издихом бир қалқиб тушди. Лекин ҳеч ким чурқ этиб оғиз очмади. Яна Қўвшутхоннинг ўзи гап бошлади:

– Эшикни адаштиришган бўлса, улар бу тупроқнинг одамлари эмаслиги аниқ. Бу балонинг ҳиди баланддан келяпти...

– Мен ҳам шу ҳақда ўйлаяпман, – деди Чебшек ботир бош ирғаб.

Бош хон билан ботирнинг бу сўзларини эшитган одамлар, энди нима дер эканлар, дегандай, уларнинг оғзига тикилишди.

Қўвшутхон муҳим бир гапни айтмоқчи бўлгандай лом-мим демай теваракка оғир кўз югуртиб чиқди, сўнг йўталиб олди-да, гап бошлади:

– Бу қариндошимизни Хўжаабдулла қабристонига дафн этамиз, қавмдошлар!

Ерда ётган чопонга кўз ташлар экан, қатъий қилиб буюрди:

– Оқсоқолларни йиғинга чорланг!

Ҳамма хонбобонинг гапига бўйсунди.

4

... Ўтовдан чиқиб, отликларга кўзи тушган келин шу заҳоти алланечук ҳовлиқиб, дарров изига қайтди. Аммо қисқа фурсатда келинни бошдан-оёқ кузатиш учун меҳмонларга шунинг ўзи етарли эди, улар келиннинг бўлиқ билаклари-ю, шаҳло кўзларига мафтун бўлганча қараб қолдилар...

Ҳамза Мирзо отидан сакраб тушди-да, нима учундир ёш бир йигитга қўл узатди. Салом-алиқдан анча вақт ўтиб кетганидан кейин қилинган бу хатти-ҳаракат атрофдагиларга эриш туюлди. Бунчалик қимматбаҳо кийимдаги одам билан кўришиб кўрмаган Маммат эса ҳафсала билан кўшқўллаб кўришди. У ўзини ҳар қанча дадил тутишга уринмасин, кўришаётиб қўллари қалтираб кетди.

Шаҳзода ўзини унутгудек бир аҳволда эди. Унинг яққол сезилиб турган ясама ҳаракатлари қариянинг кўнглига хавотир солди. Кечагина келинига ота уйида бир-икки кун меҳмон бўлиб келишга рухсат берган, келини хурсанд бўлиб, эрта ё индинга жўнаб кетишини айтган эди. «Аттанг, эртага-индинга деб юрмасдан, шу бугун йўлга чиқаверса бўлмасмиди, – деб ўзини-ўзи койиди қари чўпон. – Йўқ, тақдирдан қутулиб бўлмас экан, афсус... Айтгандай, ҳали ҳеч нарса бўлгани йўқ, ҳар нарсани ёмонликка йўяверасанми, ахир...»

Тансоқчиларнинг бири отдан тушди-да, саркарданинг отининг

жиловини қўлга олди. Шаҳзода сув олинадиган қудуқни биринчи бор кўраётгандай, бўржак¹ шохини ушлаб қудуқ тубига тикилди. Қудуқнинг чуқурлигига ҳайрон қолдими-бошқами, лабини тишлаб, бош чайқади. Меҳмонлар келганида ҳар сафар отасининг ёнида қўл қовуштириб турадиган йигит бу сафар ҳам қариянинг юзига боқиб:

– Нима хизмат, ота? – деди.

Уйига яқин-йироқдан меҳмонлар келгудай бўлса, қариянинг ўзи олдга тушиб, ўғлига: «Уни қил! Буни қил!» деб кўрсатма берар, ўзи эса меҳмонларни уйга бошлаб кетарди. Бу сафар эса кўнгли бир нарсани сезгандай, негадир меҳмонларни уйга таклиф қилмади. Аксинча, у уй олдида турганларни нима биландир чалғитиб, ўтовга киритмасдан изига қайтариб юбориш учун тайсаллана бошлади. Шу лаҳзаларда қария тўсатдан келиб қолган отлиқларни ҳам, ташқарига чиқиб қолиб, келганларга юзини кўрсатган келинини ҳам, қўл қовуштириб «хизмат ота?» деб турган ўғлини ҳам, ҳаттоки ўзини ҳам ёмон кўриб кетди. Кўзига ҳамма нарса ёмон кўринмоқда: тўз-тўзонлардан нари юксак-юксакларда чарақлаб турган куюш ҳам, теварак-атрофда ўтлаб юрган моллар, қўйлар ҳам – ҳамма-ҳаммаси.

Оқшом уйкуга кетаётиб дунёдан ўтган аёлини ўйлаб ётган эди. Тушида кампири унга: «Оқсоқол, нега бунча хафа кўринасиз?» – дегандай бўлди. Қария эса унга: «Эй, кампир, мен нега хафа бўлайин? – дер эмиш ўзича. – Ўғил десам, арзигулик ўғлим бор, келин десам, арзигулик келиним бор. Қўлим етмай турган бир армоним – сен. Сендан жудо бўлиб қолганим алам қиляпти. Буям бир фалакнинг ишидир-да. Мен ўз аҳволимдан шикоят қиладиган бўлсам – куфр кетган бўларман», деб хаёлан жавоб берди чўпон...

Бугун тонг намозини ўқиган қария эшик оғзида куймаланиб юрган келинига кўз остидан назар солди. Кўнглида келини анчагина тўлишиб қолгандай, кийган кўйлаклари ўзига жуда ярашиб тургандай кўриниб кетди. Чехрасига табассум югурган қари чўпоннинг кўнгли хушланиб, муртини силаб қўйди, бўйи бир газ ўсгандай бўлди.

Ҳозир эса у қийин бир аҳволда қолган, хавотирга тушиб, гавдаси чўкиб турарди. Хаёлидан ўтаётган нохуш фикрларни нари ҳайдаб, улардан қутулмоқчи бўлди, аммо бунинг иложини топмади. У аҳволини теваракдагилардан яшириш учун нимадир гап қотмоқчи бўлди. Аммо бирон-бир сўз тилига келмади. Нима бўлгандаям, чўпон оға бевақт келган меҳмонларни уйга таклиф қилишдан ўзини тийди. «Айб бўлса бўлсин. Шу гуноҳ бўладиган бўлса бўлақолсин. «Битта ёзиқ айб учун эр ўлмас», дейдилар. Буларни ўз оғзим билан уйга чақирмайин, қолганини Яратганнинг ўзи ўнглисин!..»

Кутилмаганда қудуқ томон юрган шаҳзода отининг ёнига қайтиб келди-да, бирдан Қора сартибга юзланди:

– Оловнинг тутуни ўт ёққан одамнинг ҳам кўзини ачиштиради. Шунини чўпоннинг ёдидан чиқмайдиган қилиб қўйинг, сартиб! Йўқса, булар бизни роса туширдик, деб ўйлайдилар!

Қора сартиб худди шундай буйруқ берилишини олдиндан билгандай тез-тез жавоб берди:

– Буйругингизни айтганингиздан ҳам аъло қилиб бажараман, марҳаматли шаҳзодам! Сиз хотирингизни жам қилиб, бемалол ўз ишингиз билан бўлаверинг!

Ҳамза Мирзо отланди. У ёнидаги навкар ва тансоқчилари билан

¹ Б ў р ж а к — бута, дарахт.

анча нарига кетгунча Қора сартиб қаддини букиб, хурмат ила таъзим бажо қилиб турди.

Кетганларнинг чанги босилгандан сўнг ҳам қари чўпон эшик оғзида турганларни уйга таклиф қилмади. Аммо ҳукмдор шахзодадан эркин ҳаракат қилмоққа махсус буйруқ олган Қора сартиб энди бу ерда ўзи хон, қўланкаси майдон бўлиб қолганини кўрсатмоқчи бўлгандай, чўпоннинг уйи томон бетакаллуф босиб бора бошлади. Унинг ёнидаги навкарлар ҳам Қора сартибга эргашдилар.

Қора сартиб боя келин кириб кетган эшикка етиб келди-да, тўхтади. Тўхтагани ҳам яхши бўлди, йўқса, қария унинг олдини тўсиб олган бўларди.

Ранги бўзариб кетган чўпонни кўрган сартиб ўзининг кимлигини танитиб қўймоқчи бўлди.

– Мени Мирзо Муҳаммад Қўвам ад-давла дейдилар, қария, эшитгандирсан номимни?

Қари чўпон сартибнинг юзига тикилиб-тикилиб қаради.

– Йўқ, эшитмаган эканман, Тангри бандаси.

Мирзо Муҳаммад қариянинг бу гапидан сўнг ўзини ҳақоратлангандай ҳис қилди, кўзи ола-кула бўлиб, норози оҳангда:

– Қора сартибни ҳам эшитмаган бор экан-да?! – деди.

– Буни биламан, – деб жавоб берди қария юраги тирналиб.

Қора сартиб деган Эрон саркардасининг номи туркманлар орасида ростдан ҳам таниқли эди. У бағритошлиги, золимлиги билан донг чиқарган эди.

– Бугун сурувингнинг ярми билан видолашарсан, қария!

Бошқа бир пайт бўлгандами, қария бу донғи дунёга кетган, туркманларни вайрон этиш учун ана келармиш-мана келармиш деб овозаси қулоқни тешган саркарданинг номини эшитган заҳоти довдираб қолган бўларди, аммо бу гал бундай бўлмади.

– Сурувнинг ярми дейсанми? Ярми эмиш, Оллоҳ насиб этса, ярми эмас, ҳаммасини ҳам ейсан.

– Оллоҳ насиб этмаган бўлса, йўлимизни сенинг уйингга қарата бурармиди?!

– Буниям Яратганнинг ўзи билади.

Қора сартиб «шап-шап деб турмай, шафтоли» дейишни маъқул кўрдими, қарияга юзланиб:

– Қани, унда уйга бошла! – деди.

Энди чўпон қутилмаганда дадиллик билан тилга кирди:

– Кирмоқчимисан, юр буюққа! Боримизни баҳам кўрамиз. – Чўпон ўнг томондаги бошқа эшикка ишора қилди. – Тўрға сиққанингиз тўрда ўтирарсиз, сиғмаганингиз бошқа жойда.

Чўпоннинг гапини билиб турган сартиб:

– Туркманнинг «Соғинч – ўнгдан, қувонч – чапдан» деган гапийм бор-а, оға? – деди.

– Бу гапни туркманлар кўз учганда айтади, хон оға.

Қора сартиб бу хатосини тан олмасдан тузатиб қўймоқчи бўлди.

– Кўз бўлмаса оёқ ҳам нодуруст ҳаракат қилади-да. Бу иккисини алоҳида қўйса бўлмас.

– Буям тўғрику-я! – деб қўйди қария кўнглидаги гапга тескари бўлсам, зўравонга ён босгандай.

Қора сартиб ўз ўқини нишонга теккан деб ҳисоблади.

– Туркман тупроғида илк бора дуч келган икки уйнинг чапдаги эшигига кирмай, ўнгдагисига кирсак – кўнглимизга шубҳа оралайди-да...

Анчадан бери ўзларининг обрўйи учун вазиятдан фойдаланишни кўзлаётган қожорлардан бири гапга қўшилди.

– Биз ҳам чапдаги уйга кирмай, ўнгдагига кирсак, туркман мақолини ҳурмат қилмаган бўламиз.

– Кўнгилда эса шубҳа-гумон пайдо бўлади, – деди сартиб аввал айтганларига урғу бериб.

– Гумон имондан айирармиш, – деб чўпон яна мақол келтирди, сўнг айтган сўзи меҳмоннинг қаҳрини келтириб қўймаслиги учун гапни яқунлаган бўлди. – Оқ юрак билан қабул қилинган уйда гумон нима қилсин.

Барибир, бўлиб ўтаётган гаплар қарияга оғир ботди. Ёмон бир воқеа бўлишини сезгандай, теварак-атрофга бир қур назар солди.

Учи-поёни йўқ саҳрода ҳимоя бўлгудай бирон нарсага кўзи тушмади. Чўпоннинг бутун оиласи, хонадон душман қамали ичида эди. Оиланинг бу ҳалқа ичида қолиб кетиши ҳам, омон чиқиши ҳам Тангрининг ихтиёрида.

– Биз меҳмонларни «соғинч – ўнгдан» бўлгани учунгина бошқа уйга таклиф қилаётганимиз йўқ, бу эшик – аёл, бола-чақалар кириб-чиқадиган эшик.

Қора сартиб гапни чўзиб турмади. У «ҳали шунақами?» деган маънода бош силкиди-да, ўтов энгсасига¹ қўл юборди.

– Ичида аёл киши бўлган уйнинг энгсасига қўл чўзмоқ айб бўлади, хон оға! – Қариянинг овози таҳдидли янгради. – Мусулмончиликни ёддан чиқарманг!

«Хон оға» деб қилинган мурожаатда ялиниш оҳанги ҳам аниқ янграган бўлса-да, сартиб шафқат қилиб турмади. У бир қўли билан ҳамон энгсани тутиб турар экан, атрофига кўз ташлади-да:

– Хуросон қизларини отга босиб олиб келиш туркман учун айб саналмас эди, – деди. – Энди Эроннинг мингбоши саркардаларининг бири кир-чир гиламинга қўл узатса, айб саналадиган бўлиб қолдими?

Бу гапдан кейин қари чўпон энди ҳамма хатти-ҳаракатлар бефойда эканлигини тушунди. Энди тиз чўкиб ёлворганинг – босқинчилар олдида ожизлигини билдиради, холос. Саҳройи майдонда эркин ўсган мағрур инсон бошқа бировнинг олдида тиз чўкмоқни ўзи учун ор деб билди.

– Менинг мана шу кир-чир гиламим ҳам бошқа уйларнинг тилла дарвозасидан покизадир! – деди титраб чўпон.

Қора сартиб энди бу гал нима учундир мулойим оҳангда гапирди:

– Биз сенинг молу дунёнга зор эмасмиз. Менинг битта чўнтагимдаги танга сенинг бутун уйингни, мол-қўранг билан бирга сотиб олишимга етади. Уйингга салом бераётиб, эҳтиёт юзасидан ичкарига бир назар ташлаб қўймоқчиман.

Қария энгил тортди. Кўнгида ёмон фикр уйғотгани учун шайтонни лаънатлади.

Энгса кўтарилиб, чўпон билан сартиб ичкарига кирдилар. Ҳар эҳтимолга қарши икки тансоқчи ҳам бошлиқлари изидан ўтовга кириб, эшик ёнида турдилар. Маммат ҳам отасини ёлғиз қолдирмай, деб уларга эргашди.

Кўнгли алланенидир сезиб, ичкарига кирган заҳоти эски кийимларини кийган келин ўтовнинг тўрида латта-путтага ўраниб ўтирган экан, ўранган чопони кўзига ча тортилгани сабабми, этак томони кўтарилиб қолган, келиннинг оппоқ оёқлари «мен буёқдаман!» дегандай, кирганларнинг эътиборини тортди. Буни кўрган Қора сартибнинг оғзи сувланиб кетди.

¹ Э н г с а — ўтов эшигидаги ёпинчиқ гилам.

Ичкарига кирмай, ташқаридаги сарбозлар ёнида турган Жорж Блоквил ўтов ичида қанақа ҳаросат¹ юз беришини кўз олдига келтиролмасди. У ёнидаги сарбозларнинг бирига юзланди:

– Сартиб ўтовга нима учун кириб кетди?

Узун бўйли, озгин, калласи хумдай сарбоз орсиз илжайди.

– Нега кириб кетганини билмайсизми? У ерда зўр томоша бўлади ҳозир! – Сарбоз сув оқа бошлаган оғзини чапиллатди. – Худди мен томоша қиладиган ўйин бўлади-да! Аттанг, сартиб бўлмаганидами...

5

– Келиннинг юзини кўрсак бўладими, хўжа? – деб сўради сартиб ичкарида.

Чўпон вазиятга мос келгудай жавоб ахтариб тураркан, ўгли ғазаб билан ҳайқириб юборди:

– Келиннинг юзини кўриш мумкин эмас, хон оға!

Аввалдан кўнглига келган ишни бажариш учун бир баҳона тополмай турган сартиб учун Мамматнинг бу гапи бир тутатқи бўлди.

– Буни сендан сўраб ўтирмасдан бажо этсак, нима дейсан, йигит?

Бошга келиб йиқиламан деб турган балодан қандай қутулишни ўйлаб турган чўпон ўглига ғазаб билан қараб қўйди.

– Ёш бола қизишяпти-да, хон оға. Албатта, келиннинг юзини кўриш мумкин...

– Ота!!! – деб ҳайқирди яна Маммат чолнинг сўзлари хато эканини гап оҳанги ила билдириб қўймоқчи бўлиб.

Вазиятга қараб иш тутмаса, келиннинг юзини кўриш тугул, бу ҳайвон ундан беш баттар ишни қилишдан ҳам тоймаслигини тушуниб турган қариянинг ҳозир ўглидан жаҳли чиқди. «Йўқол, гум бўл! – демоқчи бўлди у. – Менинг атайин шундай қилаётганимни тушунмаяпсанми, болам?!»

Қариянинг сўзларида, ҳаракатларида ҳам қаҳр, ҳам ёлвориш сезиларди. Қайнотасининг гапини икки қилмай дарҳол бажаришга ўрганган келин ўрнидан кўзгалмадиям.

– Келиннинг қулоғи карми? – сўради Қора сартиб болаларча гумроҳлик билан.

Баданига ўт теккан каби азобга тушган Маммат сартибга қараб юрди. Тансоқчилар йигитни ўраб ола бошладилар. Қария ҳам шиддат билан қўлини кўтарганича худди урмоқчидай сартиб томон юрди. Аммо унинг шапалоғи сартибга эмас, Мамматнинг юзига тушди.

– Бу йилги чумчуқ ўтган йилги чумчуққа «чирқ-чирқ»ни ўргатадиган бўлиб қоптими? – деди у титраб. Сўнг келинига юзланиб, паст овозда деди. – Ўғилжайрон, қизим, қайнотанг сенинг номусга қолишингни истаб тургани йўқ. Айтилганни бажо қил.

Ўғилжайрон бу гал вазиятга бўйинсуниб, бери айланди-да, аста юзидан паранжисини олди...

Келинини уялтирмаслик учун юзини тескари буриб турган қария бирдан пичоғини суғуриб олиб хужум қилмоқчи эди. Қария нима воқеа рўй бераётганини англамай қолди. Келинининг «вой!» деган овози, Мамматнинг сўкингани қулоғига чалинди. Орқага қайрилиб, ерда чалқанчасига ётган ўғлини ва чап қўлини авайлабгина ушлаб турган сартибни кўрди. Сартиб келинга яқинлашиб қўл чўзган заҳоти Ўғилжайрон унинг билагини тишлаганди, Маммат сартибнинг устига ташланганда эса шу ердаги тансоқчиларнинг бири Мамматни уриб йиқитган эди.

¹ Ҳ а р о с а т — ёмон, хунук иш, мудҳишлик.

Шу лаҳзаларда бўлмағур воқеаларнинг бўлиб ўтганига, қилинган ҳаракатларнинг бекор кетганига ўкинган қари чўпоннинг жавоҳир сопли пичоғи ҳам нишонга тегмади. Чолнинг қўлига тепки тегди-ю, жавоҳир сопли пичоқ учиб бориб туйнукдан осилиб турган саночнинг қиррасига тегиб қайтди-да, ўчоққа келиб санчилди. Чолнинг боши ганиб, юраги бўғзига тиқилгандай бўлди. Оғзи иссиқ қонга тўлганини туйди. Бироздан кейин ўзига келганида ўғли билан ерда ёнма-ён ётганини англади. Қочишга ўнғай жой тополмай турган келини эса бутун вужуди ила қалт-қалт титрарди.

Ичкарида аллавақтгача сукунат ҳукм сурди. Ташқарида турган сарбозлар уйни ўраб олишди.

Ҳам ўзига, ҳам ўғлига ўқталган ханжарларга кўзи тушган қария энди гишт қолипдан кўчганини билди. Қўлидан бирор иш, тилига бирор гап келмасди. Шу пайтгача баракат тўлиб-тошиб келган, эндиликда бахтиқароликдан туйнуғигача қорайиб кетган уйда худо деб ётмоқдан бошқа чора қолмаган эди.

Орага тушган совуқ сукунатдан хунук бир қабоҳат ишнинг ҳиди келиб турарди. Чап қўли ғажиб ташланган Қора сартиб бир қадам ортга чекинди-да, довдираганидан рўмолини ёпинишни ҳам унутган Ўғилжайронни кўздан кечирди. Келиннинг пастки лабида қон юқини кўргач, бояги оғриқлар қайта ёдига тушгандай:

– Мен сенинг писта каби дудоқларингни қон ялаган қанжиқнинг оғзидай қилиб қўяман ҳали... урғочи қашқир бўласан ҳозир... – деб вишиллади. Сўнг тансоқчиларга юзланди. – Манавиларнинг қўлларини боғланг, ҳақиқий бекзодалар нима иш қилишларини бир кўриб қўйсинлар!.. Ўзларинг ҳам лаззатланинглар!..

Қора сартиб берилган буйруғи сўзсиз бажарилишига ишонган ҳолда эшик томон юрди. Кўзанақ томон бориб-келиб турган Блоквил Қора сартибга кўзи тушган ҳамона унга қараб юрди.

– Энди бу ерда нима бўлади, жаноб?

Болаларча берилган саволдан сартибнинг баттар тумшуғи осилиб кетди.

– «Бекзодалар томошаси» нималигини билмайсанми? – деб тўнғиллади сартиб.

Блоквил кўзларини пирпиратиб, ҳайрон бўлиб турди, «бекзода томошаси» нима эканлигини англаб олишга, таг-тагига етишга уриниб кўрди, бўлмади. Қайта сўрашга эса уялди.

– Эшитганман-у, маъносига тушунмас эканман, жаноб. Нормандияда ҳам, Парижда ҳам бу каби томоша йўқ.

– Ҳозир барига тушуниб оласан! – деб сартиб ғалати ишшайди-да, томошанинг бошланишини бетоқатланиб кутаётганини яширмасдан, Блоквилга тушунтира бошлади. – Ҳалиги келин менинг қўлимни тишлаб олди. Ишонмасанг, мана қара. Бу билан у улуғ мартабали сартибнинг шаънини ерга урди. Бу қилмиши учун энди ҳар ким келинни ўзи хоҳлаган кўйга солади.

Бўлаётган воқеаларга европача одоб-ахлоқ нуқтаи назаридан эътибор бераётган Блоквил ўзини яна тушунмаётганга олди.

– Бунақа эмас-ку, жаноб. Аксинча, чақирилмаган ҳолда уйга бостириб кириш билан ўзингиз аёл кишининг шаънини оёқости қилдингиз-ку, ахир!

– Эҳе-ҳей! – Қора сартиб бош силкитиб ҳайқирган бўлди. – Сен, жаноб, кўп нарсани биласан-у, аммо оз нарсани тушунар экансан. Ҳалиям мен одамгарчилик қиляпман. Сен Ҳамза Мирзонинг кимлигини биласанми?

– Биламан. Насридиншоҳнинг жияни, сон жиҳатдан энг катта кўшиннинг саркардаси.

– Бўпти-да, мен унинг буйруғини бажаряпман-ку.

– У сизга аёл кишининг номусини булга, дедими?

Қора сартиб осмонда ҳанузгача тарқалиб улгурмаган тутун изларига ишора қилди.

– Ановини кўряпсанми?

– У бошқа нарса, жаноб.

– Бошқа нарса эмас! Мана шу тутун учун буларнинг барчасини тўплаб, бошини кессам ҳам кам...

Жавобдан қаноат ҳосил қилмаган Блоквил жим қолишга мажбур бўлди.

Капрал билан сартиб «бекзодалар томошаси» тугагунча иккови икки томонда айланиша бошладилар. Оғзи шалтоқи Қора сартиб ҳам жимгина кезарди. Улар ташқарида кезиб юрар эканлар, ўтов ичидан келиннинг даҳшатли фарёди эшитилганда Блоквил беихтиёр ўтов томонга ўтирилди ва кўзларига ишонмай, қотиб қолди: қари чўпон билан ўелининг қўллари чандиб боғланган, сарбозлар эса қип-яланғоч келиннинг атрофида... «Мана сенга мусулмончилик! Булар ўзларича Европани бузуқи деб ҳисоблайдилар. Мана сенга ахлоқи пок бўлган мусулмон дунёсининг ҳалоллиги!»

Франциянинг, Европанинг катта-катта шаҳарларида кўп нарсаларни ўз кўзи ила кўрган, кўп нарсаларни эшитган Блоквил ҳозирги бўлаётган шармандали воқеани ақлига сиғдира олмади. Шаъни булғанаётган инсонларни ўйлаб жони ачишди. Аммо ҳозир унинг қўлидан ачинишдан бошқа ҳеч нарса келмасди. Афсуски, саркардаларга буйруқ беришга Блоквилнинг ҳаққи йўқ. Шунинг учун ҳам у чидаёлмасдан яна Қора сартибнинг олдида пайдо бўлди.

– Бу ёққа юринг-чи, сартиб! – деб Блоквил кўзанақдан нари кетгиси келмай турган сартибни қўлидан тутганча судраб кетди. Бўлган воқеани кўриб ҳалиям ўзига келолмаётган фаранг айни шу лаҳзаларда шундай саволнинг ўрни эмаслигига қарамасдан, Қора сартибга газабкорона боқиб:

– Сиз туркманларни жуда кучли душман деб биласизми? – деди.

Қора сартиб беш-олти қадам жойгача жавоб бермай борди.

– Тўп билан қаршисига чиқадиған даражадаги душман эмас улар. Мен шуни биламан.

– Ундай бўлса бунча машаққатлар чекиб, ўттиз уч тўпни судраб келишдан маъни нима эди?

– Бу бир сиёсат, жаноб. Сен ўзинг ҳарбий одамсан-ку, тушунарсан. Насридиншоҳнинг мисдан ясалган мушти қанақалигини булар ҳам бир билиб кўйсин-да!

– Сиёсат, денг-а?

– Худди ўзи.

– Бундан бошқачароқ сиёсат қилинса, бўлмасмиди, ахир? Айтайлик, такаларнинг хонини Насридиншоҳнинг ёнига чақириб гаплашилса...

Ўнг қўлининг шаҳодат бармоғини кўтариб олган Қора сартиб Блоквилнинг гапини эшитгиси ҳам келмай, чўрт узди-да:

– Сахро ба масжид че кор?¹ – деди.

Блоквил сартиб фикрига қўшилмаслигини англатиш учун ҳам гап ташлади:

¹ Масжидда итга нима бор?

– Агар бошқа туркман қабилалари такаларга ёрдамга келса, нима қилар эдинглар?

Сартиб капралнинг гапига кулгиси келган маънода ёқимсиз илжайди.

– Туркманнинг қабилалари итнинг ахлати каби кўп! Кўп нарсани эса битта жойга жамламоқ қийин бўлади. Энг яхши томони шуки – туркманларнинг оғзи ҳеч қачон бирикмайди. Бизга худди шу нарса керак. Агар Худо сенга минг йил умр берса-ю, минг йилдан кейин келиб қарасанг, ўшандаям туркманларнинг оғзи бирикмаганини кўрасан.

– Нимага асосланиб бундай деяпсиз?

– Сабаби, туркманлар мағрур халқ. Жуда мағрур. Мағрурлик эса нодонликдан келиб чиқади. Ақлли одам ҳеч қачон мағрурлик қилмайди.

– Ақлли одамларнинг содда-беаёв бўлишларини ўзим ҳам кўп марта учратганман, жаноб. Бу гапингизда жон бор.

Гапларим билан фаранг одамни қойил қолдирдим деб ўйлаган сартиб яна товушига зўр берди:

– Марҳаматли Ҳамза Мирзо ижозат берса, мен туркманларнинг солир деган қабиласи устига чопар юборган бўлардим...

– Нима мақсадда?

– Мақсад шундайки... «Морро ба дасти душман бояд кушд»¹!

– Солир деганингиз ҳам душманингиз бўлса, улар сизга хавф солаётган илонга қарши чиқармиканлар?

Қора сартиб Блоквилга қаҳр билан қаради.

– Ҳамма гап иккала илоннинг ҳам қўйруғини билдирмасдан босишда! Мана шуни удалай олсанг, иккала илон бир-бирини чақиши аниқ. Қайси бири бошқасидан чаққонроқ чақади – бунинг бизга аҳамияти йўқ. Одам дегани шундай ваҳший, уздабуронки, ҳатто икки аждарҳони ҳам бир-бирига қайраб солади.

Қора сартибнинг айтганлари ростлигига Блоквил ишонди – унинг қўлидан ҳамма нарса келади. Мисол – сартибнинг ўзи.

Чўпоннинг уйдан чиқиб келаётган сарбозларга кўзи тушган сартиб:

– «Бекзодалар томошаси» тугади, шекилли, – деди. – Энди кетаверсак ҳам бўлар.

Чиқиб келаётган сарбозларни кузатар экан, Блоквил анқайиб қолди – улар гўё ҳеч қанақа жирканч иш қилмагандай бемалол илжайиб келишарди. Қари чўпон билан Мамматнинг ҳамон боғлиқ ётганини кўрган Блоквил сартибга юзланди:

– Рухсат берсангиз, бандиларнинг қўлини бўшатсам, жаноб?

Сартиб фарангга қараб ишшайди:

– Сенинг ҳам кириш ниятинг бор экан-да? Шариатда шарм йўқ дейдилар. Афсус, энди у ерда сенинг кўнглингга ёққудай таом қолдимикан?

Блоквилнинг овози қалтираб чиқди:

– Кечирасиз, мен бунақа ифлос ўйинларда иштирок этишга ор қиламан.

– Майли, бандиларни бўшатгинг келаётган бўлса, бўшатақол, капрал, бўшат! – сартибнинг овози янграб чиқди. – Бир одам боғлайди, иккинчиси эса ечади – ҳаёт қонуни шу...

Блоквил ўтов ичига кирди-ю, қўли боғлиқ бандиларнинг юзига қарамасликка интилиб, тўрға ўтди. Ўғилжайрон оврасини ёпишга ҳам ҳоли келмай беҳуш ётарди. Блоквил келиннинг йиртилиб кетган

¹ Илонни душман қўли билан ўлдирмоқ лозим.

кўйлагини ердан олиб, унинг устидан ёпиб қўйди. Сўнг чўпоннинг ёнида чўккалаб қўлини ипдан бўшатишга уринди. Маҳкам чандиб ташланган ипни ечиш осон эмас эди, шунинг учун Блоквил ёнидан пичоғини олди-да, ипни кесиб-кесиб ташлади. Қўли ипдан бўшаган қария Блоквилга аянчли назар билан боқди. Чолнинг нигоҳида чексиз алам ва хўрлик изларини кўрган Блоквил:

– Ман ба ин дахл надорам¹, – деди титраб-қақшаб.

Блоквил Мамматни ҳам озод қилиш учун бурилганида ўнглаб бўлмас ёмон бир кўргулик юз берганини англаб, даҳшатдан қотиб қолди. У йигитнинг қўлларидан ипни кесиб ташлаганда бечора йигит шилқ этиб нари тушди. Блоквил уни қўлтиғидан тутиб турғизмоқчи бўлган эди, аммо энди бу ҳаракатлари бефойда эканини билди. Фаранг Мамматнинг томоғини ушлаб томирини текшириб кўрди. Йигитнинг юраги урмасди. Боя Ўғилжайронни сарбозлар ечинтираётгандаёқ мудҳиш шармандалик тоғи остида эркаклик шаъни, ор-номуси поймол бўлган бахтиқаро йигитнинг номусдан жони узилган эди...

6

Қўвшутхоннинг тахмини тўғри эканлиги таклиф қилинган оқсоқоллар йиғилиб улгурмаёқ аён бўлди. Эронийлар қўшини қачон, қаерда Тажан дарёсидан кечиб ўтганлиги ҳақида хабар келиб етди. Устига устак, чопар келтирган хабарга кўра, қожор аскарларининг сони икки баробар кўпроқ эди.

Ҳайҳот, Қўвшутхоннинг тахмини тўғри чиққанлиги ҳам бежиз эмас. Пишқириб, ҳайбат отиб турган Эрон охири тошибди-да... Бош хоннинг ҳузурига тўпланган оқсоқоллар, кадхудолар маслаҳатни шундоқ пишитдилар – ўба одамларини гуруҳ-гуруҳга бўлиш, кимларда қурол-аслаҳа камлигини, чўлга жўнатишга тўғри келгудай бўлса, кимлар сув, кимлар озиқ-овқат ғамлаши кераклигини аниқлаш зарур эди. Мол-кўчини душман қўли етмас жойларга яшириш ишлари билан кимлар шуғулланиши кераклиги – бари-бари гаплашиб олинди.

Сарахс ва Марв шаҳарлари оралиғида мавжуд бўлган қудуқ-ларнинг захирасини аниқлаш ҳам ўта муҳим ишлардан бири эди. Қўвшутхон ҳали душман саваш майдонига кирмай турибоқ, унинг оёғига болта уришни ўйлаётган эди. Шунга кўра, Тожкўк сардор бошчилигида босқинчиларга дастлабки зарбаларни уюштирувчи гуруҳ тузилди.

Сарахс билан Марв оралиғида келаётган душманга куч-мадор бағишлайдиган қудуқлар сони кўп. Шулардан иккита серсув қудуқни ишдан чиқариш вазифаси Бозирган устага топширилди. Бозирган уста бу ерларга Марв такаларининг эски ўтиримли отамакони Бешқалъадан уч йил муқаддам кўчиб келган эди. Аввалдан номи машҳур бўлган уста бу ерга кўчиб келганидан кейин харидори кўпайгандан кўпайди, номи янада кенг таралди. Бозирган уста Эронда асир бўлиб юрганида ўргангани «занталоқ» деб аталмиш қилич ясарди. Устанинг ўзига қолса-ку, асирликдаги ҳаёти, ҳунар ўрганиши борасида ҳеч кимга, оғиз очгиси келмайди. Уста «бедананинг уйи йўқ...» қабилида умр кечириб келар, бор-йўқ бойлиги – бир туяга юк бўлар-бўлмас кўч-кўрони эди. Бу кўч-кўроннинг ҳам ярми – темирчилик анжомлари.

Уста Бозирганнинг яна бир ҳунари бор. У дала-тузнинг, тоғ-тошнинг гиёҳларидан, баъзи қурт-қумурсқаларни йиғиб юриб, шулардан заҳар тайёрларди. Қилич ясайдиган устага заҳарнинг нима кераги бор, дерсиз?

¹ Менинг бунга алоқам йўқ.

Ҳамма гап шунда-да, уста ясаган қиличларига ана шу заҳардан суриб, дам беради – ана энди бу зулфиқорнинг баҳоси осмонда деяверинг.

Устага Марвдан ташқаридаги икки қудуқнинг кўзини беркитиб сафдан чиқариш вазифаси топширилди. Уста ўзига ёрдамчиларни тўплаб олди, бири чўлнинг баланд-пастини беш қўлдай биладиган Эсон чўпон, иккинчиси Қорамурт ботир ва унинг ўн уч яшар ўғли Шомуроджон эди.

Сарахс йўлига чиқётганларга бошчи қилиб белгиланган уста Бозирганнинг ўзи асли «ичимдан топ» дейдиган одам бўлганиданми ёки каттаю кичикнинг хаёли келаётган ёғийда бўлганиданми, то манзилга етиб боргунларича тўрт ҳамроҳнинг биронтаси лом-мим деб оғиз очмади. Шунинг учун йўл ҳам узундан-узоқ бўлиб туюлди. Вазиятнинг ўзи кўнгилга хавотир солаётган бир пайтда ҳеч кимнинг гапиргиси келмас эди.

«Ана, келяпти» деган улкан кўшин ҳақиқатан ҳам туркман тупроғига қадам қўйган бўлса, йўлни кузатиш учун олдинга юборилган айғоқчилар гуруҳи олдиндан чиқиб қолиши ҳеч гап эмасди. Бозирган уста бошчилик қилаётган бу туркманларнинг нимаси бор дерсиз, ёнпичоқ, битта белкурак, битта болтадан бошқа ҳеч вақолари йўқ. Шуниси яхши, мабодо йўлда душман айғоқчилари учраб қолса, туркманларни ҳали ҳеч нарсадан хабари йўқ, деб ўйлайди. Қуролланиб чиққанида нима, қирғин-барот деб келаётган оғир кўшинга қарши шу тўрттагина туркман нима ҳам қиларди? Йўқ, яхшиси буларни ўтин-чўп теришга чиққан бечоралар деб ўйлаганлари маъқул.

Худо ёрлақади, шекилли, қўшқудуққа етиб келгунларича йўлда ҳеч ким учрамади.

Тинчлик маҳаллари ҳам бу йўлларда от тезаги қуриб қолмас, яъни у ёқ-бу ёққа қатнайидиган қўйлар тез-тез ўтиб турар, энди эса, қожор кўшини бу томонга қараб сарҳад ошганидан кейин, ёв қадам босиши мумкин бўлган ерлардаги барча чорва моллари йироқ-йироқларга олиб кетилган эди. Қизиқ, одамсиз кенг саҳро ютаман дегандай, янада хавф-хатарли тус олган эди.

Кўшқудуқнинг атрофида ҳатто чивин ҳам йўқ, жимжитлик. Эсон чўпоннинг айтишича, саҳро билан чўлнинг қўшилган ерида қайнаб чиққан қудуқнинг бошида одам бўлмаслиги мумкин эмас. Қачон келсанг бирон чўлиқ мешини сувга тўлдириб турган ёки чўпон молларини суғораётган бўлади.

Бу сув манбалари «қўшқудуқ» деб аталса-да, асли уларнинг ораси бир чақиримча бор. Келганлар йўлга яқин қудуқ тепасида дам олган бўлдилар-у, дарров ишга киришдилар.

Қудуқни кўмиш шарт бўлиб қолганда, туркманлар уни биратўла сув чиқмайдиган қилиб кўмиб ташламасдилар. Ҳаммасининг йўли бор, кўзи эҳтиётлаб бекитилади, ер билан теп-текис қилинади, бегона одамлар келса шу ерда қудуқ бордир деб ўйламайдигандай қилиб кўздан яширилади. Мақсад – душманнинг қудуқдан фойдаланишига йўл қўймаслик. Бу – жуда қадим замонлардан бери давом этиб келаётган қоида. Душман тугатилгандан сўнг қудуқ яна излаб топилади, эҳтиётлаб қудуқ кўзи очилади, яна ўша томчиси олтинга тенг бўлган оби ҳаёт ер юзига олиб чиқилади.

Шомуроджон ҳориб келган отларни суғоргунча, катталар бир қучоқ-бир қучоқ саксовул териб келдилар. Шундан сўнг уч одам битта куракда алмашлаб тинмасдан ишлашди. Қудуқ ичига қум, тупроқ, хас-чўп тушмаслиги учун барча эҳтиёт чоралари кўрилиб, қудуқнинг оғзига боя келтирилган саксовулдан кўприк қилиб босилди. Сўнг қудуқ кўмиб

ташланди. Уста Бозирган билан Қорамурт ботир қудуқни кўмиб бўлгунча Эсон чўпон билан Шомурод яна бир қучоқдан саксовул тўплаб келтирдилар. Уста пешонасидан терни артаркан, ўтинга қараб чамалади:

– Йигитлар, бу камлик қилар дейман-ов... Мен новларни йиқит-гунимча сизлар яна ўтин йиғиб келинглар.

Орадан анча вақт ўтиб, оғзи бостирилиб кўмилган қудуқ ҳам, йиқитилиб бир четга ташланган новлар устига ҳам саксовул босилди, кўздан яширилди. Шундан сўнг иккинчи қудуққа қараб кетишди.

Иккинчи қудуқ кўмилмаслиги керак – уни заҳарлашга буйруқ берилган эди. Уста Бозирганнинг бу гуруҳга бош қилиб юборилишининг асосий сабаби ҳам мана шу.

Умуман, туркманлар қудуқни заҳарламоқчи бўлсалар, бу ишни бир тўрва арпа билан ҳам бажараверишлари мумкин, битта оттўрва арпани қудуққа ташласалар бас – қудуқ сувини оғизга олиб бўлмай қолади. Бироқ уста Бозирган бу йўлни бироз енгилроқ ҳисоблагани учун, у қудуққа тўкилган арпа устига сичқон ҳам ташламоқчи бўлди. Сичқон топиш керак деган гапни эшитган Эсон чўпон устанинг юзига ажабланиб боқди.

– Сен ўзи ростдан ҳам устамисан ёки ҳазиллашяпсанми?

Уста ҳам ўз навбатида чўпонга чимирилиб қаради:

– Ҳозир ҳазиллашадиган вақт эмас-ку, Эсон!

– Мен ҳам шунга ҳайрон бўляпман-да.

– Ҳайрон бўл-бўлма, ҳозир сичқон топмасак бўлмайди.

– Чўлда ҳозир сичқон нима қилади, уста? – деди Эсон чўпон уста Бозирганнинг ўйлаб топган гапидан ҳайрон бўлиб. – Ҳозир чўлда илон топса бўлар, юмронқозиқ топса бўлар, аммо сичқон тополмайсан...

– Юмрон топса бўладими, ахир?

– Топса бўлади, – ишонч билан гапирди чўпон. – Чўлнинг қаерида ўт-чўп мўл бўлса, юмрон ўша ерда-да, уста.

Уста Бозирган ўзи кўтариб келган қопчанинг оғзини очиб, ичидаги бор-йўқ арпани қудуққа тўкди-да, сўнг юмронқозиқ излаб кетишди.

Қудуқ теварагида юмрон ёки бошқа жониворлар кезиб юриши аниқ. Мана шундай махлуқлар тушиб, сувни ифлослантирмаслиги учун, қудуқнинг оғзига чўпонлар баланд четан ҳам ясаб қўйишади. Сабаби, қудуқ ичига юмрон ёки сичқон тушиб ўлса, бу сувни ичиб бўлмайди. Ўлик юмрон ёки сичқон қудуқ ичида қолса, бу қудуқ энди вабо тарқатувчи маконга айланади. Шунинг учун ҳам қудуққа сичқон ёки юмрон тушиб кетганини билган одамлар сувни сўнгги томчисигача қудуқдан чиқариб ташлайдилар. Жониворнинг ўлиги қудуқдан чиқариб ташланмагунча молга бу ердан сув берилмайди.

Кўп ўтмай қудуққа ташланадиган юмронқозиқ ҳам топилди. Эсон чўпон бир уюм беда остида ётган юмронқозиқнинг бошини дарров мажақлади.

Худди шу фурсат саксовуллар орасида юмрон излаб юрган Шомуроднинг чинқириви янгради. Унинг фарёди шундай аччиқ эдики, бутун саҳро титраб кетгандай бўлди. Уч киши уч томондан унга қараб чопди.

Шомуроджоннинг ёнига биринчи бўлиб Қорамурт ботир етиб келди. Ўғлининг аҳволини кўрган отанинг ўзи ҳам сал бўлмаса жигарпорасининг ёнига йиқилиб қолаёзди. У саксовулзор ичида ёнбошлаб ётган ўғлини кўтариб олишга кучи етмай, орқасига қайрилиб Худога илтижо қилаётган каби икки қўлини фалакка даст кўтарди-да, изма-из етиб келган устага қараб фарёд тортиб юборди:

– Бахтим қаро бўлди, уста, бахтим қаро бўлди! Худойим мени икки қўллаб урди!

– Нима бўлди, нима бало келди?

Қорамурт ботир жавоб бермади, нима бўлганини уста билан чўпон ўз кўзлари билан кўрдилар. Қўрққанидан ранги чўлнинг сап-сарик қумига менгзаб қолган ўғлондан бир қадам нарида даҳшатли малла илон қочишни хаёлига ҳам келтирмай, ўзи қилган ишидан хурсанд бўлгандай бемалол ётарди.

– Қаерингни чақди? Қани, кўрсат-чи! – ҳар доим туядай шошилмай юрадиган, шошилмай гапирадиган устанинг шошиб қолгани бу гал овозидан ҳам билинарди. – Бўтам, кўрсат, оёғингни чақдими?

Эсон чўпон қўлидаги белкурак билан илоннинг бошини мўлжаллаб урди. Ер юмшоқ эди, аммо ўткир белкурак илоннинг бошини чўрт узиб тушди. Илоннинг гавда қисми боши билан алоқаси йўқдай, типирчилаб, иланг-биланг қиларди. Бунга ҳеч ким, ҳатто унинг калласини узиб ташлаган Эсон чўпон ҳам эътибор қилмади.

– Хонавайрон бўлдим, Бозирган! Бахтим қора бўлди, Бозирган! Шу чўл унга мозор бўладими? Энди нима қиламан, гапирсанг-чи, Бозирган!

Шомуроднинг ёнида чўккалаб ўтирган уста, Қорамуртнинг оғзини ҳаво билан ёпмоқчидай қўлини ёйиб силкиди.

– Шанги хотинларга ўхшаб намунча дод-вой соласан? Жим бўл! Уялсанг-чи! Йиғи-сиғидан нима фойда?! Қаерингни чақди, бўтам, ўзинг қўлинг билан кўрсат-чи!

Шомуроджоннинг қўли чап оёғининг болдирида тўхтади. Бозирган уста болакайнинг почасини тиззасигача шимармоқчи бўлди. Аммо тор қилиб тикилган поча боланинг шишиб кетган болдиридан нари ўтмади. Уста икки қўлини тиззасига тираб, Шомуроджоннинг тепасида турган Эсон чўпоннинг белидаги оқсоп пичоқни қинидан суғуриб олди-да, иштон почасини узунасига кесиб юборди.

– Қаттиқ чақдими, Шомуроджон? – қалтирай-қалтирай сўради Қорамурт ботир юраги ачишиб.

Уста Бозирган Шомуроднинг болдирига кўз юбориб, қўли билан силаб, кузатиб чиққунига қадар Қорамурт ботир бу саволини бир неча марта такрорлади. Аммо Шомурод ҳам, Бозирган уста ҳам жим эди.

– Шунақаям савол бўладими? – жаҳли чиқди Эсон чўпон. – Илон чаққанидан кейин қаттиқ-юмшоғи бўлар эканми? Саволинг қурсин сенинг. Бировга «фалончи ўлибди» деб хабар беришса, «ростдан ўлибдими?» деган экан...

Содда чўпоннинг «ўлим» сўзини тилга олгани Қорамуртни эсанкиратиб қўйди. Гўё бу сўз ҳозир ўғлининг аҳволига қараб айтилгандай бўлди. Уста ҳануз қуйруғи чирпиниб ётган баҳайбат илонни кузатар экан, секин бош чайқаб шивирлади:

– Даюс, ўзиям илонмисан-илон экан-ов! Нораства болакайни топиб чаққанини қара-я...

«Нораства» сўзини эшитиб, Қорамурт ботирнинг ичини ит талагандай бўлди. Негаки, бу сўз эрта нобуд бўлган гўдакка ёки бевақт хазон бўлган болакайга қарата айтилишини биларди. Ботир оёғи куйган товукдай типирчилаб сакрай бошлади.

– Бас қил-да, бу ёққа кел!

Бозирган устанинг амри ботирга ўқ теккандай таъсир этди, у бошини эгиб устанинг ёнига келди.

– Илон чаққан жойга қара-чи, яраси каттами-йўқми? – деб сўради уста ҳамон жони ачишаётган Қорамурт ботирнинг юзига тикилиб. Ботир «йўқ» дегандай бошини чайқади.

Уста ўнг қўлини бош бармоғи ила оқсопли пичоқнинг дамани синаб кўрди, сўнг пичоқни уч-тўрт марта қумга тиқиб-тиқиб олди.

– Биринг болакайнинг оёғига мин, иккинчинг унинг қўлларини қаттиқ ушла, қимирламасин!

Эсон чўпон болакайнинг оёғига, Қорамурт ботир эса қўлларига ёпишди.

– Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм!

Чўпон пичоғининг ўткир тиғи болакайнинг оёғини тилиб ўтди. Аввалгисидан ҳам қаттиқроқ чинқариб юборган Шомуроджон тойчадай ирғишлаб ўрнидан тўрт оёқлаб туришга интилди, аммо ўстидан босиб ётган оғир юк унинг оёққа туриб кетишига йўл бермади. Ўғлон вужуд-вужудини титратиб юборган оғриқни чинқариқ ила чиқариб юбормоқчи бўлди. Бутун чўлни бола фарёди тўлдириб юборди, аммо яранинг оғриғи пасаймади.

Ўткир пичоқ илон ниш солган ерда яна бир из қолдирди. Ишини битирган уста пичоқни чўпонга узатди. Уста энди чўк тушиб ўтирганича олдинга эгилди-да, текис кузалган соқолини селкилатиб Шомуроджоннинг оёғидаги ярага оғзини босиб сўра бошлади. Сўрди, бошини кўтариб ён томонга тупурди, сўрди, бошини кўтариб тупурди. Сўнг яна...

Ниҳоят уста Бозирган сўнгги маротаба тупуриб олгач, кўйлагининг энги билан оғзини артди. Қорамурт ботир билан Эсон чўпон энди уста нима қиларкан дегандай, унга қараб қолишди.

Уста тиззалаб туриб, иштон боғини ечди, кучанди, хихлади, пешоб қилмоқчи бўлди, бунинг иложи бўлмагач, бўғриқиб сўкинди:

– Э воҳ, лаънати, керак пайтида келмагани-чи!

Сўнг ҳе йўқ-бе йўқ, Шомуроджоннинг иштонини ечди.

– Сал тикла ўзингни!

Оғриқ пасайгандан сўнг сал-пал ўзига келиб олган ўғлон иштони ечилганини кўриб, уялганидан жон ҳолатда икки қўллаб уят жойини бекитди.

Уста Бозирган Шомуроджоннинг қўлини уриб юборди.

– Уяляпсанми? Топдинг уяладиган пайтни! Булбулим учиб кетади деб кўрқяпсанми? Оббо, сенинг шу шамширингни кўриш учун иштонингни ечдимми? Болажоним-ов, қани, оёғингга қаратиб бир чоптириб юбор-чи, тез бўл!

Уста болакайнинг олдига қўш ҳовучини тутди. Атрофдагиларнинг тикилиб турганини, ўзга бир киши шундоққина олдига кафтини тутиб турганини кўргач, баттар уялди.

– Бўл дедим сенга! Йўқса ҳозир булбулингни кесиб оламан! Ана... ҳа, баракалла, болам!

Уста ҳовучидаги пешоб билан болакайнинг болдиридаги ярани ювиб ташлади. Сўнг эса... Яна бир ҳовуч пешобни оғзига олиб, танглайини чайиб ташлади.

– Энди ўбага қайтаверсак ҳам бўлар, йигитлар. Эсон ботир, сен бояги топган юмронни қудуққа ташлаб кел. Ҳой, хон йигит, қани тур, опич менга...

7

Юмронқозиқ ва илон инидан чўлнинг юзи илма-тешик бўлиб кетган эди. Отлар, туялар шу чуқурчаларга оёқ тиқиб тиззаларини синдириб оларди. Тун жуда бесаранжом ўтди, сувсиз қолган ва қувватсизланган молларнинг икки мингга яқини шу кеча жон берди. Бу аҳвол эртаси куни ҳам давом этди.

Саидмуҳаммад Али ал-Ҳусайний

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

72

Туркманнинг найзага санчилган калласидан қон томчилар, узун соқоли шамолда ҳилтирарди. Юзи қилич изидан мўматалоқ бўлиб кесилиб кетган, яра босган, аммо шунга қарамасдан унинг нуроний, донишманд одам бўлганлигини англаб олиш мумкин эди. Унинг чехрасида заҳарханда кулги қотиб қолган эди.

Жорж Блоквилнинг кундалигидаги ёзувдан

Минг саккиз юз олтмишинчи йил июлида туркман чўли ўз қудратини намоён қила бошлади.

Шаҳзода Ҳамза Мирзонинг Марвга қайси йўлдан юриш қулай бўларкин, деган саволига Қора сартиб маҳаллий табиатнинг шароитига қараб эмас, балки «ўзим кўрсатган йўлдан босиб борамиз», деб жавоб қайтарди. Сартибнинг фикрича, қадимдан карвон қатнайдиغان йўл хавфли эмиш, чўлнинг ичи билан юрилганда эса тез етиб бориш мумкин. Бу йўлни шаҳзоданинг ўзиям ўйлаб қўйган эди: бешта-ўнта туркман ҳужум қилиб қолса, ўзларига ўзлари қилади — бу бир. Иккинчидан, чўлнинг ичи билан юрилса — вақтдан ютиш мумкин, учинчидан, озиқ-овқат ҳам кам сарф бўлади. Аммо чўлистоннинг ҳам ўзига яраша синовлари бор — шулардан бири мана энди бошланаётган жавзо олови.

Етти-саккиз чақиримча чўзилган, қўшиннинг сув захираси саҳрога кирганларидан сўнг — учинчи куннинг ўртасида тугади. Мана энди, уч кундан бери Блоквилни хавотирга солиб келаётган чўл жавзоси ўз ҳукмини юрита бошлади.

Ҳар куни камида беш-олти фарсаҳдан йўл босамиз, деб мақтанишган сартиблар бу масофани уч кундаям ўтолмагач, дамлари ичига тушиб кетди. Карвон йўли узоқларда қолиб кетган, ҳарорати фалакка кўтарилиб турган қумда юриш эса кун-кундан қийинлашмоқда. Ясси товон туялар-ку ҳеч нарса кўрмагандай юриб кетаверар, бироқ от, эшак, хачирлар қумда бир қадам босолмасди. Устига оғир юк юкланган ҳайвоннинг тўғи қумга худди болға билан урилган миҳдай ботиб кетади, бечора ҳайвон безовталаниб типирчилайди, жумла-жаҳон ўт олгандай иссиқ. Одамлар ўзларини гуриллаб ёнаётган ўчоқнинг бошида, йўқ, ўша ўчоқнинг ичида тургандай сезади. Қўшиннинг у ер-бу ерида уч-тўрттадан сарбоз, мол-қора қувватдан кетиб, йиқила бошлагач, Ҳамза Мирзо энди чўл ичида ҳар ким ўзи билганича жон асрасин деб буйруқ берди.

Ҳаммадан бурун тақир ер топиб чодирини тикиб олган Жорж Блоквил ташқарини кузатиб ўтирарди. Уни илк бор ҳайратга солган нарса: чўл-биебонда япроқ ёзиб, дарахтга ўхшаб ўсиб турган ўсимликлар бўлди. Мана, Блоквилнинг қоқ манглайида панжасини қумга тикиб турган ўжар¹ бутасининг юзи тарам-тарам ёрилиб кетибди. Блоквил бу ёғочни иссиққа тоб беролмай қўтир очган бир дарахт деб ўйлади. «Бу дунё дўзахнинг ўзгинаси. Дўзах бўлгандаям, олови ҳеч ўчмайдиغان дўзах бу! Шу чўлнинг ичида яшаётган одамларнинг тер тўкиб, куйманиб кун кўраётганига қувониш керак эмасми? Буларнинг чидами, мардлиги, меҳнатини бутун дунёга намуна қилиб кўрсатиш керак эмасми? Ахир улар шундай шароитда яшаб келаётганлари учун ҳам ҳурматга арзийдилар-ку...»

Умрида илк маротаба чўлнинг қумуш қумлари орасига тушган одам, яшил Европанинг тоза ҳавосидан симириб юрган одам, мана,

¹ Ў ж а р — саксовул.

Қорақумнинг ўртасида ўтириб, тап-тақир дунёга ҳайрон тикилмоқда. Тақирликнинг эни-бўйи уч юз қадамдан ошмайди, ундан нарида яна бепоен қумликлар бошланади. Ажаб, шамол қай томондан эсмасин, тақирнинг юзи шу заҳоти қум билан қопланарди. Барибир, чўлда шунча майдоннинг супурилгандай тап-тақир бўлиб ётиши фаранг йигит учун ғалати бўлиб туюлди. Блоквил бунинг сабабини Ҳамза Мирзодан ёки Қора сартибдан сўраб олса ҳам бўларди, аммо бу шарқликларнинг берадиган жавоби олдиндан маълум: «Бу – Тангрининг иши, жаноб». Бунақа жавоб эса фарангни асло қаноатлантирмасди. Ҳаммаси Яратганнинг каромати эканини Блоквил жуда яхши билади, бироқ мана шу тақир ер қандай қилиб тақирлигича қолаверар экан – фаранг мана шунни билгиси келади.

Блоквилни ҳайрон қолдирган яна бир нарса – тақирликларнинг салгина фурсат ичида жанг майдонига айланиши эди. Яъни, қўшин таркибидаги сарбозлар қилич яланғочлаб эмас, балки курак кўтарганларича тақирликда тўпланиб олиб, ўлим билан юзма-юз туриб жанг қиладилар – қудуқ қазадилар. Бу шундай жангки, қаердан келаётганинг, қаерга бораётганинг сўраб ўтирилмайди, яроқсиз ёвуз душман – чўлга қарши “жанг” қиласан ҳозир, қазиган тақирликдан сув чиқса – тирик қоласан, чиқмаса – жон таслим қиласан. Сени аяб турадиган катта холанг йўқ бу ерда. Шунинг учун ҳам сарбозлар сал тақир жой топилса бўлди, ҳеч кимдан ҳеч нарса сўраб ўтирмай, ҳар ким ўзича қудуқ қазишга киришиб кетаверади.

Албатта, четда туриб кузатган одамгагина бу «жанг» кулгили туюлиши мумкин. Аммо чодирдан чиқиб, «жанг»га қўшилган Блоквил кўнглида кулгига ўрин қолмади. Чўл деган тилсиз ёв ўзининг нақадар маккор, нақадар шафқатсиз эканини фарангга дарров тушунтирди-кўйди. Фаранг энди қудуқ деган сўзга ҳам дарров тушунади, зеро мана шу қазилаётган чуқурдан ҳозир сув чиқмаса – тамом, сарбозлар битта қолмай қирилиб битади...

Блоквил бундан ҳам даҳшатли яна бир воқеа бўлиши мумкинлиги ҳақида ўйланарди. Саркардалар ва кадхудолар учун эҳтиёт қилиб олинадиган захира сув бор. Буни сарбозлар ҳам билади. Агарда шу тақирда ҳозир сув чиқмаса, ўлим билан юзма-юз турган сарбозлар захира сув учун бир-бирига қарши исён кўтариб, туркманларга ўқталадиган қиличларини шу ердаёқ қиндан чиқаришлари ҳам мумкин.

Мабодо шундай бўлса, қуролининг қудратини дунёга намойиш қилиш учун Насриддиншоҳ Марвга махсус йўллаган паришлик капрал Жорж Анри Гулибеф де Блоквил бечоранинг ҳоли не кечар экан? Европа газеталари саҳифаларида Эрон сарбозларининг душман билан бўлган савашда кўрсатган қаҳрамонликларини васф этиш ўрнига бир тулум ёки бир митара¹ сувни талашиб сардорларига қилич солганларини ёзишадими?

Шу саволларга жавоб ахтарганча, Блоквил қудуқ қазаётган сарбозларни кузатар экан яна хаёлга толди: «Йўқ, мен асло бунақа қилолмайман. Бу бечора сарбозларда нима гуноҳ? Булар – ризқ-рўзини шу йўлда териш учун ёлланган қуллар-ку, ахир. Нима, анови олтмиш яшар қария билан ўн беш яшар ўғлон қон тўкишни ҳавас қилиб бу ёқларга келдими? Бечораларнинг биргина гуноҳи бор – бу уларнинг қашшоқлиги. Қашшоқлик туфайли булар сарбозликка ёлланган, мана энди ўлимга тик бораётирлар... Ана, фош қилиш қўлингдан келса, шуларни ёз. Аммо бу ҳақда ёзиб бўладими? Менинг

¹ М и т а р а – сувдон, фляга. (Тарж.)

ўзим ҳам мана шуларнинг бириман-ку, ахир. Буларнинг аҳволи меникидан оғирроқ. Булар — шоҳмот пиёдаси каби эрксиз одамлар. Шоҳмот пиёдалари ҳам шоҳни, вазирни кўриқлайман деб ҳамиша ҳалокатга дуч бўладилар. Энг сўнгги пиёда ҳалок бўлмагунча шоҳ асир тушмайди...»

Ростдан ҳам тупканинг тубида — Сарахс билан Марв оралигидаги дўзахдай чўлистон ичида ҳозир шоҳмот ўйинига ўхшаш ўйин кетаётир. Шўрлик пиёдалар — сарбозлар шоҳнинг, вазирнинг боши учун жонларини фидо қилишга тайёр. Улар қудуқни ҳам шундай мажбурият юки остида қазмоқдалар. Бечоралар бу гал Қорақумнинг бешафқат панжасидан омон қолишса, эртага Марвга етиб борганларида яна шу оғалари учун азиз бошларини гаровга қўйжакларини билмайдиларми? Эҳ, шоҳмот ўйини — ана шунақа ўйин, шоҳнинг шарафини асраш учун эртами-кеч бошни тикишга пиёдалар шай турмоғи керак. Шу маънода уларнинг қорамолдан фарқи кам.

Муттасил эсаётган гармсел ичида Қора сартиб пайдо бўлганда Блоквил «Ана, шоҳмот пиёдаларининг вазири!» деб кулди заҳархандалик билан. Мирзо Муҳаммад Кўвам ад-Давланинг бу ўт-олов ичида бекорга пайдо бўлмагани, саркардалар чодирини ташлаб, бекор бу ёққа келмаганини фаранг капралаи тушунди. Блоквил Қора сартибнинг танадан жудо қилинган, тап-тақир қилиб қирилган каллани соқолидан тутиб келишига назари тушгандаёқ шундай фикрга келган эди. Бу сафар у нақ Ҳамза Мирзодан буйруқ олиб келаётгани аниқ. Блоквил Ҳамза Мирзони жасур одам деб билар, лекин унинг ҳарбий маҳоратига унчалик юқори баҳо бермасди. Сарбозларнинг руҳини кўтармоқ учун тўғри келган баҳонаи сабабдан мана шундай фойдаланиб қолишни истарди бу одам.

Гап шундаки, Қора сартиб кўтариб юрган калла Блоквилга кечаги воқеани эслатди. Ўтган оқшом туркманлар билан енгил бир тўқнашув бўлиб ўтди. Тўғри, саркардалар чодирини ўрта орада тикилгани сабабли, кўшиннинг бу томонида жойлашган Блоквил нариги томондаги жангга гувоҳ бўлгани йўқ. Атрофдагилардан эшитганига кўра, кўшиннинг бир чеккасидан чопиб ўтган отлиқ туркманлар бир неча сарбозни яралаб, беш-олтитасини асир олиб кетган эдилар. Сартибнинг қўлидаги калла — ўша тўқнашувда қўлга тушган туркманники бўлса керак.

Қорақумнинг ҳоври Эрон кўшинларини Марвга етмасдан қириб тугатмоқчи бўлгандай қиздирар, иссиққа чидамли эронликларнинг ўзлари бунақа жазирама илгари ҳеч маҳал, ҳеч қаерда бўлмагандир, деб ўйлардилар. Дўзах тафтини илк бора ҳис қилган Блоквилнинг ўзи эса, қуёш йўлидан адашиб, ерга томон силжиб келиб қолган бўлса керак, деб ўйлай бошлади.

Эрон сарбозлари сувсизликдан азобланиб қирила бошлади. Ўлим хавфи бошқаларни ҳам хавотирга солиб қўйган эди, қизилбошлар¹ лаҳза танаффус қилмасдан, тинмай қудуқ қазимокда эди. У ер-бу ерда уч-тўрт қулоч чуқурликда нам қум чиқиб қолар, лекин бу ҳали сув дегани эмас эди.

Блоквил ўз чодирига яқин жойда қазилаётган қудуқ ёнида нам қумга маъюс боқиб турган сарбозлар ёнига борганида, бир қари сарбоз зобитнинг белидаги митарага имо қилди:

— Жаноб, бир ютум сув бермасанг, томоғим қақраб кетяпти...

Қари сарбознинг умид назари ила боқиб турган нигоҳини пайқаган Блоквил ҳозир «йўқ» дейиши билан воқеа бошқача тус олишини билдида, белига боғланган митарани ечиб, сарбозга узатди. Ичи бўшаб қолган

¹ Қ и з и л б о ш — кийган бош кийимининг рангига кўра Эрон кўшинларига туркманлар томонидан берилган умумий ном. (Тарж.)

митара худди «менда сув йўқ» дегандай тарақлаб кетди. Уларнинг атрофини ўрай бошлаган барча сарбозларнинг ҳафсаласи пир бўлди.

Қари сарбоз энди Блоквилнинг тўппончасига тикилди. Блоквил энди у тўппончамга ҳавас қилаяпти, деб ҳайрон бўлди-да, сарбозга:

– Ўзинг шундай бир аҳволдасан-у, тагин тўппонча сенга нимага керак бўлиб қолди? – деди.

– Мени тушунмадинг, жаноб... – лаблари ёрилиб-ёрилиб кетган сарбоз зўрға гапирди. – Менга раҳминг келсин, бир яхшилик қил, жаноб, мени... отиб ташла! Зора шу қартайган чоғимда ташналик азобидан қутула қолсам!..

– Ўлмоқчи бўлсанг, ўзингда ҳам қурол бор-ку...

Сарбоз бош чайқади.

– Узини ўзи ўлдирмоқ – оғир гуноҳ саналади, номардлик бўлади. Бундай қилсам, Худо мени кечирмайди.

– Агар сени отиб ўлдирсам, Худо мени кечирадими?

– Шафқат юзасидан... раҳминг келганидан ўлдирсанг, Худо хуш кўрар балким... Ҳатто гапиришгаям ҳолим келмаяпти, жаноб... Отақол, мана, гўрим ҳам таппа тайёр. – Қари сарбоз оёқларини судраб, қазилаётган чуқур олдига келди.

Блоквил қари сарбознинг ҳаракатларини кузатди: бечора, йиқилса-ю, намхуш тупроққа багрини бериб, жон топширса... Аммо бунақаси мумкин эмас-да. Қари сарбоз чўнтагидан кир-чир рўмолини олиб ёзди-да, иссиқ қум аралаш ер тагидан чиққан намхуш тупроқдан панжасига тўлдириб, рўмол устига ташлай бошлади. Сўнг рўмолнинг тўрт учини бирлаштириб, сузма халта қилиб, ичидаги тупроқни сиқа бошлади. Тупроқ эзилиб, рўмол тагида бир-икки томчи сув пайдо бўлди, шекилли, сарбоз рўмолга лабини теккизиб тамшанди. Кўзларини ғалати сузиб, пичирлади:

– Шифо кардам!¹

«Шифо кардам» эмиш... – бош чайқади Блоквил – Дудоғингга теккан нам ичингга етиб боргунча «шифо кардаминг»дан ном нишон қолмайди-ку, бечора!..»

Қорақумнинг тепасида жавзо қуёши ҳамон аямасдан олов ёқар, пастдан қум олов қайтарар, гўё бутун олам каттакон бир товада қоврилаётгандай эди. Олов ҳовридан алангаланиб ётган қизғимтил қумдан аллақандай бир ёқимсиз куюк ҳиди келарди. Қазилаётган намчил тупроқ сарбозлар ўртасида талаш бўлмоқда, у ер-бу ерда сарбозлар нам тупроққа бағирларини босиб, оғиз уриб, юзларини босганича думалаб ётардилар.

Рўмолидаги нам тупроқни қумга тўкиб ташлаган қари сарбоз яна Блоквилнинг қаршисида пайдо бўлди. У фарангистонликнинг митарасига қайта кўз ташларкан, ёлвориб деди:

– Жаноб, шу идишингни менга берсанг-чи!

Бу гал Блоквилнинг аччиғи келди. Нима, ишонмаяпсанми суви йўқлигига, деб жеркиб ташламоқчи бўлди. Аммо ташналикдан бир ҳолда турган сарбознинг ҳозирги аҳволини тушуниб, фикридан қайтди.

– Очиб ичини кўрмоқчимисан, сарбоз?

– Бу гал мен сендан сув эмас, митаранинг ўзини сўраяпман.

Блоквил сарбознинг нима мақсадда идишини сўраётганини тушунмади. Шунга қарамай у сарбозга сўраганини берди.

– Ҳозир шундай аҳволда ҳеч нарсани айб қилиб бўлмайди, жаноб, — деди қари сарбоз жонҳолатда, митаранинг оғзини очаркан. Фаранг капрал энди сарбозни хижолат қилмаслик учун кўзини четга олиб

¹ Мазза қилдим!

қочди. Аммо сарбоз ростдан ҳам уялиб тургудай аҳволда эмас эди, у митаранинг тагида қолган сув томчисининг бор-йўғини бошига кўтарди-да, идишни эгасига қайтарди:

– Оллоҳ ёрлақасин, биродар!

Блоквил ачинганидан йиглаб юборай деди.

– Керак бўлиб қолар, ёнингда тураверсин!

Сарбоз бош силкиб, французга миннатдорлик билдирди.

Блоквил ёндираётган қуёш остида энди ортиқ туrolмаслигини сизди. Унинг ҳам лаблари қуриб қолган, ютинганида томоғи ёрилиб кетай дерди. У чодирни томонга юриб кетди.

Юрди-ю, яна таққа тўхтади.

Тўрттала оёғини ҳар томонга тарвақайлатиб ётган туянинг атрофида уймалашиб турган сарбозларнинг лаблари, ияк ва яноқлари қип-қизил қонга бўялганди. Орқасини ўгириб олган яна бир сарбоз эса туянинг бошини қучоқлаганича галати ҳаракатлар қиларди. Уларнинг ёнига яқинлашган Блоквил туянинг чаноғидан бўртиб чиққан кўзларига назари тушгач, ҳайвоннинг ўлганини билди. Ўлган туяни бўғизлаган сарбозлар унинг қонини ичиб, ташналикларини қондирмоқчи бўлишган экан.

Гап нимадалигини фаҳмлаган фаранг йигит бу ердан тезда чодирга томон кетди.

Блоквил чодирга қараб юрар экан, улкан саксовул соясида чўл ўсимликлари томирини чайнаб ўтирган яна бир гуруҳ сарбозларни кўриб тўхтади. Унинг тахминича, ташқарига улоқтирилган заҳотиёқ нами бугга айланадиган тупроқни юзга суртгандан кўра, майда буталар томирини чайнаш анча фойдали эди.

Чодирда сув йўқлигини билган Блоквил ҳам икки дона ўсимлик томирини кўлига олди. Бироқ истар-истамас, томирни ҳар қанча чайнамасин, оғзида ёқимсиз таъмдан бошқа нарса сезмади. Шундай бўлса-да, ташналик хавфли эди. У иштаҳанг билан ҳисоблашмай, томир чайнашга мажбур қиларди.

Томир чайнаб ўтирган Блоквил нақ ёнбошидан ўтган бўлса-да, чодирдан беш-олти қадам узоқликда ерга тиқилган ходани кўрмай қолганига ҳайрон бўлди. Ёғочга найза боғланган бўлиб, найза учига эса Қора сартиб кўз-кўз қилиб соқолидан тутамлаб кўрсатган туркманнинг кесилган қора қалласи санчилган эди.

Блоквил қаллани синчиклаб кўздан кечирди. Ўқ туркман қалла суюгининг энсасидан кириб, манглайдан чиққан эди. Найзанинг ўткир учи ҳам манглайдан тешиб чиққан ўқ ўрнидан кўриниб турарди. Эронлик навкарларга қожорларнинг қаҳрамонлиги намунаси сифатида намойиш қилиб қўйилган найза учигаги туркманнинг соқоли шамолда силкиниб-силкиниб кўярди. Гавдадан кесиб олинган бошнинг тиржайганга ўхшаган юзини кўздан кечирар экан Блоквил: «Бош эгаси ғайрат-шижоатли одам бўлганга ўхшайди. Юзидан ҳам ақлли, фаросатли одам эканлиги кўриниб турибди», деб хаёлидан ўтказди.

Найзага санчилган бошга инсон шаклини берган юз, дарҳақиқат, тиржайганича қотиб қолганди. Жазирама чўлдаги кенг майдонни эгаллаган тақир устида уймалашиб ер қазиб, сув излаб юрган сарбозларнинг ҳолатини юқоридан бир оз қузатган ҳар бир кимсага ҳам бечора сарбозларнинг ҳоли қулгили туюлиши мумкин. Чунки жон сақлаб қолиш учун инсоннинг ўзи истамаган ҳолда қилаётган ҳар бир ҳатти-ҳаракати четдан қузатган ҳаттоки мана шу жонсиз қалла учун ҳам ниҳоятда қизиқ-да...

8

Қўвшутхоннинг ҳовлисидаги баҳайбат жуфт балхи тутнинг катта жойни эгаллаб турган соясида бошланган ҳарбий кенгаш ҳозиргина тамом бўлди. Ҳар уруғнинг кадхудоси, навқару кўнгилли йигитларнинг қурол-яроғ билан таъминланишига масъул ботирлар, умумий қўшинга жавобгар бўлган оқсоқоллар улуғ хон олдида ҳисобот бердилар, ўз навбатида хон томонидан маъқул деб топилган маслаҳатни ҳам эшитдилар.

Ушбу маслаҳатга Бозирган уста ҳам таклиф қилинган эди. Бироқ кенгаш тамом бўлгунча унинг номини тутган ҳам, ундан ҳисобот сўраган ҳам бўлмади. Ҳар қандай тасодифий одамнинг аввалдан махсус хабар юборилиб, улуғ хон ҳовлисида бўладиган маслаҳатга чақирилавермаслиги аниқ.

Одамлар ўринларидан туришгач, уста Бозирган ҳам оёқ кийимини кия бошлаган эди, хоннинг мулозимларидан бири — ёшгина йигит устанинг қулоғига «Хон келяпти» деб шивирлади.

Махсус шивирлашнинг маъносига бирданига тушунмаган уста:

— Келаятган бўлса, хоннинг йўлини тўсмайлик, йигит, — деб икки-уч қадам ортга чекинди.

Шу пайт уч-тўрт нафар ҳамроҳлари билан яқинлашган Қўвшутхон салом берди-да:

— Уста Бозирган, биз сиз билан кўришмоқчи эдик, — деб қўлини устага узатди.

Бозирган уста улуғ хонни ҳанузгача яқиндан кўрмаганди. Олдинги сафар учрашганларида хон от устида ўтириб сўзлашганди. Бу гал яқиндан юзма-юз бўлганлари учунми, умрида чўчиш нималигини билмаган Бозирган уста шошиб қолди. Бўйи, гавдаси устадан анча ихчамроқ бўлса-да, улуғ хоннинг назари қандайдир важоҳатли эди. Шу сабабли уста, улуғ хондан беш-олти ёш катталигига қарамай, оқсоқол сифатида ундан соғлик-омонлик сўрамоққа журъат этмади.

— Уста Бозирган, ҳол-аҳволларингиз яхшими?

— Худога шукур, хон оға! — деди ҳовлиқиб уста.

— Ғайрат қилинг, уста! Бу гал душманнинг кучи ниҳоятда хавфли! Агар ёрдамчи керак бўлса, хоҳлаганингизча олинг! Фақат талаб қилсангиз бўлди, одамларимиз тайёр!

Бозирган уста улуғ хоннинг ундан алоҳида ҳол-аҳвол сўрамоғининг сабабини мана энди фаҳмлади — уста бажараётган ишнинг аҳамиятига хон яна бир карра урғу бермоқда эди.

— Кеча-кундуз тиним билмай ишляпмиз, хон оға! Болғамизнинг овозаси ҳали нақ Хуросонгача етиб боради, худо хоҳласа!

Устанинг охирги гапи кўпчилик сухандонларники сингари муболағали жаранглади.

Бозирган уста билан бош қимирлатиб хайрлашган Қўвшутхон чекка-чеккага ўтиб суҳбатлашаётган оқсоқоллар томонга қараб юрди.

Улуғ хоннинг кўпчилик ичидан танлаб ҳол-аҳвол сўрашиши уста Бозирганга қаратилган шунчаки ҳурмату иззат эмасди. Улуғ хоннинг бу ҳаракати устанинг елкасига жуда катта масъулият юклади. Уста ҳам буни яхшигина фаҳмлаб олди. Шу сабабли у хон ҳузурида кўп турмай, ҳам уй, ҳам иш дўкони бўлган манзилига тезроқ бориш ниятида йўлга тушди.

*Айтди Қўвшут — ул бу элга хон эрди,
На фақат хон, элга жонажон эрди.¹*

Абдусаттор Қозининг «Жангнома» асаридан

Эл-юрт тинч-фароғат пайтларида ҳам Қўвшутхоннинг ёнида ҳамиша одам кўп бўлар, хавф ортган маҳалларда эса унинг атрофида жиловдорлар, тансоқчилар сони ортарди. Яқин-йироқдан келиб қолган кўпчиликнинг орасида ҳар эҳтимолга қарши хоннинг жонини асраш лозим кўринарди. Шунга қарамасдан, Қўвшутхон от парваришига навбат келганда хон эмас, сайис бўлиб кетар, отини суғоришни ҳам, эгарлашни ҳам, охурга ем ташлашни ҳам ҳеч кимга ишонмасди. Бир гал уни телпаги билан отининг бўйинини силаб турганини кўрганлар бор. Хуллас, хоннинг бу дунёда энг яхши кўрган завқли эрмаги — шоҳмот ва от парвариши эди. Тўғри, сўнгги вақтларда шароит оғирлашиб, тинч ҳаёт хавф остида қолганлиги боис, хон шоҳмот ўйинидан бир оз четлашди, лекин отлар ҳамон унинг жон-дили эди.

Бу сафар ҳам кун оққан бир маҳалда отининг ёлига қўл теккизишга вақт топган хон дарё томонга жўнади.

Моллар сув ичадиган кенг гузар хоннинг уйидан икки юз қадам нарида эди. Гузардан ўттиз-қирқ қадам берида эса улкан тўранғил дарахти соҳилга соя ташлаб турарди. Шоҳлари кўм-кўк дарахт Мурғоб дарёсига энгашиб гўё сув ичгандек турар, шу ҳолатида тўранғилнинг ўзиям каттакон бир жониворга менгзаб кетарди, дарахтнинг остидан эса иссиқ кунлари одам аримасди. Худди шу дарахт қўланкасида катта-катта одамлар мук тушиб, шоҳмот доналарини тикадилар, тош отиб ўйнайдилар.

Бугун ҳам бош хон от чоптириб бораркан, тўранғил соясида ўйин ўйнаётган беш-олти нафар тиниб-тинчимас болалару катталарни кўрди. Улар ўйинга шунчалар қизиқиб кетган эдиларки, она-Ватанга улкан ёғий қўшини босиб келаётгани ҳам уларнинг хаёлига келмасди. Шоҳмотчилар учун дунёда шовқин ҳам йўқ, жанжал ҳам. Барча йиғилганларнинг эътибори тақир ерга ёйилган шоҳмот матоси устида бўлиб ўтаётган икки тарафлама доналар жангига қаратилган. Шунинг учун ҳам сояга йиғилганлар Қўвшутхоннинг етиб келганини билмай қолдилар. Агар хоннинг оти пишқирмаганда, унга ҳеч ким қарамаган бўларди. Салом-алик ҳам қисқагина бўлди. Кела сола шоҳмот ўйинига тикилакетган хон эса йиғилганлар ўзига эътибор бермаётганини сезмадиям.

Шоҳмот матосининг бир томонидаги тўрт нафар одам дона сураётган асосий ўйинчи ёшуллини қўллаб-қувватламоқда эди. Уларга қарши бир ўзи ўйнаётган киши эл ичида Омон саёқ деб ном чиқарган бўлса ҳам, уни ёнидагилар ҳурматлаб Омон оға деб чақиришарди. Яна бир номи Омон банги, уни нашавандлиги учун шундай деб чақиришарди, аммо шоҳмот ўйинидаги туғма истездоди учун бу бангининг ҳурмати улуғ эди. Шоҳмот дастурхони ёйилиб, доналар тикилганда унга тенг келадиган ўйинчи бу яқин атрофда топилмас, такалар ичида энг катта шоҳмотчиларнинг бири ҳисобланган Қўвшутхон ҳам Омон саёқнинг олдида кўпинча изза тортиб, ер чизиб қолар эди.

¹ Абдусаттор Қозининг ушбу сатрлари 1972 йилда Отақўпак Мерган билан мулоқот вақтида ундан ёзиб олинди (муаллиф изоҳи).

Чеккадан шоҳмотчилар ўйинини кузатиб турган хон ўйин хумори тутмасидан илгари бу ердан нари кетмоқ учун йўлида давом этди.

Хоннинг жўнаганини кўрганлардан бири:

– Хон ога кетворди-я, – деди ёнидагиларни огоҳлантиргандай.

Ҳеч ким индамаса ҳам, Омон саёқ гудранди:

– Хон кетворди, дедингми?.. Қани, юр, юр. Кетса нима бўпти? Қўвшутхон сизлар каби аҳмоқ бўлмагани учун ҳам жўнаворди. Омон саёқ ўйнаётган жойда бошқалар обрўси борида жўнаб қолишади-да. Мана сизлар, бешаланг битта бўлиб, бас келишнинг уддасидан чиқолмай ўтирибсизлар-ку. Кўчинглар — ҳов, қани!

– Кўчинглар эмиш. Кўчганда қўлингдан нимаям келарди?!

– Қўлимдан нима келишини вазилинг қўл кўтариб асир тушганда биласан, қараб тур!

... Хон отгузарга етиб борган чоғида тутган ҳассаси ўзидан ҳам узун бўлган бир букри кампир Қўвшутхоннинг йўлини тўсди.

Хон салом берди. Кампир алик олди.

Хон ўтиб кетмоқчи бўлди, аммо кампир бунга йўл бермади.

– Сен Қўвшутхон эмасмисан, йигит?

– Худди ўзиман, хўш, хизмат?

– Хизматдан олдин бир дуо қилиб қўяй сени. Олдимдан худди қуёшдай чиқдинг-ку, болам! – Наридан-бери ўтириб олган кампир билганича дуо ўқий бошлади. Унинг дуолари ичида Қуръони карим оятлари ҳам, олқишлар ҳам, ниятлар ҳам бор эди. У такалар устига хавф этиб, ёв бостириб келаётган бир паллада бош хонни ўзи билганича дуо қилмоқда эди.

– Энди, сен хон болам, менинг арзимга қулоқ тут. – Кампир инқиллаб ўрnidан турди-да, хондан оладиган қарзи бор одамдай жаврамоққа бошлади. – Сен улуг элнинг хони бўладиган бўлсанг, менинг сигиримни топиб бер! Хон бўлган одам гариб-гурабога меҳрибонлик қилади. Бу қандай замон ўзи-а, қандай замон бу? «Файри рақибинг бўлмаса, бободошинг йўқмиди?» дегани шу эмасми? Туркман туркманнинг молини ўғирласа-я?! Яна, атрофда ёғий отлиқлари хавф солиб турган бир пайтда-я! Шу мусулмонликка сизгадими? Хон бўлсанг, сен шу саволимга жавоб бер, қани!

Қўвшутхон кулишни ҳам, газаб қилишни ҳам билмай деди:

– Сигиримни ўғирлаган сен, демоқчимисиз?

– Сендан кўраётганим йўқ, аммо... ўғирлик ёмон нарса-да, болам.

– Нимаям қилардик. «Йўл эгрисиз бўлмас, эл ўгрисиз».

– Тўғри, болам, тўғри. Лекин, «жони ёнган Тангриниям қарғайди», деган гап ҳам бор-да, хон. Куни кеча бузоқлайман деб турган сигиримни олиб кетишди, болам, невараларимнинг оғзига сут-қатиқ тутаман деб, кўз тикиб ўтирган эдим-а, ҳай, аттанг. Теварак-атрофдан сўраб-суриштирдик, аммо дарағи чиқмади. Сендан нажот истаб келдим, хон болам!

– Ўзингиз кимсиз, она? Қайси ўбадансиз?

– Қора Аҳмаднинг ўбасиданман, болам, букри Омонсултон деса, мени танимаган одам йўқ! Эл ичида бандаи бечоралар гилам тўқиб, бўз йигириб ном чиқаради, мен эса букрилигимдан ном чиқардим. Букрилигимни ёдламасанг, отамнинг исмини айтсанг ҳам танимай-дилар, болам!

– Гумонингиз кимдан?

– Эл ичидан ўғри изласанг, отинг иснодга қолади, хон болам, шуни билиб қўй... – ҳамон жавварди кампир.

Хон, кампирнинг қулоғи оғир бўлса керак, деб тахмин қилди.

– Айтганингиз тўғрику-я, лекин феъли озган бир қарғанинг қағиллагани билан қиш тушавермайди-да.

– Қиш тушмаса тушмас, аммо қарға қағилладими – энди буёғига эзгуликдан умид қилиб бўлмайди... Бугун-эрта бузоқлайман деб турувди-я!

– Буёғини боя айтдингиз, она. «Гумонингиз кимдан?» деб сўраяпман.

– Гумон, гумон дейсан, хон болам. «Гумон имондан айиради», деган гап бор. Аммо айтсам, айта қолай. Шомми сайис, Омон жалай деганлари бор, шуларнинг биттасидан шубҳам бор. Омон нашаванд дейдилар-ку. Сигирим боғланган ерда шу одамлар бўлган эмиш. Шомми сайис эса, «Сигиринг ростдан ҳам ўғирланган бўлса, Омондан кўравер», деди. Ҳовва-да, паст одам ўзини қарликка солдими, ундан ҳамма нарсани кутса бўлади. Нима дейин, хон болам, тикилмаган – тўн эмас, тугилмаган – ўғри...

Кўвшутхон энгаҳини силаб турди-да, кампирга сўнгги сўзини айтди:

– Она, сиз бу ўт-иссиқнинг ичида овора бўлиб юрманг-да, ўбага қайтинг. Мен суриштириб кўрай...

– Суриштириб юрма, хон болам, сигиримни топиб бер.

– Сигирингиз топилсин-топилмасин, эртага бир хабарини етказамиз, она.

Жавобдан қоникмаган бўлса-да, кампир хон билан хайр-хўш қилди. У узоқлашар экан, ҳамон жаврагандан-жаврамоқда эди.

Отини сўғориб, изига қайтган Кўвшутхон яна тўранғил соясини мўлжалга олиб келаркан, бу гал у шоҳмот завқидан эмас, Омонсултон кампирнинг шикоятидан ичи ёниб келмоқда эди. Хон тўранғил соясига етиб келганида сўнгги дов тугаган эди. Ўйинда ким ютиб чиққанини сўраб ўтириш шарт эмас, Омон саёқнинг оғзи қулоғида эди.

– Хон оға, манави пишмай қолган хомакларнинг ҳолидан хабар олмоққа келяпсизми? – деди хурсанд ҳолда.

– Хомаклар пишадиган пайтиям келиб қолар, саёқ, – деди Кўвшутхон ҳайбат билан. – Пиёданг фарзинга чиққандай қувонасан, тинчликми?

– Бунисини сўраб турмай билиб оларсиз, хон оға. Шоҳмот ўйинида Омон саёқни енгадиган мард такалар ичида топилармиди?!

– Тан олиш керак, шоҳмотда сенга тенг келадигани йўқ, бу борада Тангри сенга жуда сахийлик қилиб юборибди... Бу ердагиларни кўзга илмайсан, шундайми? Узоқ-узоқларга бориб ҳам шоҳмот ўйнаб келяпсанми?

Мақтов сўзлардан Омон саёқ кўкка учиб кетай деди.

– Яқинда Ахалга бориб келдим, хон оға. Қариндошларимникига. Келганимга бир ҳафта бўлди.

– Ахалик қариндошларингнинг рўзи-рўзғори қалай ўтяпти экан, тузукми?

– Тузук, хон оға, кунлари ўтиб турибди. Аммо менинг боришимдан улар хурсанд бўлди, деёлмайман.

– Нима учун экан?

– Камида Бомигача яшаётган қирмиз тўнли такалар орасида шоҳмот ўйинида Омон саёққа тенг келадигани топилмади-да!

– Бунчалик бўлмагандир. Битта-яримтасига ютқазгандирсан-ов...

– Рост айтяпман, хон оға. Устига-устак мен уларни гапда ҳам енгиб чиқдим!

– Ол-а! Шунисини сал ошириб юбордингми, дейман-да, саёқ! – Кўвшутхон сал ишонмаётгандай гапирди. – Улар шоҳмотда ютқизишлари мумкин-дир-у, аммо гапда ҳеч кимдан енгилмайдилар. Бутун Кўктепа томонларда ҳеч кимга гап бермайдиган Ёмғир чакакка ўхшаганлар ҳамон бор, ахир!

— Ёмғир бўладими, қор бўладими, ҳеч бири менга бас келолмайди! — мақтанди Омон саёқ.

Унинг ҳозир ҳеч кимни гапиртирмай лақиллаб ўтириши хон оғанинг шубҳасини оширди. Банги одам қорадорисидан тортиб-тортиб келган, шекилли-да. Шунинг учун ҳам Қўвшутхон ўз мақсадини сир тутиб, кўпроқ саёқни гапиртиргиси келди.

— Ахаллик оғайниларни гапда енгиб келдим, де! Оббо, азамат-е, омад дегани бир келса, келаверар экан-да!

— Нимасини айтасиз, хон оға, менинг омадим чопгандан чопди! — оғзидан тупук сачратиб мақтана кетди Омон саёқ. У худди олдида хон эмас, гиёҳванд улфати тургандай авжга минди. — Нималар бўлди, деб сўранг-чи, хон оға!

— Нималар бўлди?

— Шоҳмотда ютқазган оғайнилардан бири аламини олмоқчи бўлдим, менга қараб: «Омон оға, Ахалдан Марвга кўчган қариндошларимизнинг ҳаммаси номоз-тоатни ташлаб, савдо-сотикқа уриб кетибди-ку!» — деб қолди. Мен унга, йўқ, ундоқ эмас, бундоқ деб шунча гапирдим, аммо у сира ён бергиси келмади. «Рост, шундай деб эшитдик, деди у, сизлар бозор кунлари савдо-сотикдан бўшамай, қўл тегмай, ҳатто ўликни ҳам кўммай қўяётган эмишсизлар». Йўғ-е, дедим мен, нималар деяпсан, ундоқмас, ахир, бундоқ дедим. Қани энди ён берса, бир гапдан қолай демайди. «Бозор куни бир марвлик одам бандаликни бажо қилган экан, шу куни майитни қабристонга элтадиган одам топилмай, уни душанба куни жойлабдилар. Гувоҳим бор», деб роса валақлади. Қарасам, сира бўй берадиган эмас. «Ҳой, қариндош, дедим мен унга, аниқ бозор куни ўлмоққа вақт топган экан, билгинки, бу одам асли марвлик эмас!» дедим. Шундай деган эдим, ахаллик қариндошлар қаҳ-қаҳ уриб кула бошладилар.

Омон саёқнинг гапидан сўнг тўрангилл соясида йиғилганлар ҳам қаҳ-қаҳ уриб қолдилар, буларнинг кулгуси ахалликларникидан кам эмасди.

— Ахал нари турсин, сенинг довинг Марвда ҳам кучли, омадинг бу ёқларда ҳам юришганидан юришяпти, — дея кулгуга қўшилди Қўвшутхон.

— Тўғри айтасиз, хон оға! Омадим ҳамма жойда чопаверади. Мени хон ҳам енга олмайди, бек ҳам. Ишонмасангиз, келинг, шоҳмот дастурхони атрофида синаб кўрақолинг ўзингиз.

— Биз мақтасак, ўзингдан кетиб қолма, саёқ, — деб Қўвшутхон от жиловини ёнидаги йигитнинг қўлига тутқазди. «Бор мақтанса — топилар», дейдилар. Ахал узоқда бўлгани билан, мана, шоҳмот доналари дастурхонда турибди. Қани, омадимизни бир синаб кўрайлик-чи!

— Синаб кўринг, хон оға, синаб кўринг! — деди Омон саёқ ва чаққонлик билан доналарни шоҳмот дастурхони устига тера бошлади.

— Қушдай учаман деб турибсан-а, қани, учганингни бир кўрайин! — деб Қўвшутхон ҳам дастурхоннинг иккинчи томонидан чордона қуриб ўтириб олди. — Учолмай қолсанг, хафа бўлиш йўқ, саёқ!

— Хафа бўлмайман, хон оға.

— Шу гапинг гапми, ахир?

— Омон саёқ икки сўзлайдиган йигитлардан эмас, хон оға!

... Шоҳмот ўйини қанчалик тез бошланган бўлса, доналар ҳам шунчалик камая бошлади. Омон саёқнинг бир пиёдасини ортиқ демасак, ўйин тенгма-тенг бораётган эди. Саёқнинг асл нияти рақибини енгиш эмас, балки унинг ҳамма доналарини бирма-бир «еб», сўнг

осонгина мот қилиш эди. Шу мақсадда Омон саёқ энди Қўвшутхонга шоҳ бериб, турта бошлади.

Омон саёқ (Омон банги) деб донг таратган одам фақат дона суришдангина лаззатланмай, ўйин маҳали тилидан ҳузурланадиган эзмалардан. Шоҳмотда калласи қизиб – бир роҳатланса, ўйин асносида гапира-гапира рақибининг миясини қоқиб қўлига беради – шу билан икки роҳатланарди. Саёқ бу гал ҳам тинмай гапирар, қўли доналарда, тили – гапда эди. Гап билан бўлиб, Омон саёқ бир пайт шоҳига хужум бошлаганини сезмай ҳам қолди.

– Шоҳингни олиб қоч, саёқ! – овози янгради хоннинг.

– Шоҳимни олиб қочайми? Сиз ўзи ким бўлиб Омон саёқнинг шоҳига «кишт» деяпсиз, хон бўлибми? Менга шуни айтинг, Қўвшутхон бўлиб менинг шоҳимга кишт беряпсизми?

– Ҳа, Қўвшутхон бўлиб.

– Қўвшутхон бўлганда ким бўлибсиз ўзи? Сиз агар Қўвшутхон бўлсангиз, мана мен Омон саёқман! Қочдим, қойилмисиз?

– Яна кишт! Қоч!

– Қоч, деяпсизми? Хон оға «қоч!» деса, қочмоқ керак, йигитлар. Қочганда нима, қочганда қайғурғудай юки борми Омон саёқнинг? Қочаман-да, кетаман. Майдон кенг.

Атрофдагилар шоҳмотчиларнинг ҳар галги валақлашларига ўрганиб қолганларидан ҳозирги гапларга ҳеч эътибор бермай, ўйиннинг боришини томоша қилмоқда эдилар.

Қўвшутхон яна саёқнинг шоҳини таъқиб қила бошлади.

– Оғир юким йўқ, дедингми, саёқ, тўғриси айт! Шоҳ! Қани, энди қаерга қочаркансан...

– Яна қочдим. Омон саёқ ҳеч қачон ёлғон гапирган эмас. Сўққабошлигимни билиб шоҳ бераяпсиз-да. Нима бўлса ғарибга бўлсин экан-да... Кишт деган сўзингиз тугадими?

– Менинг киштим тугайдиган киштлардан эмас, саёқ. Кишт! Бўғоз сигири бор одам ҳам ўзини ғарибман дейдими? Яна қоч, кишт!...

– Қочдим! Бўғоз сигир деганингиз бузоқлади-ку, хон оға...

– Бўғоз сигир шу бугун бузоқласа-ю, бу одам ғарибман, бечораман деб ўтирса-я! – Шоҳни олиб қочиш учун уни чангаллаб олган Омон саёқнинг бармоқлари титрай бошлади.

– Бўғоз сигиринг бузоқлади, демадимми?

– Айтдингиз, хон оға, худди шундай дедингиз. Аммо... сигиримнинг бузоқлашини сиз қаёқдан билақолдингиз-а?

– Ҳаммасини биламан!.. Кишт!.. Омон саёқ икки гапирмаслигини ҳам биламан. Яна қочишинга тўғри келади, саёқ, қоч!

Ўйиннинг хумори билан бўлиб, ортиқча гапириб юборганини Омон саёқ шундагина тушунди. Тушунди. Аммо энди кеч бўлганди. У шоҳини панжаси орасида қаттиқ сиқиб турар экан:

– Сиз ютдингиз, хон оға! – деб бошини чангаллади. – Бу гал сиз зўр чиқдингиз.

Қўвшутхон шоҳмот дастурхонидан қўз узмай ўтираркан:

– Мен эмас, ҳақиқат зўр чиқди, саёқ! – деди.

Томошабинлар гап нимадалигини ҳамон тушунмай, ўйинчиларни қўллаб-қувватлаш учун далда бермоқда эдилар:

– Омон, бўш келма!

– Хон бўлганда нима, бир эзиб ташла!

– Отанг тирилик келса ҳам, ўйин пайтида сийлаб ўтирма!

– Сен ҳам кишт берадиган йўлини топ, саёқ, аяма!

– Кучингни кўрсат-да, ахир!

Омон саёқ гап-сўзларга эътибор ҳам қилмай, хонга мунгли боқди-да, сўнг галати илжайди.

— Бундай эмас, саёқ. Бу гал икковимиз «ҳам зиёратни бажо қилдик, ҳам тижоратни». Сен, яхшиси, ҳалиги айтган сигирни бузоги билан қорааҳмадлик Омонсултон букрининг уйига элтиб ташла, суюнчисига оғиз (увуз) сутини ичиб кел.

Шоҳмот ўйинининг хумори, бугунги шунча мақтовларнинг лаззати охирги бир гап билан бурнидан булоқ бўлиб чиққан Омон саёқ энди ҳар бир сўзини ўлчаб гапиришга мажбур эди.

— Оғир юкни ортиб ташладингиз-ку менга, хон оға!

— Эҳ-ҳе, сен бунақа юкларнинг кўпини кўтаргансан, саёқ.

— Йўқ, хон оға, бу галгиси жуда оғир келяпти.

— Оғир ботса ҳам борасан, саёқ. Залолатнинг ярмидан қайтмоқ ҳам бахт. Бориб, «Кўвшутхон юборди», дейсан. Шундай қилсанг, юкинг энгиллашади, саёқ. Ёнингга яна бир-икки йигитни ҳам кўшиб юбораман. Якка юргандан икки-уч киши бўлиб юрган яхши.

Шоҳмот дастурхонини тўрт буклаб қўлтигига урган Омон саёқ:

— Бу гал ютқазгандаям чув тушиб ютқаздим! — деди титраб-қақшаб. — Ўйинчи ўз ҳаддини билса яхши экан. Умрбод эсдан чиқмайдиган қилиб сабоқ бердингиз, хон оға! Гуноҳимни ўтинг бир гал... Ҳар дуч келган одамдан ҳам хон сайланавермаслигига шу гал жуда қаттиқ ишондим лекин.

— Ютқазганини тан олиш ҳар кимнинг қўлидан келавермайди, — деб бош силкиди Кўвшутхон. — Шунинг ўзи ҳам сенда инсоф борлигини кўрсатиб турибди. Энди бундан буёғи шугина виждонингни сотиб қўйма, саёқ...

Ўйин-ўйин деб бошланган имтиҳоннинг асл маъносини англаб олган Омон саёқ энди хоннинг юзига қарай олмаётганди. Энди саёқнинг қаршисида ўтирган одам — оддий шоҳмотчи эмас, хон эди, Кўвшутхон...

10

Йигирма кун деганда Сарахс билан Марв орасидаги йўлни машаққат билан босиб ўтган Эрон кўшинлари 1860 йилнинг олтинчи июль кунида Кўшк ўбаси ёнидаги Пўрсиқалъа деган қўрғонча ёнида тўхтаб, истеҳком қурдилар. Марв воҳаси тўла эгаллаб олингунича Пўрсиқалъа асосий истеҳком бўлиб туриши керак эди.

Борган жойида қўрган нарсаларига қизиқиб юрган Жорж Блоквил бу ўбанинг номи нима учун «Кўшк ўбаси» деб аталишига ҳеч тушуна олмади. Ажабо, теварак-атрофда соялагудай на бир-икки дарахт бор, на яқин-йироқда баланд-баланд иморатлар кўринади, бу ерларнинг номини нима учун «кўшк» деб аташган экан? Ёки ёнидаги уйлардан юксаклиги ила фарқланиб турган, пахсадан тикланган масжид шундай аталганмикан? Эл-юртдаги иншоотларга ном беришда одамлар янглишмас, ахир. Балки табиат ёвузликларидан зада бўлиб кетган одамлар бу жойларни киноя билан шундай деб аташгандир?

Тоғ йўлининг баланд-пастликлари тугаб, Наврўзободдан чиққанларидан буён буларни таъқиб қилиб келаётган чўлистон Блоквилнинг роса тинкасини қуритди. Пўрсиқалъа атрофидаги унча-мунча яшиллик майдонлар ҳам Блоквилнинг хира кўнглини ёрита олмагач, у дарров чодирига кириб кетди. Ён дафтарыю йўл харитасини очиб қўйиб, «Пўрсиқалъа», «Кўшкўба», «Самандиқ» деган номларни ёзгач, қоронғи тушар-тушмас ўзини тўшакка таппа ташлади-да, ухлади-қолди.

Тонг саҳарда у болохонадор сўкинишлар, бақириқ-чақириқлардан уйғониб кетди. Блоквил ётган чодирдан сал нарида Қора сартиб ёнидаги сарбозларни бор овози билан сўкмоқда эди.

Блоквил қулоғига эшитилган бақириқлардан анлагани шу бўлдики, тунда қожорлар қўшинига аралашган туркманлар яна сарбозларни ўққа тутибди. Тўғри, сиёсат-ҳайбат юзасидан қилинган бу кичкинагина ҳужумни ҳужум деб бўлмас, катта қўшин деярли зарар кўрмаган, аммо... кўрмайсизми, мана, уч нафар сарбоз ўққа учиб, тўнкарилиб ётибди. Қора сартибнинг сўкинишлари рост бўлса, туркманлар икки нафар қожор сарбозини ҳам асир қилиб олиб кетган эмиш.

Қора сартиб шусиз ҳам қўли остидаги сарбозларни роса сўкиб-койиб юради. Буниси энди устига-устак бўлибди-да. Қора сартиб ёнига келиб турган французни кўргандан кейин ҳам бақиришни бас қилмади: нима бўлибди дейсанми — туркманлар яна тегиб-қочиб, уни калака қилишни бошлаяптилар-да...

Қора сартиб ич-ичидан отилиб чиқаётган заҳарли сўзларини ёнида турган бир полковник — «Ферахон» деб номланмиш полкнинг бошлиғи Ҳусайн Алихонга сочмоқчи эди. Аммо Ҳусайн Алихон Насриддин-шоҳнинг нақ ўзига яқин ҳарбийлардан экани ёдига тушди-ю, нигоҳини унинг қошида ер чизиб турган полковникка қадади. Шундай қилиб, Ҳусайн Алихон эшитиши керак бўлган сўзлар шу ерда ҳозир-нозир бўлиб қолган саркарда Шоҳсувон Бағдодийга «насиб» қилди.

— Туркманлар бизнинг уйқумизни бузишга кўрқади, дердинг. Ҳатто ўн фарсаҳ нарида туриб акса уролмади, дердинг. Ана, керак бўлса! Сен чодирингда ширин туш кўриб ётганинда улар келиб сарбозларингни ер тишлатиб кетибди-ку! Бу Эрон лашкарини беобрў қилиш эмасми? Бу марҳаматли шоҳимизнинг бизга бўлган ишончини пучга чиқариш эмасми? — Ногаҳон, шоҳни ёдга солиб қўйган Қора сартиб Блоквилга қаради-да, овозини пасайтирди. — Бу шармандали хабар мана шу чодирдан нарига ўтмаслиги керак, тушундингларми?!

Танбеҳ эшитаётганлар Қора сартибнинг нима демоқчи бўлганлигини тезда англаб етдилар — Блоквилнинг чодирдан уч чодир нарида Ҳамза Мирзо Хишмат Давланинг қароргоҳи жойлашган эди.

Шу билан тунги ноҳуш воқеага боғлиқ чора кўриш мажлиси тугади.

Қора сартиб Блоквилга имо қилиб:

— Уни қара, жаноб! — деди-да, қўли билан кунботар томонни кўрсатди.

Кунботар томонда, Блоквилнинг кўз ўнгида беҳад-бепоён қамишзор майдон ястаниб ётарди. Унда-бунда ҳозиргина от туёғига ўхшаш из тушганини ҳисобга олмаганда, қамишзорга инсон қадами тегмаганлиги аниқ, деб ўйлади француз.

— Туркманлар шу қамишзор ичи билан келганлар, яна шу ердан изларига қайтганлар, — деди Қора сартиб. Бу тушунтириш билан у гўё ҳеч кимнинг ақли етмайдиган сирни очаётган саркардага ўхшаб кетди. — Бизнинг сартибу сарҳангларимиз эса бу борада ўйлаб ҳам кўрмаганлар. — Эндиги айтмоқчи бўлган хабари ўзининг қўл остидаги лашкарбошиларига тегишли бўлса ҳам, Блоквилга юзланиб, буйруқ оҳангида: — Нонуштадан сўнг қамишзорга ўт қўямиз, жаноб, кечқурунги овқатга ов гўшти еймиз, Худо хоҳласа... — деди.

Кун найза бўйи кўтарилганда юзларча сарбоз қамишзорга кириб, уч томондан ўт қўйдилар. Кўп ўтмай олов ҳалқа ичида қолган

қамишзорни қора тутун қоплади. Ёнаётган қуруқ қамишларнинг чарс-чурс овози баъзан милтиқ отилгандай сас берар, ўт-олов ичида қолган жониворлару ҳашаротларнинг аянчли чирқиллашига, Кўшк ўбаси билан Самандиқ ўбаси оралиги жаҳаннамга айланган эди. Пастдан бурқсаб кўтарилаётган қоп-қора тутун шамолсиз ҳавода муалақ қолиб, жазирама осмон остида тобора қуюқлашиб бормоқда эди.

Қора сартиб бошчилигидаги беш-олти саркарда, ўттиз-қирқ нафар сарбоз қамишзорнинг ўт қўйилмаган томонида жамланди. Улар инсон қўли билан яратилган дўзахни томоша қилардилар.

Шу пайтда қоп-қора тутун ичидан бир семизгина қуён сақраб чиқди. Аммо бир ажалдан қочиб чиққан жонивор иккинчи ажалга чап беролмай, беш-олти милтиқдан барабар отилган ўққа учиб, қип-қизил қонга бўялганича думалаб тушди.

— О, бу қуённинг оғиз теккудай гўшти қолмади, шекилли! — гўлдираб Қора сартибнинг овози янгради.

Блоквил Қора сартибнинг боя: «Кечқурунги овқатга Худо хоҳласа ов гўшти еймиз», деган сўзнинг маъносини энди тушунди. У яна бир нарсани англаб етгандай бўлди: қамишзорга фақат қуён ушлаш учунгина ўт қўйилмагани аниқ, бу ерда ҳали рақиб туркманлар бекиниб ётган бўлиши ҳам мумкин. Ҳа, қамишзорга ўт қўйишдан Қора сартибнинг асосий мақсади мана шу эди! Ахир ўтган тунда лашкаргоҳда ухлаб ётган сарбозларни тигдан ўтказиб кетган туркманлардан ҳали қасос олинмаган-да!

Томошабинлардан бири қоп-қора тутуннинг осмонга тик ўрлаб, қоп-қора шохли баҳайбат дарахт каби қад кериб туришига анграйиб қараса, бошқа бири оловнинг тобора кенгайиб, теварак-атрофдаги ўт-ўлан борми, хўл-қуруқ шох-шабба борми, барини аждарҳо сингари ямлаб ютишига кўз узмай қараб турарди. Блоквил эса, муқаррар ажалдан қутулиш учун жон ҳолатда типирчилаётган, қадрдон ошиёнига ўт қўйган нокасларни чирқиллаб қарғаётган чумчуқни қузатар эди. Ачиниб ерга боққан Блоквилнинг кўзи тўсатдан ўнг оёғи олдига ҳолсизгина судралиб келаётган полапонга тушди. Қип-қизил жиш ҳолатида аллақайлардан шу ергача етиб келган бу жонивор ҳали учиб нималигини билмасди. Агар фаранг ҳозир ўнг оёғини салгина олдинга босса борми, полапон ўзидан юз минг маротаба оғир этик остида қолиб, мажақланиб, тупроққа қоришиб кетиши ҳеч гап эмас эди.

Блоквил одамларнинг боши устида гир айланиб учиб юрган чумчуқнинг нега бундай аянчли чирқиллашини энди тушунди. Бечора қуш ўз тилида ҳали қанот чиқармаган полапонини қутқаришларини сўраб одамларга ёлвормоқда, раҳм-шафқат қилишларини ўтинмоқда эди. Аммо қамишзорда мудҳиш қиёмат-қойим яратган одамлар қулоғига аллақандай бир ожиз махлуқнинг илтижоси кирармиди, кирганда ҳам бечора жониворга ҳимоя қўлини чўзишни истармиди...

Блоквил энгашиб, оёғи типирчилаётган жиш полапонни қўлига олди-да, беш-олти қадам нарида турган иккала сарбоздан бирини ўз ёнига чақирди.

— Ҳув анави тепаликни кўряпсанми? — деди у сарбозга, қоп-қора тутун орасида кўзга гира-шира чалиниб турган оқиш дўнгликни кўрсатиб.

— Кўраяпман, оғабек! — бош эгиб жавоб қайтарди сарбоз.

— Унда, мана шу жониворни ўша дўнгликка қўйиб кел!

Қўшинда унвони ўзидан катталарнинг айтганини бажаришга ўрганиб қолган сарбоз полапонни кафтига олди-да, дўнглик томон лўкиллаб чопиб кетди. Блоквилга ҳам, тутун ичига кириб кетган сарбозга ҳам

ҳеч ким аҳамият бермади. Шундан сўнг одамлар боши узра чирқиллаб учиб юрган қуш ҳам кўздан йўқолди.

Қамишзор ичида олов ҳалқаси сиқиб келгани сайин, ҳалқа ичидаги шовқин-ғалаён ҳам тобора кучайиб борарди. Шовқин кучайгани сайин милтиқлар ҳам зўр бериб «сайрай» бошлади. Сарбозу сартибларнинг овози, шод-хуррамлиги кучая бошлади. «Ажабо, бу одамлар намунча бераҳм, ёвуз бўлмаса-я, — ҳайрон бўлиб алангларди француз капрали. — Улар бир-бирини отиб ўлдирадилар, жониворларни қурбон қиладилар, тинч яшаётган қавмларни ўққа тутиб тўзғитиб юборадилар-у, яна устига-устига, бу қилган ёвузликларни бир-бирларига гапириб, мақтанадилар ҳам...»

Дарҳақиқат, ҳув анави ёқда, қориндор бир сарбоз олдидан чиқиб қолган қуённи тепиб қулатиб, қуйруғидан юқорига кўтарди-да, бошқа мерганлар устидан хоҳолаб кула бошлади.

Шу пайт кутилмаганда қамишзор ичидан отилиб чиққан қобон тўғри Блоквил томон югуриб кела бошлади. Оралиқ унча узоқ бўлмагани учун француз ўзига қараб чопиб келаётган даҳшатли ҳайвонни аввалига кўрмади, кўрганидан кейин ҳам бир оз вақт қобоннинг тутаб турган елкасини томоша қилиб, пайтни ўтказиб юборди. Елкаси тутаб, олов аччиғига чидай олмаётган йиртқич эса Блоквилни мўлжалга олганича ўқдай отилиб келарди. Француз кўрққанини билдирмаслик мақсадида шошилмай тўппончасига қўл юборди. Аммо тўппончаси ғилофдан чиқмади, қобон эса бу орада анча яқин келиб қолган эди. Блоквил энди нима қилишини билмай қолди. Қочиб қолиш мақсадида, атрофга аланглади. Қасққа қочсин? «Кўрққанга қўша кўринар», деганларидай қобоннинг оғзидан чиқиб турган икки озиқ тиши нақ қўш ханжардай ялтираб, ҳозир фарангнинг қорнини ёриб ташлагудек эди. Ишонган тўппончаси керак маҳалда ғилофдан чиқмай панд бергач, Блоквил ўзини батамом йўқотиб қўйди, талмовсираб, ёрдам илинжида атрофга олазarak боқа бошлади. Бир вақт аллақасқдан бошқа тўппончанинг “қарс” этган овози янгради. Бироқ бу ҳам нишонга тегмади, шекилли, қобон ҳамон учиб келарди. Атрофдаги сарбозлар ҳай-ҳайлаганича воқеа қандай тугагини кутмоқда эдилар. Энди Блоквил билан қобоннинг ораси тўрт-беш қадамгина қолган эди, холос. Французни қобоннинг ҳамласидан кутқариб қолиш чораси йўқ эди. Кимдир чидолмай оҳ тортиб юборди.

Кўрққанидан оёғигача терлаб кетган фаранг жонидан умидини узиб, ўтириб қолди. Кўз олдини зумда қоронғилик босди: у энди на кўкка ўрлаётган қоп-қора тутунни, на лов-лов ёнаётган оловни, на узоқда тиккайиб турган масжид минорасини кўрар, чопиб келаётган қобоннинг қиличдай ўткир тишлари қаеримни ёриб кираркан деган хаёлга берилганча чўккалаб қолган эди.

Блоквил энг сўнгги дақиқаларда кимнингдир қилич яланғочлаб орага кирганини пайқагандай бўлди-ю, кўзларини юмганча ҳушидан кетди. Сўнг яна ўзига келди: теласида Қора сартиб қаҳ-қаҳ уриб кулар, унинг яланғоч қиличидан қобон қони аралаш ёғ томчилар, икки қадам нарида эса бўрдоқи бузоқдай қобон жонсиз чўзилиб ётарди.

— Битта ажалдан қолдинг, жаноб, бу ёғига ўлмайсан!

Французнинг тили жавобга айланмади, гўлдираб, нимадир деди-ю, бунини ўзи ҳам тушунмади.

— Қаттиқ кўрқиб кетдингми дейман-да?!

Бу гал Блоквил одам тушунадиган тилда гапирди:

— «Кўрқмадим» десам, Худонинг олдида ёлғон сўзлаган бўламан, сартиб. Кўрқдим! Ҳам кўрқдим, ҳам ўлиб-тирилдим. Миннатдорман...

11

Нафас мулла анҳорнинг кўпригига чиққанида, икки қурбақа кимўзарга ўйнаётгандек бири олиб-бири қўйиб сайрай кетди. Шоир мулла бу ажиб сайроқдан руҳланиб, жилмайиб қўйди: «Қурбақалар ҳам одамзодни ҳайратга солар эканми?..»

Кеча эшитган гапи яна эсига тушиб, кўнгли ёришди. Нима бўлган эмиш, Ҳамза Мирзо Қора сартибнинг маслаҳатига кириб, Қўвшутхонга ё хат йўллаган, ё элчи юборган эмиш, қурбақаларни жим бўлишга буюрибди эмиш. Сабаби, Мурғоб дарёси бўйига чодир тиккан шаҳзода соҳилда вақир-вуқур сайраётган қурбақаларнинг овозидан безор бўлибди эмиш. Албатта, бу гап энди урушмоққа қандайдир баҳона тополмай турган одамнинг гапи, кучи ер-қўкка сиғмай бораётган қўшиннинг бошлиғи гапирса, шундай гапирадида. «Бир ками, қурбақа ўлдиришимиз қолувди...» Шоир иштонларини тиззаларигача шимариб олган йигитлар, соқоллари кўксини қоплаган мўйсафидларнинг дарёга тўр ташлаб, қурбақа овлаб юришларини кўз олдига келтириб яна илжайиб қўйди. «Бунақа шартни ким кўрибди-ю ким эшитибди? Билаги зўр одамда инсоф бўлса, яхши экан. Очлик нима едирмас, тўқлик нима дедирмас? Хаёлига нима келса, айтаверар экан-да. Ҳар қандай миш-миш гап ҳам ҳақиқат бўлавермайди-ку, ахир...»

Эрон қўшинлари орасида Марв жанги таърифини дунёга ёйиб бораётган, ўзиям бир неча тилни биладиган бир фаранг одам борлигини Нафас мулла олдин ҳам эшитганди. Демак, шаҳзоданинг қурбақалар овозини ўчириш ҳақида буйруқ бериб, бош хонга хат юборгани ёки элчи йўллагани ҳам рост бўлса керак. Балки шаҳзода шундай буйруқ бериш билан туркманларни жумла-жаҳонга масхара қилмоқчи бўлгандир? Вой ҳазилкашлар-ей, хўш, шаҳзода туркманлар олдига шунақа шарт қўйди ҳам дейлик. Унда, Қўвшутхон унга жавобан нималар дер экан? Халқининг ор-номуси учун куйиб-пишиб юрган Қўвшутхон ҳам бир нималар дер, ахир. Овчи қанча йўл билса, тулки ҳам шунча йўл билар, деган гап бор-ку...

Кўприкдан ўтиб ўнгга бурилмоқчи бўлган ҳам эдики, анҳор ёқалаб йўлда от суриб келаётган уч суворийга кўзи тушди. Олдинда йўртиб келаётган отлиқнинг қўлида оқ матога ўралган нимадир бор эди. Шоир отлиқларни кўрган заҳоти, уларни Ҳамза Мирзонинг Қўвшутхоннинг устига йўллаган элчиларими, деб ўйлади. Улардан тезроқ ўтиб олиш, йўлда ушланиб қолмаслик мақсадида шоир отини ниқтади.

... Қўвшутхоннинг оқ уйи ёнида Нафас муллага пешвоз чиққан ҳам, отини тутган ҳам бўлмади. Тўғри, ҳозир жиловингни тутиб, келганинга яраша обрў-иззат ила қабул оладиган замон эмас. Душман Самандиқ қишлоғининг кунчиқар томонида жойлашиб олганини каттадан-кичик ҳамма билади. Бола-чақа, қари-қартанг, хотин-халаж — бари аллақачонлар Мурғоб дарёсининг оёқ томонига — Қораёп томонга кўчирилган эди. Марв теварақларида ҳали бу каби катта жамоат йўқ ҳисоби.

Нафас мулла таблаларда боғловда турган отларни кўриб, хоннинг ҳузурида кимлардир бор эканини фаҳмлади. У отини қозиққа боғлаб, уйга кирганида эса қилган тусмолининг ростлигини билди. Дарҳақиқат, ичкарида Тожкўк баҳодир, Карим хўжа, Панжибой, Ортиқ эрсари ва Чибешек ботирлар ҳозир нозир эдилар.

Ортиқ эрсари деганлари сариқдан келган, лаблари дўрдоқ,

хушбичим йигит. У шу ерлик Каримхўжа деганнинг дўсти. Ўзиям бундан кўп йиллар бурун Марвга кўчиб келган қорабеклардан.

Меҳмонлар билан бирма-бир қўл олишиб кўришар экан, шоир кўнгли хузур топгандай бўлди. Зеро, бўсағада уч ойлик озигини ғамлаб келган душман ётган бўлса-да, бу ерда йиғилганларнинг, асосан Қўвшутхоннинг чеҳраси осойишта кўринарди. «Ростдан ҳам, устимизга ёғий келди деб, қора кийиниб, мотам тутиб ўтирмоқдан фойда йўқ. Хон омон – эл омон...»

Шоир ўзининг келиши билан бу ерда тўпланганларнинг суҳбати бўлинганини сизди. Соғлиқ-омонлик сўрашишди. Шундан сўнг Чебшек ботир билан Ортиқ эрсари эл-элатнинг кайфияти борасида ҳисобот бердилар. Уларнинг айтишларича, Қораёп томонга – қум этагига кўчирилган халқнинг учдан икки бўлаги аллақачон кўзланган манзилга етиб борганлар. Шундан сўнг улардан тегишли озиқ-овқат, ичимлик сув борасида сўраб-суриштиришди.

Асосий гаплар тугади деб чамалаган Қўвшутхон Панжибойга юзланди:

– Бой оға, мол-қоралар омонми? Афғон юрти мол-ҳол сақлаш учун жуда қулай дейишади. Ўт-ўланга ҳам, ем-хашакка бой эмиш...

Хоннинг бу сўзлари бойдан бошқа меҳмонлар учун тушунарсиз эди. Боя, меҳмонлар кириб келганида, ҳаммалари бир-бири билан – сўрашган, барча гаплар айтиб бўлинганди. Энди гап-гурунг тугаб, қўзғаладиган пайт бўлиб қолганда қайтадан ҳол-аҳвол сўрашиш нимаси? Бунинг устига нуқул мол-ҳолга боғлиқ саволлар бериш бу гапларни Афғон юрти билан боғлаб сўраш бу ерда ўтирганлар учун ҳақиқатан ҳам тушуниксиз бир ҳолат эди.

Аммо Панжибойнинг ўзи хоннинг бу каби саволларини ўринсиз ҳисобламади. Хоннинг саволи ҳам, нималарга қизиқаётгани, не мақсадда бу гапларни сўраётгани ҳам бежиз эмас, шекилли.

Дарҳақиқат, хон бекорга савол бермаётганди. Эл ичида, ҳаттоки мана шундай ташвиш-тахликали кунларда ҳам эски гина-кудуратларни ёдга олиб, кўпчилик ичида ёлғон сўзларни болалатиб, қалбаки маълумотлар тарқатиб юрадиган ғаламислар ҳаминша топилади. Шундай айғоқчилардан биттаси Панжибой барча мол-ҳол, қўй-қўзиларини Афғонистон томонга ҳайдаганини, ўзи ҳам яқин кунлар ичида шу томонларга кетмоқчи эканини хонга етказган эди. Албатта Қўвшутхон «ақли – қулоғида» бўлган хонлардан эмас. Шунга қарамай, Панжибой ҳақидаги бу хабарга ишонди. Сабаби, Панжибойнинг чўпон-чўлиқлари подаю сурувларни Омоншоҳдан кунчиқар томонларга қараб ҳайдаганларини кўрган одамларга ишонмаслик мумкин эмасди. Хуллас, бойнинг кўчаётгани аниқ – ҳамма овул, ўбалардаги одамлар кунботар томонга қочаётган бўлса, Панжибойнинг моллари кунчиқар томонга қараб кетган эди.

Панжибой, ёши бир жойга бориб, куч-қувватдан қола бошлаган бўлса ҳам, худога шукур, ҳали ақл-фаросати ўзида бўлган мўйсафид эди. У анча вақтгача сукут сақлаб ўтирди-да, сўнг хонга юзланди:

– Фуқаро учун ҳуббулватан даври¹ келди, хон.

– Мен ҳам шуни айтяпман-да, бой. Фуқаро одам тупроғи ва ўзини ҳимоя қилса, бой одам уч нарсанинг – ҳам яшаётган тупроғининг, ҳам ўз саломатлигининг, ҳам бойлигининг ташвишини қилади.

– Сизга ёлғон хабар етказибдилар, хон.

Ўтирганлар ичида фақат Тоғжўк сардоргина бундай коса тагида

¹ Ватанга жон фидо қиладиган.

нимкоса гапларнинг маъносига оз-моз тушунарди, сабаби, хоннинг қулоғига етиб келган гаплардан сардор ҳам хабардор эди, қолаверса, Панжибой ўзининг қалин суруви ичидан юз элликта қўйни ажратиб, Қораёп томонга ҳайдатганини биларди. Ўша юз элликта қўй Панжибойнинг кўчишга мажбур бўлган ғарибу ғурабога атаб қўйган садақа моллари эди. Албатта, юз элликта қўй мингларча оч-афтадо одамлар учун урвоқ бўлмасди. Аммо эл бошига оғир кун тушганда шу мол-қора ҳам ҳарна эди-да. Тожкўк сардор жим ўтирган қўйи гапнинг давомини кутди.

– Одамдан одамнинг фарқи бор, хон, – яна сўзланди бой. – Агар тупроққа бўлган муҳаббат тарозига қўйилса эди, Панжибой ҳеч қачон ютқазмасди.

Бу гап очиқдан-очиқ айтилмаганда Қўвшутхонга, унинг эгаллаб турган мартабасига тегиб кетиши аниқ эди. Шунинг учун хон дарров жавоб қайтарди:

– Етти ўлчаб бир кесадиған пайт аллақачон етди. Бировимиз мен бойман деб ўзимизни элдан ажратсак, бировимиз мен бекман деб ўзимизни қирга олиб қочсак, у ҳолда биз яхши муштланмаган ҳамирдай тандирга кирмасданоқ тўкилиб тушамиз-ку, бой.

– Ҳақ гапни айтдингиз, хон ҳазратим. Ким яшайман деса яшайверсин-у, аммо Панжибой Ватансиз яшаёлмайди. Панжибойнинг куч-қуввати Сарахсда қолган бўлсаям, аммо қалби шу ерда, ўз жойида, хон. Эр қартаяр, аммо ор қартаймайди.

Панжибой бир пайтлар Мадаминхонга қарши от ўйнатиб чиққанлардан эди, шуни ёдга солмоқчи, шу билан ёши етмишга яқинлашиб қолганини, энди қиличга ёпишишга кучи етмаслигини ҳам билдириб қўйгиси келарди.

Буни тушунган Қўвшутхон сал ҳовурдан тушди:

– Бу гапларни ҳамма билади, бой. Мен бу ҳақда гап очмоқчи эмасман.

– Бу ҳақда сиз гап очмаган бўлсангиз, мана, мен гап очдим, хон... – дея, Панжибой оғир юк кўтараётгандай икки кўлига тираниб ўрнидан турди. – Беҳуда чираниш белни синдирар, мен кета қолай.

Қўвшутхон у билан келишолмаслигини билсаям, бойнинг айтганларини такрорлади:

– Бел синиши турган гап, лекин ҳозир чиранадиган эмас, жипслашадиган пайт етди, бой!

Панжибой эшик томон йўналар экан:

– Аввало, Оллоҳ ажалга сабр берсин, – деб гудранди. – Ким ҳақ, ким ноҳақ эканлигини эса бошга келган балодан қутулиб олгач аниқлаймиз. Насиб этса, ҳали яна кўришамиз.

Хайр-хўшни насия қилиб чиқиб кетган бойнинг изидан қараб қолган Тожкўк сардор бош чайқади-да, хонга юзланди:

– Сал қизишиб кетдингизми дейман, хон?

– Алвираган хотин эрини «ота» дейди, деган гапни эшитганмисан, сардор?

– Ҳамма алвираса ҳам сиз алвираманг, хон, – луқма солди мулла Нафас. – Улуғ элнинг бошида турган одам ўзини йўқотса, элнинг қуввати қочар эмиш.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Ҳамма гўё сардорнинг гапини тасдиқлаёт-гандай эди.

Эшик олдида пайдо бўлган йигит қожорлардан элчи келганини хабар қилди.

– «Эшикдан мўралаган жайроннинг икки кўзидан бошқа айби йўқ»,

— деб Қўвшутхон яна мақол ишлатди. — Келсин, кўрайлик-чи, нима гап экан? Эҳтимол, феълларидан қайтгандирлар?

— Ассалому алайкум! — деб кириб келди очиқ юзли, қора мўйловли хушсурат одам. У ичкарига киргач, орқасидан келаётган пакана, хўппа семиз йигит эшик олдида тўхтади. Уларни дарров таниган мулла Нафас келаётиб йўлда учратган уч қожорнинг биттаси ташқарида от жilовини тутиб қолгандир, деб ўйлади. Қўвшутхон келганларни ўтиришга таклиф этди.

Элчилар кўрсатилган жойга ўтиб ўтирдилар.

Иккала томоннинг ҳам ўзини бемалол кўрсатишга ҳаракат қилаётгани шундоқ билиниб турарди. Зеро, икки тарафнинг ҳам юраги ҳадиксиз эмасди. Икки дунё — икки хил кайфиятда, бир-бирига қарама-қарши ҳолатда бундан кейин нима бўлишини кутмоқда — элчи нима хабар келтирди экан? Элчи келтирган шартлар жўяликмикан?

Такалар хонининг ичидан нелар кечаётганини билгандек элчи ўзига топширилган юмушни адо этишга киришди.

Қожорлар эски, аввалдан маълум гапларни қайта орага солмоқда эди, уларнинг шартига кўра, шу учта гапнинг бирини танлаш керак: такалар ё бус-бутун Эрон тобелигига ўтсинлар, ёки Марв тупроғини тарк этсинлар, ёки саваш майдонига чиқсинлар! Такалар Эрон шоҳининг қўли остига ўтмасликлари аён; улар юртни тарк этиб ҳам кетолмайдилар, чунки кўчиб борадиган бошқа ерлари йўқ; жанг майдонига ҳам кира олмайдилар, зеро, бунга кучлари ожизлик қилади — буларнинг барини Насриддиншоҳ яхши билади. Бу шартларга бериладиган жавоб ҳам аввалдан маълум. Ҳозир элчилар бошқа бир гапни олиб келганини Қўвшутхон ҳам, ўтирганлар ҳам яхши тушунарди.

Қожор элчиси туркман хони нима жавоб қиларкин, деб ортиқча ажабланмади ҳам, қайтанга «бизлар ҳам худди шу жавобни кутган эдик!» дегандай, вазмин бош силкиди.

— Кечирим чоғи розилашсангиз ўзингизга ҳам яхши бўларди, элчи. Тинч ўтирган Худо бандаларининг устига бостириб келиб, «ўтирган кулбангни бўшатиб қўй!» дейиши кечиримлилик эмас. Биз ўз тупроғимизни ташлаб, ҳеч қаерга кетолмаймиз.

Элчининг жавоби кескин янгради:

— Бу тупроқ ҳеч қачон туркманларники бўлган эмас, хон!

— Бизда «илон қумни қизганибди» деган гап бор. Эронда қум қаҳат эмаслигини ҳам биламиз.

— Буни биз ҳам биламиз. Лекин Марв тупроғи асли Эронга тегишли эканини сиз ҳам билсангиз керак?!

— Тангри берган тупроқни даъво қилгудай, қўлингизда Худо муҳри босилган кафолатнома йўқ, элчи. Лекин шунга қарамай, сизнинг шартингизни биз бошқа бир шарт билан алмаштирсак деган ниятдамиз.

— У қанақа шарт экан?

Қўвшутхон ҳозир ҳамманинг кўнглидаги гапни айтмоқчи бўлгандай, теварагига бирров кўз югуртириб чиқди-да, сўнг деди:

— Биз Эрон қўшинига йигитларимиздан бериб туришга розимиз. Майли, йигитларимиз Эронда навкар бўлиб хизмат қилсинлар. Биз томондан Хуросон йўлида ҳам ҳеч қачон талончилик юз бермаслигига кафил бўламиз.

Элчи Қўвшутхоннинг айтганларини менсимаган оҳангда:

— Биз ўз шартларимизни айтмоққа келган эдик, — деди. — Шартларни сиз эмас, биз қўямиз!

Шу билан эронликларнинг асосий талаби яна бир маротаба тушунарли бўлди. Элчи эса, аввалги айтганлари озлик қилгандай, хонга қараб:

– Марҳаматли Ҳамза Мирзо Ҳашмат Давланинг бегуноҳ туркман болаларига раҳми келаётир, – деди.

Элчининг бу сўзларида раҳм-шафқатдан учкун ҳам йўқлигини аллақачон сезган Қўвшутхон:

– Марҳаматли Ҳамза Мирзонинг туркман болаларида гуноҳ йўқлигини тушунгани яхши, албатта, – деди. – Лекин бегуноҳ болачақа устига тўп судраб келиш – меҳрибонликка кирмаслигини ўзингиз ҳам биларсиз.

Элчи нима учундир хоннинг сўзини бу гал жавобсиз қолдирди. Ҳал бўлмай келаётган масалани энди қилич ёрдамидагина ҳал қилиш мумкин.

Элчи турли мавзуларда гурунг қилиб ўтирди, аммо қурбақа борасидаги шартни тилга олмади. Демак, бу эл ичида тарқалган ҳазил гап. Шунинг учун ҳам бу борада гап очиб қўйиб, хоннинг юрагига беҳуда ҳадик солмаганига мулла Нафас суюниб қўйди.

– Элчини кузатиб қўйинглар! – деди Қўвшутхон буйруқ оҳангида. – Бош имомимиз (хон бу ерда ҳазрат Алини назарда тутиб гапирди) бошқа бўлгани билан, Худомиз биттадир. Худо сенга ёр бўлсин, элчи, яхши бор!

Чебшек ботир элчини кузатиб қўйиш учун ташқари чиқди-ю, ичкарида қолганлар чуқур сукутга толдилар. Бу сукут – такалар боши устига келиб қолган балодан қутулиш йўли йўқлигини англатарди.

Қўвшутхон хўрсинди.

– Мана, сариқлар¹ билан ҳам шундай аҳволда қолдик. Бир-биримиздан сув қизгандик, қум қизгандик. Ахалликларнинг юки ҳам енгил эмас, ўзларига етарли. Арсарилар дарё бўйини омон сақласалар катта гап. Ёвмутларга хабар етиб боргунча, гишт қолипдан кўчган бўлади. Ёвмутлар жуда тез деганда, жанозангнинг еттинчи куни тиловат қилгани келар...

Хоннинг сўнгги сўзлари ўтирганларни бир газ чўктириб юборди, оғир ботди.

– Насриддиншоҳда раҳм-шафқат деган нарса йўқ экан-ку! – деб юборди Каримхўжа ичида қайнаб келаётган ғазабни тўхтатолмай. – Оз эканимиз гуноҳимизми, ахир! Қўшни бўлиб ўтирибмиз-ку!

Каримхўжанинг гаплари жавобсиз қолди. Қўвшутхон аввалига сўник илжайди, аммо юзи барибир темирдай қора эди.

– Сен ичингдаги гапларни айтяпсан, Каримхон. Насриддиншоҳнинг нияти тузук бўлганида, така билан сариқни уруштириб қўймасди. Насриддинда раҳму шафқат бўлганида, сариқ билан салир²ни уруштириб, ёв қилиб қўймасди. Насриддиннинг юраги қора! Шунинг учун уни Насриддин деб эмас, Ҳасратдин деб айтса ҳам бўлади. Агар унинг нияти яхши бўлганда эди, ҳамма туркманлар ўзаро тил топишиб кетган бўлардик. Туркманларнинг бадбахтлигига асл сабаб – ўзини бегоналарга боғлаб бериб қўйганида. Дуч келган одам бизни бир-биримизга қарши қайрайди. Оғзи бирикмаган элга йўлбошчи бўлиш осон эмас. Ҳар биримиз ҳар тарафга қараб тортамыз. – Қўвшутхон Ортиқ эрсарининг¹ юзига аламли қаради. – Мен нотўғри айтяпманми, Ортиқбек?

Аввалбошдан гапга қўшилмай ўтирган Ортиқ эрсари хоннинг

¹ С а р и қ – қабила номи.

² С а л и р – уруғ номи.

гапини жавобсиз қолдирмаслик учун нимадир демоқчи бўлди.

– Эй, бизлар бир хон ёнига келган банда бўлсак...

Ортиқ эрсарининг гапи Қўвшутхоннинг жаҳлини чиқариб юборди.

12

– Сен бегонасирайверма! Бегона эмассан, эрсари. – Хоннинг кўзлари сузилди. – Сен туркманнинг энг яхшисисан... Ана, кўряпсанми нималар бўлганини? Туркманнинг уйини бузадиган нарса – бегонасираши! Туркман яхлит вужуд бўлиши керак! Ҳар бир уруғ ана шу яхлит вужуднинг бир аъзоси. Така туркман ўзини четга олса – ўша гавданинг бир аъзоси майишгани. Эрсари ўзини четга олса гавданинг яна бир аъзоси камаяди. Ёвмут, сариқ, солирлар ҳам айрилса, бу вужуд кўлсиз, оёқсиз, кўзсиз бўлиб қолади-ку...

Қўвшутхоннинг айтганларини хаёлида мулоҳаза қилиб ўтирган Ортиқ эрсарининг кўз олдида мудҳиш бир воқеа жонланди. Айниқса, хоннинг сўнгги гаплари ҳалиги даҳшатли воқеани янада ваҳималироқ қилиб юборди.

– Кўлсиз, оёқсиз, кўзсиз гавда кимга ҳам керак? Ўтирган бир юмалоқ пажмурда гавда у! Қўчадан ўтган ҳар нокас кимса бу ожиз бечорани тегиб ўтаверади... Ўз суягимизни бегона ҳисобласак – ҳалок бўлганимиз шу. Душманга бўйин эгамиз, қозондаги насибамиз бегоналарга емиш бўлади. Хўш, энди ям ўз кўзимизни ўзимиз ўяверайлик, эрсари? Ўз кўлимизни ўзимиз кесаверайликми?

Ортиқ эрсари ва бошқалар ҳам бош хоннинг куюниб айтган гапларини юракдан маъқулладилар...

Меҳмонларни кузатиш учун Қўвшутхон ҳам уйдагиларга қўшилиб ташқарига чиқди. Энг сўнггида хайрлашган Нафас мулла бўлди.

Хон шоирнинг маъюс юзига қаради-да, зўраки жилмайди.

– Ғам чекма, мулла! Қожор тўпининг овози ўчса, туркман дуторининг овози баландроқ янграйди. Чунки бизнинг ниятимиз ўзимизга ҳақ.

Шоир ҳам хоннинг гапини маъқуллаб, кўнглини кўтарган бўлди:

– Иншооллоҳ, шундай бўлади, хон! Тўп овозини ўчириш – сиздан, соз овозини кўтариш – биздан. Халқ шуни кутяпти.

Улар қулимсираб хайрлашдилар, хоннинг ҳам, шоирнинг ҳам қулоқлари остида мусиқа овозлари эмас, душман тўпларининг гумбур-гумбури эшитилаётгандай, дуторнинг нозик овозини босиб кетаётгандай эди.

Уйига томон бурилган хон Гулжамолнинг яқинлашиб қолганини сезмай ҳам қолди. Гулжамолнинг кўзига хоннинг кайфи чоғ кўринди.

– Омонмисан, Гулжамол, соғлиқларинг яхшими? – саломлашган бўлди хон мулойим оҳангда. – Ҳалиям янги қишлоққа кўчмадингларми?

Хоннинг «Янги қишлоқ» дегани Қораёп эди. Гулжамол бунини тушунди. Шунинг учун ғамгин овозда:

– Биз эртага пешиндан сўнг жўнамоқчимиз, – деди.

– Нима қилардик, асалим. Шароит шунга мажбур қилмоқда. Насиб бўлса, ҳадемай эски жойларимизга қайтиб келамиз! – Сир бермасликка ҳаракат қилса-да, хоннинг ҳам овозида маъюслик сезилиб турарди. – Уйга боравер, янганг ўша ерда.

– Қўвшут ота, сизнинг олдингизга келаётгандим. Бир ўтинчим бор.

¹ Э р с а р и – уруғ номи.

Уни сиздан бошқа одам бажара олмайди...

«Ўтинч» сўзи хонни ўйлантириб қўйди. Шундай хавфли фурсатда аёл киши хондан нима сўраши мумкин? Кўчиш учун от-уловми? Ёки кўч-кўронни кўтаришга кўмакчи керак бўлдимикан? Хоннинг бу хил тахминлари ҳам нотўғри чиқди. Бундай юмушларни бажараман деса қариндош ҳам, оға-ини ҳам Гулжамолда бор. Унда қанақа ўтинч экан?

– Гапиравер, қўлимиздан келадиган иш бўлса...

– Менга иккита қилич керак!

Тушунарли, бироқ бу илтимос хонни баттар ўйлантириб қўйди.

– Бирданига икки қилични нима қиласан, қўзичоғим? Ҳар қўлингга биттадан олмоқчимисан?

– Бири менга бўлса, яна бири Узукжамол қўнғирга! У ҳам жиянларидан хабар юборибди. Ҳозир бундай илтимосга ким ҳам рози бўларди? Бундай одам ҳали дунёга келгани йўқ! Чунки қурол ўзларига ҳам етмай турибди...

Узукжамол ёки Узан қўнғир деб ном олган бу келинчак ҳақида Кўвшут хон кўп эшитган эди. Ўзи Узан қўнғирни кўрмаган бўлса ҳам, уни эсласа алп кўринишли бир аёл кўз олдига келади. Манаман деган эркакка ҳам бўй бермайдиган паҳлавон келбатли бу келин ҳақида йигитлару ёш ўспиринлар орасида «асов буқаларни ҳам кўз очиб-юмгунча жиловлаб ташлайди», деган овозалар юрарди.

Кўвшутхон қулимсираб бошини қимирлатди.

– Илтимосинг шу бўлса, яхши экан. Қилич қаҳат бўлса-да, бунинг иложини қиламиз. Мен Бозирган устанинг олдига одам юбориб кўрайчи...

*Туркман тилидан
Музаффар АҲМАД ва
Машариф САФАРОВлар таржимаси.*

Давоми бор.

Имомиддин НАСИМИЙ

Фазаллар

Эр кишининг сўрма исмин – иззатидан билинар,
Маърифатдан бохабарлар хизматидан билинар.

Ҳақ таоло илм ичинда чунки “симоҳум” деди,
Ҳар кишининг боқ юзига – суратидан билинар.

Дейдилар: “Одат эмас сўрмоқ муриднинг пирини,
Орифона бир назар сол – кисватидан¹ билинар”.

“Ажратарсан сен рақибни, – дедилар, – қандай қилиб?”
Мен дедим: “У сўзидан – кайфиятидан билинар”.

Ажратар асли маҳактош софлигини тилланинг,
Севги дардига чалинган иллатидан билинар.

Эй Насимий, берма нодон қўлига гавҳарниким,
У билар гавҳарни қайдан, қимматидан билинар.

* * *

Яна фасли баҳор келди – кўкарди тоғу саҳролар,
Чаманлар ям-яшил бўлди, очилди гули раънолар.

¹ Кисват – кийим, уст-бош.

Озарбойжончадан
Эргаш
ОЧИЛОВ
таржималари

Ўзининг исёнкор шеърлари билан жаҳонга ўт солган Имомиддин Насимийни (1370-1417) бугунги кунда дунёнинг кўпгина мамлакатларида билишади ва асарларини севиб ўқишади. Туркий халқлар, жумладан, ўзбекларнинг эса у ўз шоири ҳисобланади. Мавлоно Лутфий Насимий ижодига юксак баҳо берган бўлса, Алишер Навоий валийлар, йирик тариқат шайхлари ва машҳур сўфийларга бағишланган “Насоийм ул-муҳаббат” асарида туркий машойихлар қаторида унга ҳам ўрин ажратади. Ўз таъбири билан айтганда, “сўзнинг додини берган” исёнкор ва ҳассос шоир Насимий илк бор озарбойжон тилида ижод қилгани, озарбойжон адабий тилини халқ жонли сўзлашув тилига яқинлаштиргани билан озарбойжон адабиёти тарихида алоҳида ўрин тутади. У Ҳасан ўғли ва Қози Бурҳониддиндан кейин озарбойжон тилида яратилган шеъриятнинг буюк устодларидандир.

Насимий ўзидан кейинги туркий адабиётга, жумладан Шоҳ Исмоил Хатойи, Халилий, Фузулий, Воқиф, Сурурий, Туфайлий каби озарбайжон, Лутфий, Навоий каби ўзбек, Шайхий, Зотий, Нажотий каби турк, Махтумқулди, Дурди каби туркман шоирлари ижодига кучли таъсир кўрсатган. Ўзбек тилига Насимий шеърларини Миртемир, Холид Расул, Асқар Қосимов ва Усмон Қўчқор таржима қилганлар.

Безанди, ноз билан чиқди хиромон, ўтди сайр айлаб,
Гўзаллар, нозанин ёрлар, малоҳат аҳли — барнолар.

Битилса сигмагай дафтарга асло ҳуснининг васфи,
Малаклар бўлса ёзгувчи, сиёҳ гар бўлса дарёлар.

Менинг ёрим гўзал Ҳақ мазҳари ҳусну малоҳатда,
Унинг ҳуснига ҳайрондир жаҳонда барча зеболар.

Гўзалликда ниҳоятсиз дил озиғи менинг ёрим —
Ки, ҳар бир ишваси юз минг кўнгил шаҳрини яғмолар.

Насимий, ушбу мавсумда кўнгил вақтини хуш тутгил,
Омонатдир жаҳон, беш кун ғаниматдир тамошолар.

* * *

Мен чаманнинг булбули — гулзорга йўқдир миннатим,
Майли, санчилсин тикан — озорга йўқдир миннатим.

Эй санам, банди бўлибман сочларинг занжирига,
Мисли Мансурман жаҳонда — дорга йўқдир миннатим.

Номард олдида мен эгмайман бошимни ҳеч қачон,
Ўз-ўзимга ёр бўларман, ёрга йўқдир миннатим.

Жону дилдан боғланибман мен хатинг орзусига,
Ҳақ муяссар айлади, дилдорга йўқдир миннатим.

Бир бўлибман ёр билан, ҳар дам туриб ёр олдида,
Эй Насимий, заррача ағёрга йўқдир миннатим.

* * *

Дилдорга муштоқ бўлди жон — унинг жамолин орзулар,
Меҳробга майл этмас кўнгил, ёрнинг висолин орзулар.

Тўлдирмоқ истарсан кўзимнинг косасини ёш билан,
Кўр кўзларимнинг ҳолини ҳар дам хаёлин орзулар.

Ёқмас шакар, бол таърифи асло ўшал муштоққаким,
Шу руҳи қудсий мантиғи ширин мақолин орзулар.

Ишқ аҳлининг бозорига, боқ, қандайин бел боғламиш,
Ул бевафо ошиқларин нега уволин орзулар?

Ё Раб, малакка ўхшагайдир ул тўлин ой чеҳралик,
Кўрганда офтоб юзини ўзин заволин орзулар.

Ою ҳилолини фалакнинг истамас кўнглим сира,
Чунки у юзинг ойию қошинг ҳилолин орзулар.

Чин оҳуси берган ўшал мушк анбаридан безди дил,
Дилбарнинг аввал ҳар бири зулф ила холин орзулар.

Истар Насимий ишқида қурбон бўлишни не учун?
Боиси дунёда у ҳар ненинг камолин орзулар.

* * *

Кўнгил берма жаҳонга — бевафодир,
Кўнгил бермоқ унга айни хатодир.

Унга сен жону дилу ранг билан боқ,
Фанодир бу жаҳон, билма бақодир.

Жаҳоннинг боли аччиқдир заҳардан,
Йиғи деб кулгисин билсанг раводир.

Унинг завқу сафоси ғам-аламдир,
Унинг роҳатлари ранжу балодир.

У бор сармоясин берди зиёнга,
Агар ким бу жаҳонга ошнодир.

Бақоси йўқ жаҳоннинг ҳеч, Насимий,
Кечиб Ҳақ йўлига кирмоқ раводир.

* * *

Жониминг, жоно, висолинг жон ичинда жонидир,
Жонга жону жонга жону жон билан жононидир.

Ё Раб, эй сарви равон, ҳуснинг на гулшанким, у гул
Булбули Руҳ ул-аминнинг боғу ҳам бўстонидир.

Қоматинг, ё Раб, на Тўбодир, на жаннатдир юзинг —
Ким, бу кун аҳли беҳиштнинг равзаи ризвонидир.

Бахтиёр эрмиш Хизрдан ҳам ўшал давлатли кун,
Ким дудоғинг салсабили Чашмаи ҳайвонидир.

Кўзларинг давринда тушди гулғула оламга кўп,
Сурсин ул давронниким, даврон унинг давронидир.

Боқ: Насимий ишқ уммонида ҳар доим сузиб,
Гавҳари бир дона бўлди, баҳри бепоёнидир.

* * *

Дилрабо, ишқингда олам аҳли оҳ-ғавғо чекар,
Ўйлама, ишқинг балосин бу қулинг танҳо чекар.

Сенга ишқим қиссасидан озгина шарҳ айласам,
Бу қулинг ҳижрон туфайли тоғ билан саҳро чекар.

Излабон ҳуснинг қуёшини висолинг тонгида,
Кўзларим то тонггача бедор бўлиб савдо чекар.

Ҳақни кўрган ошиқ айлар ёр тамошосин бу кун,
Эрта қайғусини зоҳид аҳли ҳар асно чекар.

Эй Насимий, ёринг исмини тилингдан қўймагил,
Чунки мусаммосини хосияти асмо чекар.

* * *

Менга сенсиз жаҳонда жон керакмас,
Висолинг бор экан, ҳижрон керакмас.

Ақиқ лаблар зилол сувиндан айру,
Шароби чашмаи ҳайвон керакмас.

Ғамингдир бу қўнгил тахтинда султон,
Бир иқлимда икки султон керакмас.

Сенинг дардинг даво муштоққа, чунки
Бу дард етганга ҳеч дармон керакмас.

Гулистоннинг гули сенсиз тикандир,
Менга сенсиз гулу бўстон керакмас.

Кел, эй ошиқларинг ризвони ҳуснинг,
Сенингсиз ошиқа ризвон керакмас.

Ики оламда дийдорингдан ўзга
Менга, эй сурати Раҳмон керакмас.

Менга раҳм айла, эй дардим давоси,
Бу дардимга менинг дармон керакмас.

Азалдан сен билан паймон этибман,
Бутун паймон, синиқ паймон керакмас.

Менга сабр айламак сенсиз, нигоро,
Агар мушкул, агар осон керакмас.

Висолинг шарбатин ичган муҳибга
Фироғинг оғуси чандон керакмас.

Узилмас чунки васлингдан Насимий,
Кўзидан бўлмагинг пинҳон керакмас.

* * *

Эй юзинг мендан ниҳон этмоқ тиларсан, этмагил,
Кўзларим ёшин равон этмоқ тиларсан, этмагил.

Мушку анбар сочларингни насрин узра тўзгитиб,
Ошиғинг бехонумон этмоқ тиларсан, этмагил.

Мени маҳрум айладинг васлинг майидан, эй санам,
Кўзни уммон ҳар замон этмоқ тиларсан, этмагил.

Қошларинг қавсинда киприк ўқларин пинҳон тутиб,
Эй кўзи мастона, қон этмоқ тиларсан, этмагил.

Мен-ку ишқингда этибман жумлаи оламини тарк,
Жон нимадир, қасди жон этмоқ тиларсан, этмагил.

Юзларингдан парда номаҳрамга очарсан, магар
Барча сирларни аёт этмоқ тиларсан, этмагил.

Ҳар қазонинг ўқига қилдинг нишона сен мени,
Ул нишонни бенишон этмоқ тиларсан, этмагил.

Тўғриман ишқингда ўқдек, кипригинг бунга гувоҳ,
Нега қаддимни камон этмоқ тиларсан, этмагил.

Ёндирарсан дилни ишқинг ичра, маълум бўлдиким,
Уни расвойи жаҳон этмоқ тиларсан, этмагил.

Чунки ишқинг маскани кўнглимининг кошонаси,
Қайғуга уни макон этмоқ тиларсан, этмагил.

Ишқини англаб ҳақиқат, боқ, Насимий бўлди бой,
Ул ҳақиқатни гумон этмоқ тиларсан, этмагил.

* * *

Кел, бу дамни хуш тутайлик, ўтган ул дам дам эмас,
Ким бу дам қадрини билмас, билки, у одам эмас.

Бўлма ғофил — асра дамни, ўзга дамга берма ҳеч,
Ўтган ул дамдан нима наф, бизга у ҳамдам эмас.

Одам эсанг дам бу дамдир, чиқмасин кўлдан бу дам,
Ёшлигининг ҳосили бу дамдан ўзга дам эмас.

Бу дам ул дамдир — Муҳаммад сайри меърож айлади,
Кел, ганимат тут бу дамниким, бу дам ул дам эмас.

Ёр билан ким бўлса ҳамдам ҳеч дам урмас ўзгага,
Ёрга толиб бўлмаганлар дунёга маҳрам эмас.

Сен ишонарсан жаҳонга молу мулку давлатинг,
Билсанг, унинг бўш асоси — унчалик маҳкам эмас.

Зоҳиди худбини кўпдир, сочлари узун эмиш,
Оти Иброҳим талай, ҳар киши Адҳам эмас.

Дам ўтармиким, Насимий, ул фироғу дард ила
Ноласи кўкларга чиқмас, кўз ёши Замзам эмас.

* * *

Фироқинг чекмаган ошиқ висолинг қадрини билмас,
Гўзалга бўлмаган восил жамолинг қадрини билмас.

Ўшал меърож туни қавсайн иши шақ айлади ойни,
Бу сирдан бўлса ким ғофил ҳилолинг қадрини билмас.

Дудоғинг салсабилиндан хабардор бўлмаган жонсиз,
Унинг моҳияти ўтдир, зулолинг қадрини билмас.

Қорачиқдек кўзимга қўндирибман нуқтаи холинг,
Қароғсиз қолсин ул кўзким, бу холинг қадрини билмас.

Бу дунё молу мулкинмас, сени сендан тилар қўнглим,
У молга қўнглини қўйган бу молинг қадрини билмас.

Бу лаълининг фироғидан ҳол ўлдим, бўлмишам холиқ,
Бу завқни билмаган сўфий бу холинг қадрини билмас.

Ниҳолинг тўғрилигидан уялур сарв ила Тўбий,
Бу қадни сарвга ўхшатган ниҳолинг қадрини билмас.

Каломуллоҳсан, эй дилбар, агарчи бўлди дол бўйинг,
Кўзи ҳар эгри боққаннинг бу долинг қадрини билмас.

Хаёлингни қўйиб, ким берса қўнгил ўзга манзурга,
Бу маънидандир, эй жоним, хаёлинг қадрини билмас.

Қуёш моҳи ҳилолингдан заволга юз тутар ҳар кун,
Сабаб бу: офтоби безаволинг қадрини билмас.

Насимий суфга тенг кўрмас ғамингда кийгани шолни,
Ким ул сўфи сафосиздир, бу шолинг қадрини билмас.

Александр КУПРИН

Чехов хотирасига

1

Чеховнинг Ялтадаги далаҳовлиси шаҳар ташқарисида, ичкарилаб тўғри кетган текис тупроқ кўчада жойлашган эди. Уни ким қурганини билмадим, аммо у, бу ердаги ўзига хос бинолардан саналарди. Маълум меъморий қурилма асосига бўйсунмаган бутунлай оппоқ, енгил, гўзал бу бинога минорали айвон, ойнаванд болохона, очиқ, кенг деразалар модерн сифатини берар, шубҳасиз, бу уй режасида кимнингдир фикри, эътибори, ўзига хос ўйлари, диди яширинган эди. Далаҳовли боғнинг бурчагида, гулзор билан ўралган боғнинг қарама-қарши томонидаги катта йўлда, пастак-пастак деворлар ортида эски, ўз ҳолига ташлаб қўйилган татарлар қабристонини, қабрлардаги оддий тош плиталар кўзга ташланарди.

Гулзор кичиккина, унчалик қалин ҳам эмас, мевали боғ ҳали ёш эди. Унда шафтоли, олма, ўрик, нок, бодом дарахтлари ўсарди. Боғ ҳосилга кира бошлагач, Антон Павловичга кўпдан-кўп ташвиш, айна пайтда ажиб ҳиссиётлар ва болаларча ҳузур бахш этарди. Йиғим-терим мавсумида Чехов боғидан ҳам бодом данакларини олиб кетишарди. Улар майда, аччиқ бўлиб, меҳмонхона деразаси раҳида терилиб турар, таклиф этишса-да, ҳеч ким қўл урмасди.

Антон Павловичга далаҳовлиси баланддан, катта йўлларнинг чанг-тўзонидан яхши тўсилмаган, боғ сув билан яхши таъминланмаган дейишса, жаҳли чиққандай бўларди. У Қримни, хусусан, Ялтани унчалик ёқтирмаса-да, боғига алоҳида меҳр-муҳаббат билан қарарди. Гоҳо тонгданоқ чўнқайганича атиргулларнинг кулранг поялари остига меҳр билан тупроқ тортаётганини ёки гулпушта остини хас-чўплардан тозалаб, сидириб, бегона ўтларни суғуриб олаётганини кўриш мумкин эди. Айниқса, қайноқ ёз ўртасида шариллаб ёмғир ёғиб берса-ю, ҳамма сопол идишларни сув билан тўлдириб қўйишса борми, ана тантанаю, мана тантана эди.

Аммо бу ширин ташвишлар шунчаки юзаки эмас, унда қудратли ва теран ақл, тафаккур бор эди. У тез-тез кўзларини қисиб, боғига қараб:

— Бу ерда мен эккан ҳар бир дарахт албатта қадрли. Бироқ муҳими бу эмас. Бу жойни олганимга қадар қанчалик харобазор, хунук жарликлардан иборат қушқўнмас жой эди. Ташландиқ ерда гўзал маданий макон яратдим. Биласизми, — деди у тўсатдан жиддий, ишонч тўла оҳангда, — биласизми, яна уч юзтўрт юз йил ўтиб, бутун ер юзи гуллаётган боғга айланади. Ўшанда ҳаёт бағоят ажиб ва енгил кечади.

Келгуси ҳаёт гўзаллиги ҳақидаги фикрлари шу қадар майин, ҳазин ва бетақрор жаранглаётган эдики, оқибатда улар адибнинг сўнгги асарларидаги теранликка сингиб, ҳаётининг энг хуш, энг эрка туйғуларига айланди.

Тонг пайтлари ёлғиз, бировга бир сўз демай атиргулларини кесар, шошқин шамоллар синдириб ўтган шоҳларини тузатиб қўярди. Бундай лаҳзаларда у инсоният бахтини ўйлаб, чексиз хаёлларга ботгани, толганига шубҳа йўқ.

Бу яшаш учунгина очкўзлик билан ҳаётнинг ҳар бир томонига ўзини урган бадбин ташналик ёки мендан кейин нима бўлса бўлар деган ҳарислик, олис авлодларга ҳасад кўзи билан қараш ҳисси эмас эди. Аксинча, ўта нозик ва таъсирчан кўнгилнинг меҳри ва соғинчи эди. У, айни пайтда, мавжуд аблаҳликлар, кўполлик, кўрсликлар, зерикиш, дабдабалар, зўравонликлар — ҳуллас, бор даҳшат ва зулматлардан қаттиқ изтироб чекарди. Шунинг учун ҳам умрининг шомида кириб келган улкан шон-шухрат, тўқинчилик, эҳтиром ва муҳаббат жамиятда ҳар бир билимдон, иқтидорли ва ҳалол инсонга кўрсатиладиган эътибордан эсанкираб қолмади. Бу юксакликка виқор билан эришди, уни вазминлик билан кўтарди, насиҳатгўйликка ўтиб кетмади, ўзгалар шухратига ғаразли ва майдакашлик билан назар ташламади. Бошидан кечган оғир турмуш тажрибаси, алам, азият, қувонч, тушкунликлар ана шу гўзал, армонли, фидойи орзулар, яқин келажак бахтида ифодаланган эди:

— Уч юз йилдан сўнг ҳаёт нақадар гўзаллашади!

Гулларни муҳаббат билан суярди, парваришларди, уларда келажак гўзаллигининг тимсолини кўрар, инсон ақлу заковати билан қўлга киритиладиган ойдin йўлларни кузатиб борарди. Янги, оригинал бинолар ва катта кемалар қурилишига иштиёқ билан қарар, техника оламидаги барча янгиликларга жуда қизикар, ҳар қандай касб эгалари билан суҳбатлашганда зерикмасди. Зиёлилар, ўқитувчилар, шифокорлар, ёзувчилар орасида қатъий ишонч билан бугунги кунда жиноят, хусусан, қотиллик, ўғрилик, бузуқлик деярли йўқолиб, камайиб бораётганидан гапирарди. У келгусидаги соф маданият инсониятни юксакликка кўтаришига чиндан ишонарди.

Чехов боғини тасвирлаётиб, унинг ўртасидаги аргимчоқлар ва ёғоч ўриндиқни тилга олишни унутмасди. Иккаласи ҳам “Ваня амаки”дан қолган. Антон Павлович оғирлашиб бораётган пайтда Бадий театр сеvimли адибини қўллаб-қувватлаш ниятида Ялтага келиб, мазкур пьесани адиб боғида намойиш этган эди. Чехов уларни ниҳоятда ардоқларди. Кимга кўрсатса, Бадий театрнинг самимий муҳаббатини чуқур ҳурмат билан тилга оларди.

2

Ҳовлида қўлга ўргатилган турна ва иккита кучук яшарди. Шуни таъкидлаш жоизки, Антон Павлович жониворларни яхши кўрар, фақат мушукларни ёқтирмасди. Итлар унинг алоҳида эътиборида эди. Каштанка, мелихов Брoми ва Хиналарни ҳар гал вафот этган энг яқин дўстларини эслагандай ёдга оларди. “Итлар — зўр халқ-да!” — дерди у баъзан завқи ошиб.

Турна виқорли, гўзал куш эди. У одамларга ишонмасди, аммо Антон Павловичнинг хизматкори Арсен билан дўстлашиб олган, унинг ортидан қолмас, ҳовлидами, боғдами эргашиб юрарди. Югураётиб, қанотларини кенг ёзиб, сакраб-сакраб кўярди. Турна маҳорат билан рақсга тушар, буни Чехов жилмайиб кузатарди.

Итларнинг бирини Тузик, иккинчисини сеvimли Каштанка хотирасига — Каштанка деб чақирарди. Бу Каштанка аҳмоқлиги ва ялқовлиги билан донг таратган эди. Бегоналар келса, Тузикка кўшилиб ҳуриб кўяр, уни имлашса ёки эркалашса, орқасига ўгирилиб олиб, хушомад қилгандай бир жойда туриб олиб, айлангани-айланган эди. Антон Павлович уни ҳассаси билан астагина суриб, ёлғондакам уришиб кўярди:

— Кет, кет... тентак... Яқинлашма...

Суҳбатдошига афсусланиб, лекин кўзлари кулиб турган ҳолда:

— Истасангиз, сизга итими совға қиламан? Бироқ у шу қадар аҳмоқки, — дерди.

Бир куни мана шу аҳмоқ ва бесўнақай Каштанка файтун гилдираклари остига тушиб қолди. Оёғини эзиб кетишибди. Бечора ит бир оёғини кўтарган-

ча, уч оёқлаб, изтироб ва азоб ичида ангиллаб, уй томонга чопди. Орқа оёғи майдаланиб, териси ва гўштлири суякларини билан қоришиб, қонга беланган эди. Антон Павлович ўша заҳотиёқ ярани илиқ сувга симоб аралаштириб ювди, зарур дорини сепди-да, оппоқ дока билан ўраб қўйди. Унинг катта, юмшоқ қўллари ўта меҳр ва эҳтиёткорлик билан итнинг оёқларини сийпалаб артар, куюниб Каштанкани койирди:

— Эҳ, тентак... тентаккина... Сени у ерга нима ҳайдаб борди ўзи? Қани, жим тур... яхши бўлади... тентаквой...

Эзмалик бўлиб туюлса-да, қайта-қайта айтишга тўғри келади: жониворлар ва болалар дил-дилдан Чеховни севишарди. Антон Павловичнинг олдига уч-тўрт ёшли етим қизчани ўз тарбиясига олган хоним келиб турарди. Мана шу қизалоқ билан кексайган, гамгин, касалманд, машхур ёзувчи ўртасида аллақандай ўзига хос жиддий ва мустаҳкам дўстлик пайдо бўлди. Улар ўриндиқда, айвонда ёнма-ён узоқ ўтиришар, қизча тинмай, болаларча қувноқлик билан сўзлар, қўлчалари билан ёзувчининг соқолини ўйнаб кўярди.

Чеховни учратган ҳар қандай оддий одам уни чин кўнгилдан ёқтириб қоларди. Улар ёзувчини нафақат яхши кўришар, айна пайтда уни ўта нозик туйғу билан тушунишарди. Кичик бир хизматчининг ҳикоясини келтирмай ўтолмайман. У “Рус кемачилиги ва савдо-сотиқ жамияти”да ишларди. Кекса, камгап, муҳими, таассуротларини баён этишда холис киши эди.

Бу воқеа кузда бўлиб ўтган. Москвадан қайтаётган Чехов кемада Севастополдан Ялтага келган, ҳали палубадан тушиб улгурмаган эди. Шовқин-сурон, аралаш-қуралаш, ур-сурлар орасидан таниш татар юк ташувчиси Чеховни кўриб қолади. Унинг юкларини топиб олиб, кўтариб, бир амаллаб палубадан пастга тушаётганда олдидан шитоб билан келаётган капитан ёрдамчиси чиқиб қолади ва унга урилиб кетади. Кучли ва бешафқат, кўрс бу одам татар йигитни ҳақоратлабгина қолмай, юзига тарсаки тортиб юборади. “Шунда қутилмаган ҳолат рўй берди, — дея сўзини давом эттирди танишим. — Юк ташувчи юкларни палубага отиб ташлади-да, кўкрагига уриб, газаб тўла кўзлари билан ёрдамчи томонга бостириб борди. Бутун кемани бошига кўтариб қичқира бошлади:

— Нима-а? Нимага урасан? Сен мени урдим деб ўйлаяпсанми? Сен кимни урганигни кўриб қўй, кўриб қўй!

У бармоғи билан Чеховни кўрсатади. Чеховнинг ранглари оқариб кетган, лаблари титрарди. Ёрдамчининг ёнига келиб, паст овозда, сўзларни битта-битталаб, чертиб, таъсирчан оҳангда: “Уят эмасми!” — дейди. — Агар мен шу денгизчи ўрнида бўлганимда бунини эшитгандан кўра юзимга йигирма марта тупуришларини афзал деб билардим. Денгизчининг юзи қаттиқ экан, шундай бўлса-да, охири бориб етди: у ёққа чайқалди, бу ёққа чайқалди, нималарнидир гўнғиллаб, бирдан кўздан ғойиб бўлди. Уни палубада бошқа кўришмади”.

3

Антон Павловичнинг Ялтадаги иш кабинети унчалик катта эмас эди: узунасига ўн икки ва кенглиги олти қадамча келарди; аммо ўзига ярашган кўркамлиги бор эди. Кириш эшигига қарама-қарши томонда катта, тўртбурчак сарғиш ёғоч рангли дераза. Киришдан чап томонда — ойна ёнида тик қўйилган ёзув столи; унинг ортидаги ихчамгина жавонни баланд шифтдан очилган кичкина дарча ёритиб турарди; жавонча ёнида — турк дивани. Ўнгда, девор ўртасида малларанг кафелли камин; юқорида — мармар тош, тошга ёнма-ён мармар плиткада чапланганроқ, бироқ жуда ёқимли бўёқларда кўзга зўрга чалинадиган гарамлар узра тушиб келаётган шом тасвирланган. Бу — Левитан чизган сурат. Шу ерда, бурчакда — эшик. Ундан Антон Павловичнинг ётоғи кўриниб туради. Хона ёруғ ва хушбўй, ундан ярқираб тоза нур, оқлик уфуради. Кабинет деворлари тўқ зарҳал қоғозлар билан қопланган, ёзув столи ёнида шундай ёзув

осилган: “Чекилмасин!” Шундоқ кириш эшигининг ёнида, ўнгда — китоб тўла жавон. Камин устида майда-чуйда безаклар, улар орасида маҳорат билан ишланган елканли кемалар модели. Ёзув столи устида суякдан ва ёғочдан ясалган жуда кўп мафтункор буюмлар, фил фигураларининг беҳисоб ва беқиёслиги кишини ҳайратга солади. Деворда — Толстой, Григорович, Тургенев портретлари. Мўъжазгина стол устида елпиғичсимон тарзда артистлар ва ёзувчиларнинг фотосуратлари терилган. Деразанинг икки ёнбошидан тик, оғир, ранги тўқ пардалар осилган, полда каттакон шарқ гиламлари. Бу парда ва гиламлар хонага майин, қорамтир тус берарди. Деразадан эса ёзув столига ёқимли нур ёғилиб туради. Нафис атирлар ҳиди анқиди, уларни Антон Павлович хуш кўрарди. Ойнадан олис денгиз томонга эниб борувчи очиқ тақасимон паст-қамлик кўринади. Денгиз қирғоқлари амфитеатрга ўхшаган уйлар билан ўралган. Чапда, ўнгда ва орқада ярим айлана тоғлар қад кўтарган. Оқшом тушгач, Ялтанинг тоғли чеккаларида чироқлар ёнади. Бу нурлар ва юлдузлар зулмат кўйнида бизга шу қадар яқинлашадики, уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Шунда чор атроф Тифлиснинг сўлим гўшаларини эсга солади...

Ҳамиша шундай: ким биландир танишсанг, аввало, уни ташқи томондан — овози, юриши-туриши, қилиқлари, одатларини ўрганасан. Кейинчалик кўз олдинга келтирганингда, эслаганингда ҳам биринчи таассурот билан яшайсан — қандай кўрган бўлсанг, шундайлигича қолади: ҳақиқий қиёфасидан бутунлай бошқа, бутунлай аъло. Танишганимизга бир неча йиллар бўлган эса-да, Чеховни биринчи марта Одессадаги “Лондон” меҳмонхонасининг умумий залида учратганим хотирамда сақланиб қолган. Ўшанда у кўзимга бўйи узунроқ, ориқдан келган, суяклари йўғон, юзлари тундроқ кўринди. Унда ҳали дард излари сезилмас, фақат юриши заифроқ, тиззалари букилиб-букилиб кетаётгандек эди. Ўша пайтда мендан у бир қарашда кимга ўхшайди, деб сўрашганида, шубҳасиз, ё қишлоқ шифокори, ё маҳаллий гимназия ўқитувчиси деб айтган бўлардим. Юз-кўзида соддадиллик, камсуқумлик хислати кўриниб турар, қон-қонига сингиб кетган халқчиллик фазилати мужассам эди. Булар унинг қош-кўзида, нутқида, сўзлашув оҳангида сезилар, шу билан бирга қилиқларида москвалик талабаларга хос бепарволик ҳам йўқ эмасди. Айнан шундай таассуротни кўпчилик сингари мен ҳам бошдан кечирганман. Бироқ бир неча соат ўтгач, бутунлай бошқа Чеховни кўрдимки, унинг юзидаги бетакрорликни, афсуслар бўлсинким, ҳеч бир фотосурат сақлаб қололмаган, рассомлар ҳам илғай олишмаган. Мен ҳаётимда бундай тиниқ ва нозик, бетакрор ва иссиқ қиёфани қайта учратолмадим.

Кейинчалик, Чеховнинг кўзлари мовий эди, дейишди. Бу — хато, хатонинг галатилиги шундаки, бу гапни уни биладиганлар айтишган. Унинг кўзлари тўқ кўйкўз эди, айниқса, ўнг кўзининг юқори қисми тўқроқ эди. Бу Антон Павловичнинг қарашларида сезиларди; бошини у ёқдан-бу ёққа бурганда ундаги паришонхотирлик кўзга ташланарди. Қовоқлари осилиб турар, бундай ҳолат кўпинча кўз билан кўп ишлайдиганлар — мусаввирлар, овчилар, денгизчиларда учрайди. Ойнадан кузатиб турсангиз, Антон Павлович юзидаги жиддийликни у бошини кўтарган пайтларда илғаб қоласиз. У баъзан шундай ҳолатга тушардики, (афсуски, бу умрининг сўнгги кунларида тобора камайиб кетди) — қувноқ кайфиятда, қулоқларини ёзиб, қўлларини силкиб, оромкурсини чир айлантириб, чор атрофга ёқимли, самимий ва юракдан чиққан кулгуларини сочиб юборарди. Шунда унинг кўзлари каттариб, нурлангандай бўлар, кўз атрофларида ажинлар йиғилар, кўринишидан ёшлик чоғларида ишланган портретларига ўхшаб кетарди; соқолсиз, беозор, табассуми ўзига ярашиқ, қўллари майин, содда нигоҳлари билан кишини ўзига тортарди.

Антон Павловичнинг пешонаси кенг, силлиқ ва нурли эди; ажойиб либосда юрарди; фақат сўнгги йилларда қаншарида бир жуфт тик, ўйчан чизиқлар тортилди. Чеховнинг катта қулоқларини чиройли деб бўлмасди, мен бундай ақлли ва одобли қулоқларни яна бир сиймо — Толстойда кўрдим, холос.

Ёз кунларининг бирида камдан-кам бўладиган ҳолат — ҳуш кайфиятда ўтирган Чеховни қўл аппаратимда бир неча бор суратга туширдим. Бахтга қарши, кўнгилдагидек чиққанларининг ранги кабинетда ёруғлик камлиги туфайли оқариб кетди. У бошқа суратларни ҳам кўраркан, деди:

— Биласизми, булар — мен эмас, аллақандай француз.

Унинг қўл сиқишларини эсламан. Катта, қуруқ ва майин қўллари билан қаттиқ ва дадил сиққанда ниманидир ушлаб қолмоқчидай, ниманидир яшираётгандай туюларди менга. Ёзувини кўз олдимга келтираман: ингичка, майда ҳарфлар, босмасдан енгил ёзарди; бир қарашда, бу ёзув чиройли эмасдай туюлади, бироқ яхшилаб тикилсангиз, жудаям тиниқ, майин, гўзал ва ўзига хос руҳга эга эканлигига амин бўласиз.

4

Антон Павлович ёз пайтлари одатда эрта турарди. У ҳеч қачон палапартиш кийинмасди; турли-туман буюмлар — туфлилар, халатлар, калта камзулларни ёқтирмасди. Соат саккиз-тўққизларда кабинетига кирарди, у ёқдан-бу ёққа юрар, ёзар, ҳамиша тоза ва одми кийимда бўларди.

Афтидан, у эрталабдан то тушликка қадар яхши ишларди; ёзаётганини ҳеч кимга кўрсатмасди. Бу маънода ниҳоятда тортинчоқ ва сирли эди. Илиқ тонгларда уни уй орқасидаги ўриндиқдан топишарди; бу — далаҳовлининг энг хилват жойи. Чеккадаги оқ деворларга гуллар ўтқазилган ёғоч пақирлар осилган эди. Чехов бу ерда соатлаб ёлғиз, миқ этмай, қўлларини тиззасига қўйган қўйи денгизга узоқ тикилиб ўтирарди.

Пешиндан то кечгача уйга келиб-кетувчилар кўпаярди. Уйни катта йўлдан ажратиб турадиган темир панжараларга суянганча оппоқ шляпали ойимқизлар эснаб туришарди. Чехов ҳузурига турли тоифадаги одамлар келишарди: қишлоқ руҳонийлари, шифокорлар, рассомлар, олий табақа вакиллари, профессорлар, мухлислар ва мухлисалар, актёрлар, поплар — ким билсин, яна кимлар... Ундан маслаҳат олишар, қўлёзмаларини кўрсатишар, интервью сўрашар, шунчаки қизиқиш юзасидан ҳам зиёратга келишарди. Ёрдам сўраб келувчилар ичида муҳожжарлари ҳам, қаллоблари ҳам учрарди. Бироқ улар ҳеч вақт қуруқ кетишмаган. Мен айрим воқеаларни келтириб ўтишдан ўзимни тияман, аммо қатъий ишонч билан айтоламанки, Антон Павловичнинг сахийлиги, айниқса, билим олаётган ёшларга беқиёс даражада улкан эди.

У турфа қатламдаги, турли муҳитдаги одамларни қабул қиларди. Бундай доимий қабуллар Чеховни қанчалик толиқтирмасин, унда аллақандай ўзига хос жозиба мужассам эди. У бу сўхбатлар асносида биринчилардан бўлиб Россияда рўй бераётган воқеалардан хабардор бўлар, кўрар, тинглар ва англари. Ўша пайтларда матбуотда Чеховни жамоатчилик ва жамият ҳаётига, долзарб масалаларга лоқайдликда айблаган кимсалар нечоғли янглишганликларини билишмасди. У ҳаммасини синчковлик ва ўйчанлик билан кузатиб борар, ҳаяжонланар, халқ қайғусида, дардида изтироб чекар, огринарди. Унинг ҳузурда жамиятда рўй берган ва бераётган разилликлар ва номақбул ишлар ҳақида сўз очишса, куюқ қошлари уюлиб, нури кўзларига тубсиз ва чексиз гам-ғусса тўлиб кетарди.

Шу ерда бир далилни кўрсатиб ўтиш жоиз. Бу Чеховнинг ҳақиқий халқ ҳаётига бўлган муносибатиғини ёрқин кўрсатади. Унинг фахрий академиклик унвонидан воз кечганидан кўпчилик хабардор. Аммо шу масала юзасидан Чеховнинг Академияга йўллаган мактубини ҳамма ҳам билавермайди. Бу мактуб оддий тилда ёзилган бўлиб, унда ёзувчилик ғурури, улкан юракнинг самимий тўлқинлари акс этган.

“Ўтган йилнинг декабрида А.М.Пешковнинг фахрий академикликка сайлангани ҳақидаги қувончли хабарни олдим. У билан учрашишга шошилдим. У ҳам Қримда экан, биринчи бўлиб бу хабарни етказдим ва табрикладим. Ора-

дан бироз вақт ўтиб, газеталар Пешковни 1035-моддага биноан фахрий академикликка сайланиши ҳақиқий эмаслиги борасида ёзишди. Муҳими, бу хабар Фанлар академияси томонидан берилган, мен ҳам фахрий академик сифатида бундан хабардорман, дахлдорман. Мен, бир томондан, уни қутладим, иккинчи томондан, ўзим ҳам бу сайловни ҳақиқий эмас, деб топганлар рўйхатидаман. Бундай қарама-қаршилик менинг тасаввуримга сиғмайди, виждоним қабул қилолмайди. 1035-моддани ўқиб, ундан ҳеч нарса тополмадим. Узоқ ўйлаб, мен учун оғир ва қайғули қарорга келдим: мени академиклик унвонимдан озод қилишларини сўрайман.

А. Чехов”

Қандай қилиб Чеховни тушунишмагани жуда ғалати! Улар таърифлаган “тушкун кайфиятдаги ёзувчи”, аслида, ёруғ келажакка ишончини йўқотмаган, эл-юртининг кўз илғамас, аммо баракали ва сермашаққат заҳмати мевалари, ҳосилига ишонарди. Уни яқиндан билганлар хотирасидан шу сеvimли туйғу ўчармиди! У гоҳо даврадаги суҳбатга мос келмаса-да, қутилмаганда шитоб билан:

– Биласизларми, ўн йилдан сўнг Россияда конституция қабул қилинади, — деб юборарди.

Шу сўзларда унинг келгуси ҳаётни кўра олиши, инсоният бахт-саодатига йўғрилган орзулари ифодаланар, бу туйғу кейинги йилларда ёзилган асарларига кўчиб ўтарди. Тан олиб айтиш керакки, зиёратчиларнинг ҳаммаси Антон Павловичнинг вақти ва асабларини бирдай қадрига етарди, деб бўлмасди. Баъзилар очиқдан-очиқ шафқатсизлик қилишарди. Шундай воқеалардан бири эсимда. Бу воқеа кейинчалик тилдан-тилга кўчиб, машҳур бўлиб кетди ва зиёлиман деб юрган кимсаларнинг айрим бемаъниликлари ва қўпол-қўрслиklarини фош этгувчи ибратли ҳикояга айланди.

Ёқимли, илиқ, шамолсиз ёз тонги. Антон Павловичда камдан-кам бўладиган хушнуд ва енгил кайфият, гайрат тўла руҳда ўтирарди. Шу пайт осмондан тушгандай семиз бир жаноб келиб қолди (билсак, меъмор экан). Чеховга ташрифномасини киритиб, қабул қилишини сўради. Антон Павлович уни қабул қилди. Меъмор кириб ўзини таништирди. “Чекилмасин!” деган лавҳага эътибор ҳам бермай, ижозат ҳам сўрамай, бадбўй каттакон немис сигарасини тутатди ва шундан кейингина масъулиятли ишни бажараётгандай Чеховга хушомад қилиб, мақсадга ўтди.

Хуллас, меъморнинг учинчи синфда ўқиётган гимназист ўғли кўчада чопиб кетаётиб, шўх болаларга хос одатига кўра учраган ҳар бир нарса — фонуслар, устунларга осилиб ўйнайди. Охир-оқибат қўли билан тиканли симни ушлаб олади ва кафтлари тилиниб кетади. — “Кўрдингизми, қимматли Антон Павлович, — ҳикоясини тугатади меъмор. — Мен бу ҳақда ёзиб чиқишларини истардим. Яхшиямки, Колянинг фақат кафтлари тилиниб кетган, бу — бор-йўғи бир тасодиф! Унинг қон томирига ҳам зиён етиши мумкин эди-ку! Унда нима бўларди?” “Ҳа, ачинарли ҳол, албатта, — жавоб берди Антон Павлович, — афсуски, сизга ёрдам беролмайман. Мен мақола ёзмайман, ҳеч қачон ёзмаганман. Ҳикоялар ёзмаман”. “Бу — янаям яхши, жудаям яхши! Шунини ҳикояга киритинг, — хурсанд бўлиб кетди меъмор. — Ўша уй эгасининг фамилиясини тўлиқ келтиринг. Мени ҳам кўшиб қўйинг, розиман... ёки йўқ... яхшиси, фамилиямни тўлиқ ёзмасдан, шунчаки жаноб С. деб берақолинг. Шуниси маъқул... Ахир, бизда ҳозир иккита либерал ёзувчи қолди — сиз ва жаноб N (у меъмор адабиётчиларнинг машҳур тикувчиси номини тилга олди)”.

Мен бундай аҳмоқгарчиликнинг юздан бирини ҳам тасвирлаб беролмадим, оталик ғурури топталган меъморнинг сўзларини тўлиғича келтиришнинг имконини тополмадим. У суҳбат давомида сигарани чекиб тугатди, кабинетдан бадбўй ҳидни ҳайдаб чиқазиш учун анча вақт кетди. Ниҳоят, у кетгандан сўнг Антон Павлович бутунлай тушкун аҳволда, кўзлари қизариб, боққа чиқди.

Унинг овози титрарди, ўриндиқда таниши билан гаплашиб ўтирган синглиси Мария Павловнага жаҳл билан юзланиб деди:

– Жаноблар, наҳотки ундан мени халос этиш йўлини топмадингиз? Ҳеч бўлмаганда, сизни қаёққадир чақиришяпти, денг эди! У мени эзиб ташлади!

Яна бир воқеани эслайман. Афсуски, бунда менинг ҳам айбим бор. Бир куни мухлис сифатида фикрларини билдириш ниятида ўзига бино қўйган бир штат генерали келди. У Чеховни хурсанд қиламан, деб ўйлади шекилли, оёқларини чалиштириб, қўлларини кўкрагига қовуштириб олганича номи эндигина чиқиб келаётган ёш ёзувчи ҳақида ҳар хил гапларни сўзлай бошлади. Чехов сиқилиб кетди, ўз дунёсига фарқ бўлганича бутун суҳбат давомида кўзларини ердан узмай, совуққонлик билан миқ этмай ўтираверди. Фақат хайрлашаётганда генералга шундай тикилдик, ушбу нигоҳдан бу ташриф унга қанча азоб ва изтироб келтирганини англаш қийин эмас эди.

У мақтовларни тортинчоқлик ва совуққонлик билан қабул қилар, бундан хийла қийналарди. Жавон ва диван орасида зув қатнар, киприкларлари титраб кетар, тундлашгандан-тундлашарди. Баъзан яқинларидан бири бежо ҳаракат қилса ёки ҳаяжонланса, у суҳбатни ҳазилга айлантириб, бошқа томонга буриб юборарди. Кутилмаганда ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ енгил кулги билан айтиб қоларди:

– Мен ҳақимда одессалик репортёрлар нималарни ёзишларига жудаям қизиқаман-да.

– Нима учун?

– Кулгили-да. Ҳаммаси алдашади. Ўтган баҳорда биттаси меҳмонхонага кириб келди. Интервью сўраяпти. Менинг эса вақтим йўқ. Шунда: “Кечирасиз, мен бандман, хаёлингизга нима келса, шуни ёзинг. Менга барибир”, – дедим. У эса эзибди! Уни ўқиб иссиғим кўтарилиб кетди.

Бир куни у жиддий оҳангга деди:

– Мени Ялтадаги ҳар бир извошчи билади. Биласизми, улар мен ҳақимда қандай ўйлашаркан: “Ҳа-а! Чехов! Бу – анави китобхонми? Уни яхши биламан”. Нима учун улар мени китобхон деб санашар экан? Эҳтимол, улар мени марҳумларга китоб ўқиб беради, деб ўйлашар. Мана сиз, отагинам, қачондир бирон-бир извошчидан менинг нима билан шугулланишимни сўраб кўрганмисиз?

5

Тушликни Чеховникида қилдик. Пастда жойлашган салқин ва ёруғ ошхона, ҳар доим стол атрофида, албатта, меҳмонлар бўларди. Бу оддий, бир-бирига ўта меҳрибон ва эрка оилага ҳавас қилмасдан бўлмасди. Бунда ҳаммиша ўзаро ҳамдардликни ҳис этасан, аммо бу туйғулар ҳар қандай дабада ва баландпарвозликдан холи, юксак маданият ва назокат замирига қурилган, иззат-икром, андиша, самимий кундалик муносабатлар ҳукмрон эди. Бу ер турли сохтакорлик ва разилликлардан бегона муҳит бўлиб, ҳамма ўзини енгил ва эркин сезарди. Мен бир ёзувчининг: “Чеховларни бир кўришдаёқ яхши кўриб қолдим”, деган сўзларини яхши тушунаман.

Антон Павлович кам овқат ер, стол атрофида узоқ ўтиришни ёқтирмас, деразадан эшикка, эшикдан дераза томонга бориб-келаварарди. Тушликдан сўнг ошхонада ким биландир ёлғиз қолган Евгения Яковловна – Чеховнинг онаси секингина безовталаниб:

– Антоша яна ҳеч нарса емади, – деб қўярди.

У меҳмондўст бўлиб, тушликка келадиганларга алоҳида меҳр кўргазар, сўзлари ва ҳаракатлари чин кўнгилдан чиқарди. Тушликдан сўнг юқорига – очик айвонга кўтарилиб ёки ўз кабинетида чой ичар ёки боққа тушиб, ўриндиққа ўтирар, пальто ва ҳассада, юмшоқ қора шляпасини қошигача

тушириб олиб, унинг остидан кўзларини қисганича олис далаларга тикиларди.

Хузурига келувчилар кўп бўларди. Тинмай телефонда сўрашар, келдикеттининг охири йўқ эди. Нотаниш одамлар, ташриф қоғозлари, китобга дастхат сўраганлар... Баъзан қизиқ қангомалар ҳам бўлиб турарди.

“Тамбовлик помещчик” — бу кимсани Чехов шундай деб атарди — шифо истаб келди. Антон Павлович унга эринмасдан шифокорликни ташлагани, тиббиётдан ортда қолганини тушунтирди, тажрибали шифокорларни тавсия қилгани ҳам ҳавога учиб кетди. “Тамбовлик помещчик” ўз сўзида туриб олди: Чеховдан бошқа шифокорга ишонмас — начора, унга енгил, беозор маслаҳатларни беришга тўғри келди. Помещчик хайрлашаётиб, Антон Павлович столига иккита олтин танга ташлади, қайтариб олишга уни кўндириб бўлмади. Чехов рози бўлишга бўлди-ю, бироқ бу пулларни хизмат ҳақи сифатида қабул қилолмаслиги, Ялта хайрия жамиятига иона қилишини айтди ва шу ернинг ўзида ишонч қоғози ёзиб берди. “Тамбовлик помещчик”ка худди шу нарса керак экан: унинг юзлари қувончдан порлаб, қоғозни эҳтиёткорлик билан чўнтагига солиб қўйди. Шундан сўнггина бу ерга ягона истак — Чеховдан дастхат олиш учун келганини тан олди. Бу ўзига хос бемор ҳақида Антон Павлович ярим табассум, ярим жаҳл аралаш сўзлаб берди.

Зийратчилар орасида ўзини Чеховдан ҳам баландроқ қўювчилар, асабига тегувчилар ҳам кам эмас эди. Аммо у ички руҳияти ва маданиятини бузмаган ҳолда ҳамма билан бирдай муомалада бўлар, уни кўришга келганларни сабр ва эътибор билан тингларди.

Бу ҳурматни баъзилар суиистеъмом қилишгача ҳам боришарди. Чеховнинг мухлисларидан бири — оқкўнгил ва жонсарақ хоним унинг туғилган кунига ганчдан ясалган, бўялган, баҳайбат, баланд бўйли ит ҳайкалини совға қилди. Уни майдонга — ошхона ёнига ўрнатишди. У тишларини гижирлатаётгандек важоҳатли бир қиёфада турар, баъзи кишилар унинг жонсизлигини унутиб, кўрқиб кетишарди.

— Биласизми, ўзим ҳам шу кўппакдан кўрқаман, — тан оларди Чехов. — Олиб ташлаш эса ноқулай. Хафа бўлиб қолишади. Майли, шу ерда тура турсин.

Кутилмаганда кўзларидан кулгу порлаб, соддадиллик билан қўшиб қўйди:

— Эътибор берганмисиз, бой яхудийларникида шундай кўппаклар камин ёнида ўгиришади.

Албатта, бундай келди-кеттилар ва қабуллар уни чарчатиб кўярди. “Менинг олдимга шунчалик кўп одам келадики, — деб арз қилади у бир хатида, — бошим айланиб кетади. Бу аҳволда ёзиш қийин!” Бироқ у самимий туйғуларга бефарқ қарамас, бундай эҳтиромни ҳар қандай дабдаба ва сохта хушомадлардан ажрата оларди. Кунларнинг бирида соҳилдан кўтаринки кайфиятда қайтди. У ёқларга кам борарди. Келиши билан ҳаяжон ичида сўзлаб берди:

— Ажойиб учрашув! Кутилмаганда олдимга артеллерия офицери келди, ёш, жудаям ёш подпоручик. — “Антон Павлович Чеховмисиз?” — “Ҳа, нима истайсиз?” — “Одобсизлигим учун узр, лекин қўлингизни сиққим келаяпти!” — деб, қизариб кетди. Нақадар ёқимли чехра! Бир-биримизнинг қўлимизни сиқиб хайрлашдик.

Антон Павлович кечки ҳавони ёқтирарди, айниқса, соат етилларда ўзини яхши ҳис этарди. Бу вақтда ҳамма ошхонага чойга ва кечки енгил тамаддига йиғиларди. Шунда аҳён-аҳёнда Чехов худди аввалги, ёшлик чоғларидаги каби қувноқ кайфиятга қайтар, сўзлари жўшиб, кўзлари порлаб кетарди. Шу ернинг ўзида галати томошалар уюштирар, биз унинг иштирокчиларига айланардик. Кўпроқ тўй саҳналари жонли чиқар, чунки улар яхшилик билан тугалланарди. Эндигина уйланган йигит эрталаб чой устида ишбилармонларга хос оҳангда хотинига дангал шундай дейди:

— Азизам, чойни ичиб бўлгач, нотариусга борамиз, пулларинг ҳақида ортиқча ташвишланиб нима қиласан? Ҳаммасини менинг номимга ўтқазиб қўя қоламиз.

У бир-бирига ўхшамайдиган айнан чеховча фамилиялар ўйлаб топарди. Афсуски, улардан ҳозир фақат афсонавий матрос Кошкадавленко ёдимда қолган. У ҳазиллашиб, ёзувчиларни кекса қилиб кўрсатишни хуш кўрарди. “Нималар деяпсиз, Бунин менинг тенгқурим-ку! – дея ишонтирарди у. – Телешов ҳам. У қариб қолган ёзувчи. Ўзидан бориб сўранг, айтиб беради – И.А.Белоусовнинг тўйида қандай яйраган эдик! Қанча замонлар ўтди орадан!” Истеъдодли ёзувчилардан бирига жиддий оҳангда шундай дерди: “Ахир, сиз мендан йигирма ёш каттасиз, бунга ишонинг. Эсингиздами, сиз аввал Нестор Кукольник тахаллуси билан ёзардингиз...”

Унинг ҳазиллари беғараз, юракка оғир ботмас эди. Қалби тоза ва меҳрли бу одам умрида ҳеч кимнинг дилини оғритмаган. Кечки таомдан сўнг албатта кимнидир ярим соат-бир соатча олиб қоларди. Ёзув столида шамлар ёниб турарди. Ҳамма тарқагач, у ёлғиз қолар, каттакон деразасидан тушиб турган ёруғлик аллапайтгача ўчмасди. Бу пайтда у ёзармиди ёки хотира дафтарига кун таассуротларини тўқармиди — бунисини ҳеч ким билмасди.

6

Умуман олганда, биз унинг нафақат ижод сирлари, балки кундалик одатий ишлаш тарзини ҳам яхши билмаймиз. Бу борада Антон Павлович ўта сирли бўлиб, бундан сўз очмасди. У менга йўл-йўлакай айтган жуда муҳим бир гапини тез-тез такрорлайман:

– Ҳали нашр этилмаган асарларингизни биров ўқиб қолишидан худо асрасин. Ҳатто корректурасини ҳам кўрсата кўрманг.

Ўзи-да шу қоидага бир умр риоя қилди, фақат бундан рафиқаси ва сингиллари мустасно эди. Айтишларича, авваллари у бу борада жуда сахий бўлган. У пайтларда кўп ва тез ёзган. Бир кунда бутун бошли бир ҳикояни ёзиб ташлашини ҳам айтиб юрарди. Евгения Яковлевна шундай ҳикоя қилади: “Антоша талабалик даврида чой ичиб ўтирган кўйи хаёлга берилиб кетарди, кўзи менда бўлса ҳам ҳеч нарсани кўрмаётганини билардим. Кейин чўнтагидан дафтарини чиқарарди-да, шоша-пиша нималарнидир ёза бошларди, сўнг яна хаёлга чўмиб кетарди...”

Кейинчалик тартиблироқ ва ўзига нисбатан талабчан бўла борди: бир ҳикояни йиллаб ушлаб юрар, қайта ишлаш ва кўчиришдан эринмасди, корректурани ҳам белгиларга, изоҳларга, киритмаларга тўлдириб ташларди. Асарни ёзиб тугатиш учун ундан айрилмасдан ишлаши лозим эди. “Агар ҳикояни узоқ вақт ташлаб қўйсам, – дерди у, – уни тугатолмайман. Ҳаммасини янгидан бошлашимга тўғри келади”.

Чехов образларни қаерлардан йиғиб-териш оларди? Кузатишлар ва қиёсларни-чи? Ўзига хос тилни қандай яратди? У ўз ижод йўлини ҳеч кимга сўзламас ва изоҳлаб ўтирмасди. Айтишларича, ундан кўплаб ён дафтарлар қолган, эҳтимол, уларда бу сирга йўл очадиган калит топилар? Ёки бутунлай сирлигича қолиб кетар? Ким билсин! Ҳар қандай шароитда бизга бу борада эҳтиёткорлик билан айтилган қочиримлар ва тахминлардан хулоса чиқариш имкони қолади.

Ўйлайманки, ҳаммавақт – тонгдан-кечгача, тунда, уйқуда, бедорликда ҳам у кўз илгамас шиддат билан, ўзини, дунёни унутиб, босим ишларди; бари – аниқ ва эсда қоларли ишлар. У тинглаш ва сўраб олишни ҳам биларди, бу ҳол суҳбат асносида яққол сезиларди; тийрак ва меҳрли нигоҳи кутилмаганда қотиб, мавҳум бўшлиққа тикилиб қолар, юрагида ажиб тугёнлар уйғониб кетарди. Қўққисдан суҳбатга дахли йўқ саволларни ўртага ташлаб, кўпчиликни ноқулай аҳволга солиб қўярди: «Сиз от заводида бўлганмисиз? Албатта, боринг. Жуда қизиқ жой». Ёки ҳозиргина жавобини олган саволни яна қайта сўраб қоларди.

Бир қарашда, Чехов арзимас нарсаларни хотирасида сақлашни лозим деб билмасди. Мен майда-чуйда, арзимас нарсаларни: асосан, аёллар, деҳқонларга

жуда қизиқ туюлган воқеалар, сўзлар, ҳолатлар, одатларни айтаяпман. Чунончи, у қандай кийинарди, соқол-мўйлови борми-йўқми, соатининг занжири қанақа эди, сочи қай рангда, хуллас, бундай деталлар унинг учун қизиқарли туюлмасди. У инсонни бутунлигича оларди, чақин тезлигида тажрибали кимёгардай унинг сифати, яшаш тарзи ва вазнигача айтиб берар, муҳим ички моҳиятини икки-уч чизгиларда кўрсата оларди.

Бир куни у анчайин норози оҳангда кўп йиллик атоқли олим дўстидан сўз очиб қолди. У эзмалиги билан Чеховни толиқтириб ташлаган эди. Олим Ялтага келган заҳоти ёзувчининг олдига эрталабдан бориб олар, тушгача ўтирар, тушликни ҳам шу ерда қилиб, ярим соатга меҳмонхонасига кетарди-да, яна қайтиб келиб, ярим тунгача гапираверарди, гапираверарди, гапираверарди... Ҳар куни шу аҳвол.

Ҳикояни шу ерда тўхтатиб, Чехов бирдан жўшқин оҳангда дерди:

– Ҳеч ким бу одам феълидаги асосий нарсани англаб, тушуниб етмайди. Мен эса биламан. У профессор, европача услубдаги олим. Бу – унинг учун иккинчи даражали масала. Муҳими, у ўзини ич-ичдан актёрман деб билади, бунга қаттиқ ишонади. Фақат тақдир тақозаси билан жаҳон саҳнасида машҳурликка эришолмади, холос. Уйида ҳар доим Островскийни овоз чиқариб ўқийди.

Бир куни ниманидир кулиб эслади-да, қутилмаганда айтиб қолди:

– Биласизми, Москва – ўзига хос шаҳар. Бу ерда ҳамма нарса тўсатдан содир бўлади. Публицист дўстим билан “Большой Московский”га чиқдик. Бу узоқ ва кўнгилли кечки овқатдан сўнгги сайр эди. Дўстим мени Иверскойга бошлади. Кўчадаги бор тиланчиларга чўнтагидаги чақаларини улашиб чиқдик. Нималардир деб гудраниб ҳам қўяди. Афанди одам, афандининг ўзгинаси...

Шу ўринда гарчи кўпчиликка ёқмаса-да, бир жиҳатга тўхталиб ўтгим келади. Чехов олимлар, юк ташувчилар, тиланчилар, катта ер эгалари, адабиётчилар, хизматчилар, руҳонийлар, кичик почта чиновниги, хуллас, ким бўлишидан қатъи назар, ҳамма билан бир хил муомалада сўзлашар, уларни кунт ва эътибор билан тингларди. Балки шундан унинг ҳикояларидаги олимлар ва дайдиларнинг қалбини шундоқ кўриб турасиз, сўзларига ишонасиз. Эҳтимол, шунинг учун вафотидан сўнг ортида беҳисоб “қалин ошналари” қолди. Улар Чехов учун ўтга ҳам, сувга ҳам киришга тайёр эди.

У юрагини ҳаммага ҳам очавермаган, деган фикрлар юради. Бундан таганроглик чиновник – Чеховнинг сеvimли дўсти мустасно, албатта. Уларнинг дўстлиги афсонага айланиб кетган. Аммо у ҳаммага бирдай очиқкўнгилик билан муносабатда бўлар, ҳар бирига алоҳида қизиқиш билан қарарди.

Чехов ўзига хос сўзлар ва ажойиб, ихчам ва нозик ибораларни тўғридан-тўғри халқ тилидан оларди, “Архиерия”дан олинган – “Бу менга ёқмайди!” ибораси омма орасида шу қадар тез тарқалди, аслида бу сўз ҳамиша тушкун кайфиятда сархуш юрадиган ярим телба, ярим даҳоларга хос дайди қахрамон номидан айтилган. Бир суҳбатимизда вафот этганига анча бўлган москвалик бир шоирни эсладик. Чехов уни тиниқ хотира билан ёдга олди, унинг бўм-бўш уйи, у билан яшаган аёлни бирам-бир тасвирлаб берди. “Яхши эсламан, – деди Антон Павлович кулимсираб, – соат бешларда ўша аёл келиб, унга нимадир деди”. Мен шунда эҳтиётсизлик қилиб, гапириб юборибман: “Шундайми? У мабодо “6-палата”дан эмасми?” – “Ҳа, албатта, ўша ёқдан”, – деди Антон Павлович ёқтирмайроқ.

Унинг таниш-билишлари орасида савдогарлар ҳам учрарди. Улар миллионлар эгаси бўлишса-да, сўнгги урфда кийиниб юришса-да, адабиётга ташқи томондан баҳо бериб, ўзларининг “идеал” ва “қатъий” фикрларини билдиришарди. Бошқа бирлари Чехов олдида бор дардларини тўкиб солишарди: “асабий қиёфалари”дан келиб чиқиб, ажойиб романлар ёзиб, халқ ичидан чиққан ёзувчига айланишлари мумкинлигини афсусланганча сўзлаб беришарди. У эса индамайгина тингларди,

хузурланаётгандай, фақат юзида, лабларида сезилар-сезилмас табассум ўйнади.

Мен Антон Павлович айнан шундай “ёзувчилар” ва “нусхалар”ни излаган, деб айтолмайман. Фаҳмимча, у ҳамма ердан ҳаммиша кузатиш учун материал йиққан, буни айтайлабдан қилмаган, аксинча, бу ҳолат табиий ва беихтиёр содир бўларди. Айрим ҳолларда унинг истагига зид равишда рўй бериб қолса-да, ҳеч қачон тузатиб бўлмас одатларнинг ўткир илдизларини кўрар, таҳлил қилар, умумлаштирарди. Буларнинг замирида барча азоб ва укубатларни, машаққатли ижод мужассам эди, аслида.

Чехов ўз таассуротларини биров билан баҳам кўриб ўтирмас, қандай ёзмоқчи эканлигини айтиб юрмасди. Кундалик нутқида бадиий сўзларни кам ишлатарди, қизганарди. Суҳбатларда, оддий ва содда, кундалик ҳаётда ишлатиладиган сўз ва иборалардан фойдаланар, уларни қиёсламас, изоҳламасди. Шу йўл билан юрагидаги жавоҳирларини авайлаб-асрарди, уларга кўпол-кўрс сўзларни кўшмас, топташларига йўл қўймас, ёзишдан кўра кўпроқ ўз мавзуларини ҳикоя қилиб беришга уста ёзувчилардан шуниси билан фарқланарди.

Бу — унинг тугма камтар ва камсукумлиги, тортинчоқлигидан келиб чиққан, деб ҳисоблайман. Шундай инсонлар борки, улар ҳам руҳан, ҳам жисман баландпарвозликлар, манманликлардан, ёқимсиз хулқ ва одатлар, ҳаракатлардан холи бўлишади. Антон Павловичда бунинг олий намунаси мужассамлашган эди. Ўзини бепарводай тутишида ҳам алланечук сир, тугёнлар, ички кураш кўринар, кундалик оддий ташвишларга катта аҳамият бермаса-да, маданий ҳаётга доир масалалар уни ҳаяжонлантирар, тўлқинлантирарди. Театрдан, унинг ҳароратидан ҳеч қачон айрила олмас, бунда энгиб бўлмас қудрат мавжуд эди. Бу ҳолатни шундай тасвирлаш жоиздай, яъни, шундай севги билан аёлнигина севиш мумкин. Бу инсондан нозик таъб ва улкан ақлни талаб этади. Аммо у бу ҳақда бўрттириб гапирмас, бундай қилиш унинг тасаввурига ҳам сиғмасди; ҳеч қачон тиз чўкиб, бир қўлини юрагига қўйиб, мажнун ошиқ ролини бажармаган, буни истамаган ҳам. У севса ҳам пинҳона, бировга билдирмай, бир сўз айтмай севган, изтироб чеккан, ҳис-туйғуларини тўкиб ташламаган, баралла ҳаммага овоза қилмаган, ҳавойи одамнинг феъл-атворини ўзига юқтирмаган.

7

Ёш, бошловчи ёзувчиларга эътиборли ва ширинсўз эди. Ҳеч ким унинг олдидан тушкун кайфиятда, ёзувчининг салобати босиб, ўзининг гўрлигидан камситилган аҳволда чиқиб кетмаган. Ҳеч кимга: “Қаранг, мен нима қилаяпман — сиз ҳам шундай йўл тутинг”, демаган. Кимдир нолиса: “Агар бир умр “ёш, умидли ёзувчи” бўлиб қолсангиз, бунинг учун ижод қилиш арзирмикан?” — дея босиқлик билан жавоб берар, жиддий оҳангда:

— Ҳаммага ҳам, отагинам, Толстой бўлиб ёзиш насиб этмаган, — дерди.

Унинг бағрикенглиги кишини ҳаяжонга соларди. Бошловчи ёзувчилардан бири Ялтага келади, шаҳар чеккасига — Ауткадан сал олисроқдаги катта ва шовқин-суронли юнон оиласидан бир хонани ижарага олади. Чеховга бундай шароитда ёзиш қийин бўлаётганини айтади. Антон Павлович унга эрталабданоқ дала-ҳовлисига кўчиб келиши, пастда — ошхона ёнида ижод билан шуғулланиши мумкинлигини билдиради. “Сиз, — дейди у жозибали табассумда, — тушликни ҳам меникида қилинг. Асарингизни ёзиб тугатсангиз, менга кўрсатарсиз ёки жўнаб кетсангиз, корректура ҳолида юборсангиз ҳам майли”.

Чехов ҳайратланарли даражада кўп ўқирди, ўқиганларини ёдда яхши сақларди, бирини иккинчисига аралаштириб юбормасди. Муаллифлар ундан ўз асарлари ҳақида фикрини сўрашса, мақтарди; уларга ўзини яхши кўрсатиш учун эмас, балки қаттиққўллик — мурғак қанотларни баногоҳ кесиб юборишини биларди, шунинг учун ҳаққоний танқид ва умид бахш этиш кўп ҳолларда ижобий натижаларга олиб келади, деб санарди. “Ҳикоянгизни ўқиб чиқдим, яхши

ёзилган”, дерди у бундай вазиятларда йўғон ва самимий овозда. Муаллиф қатъийлик билан ундан жиддий фикрлар билдиришни сўраганидан сўнггина у билан яхшилаб танишиб олиб, ҳар бир сўзни эҳтиёткорлик билан қўллаб, тиниқ ва очиқ фикрларини баён этарди. Менда Чеховнинг бир романчининг битта асарига йўллаган иккита хати сақланиб қолган, биридан олинган парча: “Қимматли N, қиссангизни олдим, катта раҳмат. Қисса яхши, мен уни бир марта ўқиб чиқдим, аввалгиси каби бир хил таассурот олдим...” Унинг мақтовларидан қониқмаган муаллиф Антон Павловичдан иккинчи мактубни ҳам олади: “Асардаги камчиликлардан ёзишимни сўраб, мени ноқулай аҳволга солиб қўяётирсиз. Бу қиссада етишмовчиликлар йўқ, агар унинг айрим кўринишларига дуч келишимизни ҳисобга олмасак, албатта. Масалан, сиз қахрамонларингиз — актёрларни бундан юз йил олдин қандай тасвирлашган бўлса, шундай чизасиз — янгилик йўқ. Иккинчидан, биринчи бобда фақат ташқи томоннинг тасвирига зўр берасиз, шундан нарига ўтмайсиз. Аслида, бусиз ҳам қиссани бошлаш мумкин. Тасвирлар кишини зериктиради ва асарнинг қимматини йўқотади. Соч-соқоли қириб ташланган актёрлар бир-бирига худди ксендзлар (католик руҳонийлар) каби жуда ўхшашади, уларни зўр бериб, ўзига хос қилиб, тасвирлайман деб ҳар қанча уринманг, бефойда. Учунчидан, оҳанг кўпол, маст-аласт одамларнинг бемаъниликлари ва тўпориликлари билан тўлиб-тошган. Сиз сўраган камчиликлар — мана шулар, бошқа ҳеч нарса ўйлаб тополмадим”.

Ўзи билан руҳан яқинлик сезган ижодкорлар муносабатга ҳамшиша эътибор ва эҳтиёткорлик билан қарар, ўзи билган хабарни бошқаларга ҳам етказишга ҳаракат қилар, бу ҳаракат унга фойда келтирадими-йўқми, бу ҳақда ўйлаб ўтирмасди. “Қимматли N, — деб ёзган эди у танишларидан бирига, — сизга шуни маълум қиламанки, қиссангизни Л.Н.Толстой ўқиб чиқди ва унга ёқди. Марҳамат қилиб, Лев Николаевич учун китобингизни мазкур манзилга юборинг: Кореиз, Таврич. губ; мундарижадаги энг яхши ҳикояларингиз тагига чизиб қўйинг, токи у ўқишни ўша ҳикоялардан бошласин. Китобингизни менга юборсангиз ҳам унга етказишим мумкин”.

Мана шу ёзувчига тез орада яна бир хабар ёзади, унда рус тили луғатининг Фанлар академияси томонидан чоп этилган олтинчи нашри иккинчи жилдида унинг номини учратиб қолганини билдиради. Қайси бет, қайси қаторда эканлигиниям кўрсатади. Булар бир қарашда жуда майда-чуйда гапларга ўхшаб кўринади, аммо уларни оралаб ўтаётган меҳр ҳиссини сезмаслик мумкин эмас. Бутунги кунда шундай беназир сўз санъаткори орамизда йўқ экан, буларнинг бари олис, қайтиб келмас меҳру муҳаббатнинг нақадар улуглигини ифодалаб туради.

— Иложи борича кўп ёзинг, кўпроқ ёзинг, — дерди у ёш ижодкорларга, — ҳаммаси ҳам кўнгилдагидек чиқмаса-да, куйинманг, вақти-соати келиб, бари яхши бўлади. Муҳими, ёшлигингиз ва жўшқинлигингизни беҳудага совуриб юборманг: ҳозир фақат ишлашингиз лозим. Қаранг, қандай яхши ёзаётирсиз, аммо сўз бойлигингиз кам. Сўз ва ибораларни бойитиб боринг. Бунинг учун ҳар кунни ёзиш керак.

Чехов ўз устида кўп ишлар, нафис ва турфа иборалар билан бой тилини ўстириб борарди: суҳбатлардан, лугатлардан, каталоглардан, илмий ишлардан, муқаддас китоблардан. Бу камгап одамнинг сўз бойлиги улкан эди.

— Поездада учинчи класс вагонидан кўпроқ юринг, — дея маслаҳат берарди у, — бу борада соғлигим менга панд бераётганидан афсусдаман. У ерда кўплаб қизиқарли воқеаларнинг гувоҳи бўласиз, эшитасиз.

У йил бўйи Петербургдаги кабинети ойнасидан ташқаридаги қўшни уйлардан бошқа ҳеч нарсани кўрмайдиган ёзувчиларга ҳайрон қоларди. Тез-тез тўлиб-тошиб айтиб қоларди:

— Тушунмайман, мана сиз — ёш, соғлом, эркин одамсиз. Нима учун Австралия (бу мамлакат унинг учун дунёнинг энг сеvimли жойи эди) ёки

Сибиргами бормайсиз? Соғайиб кетсам, албатта, яна Сибирга бораман. Сахалинга ўтаётганимда у ерда бўлганман. Отагинам, бу ўлка нечоғли мафтункор эканлигини тасаввур ҳам этолмайсиз. Бутунлай ўзгача олам.

– Нима учун пьеса ёзмайсиз? – сўраб қоларди у. – Чиндан ҳам ёзинг, ёзиб кўринг. Ҳар бир ёзувчи ҳеч бўлмаганда тўртта пьеса ёзиши керак.

Шундай дерди-ю, бугунги кунда драматургияга қизиқиш пасайиб кетаётгир, уни кўтариш учун ё драма қайта туғилиши ёки бутунлай янги, ҳали ҳеч кимнинг кўзи тушмаган шаклда бўлиши лозим, дея куйинарди: “Биз театр яна юз йилдан сўнг қандай бўлишини билмаймиз”.

Антон Павлович баъзан бир-бирига зид фикрлар ҳам билдирар, аммо уларда ўзаро боғлиқлик, ички уйғунлик ва теран мазмун бўларди. Бир кунги суҳбат ён дафтарлар хусусида борди. Чехов ўша заҳотиёқ уларга суяниб қолмаслик, инсон кўпроқ ўз хотираси ва тасаввурларига ишониши лозимлигини уқтира кетди. “Катта нарсалар шусиз ҳам яшаб қолади, – майдаларини ўзингиз излаб топинг ва кашф қилинг”. Орадан бир соат ўтгач, бир йилча саҳнада ишлаган бир ходим театр ҳақидаги таассуротларини гапира бошлади. Бир воқеани сўзлаб берди. Чекка кичик шаҳардаги боғ театрида кундузи тайёргарлик кетяпти. Ошиқ йигит шляпада, катак-катакли кийимда, қўл чўнтакда, саҳнада у ёқдан-бу ёққа бориб келаяпти. Томошабинлар олдида тўсатдан келиб қолган, адашиб юрган дайдидай кўрсатади ўзини. Унинг асардаги “севиклиси” саҳнага чиқиб, йигитга юзланиб дейди: “Саша, сен кеча “Қизиқчи”ни қандай куйладинг? Марҳамат қилиб, хуштакда чалиб бер”. Ошиқ йигит унга қайрилиб, бошдан-оёқ тикилиб қарайди, менсимайроқ, бўғиқ овозда жавоб беради: “Нима-а? Саҳнада хуштак чалиш? Шуни билки, саҳна бу – саждагоҳ”. Ҳикоя тугагач, Антон Павлович ўзини оромкурсига бор бўйи билан ташлаб, баланд ва тиниқ овозда хахолаб кулиб юборди. Бирдан ёнбошда турган стол тортмасидан ён дафтарини олиб, ҳалиги ходимдан сўради: “Тўхтанг, тўхтанг, нима дедингиз – саҳна бу – саждагоҳ!” Ҳикояни тўлиғича ёзиб олди.

Моҳиятан олганда, бу ерда бир-бирига зид гапларни ўзи йўқ эди. Чехов буни шундай изоҳлайди: “Қиёслашлар, майда белгилар, тўлиқ тафсилотлар, табиат манзараларини ёзиб бориш шарт эмас. Бу ўзидан-ўзи туғилади. Бироқ яланғоч факт, ноёб исм, техник атамаларни дафтарга қайд этиб бориш лозим. Акс ҳолда, унутилиб, ёддан чиқиб кетиши мумкин”.

Баъзан жиддий журналлар уни қийнаб келаётгани, “Шимол хабарномаси”ни ҳамон забт эта олмаётганини айтиб қоларди.

– Биртомондан қараганда, барчангиз мендан миннатдор бўлишингиз лозим, – дерди у ёш ёзувчиларга. – Кичик ҳикоялар муаллифлари учун йўлни мен очиб бердим. Авваллари шундай бўларди: таҳририятга қўлёзмангни олиб келасан, улар ҳатто ўқиб кўришни ҳам ишташмайди. Фақат юзакигина қараб қўйишади. “Нима? Шу – асар бўлдими? Ахир, бу – чумчуқдеккина бир нарса-ку! Бизга бундай асарларнинг кераги йўқ”. Мен эса бу ишни удаладим ва бошқа йўлни кўрсатдим. Шундан сўнг мен билан шундай муносабатда бўлишдики! Ҳатто номимнинг нархини ҳам ошириб юборишди. Бу номга эҳтиром ва жиддият билан қарайдиган бўлишди: Че–хов–лар! Бу – кулгили эди, чамамда.

Антон Павлович замонавий адабиёт ҳақида, айнан бугунги асарлар хусусида юқори фикрда эди. “Сиз жуда яхши ёза бошладингиз, ёмон ёзувчиларнинг ўзи умуман йўқ, – дерди у қатъий оҳангда. – Шунинг учун ҳам машҳур бўлиш қийин кечяпти-да. Биласизми, бундай бурилишни ким амалга оширди? Мопассан. У сўз санъаткори сифатида шундай катта талаблар қўйдик, оқибатда эски усулда ёзиш мутлақо мумкин бўлмай қолди. Ҳозир классикларимиздан, ҳеч бўлмаганда, Писемский ёки Островскийни қайта ўқиб кўринг-а, уриниб кўринг, бари – эски, зерикарли ва умумий. Бошқа томондан эса ўзимизнинг декадентларни олиб кўринг. Улар ўзларини касалманд ва ақлсиз кўрсатишга уринишяпти. Аслида, бари – соппа-соғ”.

У ёзувчилардан тилнинг содда ва софлигини талаб этарди, оддий маиший кўринишларда ҳам жимжимадорликка берилмасликни ўргатарди. “Буни ёзишнинг нима кераги бор? — дея куюниб гапирди у. — Кимдир қайиққа ўтирибди-да, Шимолий кутбга қандайдир одамлар билан келишувни амалга ошириш учун йўлга тушибди, бу пайтда унинг севгилиси ўзини кўнгиноқлар минорасидан ерга ташлайди. Бунинг ҳаммаси ёлгон, ҳақиқий ҳаётда бундай бўлмайди. Оддий тилда ишонарли қилиб ёзиш керак: масалан, Петр Семёнович қандай қилиб Мария Ивановнага уйланди, тамом. Айтганча, тагсарлавҳаларга не ҳожат: психологик этюд, жанр, новелла? Бариди — бир хил мазмун ва даъвогарлик. Сарлавҳани содда қилиб қўйинг — ҳаёлингизга келганини, бошқаси керакмас. Қўштирноқлар, белгилар, чизиқларни камроқ ишлатинг. Булар — ясамалиқдир”.

Чехов ёш ижодкорларга ўз қаҳрамонларининг ҳолати — қувонч ва қайғуларига чуқур кириб кетмасликни ҳам ўргатди. “Яхши бир қисса, — ҳикоя қиларди у. — Катта шаҳар, денгиз бўйидаги ресторан тасвири. Ўқиб чиқдим. Ёввойи майда-чуйдалар, мусиқа, электр чироқлари, тугма тешигидаги атиргуллардан муаллифнинг ўзи кўз узолмайди, уларга бунчалик берилиб кетиш ярамайди. Бундай нарсалардан баланд туриш керак. Энг кичик тафсилотларга билиш яхши, албатта. Лекин уларни тасвирлаётганда ижодкор ўзини баланддан пастга қараётгандай тутгани афзал. Шунда бари кўнгилдагидай чиқади”.

8

Альфонс Додэнинг ўғли отаси ҳақидаги хотираларида француз ёзувчиси ўзини ҳазил аралаш “бахт соғувчиси” деб атаганини эслатиб ўтади. Унинг олдида турли тоифадаги одамлар маслаҳат сўраб, ёрдам истаб, ташвиш ва қайғуларини тўкиб, юрагини очиш учун келишар, у эса оромкурсига михланган қўйи ўтираркан, — оғир бедаво касалликка чалинган эди — ўзида куч ва сабр, иштиёқ топиб, ўзгалар дардига ҳамдард бўлар, уларнинг ичига кириб борар, руҳантитарди.

Чехов камтар ва камсуқумлиги, кўп сўзлиликдан йироқлиги боис муаммоларини ҳеч кимга айтмас, бироқ ҳузурига келганларнинг тавба-тазарруларини чидам билан тинглар, сўзи ва амали билан уларга ёрдамга шошилар, нозик ва чайир қўлини меҳр билан узатарди. У ўзининг шахсий қайғу-мусибатларидан баланд яшашга, ҳатто қувончли кунларда ҳам ҳаволаниб кетмасликка уринар, аслида, нимаики бўлса кўриб, билиб турарди. Уни ҳеч бир шахсий иш ёки ташвиш енголмасди. Ўзи ёқтирмаган одамларга ҳам очиққўнгилик билан ёндашар, саҳийлик, бағрикенглик қиларди. Чеховнинг бу хислатларини ҳамма ҳам бирдай тушунмас, бу кимларгадир сирли ва яширин кўринар, ким билсин, балки айнан шу фазилатлар ёзувчи шахсиятидаги муҳим жиҳатлардан саналгандир.

Мен яқин дўстимнинг рухсати билан Чехов хатларининг биридан парча келтираман. Гап шундаки, бу одам рафиқасини жуда севади, рафиқаси эса илк фарзанд кўриш жараёнини оғир кечиради ва бу унга қаттиқ таъсир этади. Бу ҳақда Антон Павловичга тинмай арз қилиб, уни безор қилиб юборди. Шунда Чехов дўстимга шундай ёзади: “Рафиқангизга айтингки, хавотир олмасин. Ҳаммаси ўтиб кетади. Болани дунёга келтириб, қўлига олгач, бу ҳаёт кўзига шу қадар чарақлаб кўринадики, бор азобларини унутиб юборди. Шунда сиз ҳам бахтиёр онага — рафиқангизга термуласиз, беихтиёр кўзларингизга севинч ёшлари тўлади”.

Бу оддий сатрларда ҳам бировнинг гамига шерик бўлиш, нозик эътибор кўриниб турибди. Дўстимиз бахтли отага айланганида ўша мактубини эслаб, Чеховдан қандай қилиб бундай ҳолатларни изоҳлаб берганини сўрайди. У хотиржам ва бироз бепарво оҳангда жавоб қайтаради:

— Ахир, мен қишлоқда яшаганман, она бўлаётган аёлларни шифокор

сифатида қабул қилганман. Бундай бахт, қувонч жой танламайди, ҳамма ерда ҳаммада бир хил кечади.

Агар Чехов машхур ёзувчи бўлмаганида, шубҳасиз, ажойиб шифокор бўлиб таниларди. Унинг маслаҳатига зарурат сезиб, чақириб туришган шифокорлар ундаги кузатувчанлик ва топқирлик, ташхис қўйишдаги теран ва чуқур идрокига алоҳида ургу беришган. Беморни даволаётгани ҳеч қачон ўз машхур номини пеш қилмаган. Одамни кўриб, эшитиб турарди – юз-кўзи, товуши, юриш-туришида бошқалар кўрмаган, кўзи тушмаган белгиларни илғашга уринарди.

Кези келса, камдан-кам ҳолларда ўзгалардан ҳам маслаҳат олиб туришни биларди. Булар кўпинча маиший масалаларга доир бўларди. Эътиборли томони, у болаларни ўта моҳирлик билан даволарди. Чеховнинг тиббиётга ишончи юқори, эътиқоди кучли эди. Бу ишончни ҳеч нима ва ҳеч ким енголмасди. Эсимда, бир куни кимдир тиббиётни Золянинг “Доктор Паскаль” романи асосида бандпарвоз оҳангда таҳлил қилишга тушиб кетди.

– Золянгиз бу борада ҳеч воқеани тушунмайди ва кабинетига ўтириб олиб, ҳаммасини тўқиб чиқаради, – деди у ҳаяжонланиб, йўтала-йўтала. – У бир келиб, кўриб кетсин-чи, қишлоқ шифокорларимиз қандай ишлайди, халқ учун нималар қилишяпти.

Қишлоқ шифокорларини шундай сўзлар билан улуғлар, меҳр билан авайлардики, бунга сўз топиш мушкул. Уларнинг ҳар бир эътиборли қирраларини асарларида чизиб берар, жойи келса, аёвсиз танқид ҳам қиларди.

9

Шундай нақл юради: одамнинг ўлими ҳам ўзига ўхшайди. Шунда кўз ўнгимда унинг сўнгги йиллари, ойлари, кунлари ва лаҳзалари гавдаланади. Тақдир уни сўнгги манзилга олиб бораётганда ҳам очилмаган қирраларини очиб бераётгандек, ишора қилаётгандек эди. Чехов оғир дард билан узоқ олишди, жудаям узоқ! Дардни мардона кўтарди, сабр-матонат билан ўтказди, тишини тишига кўйиб, ҳеч кимга нолимади. Сўнгги хатларидагина беихтиёр йўл-йўлакай соғлиги ҳақида ёзади. “Соғлигим яхшиланди, аммо ҳали ҳам даволаниб юрибман...”, “Ҳозиргина плевроитни ўтказдим, энди яхшиман...”, “Соғлигим унчаликмас... кам ёзаяпман...”

У касали ҳақида гапиришни ёқтирмасди, буни сўраб қолишса, жаҳли чиқарди. Ҳар замонда Арсениядан у-бу нарсаларни билиб қоларди. “Бугун эрталаб жуда ёмон бўлди – қон кетди”, – дерди у шивирлаб, бошини чайқаб. Баъзан Евгения Яковловна синиқ товушда айтиб қўярди:

– Бугун Антоша тун бўйи безовталаниб, тўлғониб чиқди, тинмай йўталди. Мен девор орқасидан эшитиб турдим...

Чехов ўз касалининг меъёри ва миқдорини билармиди? Менимча, ҳа. Аммо бунга шифокор ва донишманд кўзи билан қараб, ўзини йўқотиб қўймади. Яқинлашиб келаётган ўлимга тик боқди. Гоҳида айрим майда воқеаларда буни билдириб қўярди. Уйқусизлик ва асабдан дард чекаётган бир хоним келганида унга хотиржам ва паст овозда шундай деганди:

– Агар одамнинг нафас олиши – ўпкаси яхши бўлса, демак, хавотирга ўрин йўқ.

У оддий ва таъсирчан бир қиёфада вафот этди. Унинг сўнгги сўзи: “Мен ўляпман!” – бўлган дейишади. Охириги кунларида ҳам юрт қайғусида яшади – ўша пайтда давом этаётган даҳшатли ва қонли япон урушидан ҳаяжон ва ташвишга тушарди...

Унинг дафн маросимини туш каби эслайман. Совуқ, кулранг Петербург, адашиб-чалкашиб кетган телеграммалар, вокзалга йиғилган сийрак оломон, “устрицалар учун вагон”, Чеховни умрида кўрмаган, эшитмаган ва билмаган,

жонсиз жасадини вагонга ортаётган станция бошлиқлари. Кейин эса бунга бутунлай зид манзара — Москва, чексиз қайғу-алам, минг-минглаб етим қолгандай бўзлаётган одамлар, ёш тўла кўзлар ва гулларга тўлиб кетган Новодевичье қабристониди.

Дафн маросимининг эртаси куни Чехов қабри ёнида йиғилиш бўлиб ўтди. Сокин июль шоми, ботаётган қуёш нурида товланиб турган кекса аргувон дарахлари эгилганича қимирламай турибди. Аёлларнинг ҳазин ва ҳоргин хўрсиниқлари, ноалар чор-атрофга ёйилиб кетади. Шунда қалблар оғир ва вазмин гуссалар билан тўлади.

Қабристондан аста-секин сукут ичида тарқалдик. Мен Чеховнинг онаси олдига бордим ва оҳиста қўлларини ўпдим. У эса ғамгин ва толиққан овозда деди:

— Бошимизга катта кулфат тушди... Антоша йўқ энди...

О, бу — содда ва оддий, самимий ва юракларни титратиб юборувчи Чехов сўзлари-ку! Бунда ҳар қандай таскин бериш камлик қилар, биргина юпатишнинг кучи етмасди. Ахир, шундай буюк инсон, улуг қалб билан бир умр бирга яшаган инсонларнинг қайғу-ҳасратларини аритиб бўлармикан?! Бироқ улар билсинларки, бу мусибат, бу йўқотиш — барчамизники. Шу нарса уларга далда бўлсин, дардларини юмшатсин, шунда бу беназир ва покиза номнинг ҳеч қачон ўлмаслиги ва унутилмаслигига имон келтирадилар. Ҳали кўп йиллар ўтади, юз йилликлар кечади. Вақт айни дамда яшаб ўтаётган қанчадан-қанча номларни, одамларни хотирасидан ўчириб ташлайди. Аммо келаётган янги наслар, авлодлар ҳамиша бахтли кунлар орзуси билан нафас олган Чехов тақдири, босиб ўтган йўлларини ёддан чиқаришмайди, номини эҳтиром билан тилга олишади.

*Ойгул СУЮНДИҚОВА
таржимаси*

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
йўлланмаси билан

Жаҳонга айтилган сўз

“ЗАМОНДОШИМ ПОРТРЕТИГА ЧИЗГИЛАР” ТУРКУМИДАН

I

Сўзни озгина тарихдан бошламоқчиман.

Буюк Британиянинг “Интернейшнл Трейд энд Эксибишн Лимитед” фирмаси ходимлари 1997 йилда Москвада катта Халқаро автомобиль кўргазмаси ташкил қилдилар. Ушбу “Автосалон — 97”нинг Москвада очилиши бежиз эмас: Россия жаҳонда тан олинган катта автобозорлардан саналади. Ўттиз беш минг квадрат метрдан иборат майдоннинг бир қарич ҳам бўш ери қолмади. Жаҳоннинг манаман деган қирқ мамлакатидан беш юздан ортиқ фирма ўз маҳсулотларини кўз-кўзлаб томошага қўйди. Одамларнинг диққати, албатта, автосалонни безаб турган энгил автомашиналарга қадалди.

Халқаро кўргазмада “Хонда”, “Сузуки”, “Тойота”, “Форд”, “Шевролет”, “Волво” бошқа жаҳоннинг машҳур автогигантлари ўз маҳсулотларини кўргазмага қўйган. Ана, ярақлаган машиналар тортинмай, қимтинмай елка-кифтини чиқаришиб, қўр тўкишиб, бор кўрку маҳобати билан барчанинг диққатини ўзига қаратган... Одамлар уларнинг атрофида айланишиб қолишган, бири-бирдан гўзал машиналарни томоша қилишдан сира чарчашмайди. Кимдир “Форд” машиналарини мақтайди, бошқаси эса “Энг замонавий машина — “Хонда”! дея оғиз кўпиртиради, учинчиси очикдан-очик “Волво”ни маъқул кўради, ундан зўри йўқ, дейди.

Ана шу ерда кўпларни ҳайратга солган бир ҳодиса юз берди. Машҳур қаторида ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган “ЎзДЭУавто” (ҳозирги “GM O‘zbekiston” ёпиқ ҳиссадорлик жамияти) корхонаси ҳам ўзининг “учирма қуш”лари — “Нексия”, “Тико”, “Дамас” каби ҳушбичим автомашиналари билан кўргазмада иштирок этди. Бу Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи марта ўз машиналарини намоиш қилиши эди! Кўплар бунга ишонмадилар, баъзи, умрида велосипед ҳам ишлаб чиқарилмаган бир жойда машинага йўл бўлсин, дегувчилар эса ҳайрат бармоғини тишлаб қолдилар. Ажабо, Ўзбекистонда автомашина ишлаб чиқарилган эмишми?.. Деҳқончиликка асосланган мамлакатда-я?.. Хомашёларгина етказиб берувчи бир республикада-я? У ерда ҳатто мих ҳам ишлаб чиқарилмас эди-ку! Бўлмаган гап-е, деб кулиб қўйганлар ҳам бўлди.

Шундоқ, жаноблар, тан олишга тўғри келади, бугун энди Ўзбекистонда жаҳоний талабларга жавоб бера оладиган, мутахассислар фикрига кўра, Россиянинг “09” ёки “99” каби, ҳатто “Форд”, “Хонда” сингари машҳур автомобиллар — “кўча гуллари” билан ҳолисона рақобатга кириша олиш қудратига эга автомобиллар ишлаб чиқарилмоқда! Замон олға бормоқда, тарих собитқадамлик билан ўз йўлида давом этмоқда. Бунинг ўзи бир мўъжиза бўлса, шундай замонавий даражаларда жиҳозланган корхонанинг бор-йўғи уч йилда бунёд этилиши алоҳида мўъжиза дейишга муносибдир! Ҳа, бу Президент Ислол Каримов таъкидлаганидай, чинакам Истиқлол мўъжизасидир!

Киши хаёли узоқларга кетади. Мустақилликка эришган озов Ваган олдида тараққиётнинг қайси йўлидан бормоқ зарур, кимга эргашиш керак, қандай имкониятлар этагидан тутмоқ жоиз, қабилида ҳаётий муаммолар кўндаланг эди. Президентимиз ҳеч иккиланмай, Ўзбекистоннинг ўзига хос тараққиёт йўли бор, биз шу йўлдан ҳеч оғишмай олға бораверамиз, деган шиорни ўртага ташлади. Бозор иқтисодига ўтиш, жаҳон бозорига чиқиш бу йўлнинг

муҳим шартларидан саналади. Бунинг учун эса, рақобатларга бардош бера оладиган, ўзаро “кураш”да голиб чиқадиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришимиз лозим, токи улар мамлакатнинг барча пучмоқларига, шунингдек, Марказий Осиё, Россия ҳамда Европа мамлакатларига ҳам етиб борсин.

Саноат, айниқса, оғир саноатни ривожлантириш ҳар қандай тараққиёт йўлига кирган мамлакат олдида дарҳол ечимини талаб қиладиган муаммога айланади. Бу ҳамма мамлакатларда ҳам хорижий сармоя ёрдамида амалга оширилган ва оширилади. Бу аксиома. Жаҳон бозорида катта эҳтиёж сезиладиган соҳалар бор. Масалан, баъзи мамлакатлар ўз корхоналарини космосга тегишли маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослаштирган, айримлари яна ҳам сердаромадроқ соҳа — қурол-яроғ ишлаб чиқариш ва уни сотишни касб этган... Аммо Ўзбекистон Республикаси — тинчликсевар мамлакат, қурол-яроғ ишлаб чиқармайди, ҳеч кимга сотмайди. Учинчи соҳа — автомобилсозлик соҳаси. Ўзбекистон ана шу ҳаётбахш учинчи йўлни танлади.

1992 йилнинг июнь ойида Президент Ислом Каримов Жанубий Корея Республикасига расмий сафар қилди. Уни бемалол тарихий сафар, деб айта оламиз. Сафар давомида йўлбошчимиз ўша пайтда оламга машҳур “ДЭУ” корпорациясини бориб кўрди, “ДЭУ Паблик Моторс” заводи билан танишди, ҳамкорлик қилиш ҳақида корпорация раҳбарлари билан музокаралар олиб борди. Бир ойдан сўнг икки давлат ўртасида меморандум имзоланди. Яна бир ойдан кейин, август ойида эса “ЎзДЭУавто” кўшма корхонасини ташкил этиш ҳақида расмий ҳужжатга имзо чекиди. Ишнинг боришига эътибор беринг. Вақт тигиз, замон сурати тез... Улкан корхонани Марказий Фарғонанинг шинам шаҳарларидан бири Асакада қуришга қарор қилинди, чунки бу ерда аҳоли зич, кўп одам иш билан таъминланади, шаҳарда аввалдан саноат анъаналари мавжудлиги ҳам бу ишда қўл келди.

Шуни айтиш керакки, ўша пайтда мамлакатнинг иқтисодий аҳволи оғир эди, эсимда, ўзимиз ҳам, умуман катта-кичик ҳамма, дўкондан оиладаги ҳар кишига тегишли улуш — саккиз хил турмушда зарур нарсаларни рўйхат орқали олардик. Асакадаги машина заводи очилаётганини билиб, айримлар ҳозиргидай танг замонда, серхаражат иш бўлган завод қурилиши ҳаммани қийнаб қўймасмикин, деган хавотирга ҳам тушди. Лекин катта умидлар билан қурилган Асака заводи бутун ишончларни оқлади ва оқлаб келаётирки, бунга жумла жаҳоннинг ўзи гувоҳ...

II

Менинг болалигим шу ерларда кечган, бизнинг ҳозир бог-бўстонга айланган Бўз тумани тарафларни ўша пайтларда чўл дейишарди. Тасаввуримизда Асака улкан бир шаҳар, обод маскан бўлиб жонланарди. Асакага бориб келиш бизлар учун ҳамиша катта байрам, бемисл хурсандчилик тимсоли эди. Биз чўлдан чиқиб, Жийдақатор қишлоғи, Катта Фарғона каналидан ўтиб, Найнаво ариғини ёқалаб Бўстон қишлоғини оралаб Асакага қариндаш-уруғларникига меҳмонга борардик. Қайтиб келгач, ҳамқишлоқларимга мақтаниб, “Асакага бориб келдим!” деб юрганларимни эслайман. Асака — фариштали юртимнинг гўзал чаманларидан бири. Кўп йиллар олдин Асака ҳақида шундай ёзгандим: “Дунёда фақат биргина чўнтакка тушиш гуноҳ эмас, балки савобдир: бу — Асаканинг Чўнтаги!” Асаканинг табиати, ажойиб одамлари таҳсинларга лойиқдир. Энди ўзбекнинг довруғини дунёларга таратиш Асаканинг чекига тушиб турибди.

1994 йил октябрида монтаж ишлари бошланиб кетди. Иш суръати таъкидлаб ўтилганидек, шу қадар тезки, қурувчиларнинг бош қашишга фурсатлари йўқ.

— Оҳ, у кунлар!.. — юзларига табассум ёйилиб ҳикоя қилади бизга Маврутали Ражапов, корхонанинг бош директор ўринбосари, сенатор. — Эсла-сам, ҳозир ҳам кўнглимни ҳаяжон чулғайди. Мана шу ерда эски прицеп(тиркама) заводининг биноси бўларди. Янги завод шу ерга жойлашади, деб мўлжалланганди, бироқ ўйлаб кўриб, уни яроқсиз, деган қарорга келдик. Ахир бу ерда тиркама эмас, келажақда замонавий автомобиллар ишлаб чи-

қарамиз. Технология мутлақо бошқача-да. Унинг устига, эскини эплагунча эсинг кетади, деган гап ҳам бор. Эски заводдан фойдаланиш у ёқда турсин, кўчириш ишларининг ўзига нақ икки йил вақт кетса бўладими! Қурилишда андижонликлардан бошқа, турли вилоятлардан ва хориждан мутахассислар ҳам иштирок этдилар. Бу чинакамига умумхалқ қурилишига айланиб кетди. Умумхалқ қурилиши! Завқи ҳам бошқача...

Шошилмай, босиқ овозда гапирадиган Маврутали Ражаповнинг ҳар бир сўзида ўз корхонаси билан фахрланиш туйғуси сезилиб турарди. Шундай бўлиши керак ҳам. У асли заводнинг ёнгинасида жойлашган “Иттифоқ” маҳалласида туғилиб ўсган. 1992 йилда Тошкент политехника институтининг машина қуриш технологияси факультетини битириб Асакага қайтади. Завод қурилишининг биринчи йили, Маврутали 26 киши сафида илк қалдирғочлардан бири бўлиб Жанубий Кореяга малака оширишга борган эди.

— Ўзбекистонданмиз, десак, билишмасди, қаерда у, деб сўрашарди, — дейди у, — дарҳол ёнимиздан харита олиб ёзардик-да, мана бу ер, мана, деб юртимизни кўрсатардик, кейин тушунтириб кетардик.

Мавруталанинг “Оҳ, у кунлар!..” деганича бор эди. Чиндан ҳам, у кунлар ҳамманинг хотирасида ҳаяжон билан эсланадиган бўлиб қолди! Марказий Осиёда ягона ҳисобланадиган корхонада 1996 йил 25 мартда “Дамас” русумли биринчи машина тайёр бўлди, 15 июнда эса “Тико” ҳайдов майдонига “югуриш”га чиқди... Ун кундан кейин, яъни 25 июн кунини Андижонда байрам бошлаиб кетди. Нуфузли ва хушбичим “Нексия” автомобиллини ишлаб чиқариш йўлга қўйилган кунда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов корхонага ташриф буюрди. Озод Ватан автомобилсозлигининг дастлабки галабаси ҳақидаги хушхабар бутун мамлакатга таралди.

Мустақилликка эришганига эндигина беш йил бўлган давлатнинг Президенти ўз мамлакатада ишлаб чиқарилган “Нексия”нинг нишона машинасига ўз рамзий имзосини чекар экан, мамнунлигини яширмади:

— Андижон нафақат мамлакатимизнинг, балки бутун Марказий Осиёнинг жаннатга тенг гўшаларидан бири бўлиб, бетақдор табиати, саҳий, мард, гурурли, ориятли меҳнатсевар кишилари билан ўзига муносиб ном таратган, — деди Ислон Каримов. — Иймоним комилки, тарихни можаролар ва адоват эмас, балки халқлар ўртасидаги ҳамкорлик ва ишонч олга ҳаракатлантиради. Бугун жаҳон автомобилсозларининг ҳавасини келтирадиган “ЎЗДЭУавто” автомобиль заводи уч йил ичида қуриб ишга туширилди. Айни пайтда Ўзбекистон дунёда автомобиль ишлаб чиқарувчи 28 мамлакатнинг бирига айланди!

Йигирма саккиз мамлакатнинг бири! Жаҳонда икки юз ўттиздан зиёд мамлакат борлигини бир хаёлдан ўтказсак, бу ҳодиса Ўзбекистон Республикаси учун катта шараф эканини кўрамыз. Осон эмас, бу нуфузи кучли, ўзига тўқ, имкониятлари кенг, истиқболи кенг давлатнинггина қўлидан келадиган вазифа. Чунки XIX асрнинг буюк кашфиётларидан бири бўлган автомобиль, табиийки, автомобилсозлик саноати бизнинг замонамизда қаерда ривож топса, ўша ерга обрў-эътибор олиб келадиган соҳа экани жаҳонга маълум. Шунинг учун ҳам, Президентимиз бу муҳим ишга диққатни қаратди, унинг: “ЎЗДЭУавто” қўшма корхонаси республикамыз ҳаётида катта сиёсий, маънавий аҳамиятга эга бўлиши билан биргаликда, мамлакатимиз иқтисодиётида муҳим ўрин эгаллайди”, деб таъкидлаши бежиз эмас. Ҳа, бугунги кунда бундай ишга қўл урмоқ, унинг уддасидан чиқмоқ — мардларнинг иши!

— Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 21 февралдаги Фармонида биноан “GM O'zbekiston” ёпиқ ҳисадорлик жамияти корхонаси таъсис этилди. — дейди Маврутали Ражапов. — Машҳур автогигантлардан бири “General motors” хорижий инвестор этиб белгиланди. Бу ишимизга катта ва кенг йўналиш берди. Ҳозиргача 1 636385 дона машина ишлаб чиқарилди. Унинг 673 93 донаси экспортга экпортилди. Қийёслаш учун айтсам: 1998 йилда бор-йўғи 8610 дона машина жўнатилган эканмиз. Корхонамизнинг қудрати ортиб бормоқда. Еттита цех ишлаб турибди, шундан иккита пресс цехи, иккитаси пайвандлаш цехи, биттасини янгидан қурдик.

— Ўзим ҳам интернетда кўрдим, Россияда сотилаётган хориж машинала-

рининг 42 фойизи бизнинг машиналаримиз экан! – дедим мен.

– Ҳа, тобора машиналаримиз бозорбоп бўлиб бормоқда, бошқариш қулай, қишда музламайди, эсингизда борми, қишларда кечқурун рус машиналарининг музлаб қолмасин деб, сувини тўкиб ташлардик, эрталаб яна қуярдик... Қанча ташвиш. Бизнинг машиналаримиз мутлақо улардан фарқ қилади. Ундан ташқари автомобилларимиз ёқилгини тежаб ишлатади, дизайни жаҳоний андозаларга мос... Ниятимиз – автомобилларимиз ўз эгаларига яхши хизмат қилсин, иложи борича, камроқ ташвиш орттирсин.

– Мана, яқинда Мустақиллигимизнинг 20 йиллигини нишонладик... Энди биз, адиблар ичида бир гап юради-да... Автомобилларимизнинг номлари жуда яхши, замонавий. Уларни... ўзбекча номлашга ҳам вақт етмадимикин? Мана, “Кураш” жаҳонга чиқиб кетди-ку...

Бош директор ўринбосари дафтарига ниманидир қайд этиб қўйди.

– Корхонамизнинг қудрати ортиб бормоқда, дедингиз... – сўрадим яна. – Шунинг билан қудратингиз беролмайсизми?

– Ҳўп, – деди кулиб Маврутали. – Корхонамизнинг қудрати баландлигини шу мисолдан ҳам билишингиз мумкин: ҳозир бизда ҳар бир ярим дақиқада битта автомобиль ишлаб чиқарилмоқда

– Нима-нима? Бир ярим минутда? Йўғ-е... – қандайдир ақл бовар қилмас эди бунга. Бир автомобиль, каттагина нарса – бир ярим минутда-я... Бировга салом бериб алик олгунингча бундан кўпроқ вақт кетади-ку.

– Худди шундай! Бир ярим минутда – битта! - деди Маврутали бу мўъжиза ҳақида бағоят хотиржамлик билан. – Бир соатда 40 та чиқаяпти, бир кунда 800 та... Йиғув цехига бориб соатингизга қараб турсангиз, уч минутда иккита машинанинг юриб чиқаётганини кўрасиз. Ҳа, бизда минутлар қадрини жуда баланд...

Ҳақиқатда шундай экан. Кейин цехларни айланганимда, айниқса йиғув цехида бўлганимда барини ўз кўзим билан кўрдим. Дарвоқе, Мавруталининг ўзи айни ўша йиғув цехидан ўсиб чиққан мутахассис экан.

III

Озгина тарих.

Жаҳонга кенгроқ назар солиб кўрайлик. Жаҳонда биринчи буг двигателли машина 1769 йилда француз Ж.Конье томонидан тайёрланган эди, Г.Даймлер ва К.Бензлар (Германия) 1885-1886 йилларда ишлаб чиққан ички ёнув двигателли машинагача юз йилдан зиёд вақт ўтди. Шу даврдан бошлаб кўп мамлакатларда автомобилсозлик нуфузли соҳага айлана бошлади. Ўз иқтисодини авж нуқтага чиқараман деган, жаҳон ҳамжамиятида ўз сўзимни айтман, обрў-этиборга эга бўламан, деб ният қилган давлат борки, автомобиль саноатини ривожлантириш йўлида сармоияни аямай сарфлайди.

Бугунги кунда иқтисодий бақувват, буюк давлатга айланган Америка Қўшма Штатлари автомобиль саноати туфайли шундай қудратли шарафларга эришди, буни олам кўриб турибди. Мисол учун, 1996 йилда АҚШда дунёда энг кўп автомобиль ишлаб чиқарилди – 11 миллион 796 мингта! Япония ҳақида ҳам ҳамма оғзидан бол томиб гапирди. Японияда 1996 йилда 10 миллион 346 минг автомобиль тайёрланди. Муқоясани давом эттирсак, шундай манзара намоён бўлади: Германияда – 4 миллион 844 мингта, Францияда 3,5 миллиондан ортиқ, Жанубий Кореяда сал кам 3 миллион, Буюк Британия, Канада, Бразилияда салкам 2 миллиондан ортиқ автомобиль ишлаб чиқарилди. Бу ерда Италия билан Испанияни ҳам айтиб ўтиш лозим.

Дарвоқе, бозор ҳақида. Ҳозир жаҳонда асосан олти автомобиль бозори мавжуд. Булар – Ғарбий Европа, Шимолий Америка, Япония, Осиё ва Шарқий Европа бозорлари. Япон автобозори япон машиналарининг ўзи билан тўлиб тошган, импорт автомобиллар нуфузи у ерда жуда кам, бор-йўғи 6,5 фоизни ташкил қилади. Шимолий Америка бозори ҳам қўл етмас даражада. Бу ерда “Женерал моторс”, “Форд”, “Крейслер” компаниялари маҳсулотлари кўпроқ бозоргир саналади. Ўзбек автомобиллари учун қулай бозор бу Осиё бозоридир. Айтиш керакки, бу бозор катта бозорлардан бири. Ҳозир

Россия, Қозоғистон ва МДХнинг бошқа мамлакатлари бозорлари ҳам аста-секин забт этилмоқда... Бозорларда стратегик жиҳатдан қулай, харидорнинг кўзи тез тушадиган жойни эгаллаб олиш жуда ҳам муҳимдир. Қувончли жойи шундаки, Ўзбекистоннинг бугун шундай қилишга қурби ҳам бор, имкони ҳам!

— Миллий автосаноатимиз, — деди биз билан суҳбатда Ўзбекистон Қаҳрамони Ҳасанбой Қосимов, корхонанинг ишлаб чиқариш технологиялари бўлими бош технологи, - Ўзбекистон иқтисодиётининг янги таянчидир. Жаҳон бозорига чиқиш янгидан-янги талаблар қўймоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти 1994 йил 21 январда “Сельхозмаш” концернини “Ўзавтосаноат” — Ўзбекистон автомобилсозлик корхоналари уюшмасига айлантириш тўғрисидаги Фармонга имзо чеккан эди. Бу мамлакатимиз автомобилсозлигида қутлуғ ўзгаришларга ва қувончли самараларга олиб келди...

Ҳа, замон суръати тобора ортиб бормоқда, вазифалар ҳам кечагидан мураккаброқ. Энди корхона фақат машина чиқарувчи бўлибгина қолмай, ўз маҳсулотини ҳам ички, ҳам ташқи автобозорларда қойиллатиб сота оладиган ишбилармон менежер даражасида фаолият юритиши керак. Тармоққа молиявий хизмат кўрсатиш тизимини ташкил этиш, бозорни ўрганиш бўйича маркетинг, илмий-техник тадқиқотлар олиб бориш, бу йўлда сармоялар жалб қилиш, сертификатлаш ва стандартлаш ишларини йўлга қўйиш — бари айтмоққа осон. Оқибатда, Ўзбекистон жаҳонга хомашёгина етказиб берувчи эмас, балки саноати ривожланиш чўққисига чиқаётган, янги “Осиё йўлбарси” сифатида тан олинаётган автомобиль мамлакатига айланмоқда. Хорижий тажрибаларни чуқур ўрганиб, бошқарув сифатини ўзгартириш, яхшилаш, бошқарувнинг ҳам давлат, ҳам ҳар бир фуқаро манфаатларига мос келувчи, муаммоларни маърифий ва соф иқтисодий усуллар билан ҳал қилиш имкони тини яратувчи тизим бунёд этилмоқда...

Ҳасанбой Қосимовнинг умуман автомобилсозликни ривожлантириш ҳақидаги фикрларини мароқ билан эшитдим. У ўзининг фидокорона меҳнати ва намунавий фаолияти учун Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 23 августдаги Фармонига қўра “Ўзбекистон Қаҳрамони” олий унвонига сазовор бўлди. У ниҳоятда ўзини камтар тутар эди.

Корхонанинг файзли ҳовлисидан ўтиб цехларга қараб борар эканмиз, йўл-йўлакай суҳбатда айрим маълумотларга эга бўлдим. Ҳасанбой 1958 йилда Асака музофотининг Кужган қишлоғида туғилган, оддий қишлоқ боласи. Ҳасанбойнинг отаси раҳматли Хотамбой ота жаҳон уруши қатнашчиси, урушдан қайтиб “Ўзсельхозтехника” ташкилотига ишлади, уч ўғлини тарбиялаб вояга етказиб, эл сафига қўшди. Ҳасанбойнинг укаси Ҳусанбой, исмидан билдингизки, улар эгизак туғилишган. Ака-ука бир-бирига меҳрибон, юрт хурматига сазовор инсонлар бўлиб етишишди. Эгизаклар ажойиб тақдир соҳибларидир: бир синфда аъло баҳоларга ўқишди, чизмачилик фанини барчадан ортиқ яхши кўришарди, турли хил мураккаб чизмалар, проекциялар чизишиб, муҳокама қилишар, баҳсу мунозаралар аро ақлларини чархлашар, ўқитувчиларини ҳам ҳайрон қолдиришарди. Мактабдан кейин бирга (умуман улар ҳақида гапирганда “бирга” сўзи доим ҳамроҳ) Тошкент политехника институтининг механика-машинасозлик факультетига киришиб, уни тугатишгач, бирга Андижон механика заводида иш бошладилар, Ҳасанбой инженер-технолог бўлиб ишлади. Кейин бирга Асакадаги принцип заводига ишга келдилар. Бу ерда улар инженер-технолог, бўлим бошлиғи, турли цехда менежерлик қилишди, қурилиш жараёнида, монтаж, синов ишларида фаол қатнашишди. 1993 йилда ўттиз киши сафида Жанубий Кореяга бориб келишди. (Умуман, шуни айтиш керакки, корхонада агар барча ишчилар ўша мамлакатга бориб ўз малакаларини ошириб қайтишди, дейилса ҳам муболага бўлмайди).

Ҳусанбой шу корхонада локализация бўлимларидан бирини бошқармоқда. акаси билан бирга меҳнат қилмоқда.

Эгизакларнинг тўйлари ҳам бирга бўлди, бир кунда уйланишди, кўнгилларга майин фараҳ солган ёр-ёр садолари бир кечада Кужгон қишлоғининг осмонини жаранглатди. Келинлар ҳам шу қишлоқнинг ўзидан. Ҳозир Ҳасан-

бойнинг Хурсаной деган қизи ўн тўрт ёшда, Ҳусанбойнинг Бобур деган ўгли 15 ёшда ўсиб вояга етишмоқда.

Уч ака-ука, уч келин бир ҳовлида табаррук оналари Мастурахон ая дуоларини олиб, хизматини қилиб баҳамжиҳат истиқомат этишмоқда. Қозон битта, ўчоқ битта, дастурхон битта, оила битта...

— Катта қўрғонда турамыз ака-укалар... — дейди қулиб Ҳасанбой. — Отамиз, “Уйдан сигирни узма!” деб насиҳат қилганлар. Шу сабабдан уйда бир-иккита мол-қўй ҳам бор...

Яқинда Ҳасанбой уй қуриш учун ер олди. Қурилиш ҳам бошланиб кетди. “Уй битса, унга фақат ётгани чиқаман холос! Бошқа вақт аввалгидек қўрғонда онаизорим ҳузурда бўламан!” — деб қўяди қатъий Ҳасанбой.

Ҳасанбойни корхонага келганда ишлаб чиқариш технологияси бўлими бош технологи вазифасига қўйдилар. 1996 йил 25 мартда корхонада илк машина — бу “Дамас” эди — чиққанини кўрган Ҳасанбой кўзлари қувончдан ёшланиб кетганини билмай қолди.

Унинг мақсади янги моделларни ишлаб-чиқаришга жорий қилиш, янгилаш, бошқа мамлакатлар автомобилсозлари билан ҳамкорликда янгича дизайнлар ихтиро этиш, автомобилда қулайликлар яратиш, маҳсулот ҳажмини кўпайтириш, экспортни 50 фойиздан ошириш, рақобатда ортда қолмаслик, оқибатда катта талабларга жавоб бера оладиган замонавий автомобиллар ишлаб чиқаришга эришиш, бунинг билан Ватанимиз доврүгини дунёга ёйишга ўз ҳиссасини қўшишдан иборатдир.

— Катта мукофот билан табриклайман, — дедим Ҳасанбойга, кейин сўрадим. — Автомобилларимиз ҳақида нималар айта оласиз? Қандай фазилатлари бор?

— Аввало, табригингиз учун раҳмат. Президентимиз, ҳукуматимизнинг эътиборлари азиз. Мукофотни аванс сифатида қабул қиламан, у менга эмас, балки корхонамизга берилган деб ҳисоблайман. Кўп меҳнат қилишимиз керак ҳали. Автомобилларимизга келсак... Очиғи, ўзим ҳам жуда ҳавас қиламан машиналаримизни кўриб. Ҳозир бизда бир неча автомобиль ишлаб чиқарилади. Булар “Damas”, “Matiz”, “Nexia”, “Lacetti” “Epica”, “Captiva”, “Chevrolet Spark”. Ҳар бирининг ўз афзалликлари бор.

— Шунақа денг.

— Мана «Damas»ни олайлик. Уни тижорий машина деймиз, Юз километрча тезликка эга, 0,8 литр ёқилгига юз км. йўл юради. Икки йўсинда ишлаб чиқарилади: биттаси одам ташишга мўлжалланган, иккинчи қапа(-фургон)лиси юкка. Ҳар бир оилага жуда зарур. “Matiz” шинамгина салонга эга, ҳар қандай тиқинларда ҳам йўл топиб кета олади. Тежамкор машина, бир литр ёқилгига 22,2 км йўл босади. Янгиланган “Nexia” 2008 йилдан чиқа бошлади. Унинг ташқи бозорда ҳам, ички бозорда ҳам нуфузи ошгандан ошиб бормоқда. Жуда қулай машина. Орқа ва олдинги чироқлари унга кўрку чирой бағишлаган. Салонининг дизайни ҳам яхши топилган, нафис ва замонавий. Мотори ишчан, калит солсангизок юриб кетади. “Lacetti” “Epica”, “Captiva” — булар қадри-қиммати ўзларига муносиб баланд, нафис машиналардир, уларда кўп қулайликлар, афзалликлар бор. Улар ҳақида кўп гапириш мумкин. Мен “Chevrolet Spark”ка бир оз тўхталмоқчи эдим. Бу турли мамлакатлар дизайнчиларининг биргаликда қилган ижодий изланишлари меваси! Бошдан-оёқ қараб нақ “Chevrolet”нинг ўзи дейсиз. Жуда чаққон, ихчамлигидан исталган тиқинда, тор жойда ҳам йўл топиб кета олади. Айрим машиналар бежирим, “олифта”лиги билан ажралиб туради, бошқалари эса спорт машиналарига ўхшаган учқурлиги билан диққатни ўзига тортади. “Chevrolet Spark”да ҳар иккиси мужассам бўлган. Ўриндиққа ўтирсангиз яйрайсиз...

Рост айтади.

IV

...Тошкентдан келар эканман, самолётимиз Андижон аэропортига қўниш тараддудида пастлай бошлади. Пастда ям-яшил водий ястаниб ётарди. Бир-бирига уланиб кетган обод қишлоқлар, боғ-роғлар, сойлару ариқлар, кўм-

кўк пахтазорлару олтиндай кўринган бугдойзорлар, гўё минг йиллар меҳнат қилиб, она ерга бош қўйиб “ҳордиқ чиқараётган”дай ястанишган сулув адирлар... Бирдан манзаралар орасида бошқа иморатларга ўхшамаган улкан заргалдоқранг биноларга кўзим тушди. Ҳамма жонланиб қолди:

— Ана, Асака заводи! — деди кимдир гурур билан. — Бизларнинг завод!

— “Нексия”, “Матиз”, “Дамас”... — сўз қўшди бошқа биров.

Машиналарнинг фазилатлари ҳақида суҳбат бошланиб кетди. Кимдир “Нексия”ни мақтади, кимдир “Дамас”ни. Учинчиси бўлса “Матиз”ни яхши кўрар экан. Лекин тўртинчиси “Спарк”ни гапириб осмонга чиқариб қўйди.

Шу пайтгача “GM O'zbekiston” очиқ ҳиссадорлик жамиятининг номдор корхонаси ҳақида матбуотда нима ўқиган бўлсам, муаллифлар, албатта, “мўъжиза” сўзини ишлатишар, худди шундоқ таърифлашга келишиб олишгандек иш тутишар эди. Ўқир экан, мийиғда кулиб кўяр эдим. Буни қарангки, сезмаган ҳолда, ўзим ҳам ушбу очеркда беихтиёр ўша сўзга мурожаат қилипман. Бу табиий, чунки корхонани томоша қилиб чиққан киши “мўъжиза” сўзини ишлатмай иложи йўқ...

Аввало, бу бизнинг тушунчамиздаги заводларга асло ўхшамайди. Сирасини айтганда, завод деганда қандайдир шаҳардаги темир дарвозали, мўриси-дан тутун чиқиб турадиган, ҳовлиси унда-бунда уюлган темир-терсақлару тартибсиз қалашиб ётган қурилиш материаллари билан тўла, бурчак-бурчакларда қаққайган бузуқ машина, занг босган кузовлар ёки эски кранлар уюлган тунд бино кўз олдиғизга келади. Бунда эса, манзара мутлақо бошқача. Ҳовли бағоят озода, ораста. Ям-яшил майсалар билан қопланган майдончалар кўнгилга хушнуд туйғулар ҳаёти этади, ям-яшил арчалар кўзларни қувнатади. Корхона бош офиси коменданти Ҳаётбек Мамадалиев арчалар ҳақида гапириб, кўчат ўтқазганларида биттаси яхши кўкармаганини, қарийб барча корхона аҳли бундан бохабар бўлиб ташвишланганини айтиб берди.

— Наинки ишчилар, корхонамиз ҳудудидаги ҳар бир дарахт ҳам жамоамиз аъзосидек ҳисобланади, биз у ҳақда қайғураемиз, ташвиш чекамиз, — деди у.

Умумий майдони 65,7 гактардан зиёд завод кўзга шином ва файзли кўрилади. Асосий цехлар ягона бинода жойлашган, бу нарса ишда жуда ҳам кўп қулайликлар туғдиради. Ўша бинога кирганимда унинг баланд шифтидан тортиб то ергача фойдасиз, бўш қолдирилган бир қарич ҳам жойни кўрмадим. Тепаларда улкан конвейерлар автомат бошқарувида тинимсиз меҳнат қилганлари қилган. Машиналар конвейерлардан қўлма-қўл ўтиб, навбатма-навбат цехларни айланиб чиқишади... пастга тушишади, - яна юқорига кўтарилишади. Ҳаракат оқими тиним билмайди...

V

Мен Ҳасанбойга танишувни 1-босма (пресс) цехидан бошлашни илтимос қилдим. Жанубий Кореядан келтирилган автостал (хомашё) ўрами шу цехга келади, бир қараганда у бир ўрам темир, холос. Буни бичув цехи деса ҳам бўлади, 12 тоннали автостал “мато”дан машиналар бичилади. Буни машхур япон 22 “Комацу” фирмасининг 500, 800, 1600 тоннали пресслари амалга оширади. Кейин пайвандлаш цехида иш давом этади. Пайвандлаш цехи жуда ажойиб. У ерда ишни асосан роботлар адо этади. Уларнинг сони юздан ошиб кетади. Швециядан келтирилган бу “ақлли”, “тиришқоқ ва меҳнатқаш” АВВ роботларини кўриб ҳайратга тушмай илож йўқ. Роботларни бор-йўғи бир неча ишчи компьютер орқали бошқаради.

Роботлар ишини томоша қилиш кишига завқ бағишлайди. Уларнинг ҳаракатлари эпчил ва чаққон одамнинг ҳаракатларига ўхшаб кетарди, ҳатто роботнинг ишлари одамларникига қараганда нозикроқ ва аниқроқдек туюлади, менинг назаримда. Уларнинг “ҳалол” меҳнатлари таҳсинларга лойиқ. Ўзлари беўхшов кўрингани билан нозик ишларни амалга оширишади. Қараб туриб, уларни “раққос роботлар” деб атагим келди. Одамларнинг қўли етмайдиган жойларга уларнинг “қўллари” кира олади, ишлаганда ҳам машинанинг тагига кириб “пешонани танғиб”, “ётиб олиб” ишлашади, чарчаш

нималигини асло билишмайди. Топширилган ишни адо этишгач, индамай бир оз “нафас ростлашади”...

Машинанинг кейинги йўли бўяш цехидан ўтади. Ости-ю усти, ҳамма томонлари пайвандланган кузов чангу кирлардан тозаланиб бўёқ тўла ҳовузга шўнгиб, “чўмилиб” чиқади, бу бирламчи хомаки бўёқлардан сўнг, иш охирида юз беради. Ана, цехга яқинда келтирилиб ўрнатилган тўртта янги робот бири биридан қолмай, тирик одамларга ўхшаб, “назокат билан меҳнат қилмоқда”.

Йигув цехида ишнинг асосий қисми амалга оширилади. Машинада одатда бўладиган 20 мингдан ортиқ катта-кичик деталлар шу ерда жой-жойини топади, уларга йигирма минг марта, балки ундан кўпроқ қўл тегади. Икки линиянинг бирида “Нексия”, иккинчисида “Матиз” билан “Дамас” йиғилади. Яна бир янги линия эса “Спарк”ники. Бошқача айтсак, бу ерда зоҳиран тайёр машина ботинан мазмун билан бойийди. Йиғилган машина шундан кейин бир неча синов нуқталаридан ўтади, кам-кўсти чиқиб қолса, адо этилади.

Йигув цехида иш жуда қизгин эди. Цехнинг финал-1 гуруҳи бошлиғи Бахтиёр Отажонов, шасси 3-участка бошлиғи, 16 йил иш стажига эга Ойбек Отахонов ишлари билан танишдик.

— Вақт энг муҳим рол ўйнайди, — дейди Ойбек, корхонада ҳар дақиқанинг қадрни баландлигини таъкидлагандек.

Козимжон Алижонов финал — 1 “Д” смена бошлиғи бўлиб ишлайди. Бу ерда автомобилни юришга шайлайдилар, ўриндиқ ва эшиклар назоратдан ўтади. Бир оздан сўнг, машинага мой-ёқилғи қуйилиб, калит солсанг, юрман, деган ҳолатга келади, таъбир жоиз бўлса, унинг “юраги тепа бошлайди” ва... пресс цехида “иш бошлаган” бир ўрам автостал кўз олдингизда башанг автомобилга айланиб “хиромон айлаб” юриб чиқиб кетади! Худди шу ерда Маврутали Ражаповнинг “Ҳар бир ярим дақиқада битта автомобиль ишлаб чиқарилмоқда” деган сўзлари ҳақлигига гувоҳ бўлдим: ростдан ҳам ҳар бир ярим минутда бир машина чиқар экан!

— Хўжаобод тарафларда қайсидир бир ака-ука битта велосипедни йигирма саккиз йил минишган экан, — деди Ҳасанбой кулиб. — Яқинда эшитдим, ҳозир уларнинг тўртта энгил автомашиналари бор эмиш, барчаси мана шундай ўзимизда ишлаб чиқарилган машиналар!

Ҳамманинг юзига табассум ёйилди.

— Фаолиятимизда беш тамойилга амал қиламиз, — дейди Козимжон Алижонов, — Инсон хавфсизлиги. Инсон манфаати. Сифат. Тезкорлик. Таннарх...

— Тўғри айтади, — тасдиқлади Козимжоннинг сўзларини Ҳасанбой. Бу тамойиллар ҳақида Маврутали Ражаповдан ҳам эшитгандим. Демак, корхона улуг мақсадлар йўлида олга борар экан, каттадан-кичик барча бир нафас олиб қадам ташлайди.

Йигитларнинг бари 25-35 атрофидаги ўзбекнинг болалари. Менежер ҳам, ишчиси ҳам, устаси ҳам — барча-барчаси ўзбек. Аввалари бирон заводга бориб қолсам, бундай манзарани кўрар эдим. Уста (мастер) албатта рус ёки бошқа миллат вакили бўлади, ўзбек эса иккинчи даражали ишларда, ҳаммаша ёрдамчи, ҳаммаша ўрганувчи вазифаларда бўларди. Бу ерда ундай эмас. Менежер, муҳандису усталар, ишчилар — бари қора кўзлардан. Корхона ишчи-хизматчиларидан минг-минглаб нафари Жанубий Кореяга бориб, бир неча ойлаб тажриба ўрганиб, дунё кўриб, кўз пишитиб келишган. Энг муҳими, улар дадил, уларда эртанги кунга ишонч бор, ўз касбидан фахрланиш туйғуси бор. Дафтаримда яна бир неча номлар ёзилган, улар корхонанинг турли бўлимларида меҳнат қилишади. Фазлиддин Аҳмаджонов, Ойбек Солиев, Шухратбек Назиров... “Корхонага ишга кирганим туфайли дунёнинг кенглини билдим, хорижга, Жанубий Кореяга бориб келдим.” Агар барча ишчи-хизматчилар билан суҳбатлашиш имкони бўлганда, жуда-жуда кўпларидан юқоридаги эътироф сўзларини эшитиш мумкинлигига шубҳа йўқ.

“Шахснинг маънавий ўсиши — корхонанинг ўсиши демакдир” — бу қуруқ гап эмас. Бу ерда алоҳида “Ички тартиб қоидалари ва ахлоқ мезонлари”га амал қилинади. Ишчи-ходимларнинг қалби ва уларнинг руҳияти қандай бўлиши керак, кийиниш қоидалари, ходимнинг ташқи кўриниши, ошхона ва

иш жойларида тартиб, суҳбатлашиш ҳамда саломлашиш маданияти ва ҳоказолар ҳақида ташвиш чекадилар. Бу хусусда Ҳасанбой Қосимов кўп нарсалар гапириб берди. Иш икки сменада ташкил қилинган. Ҳар куни эрталаб соат 7 дан 45 минут ўтганда беш минутлик умумбадан тарбия машқларида барча қатнашади. Компаниянинг шинам ошхонасида ҳамма навбат билан овқат олиб тановул қилади. Овқатлар бепул, шунингдек, икки бош кийим-кечалар ҳам.

Корхонани айланиб юрар эканмиз, туш вақти бўлиб қолди. Ҳасанбой мени ошхонага таклиф этди. Тамаддиланиб ўтирган эдик, корхона раҳбарлари ҳам тушликка келиб қолишди. Бош директор ўринбосари, ижрочи директор ва бошқа раҳбарлар навбатга туришиб, патнисларда таом олишди-да, бўш жойлардан бирига бориб ўтиришди. Кийимларнинг бир хил эканлиги ҳам қандайдир демократиянинг бир кўринишидай. Бу жуда ибратли эди. Бир пайт радиодан: “Иш бошланишига беш минут вақт қолди!” деган сўзлар янгради. Ошхонада ҳеч ким қолмади...

VI

Бош директор ўринбосари, сенатор Маврутали Ражапов суҳбатда, асосий масала бизда локализация (маҳаллийлаштириш), деб тушунтирди. Яъни, автомобиль қисмлари, иложи борича ўз юртимиздаги қўшма корхоналарда, ўз шахримизда тайёрланиши лозим, шунда машинанинг таннархи арзонлашади. Қисмларни хориждан олиб келинганда, йўл ҳақи жуда қимматга тушади. Айна бир пайтда, жуда кўп бекор, ишсиз одамлар иш билан таъминланади.

— Биласизми, автомобиль саноати бағоят қизиқ ва кўп ишчи кучи талаб қиладиган соҳа, — деди Ҳасанбой Қосимов. — Бошқа соҳалар билан солиштирганда унинг афзал томонлари шуки, автомобиль саноатида 1 ишчи ўрни ташкил қилсангиз, изидан табиий равишда 6 та ўрин пайдо бўлади.

Эсимда бор, 1998 йилда Ўзбекистонда бор-йўғи олтига шундай корхона бўлиб, уларда 140 киши меҳнат қилар, бампер ва кўрсаткич панеллар, ўриндиқлар, лак-бўёқ маҳсулотлари ишлаб чиқарилар эди. Қолган барча қисмлар хориждан олинарди. Битта мисол. Автомобил ойнаси Ҳиндистондан келтириларди ўшанда, биттаси 150 долларга тушарди. 1996 йилда машиналарнинг ана шундай эҳтиёт қисмларидан бор-йўғи 5 фоизи ўзимизда тайёрланганини айтиб ўтиш қифоя.

— Ҳозир Ўзбекистонда ҳамма вилоятларни қўшганда ўн мингга яқин ишчи ўринлари яратилган 99 та корхона ишлаб турибди, улар машиналаримизнинг эллик олти фойиз бутловчи қисмларини тайёрлаб бермоқда, — дейди корхона таъминотлар сифатини назорат қилиш бўлими бошлиғи Қандиёр Асадов. — Бу кўрсаткич тобора ортиб бормоқда. Ҳозир вилоятимизнинг ўзида 60 та шундай корхона мавжуд. Водийда эса ундан кўп. Уларнинг маҳсулоти ҳар хил. Масалан, Фарғонада ойна ишлаб чиқарилса, Андижонда “Ўз Донг Янг Ко” корхонасида автомобилнинг ички қисмлари — пол, том қопламаси, эшик қопламалари, ўриндиқ қопламаси тайёрланади. Бу ерда 686 ишчи ўрни яратилган. 400 киши ишлайдиган “Ўз Ирай Климед Контрол” корхонаси машинанинг совутиш ва иситиш тизимини ишлаб чиқармоқда. “Ўз Аустем” корхонаси (300 ишчи ўрин) янги турдаги гилдираклар етказиб бермоқда... Улар жуда кўп. Қўшма корхоналарни очишдан мақсад, янги ишчи ўринлари яратиш, таннархни арзонлаштириш, ташқарига чиқиб кетаётган валюта чиқимини камайтиришдан иборат.

— Хориждан нималар олинади ҳозир? — сўрайман Қандиёрнинг сўзини бўлиб.

— Ҳозирча ўзимизда машинанинг “юраги” двигатель чиқмайди. Яна механизмнинг бир қисми ё бир неча деталларини туташтириб турувчи мураккаб техник қурилма бўлади, уни қисқа қилиб, узел-агрегат деймиз. Ўзимизда ҳам чиқади, аммо етарлимас. Ана шу узел билан юқори сифатли чўяндан ясаладиган қисмларни хориждан келтирамиз.

Яқинда Президент Ислон Каримов мамлакатимизга амалий ташриф бу-

юрган Америка Қўшма Штатлари Давлат котиби Хиллари Клинтонни Оқсаройда қабул қилди. АҚШ Давлат котиби ташриф давомида Тошкент вилоятидаги двигател ишлаб чиқарадиган янги “General Motors Powertrain Uzbekistan” Ўзбекистон – АҚШ қўшма корхонасида ҳам бўлди. Президент Ислон Каримовнинг 2008 йил 16 декабрдаги Қарорига асосан ташкил этилган бу корхонада жорий йилнинг ноябр ойидан ялпи маҳсулот ишлаб чиқарила бошланади. Энди двигател ҳам ўзимизда тайёрланади! Двигателлардан йилига 200 мингта тайёрлаш кўзда тутилган ва улар даставвал ўз автомобилларимизнинг кори хайрига ярайди ҳамда бундан “GM”нинг хориждаги бошқа корхоналари ҳам фойдалана оладилар.

— “General Motors Powertrain Uzbekistan”даги ишлаб чиқариш жараёни малакали ўзбек ишчилари томонидан олиб борилади. Мингдан зиёд янги ишчи ўринлари ташкил этилади, — деди АҚШ Давлат котиби Хиллари Клинтон корхона ишчилари билан учрашувда. — Ўзбекистондан кўплаб буюк олим ва мутафаккирлар етишиб чиққан. Жаҳонда “алгебрининг отаси” деб тан олинган Ал-Хоразмий ҳам шу заминда туғилиб, камолга етган. Бугунги ўзбек ёшлари ҳам юксак салоҳият ва иқтидорга эга эканини алоҳида таъкидлашни истардим...

Дунёга таниқли хорижлик арбобнинг бу самимий сўзлари малакали ўзбек ишчиларимизга, ёшларимизга берилган катта ҳолис баҳодир.

— Заводнинг қуввати ошган сари ишчи кучларига эҳтиёж ортиб бораверади, — дейди Ҳасанбой Қосимов. — Шуни айтиш керакки, Асака-миздаги автомобилсозлик заводимиз ўз бағрига ўн минглаб янги ёшларни қабул қилиб, вилоятда, атроф ҳудудда ишсизлик муаммосини ҳал қилишга самарали кўмаклашмоқда, айти пайтда янги, юксак техник-муҳандислик малакасига, тафаккурига эга ўзбек ишчиларининг янги авлодини вояга етказадиган ижтимоий маънавий мактаб хизматини ҳам ўтамоқда. Асаканинг ўзи ҳам ўзгариб бормоқда. Президентимизнинг йўл-йўриқлари асосида Асакани ҳам худди Андижон каби энг гўзал, замонавий шаҳарга айлантириш чора-тадбирлари кўрилмоқда. Қурилишлар, ободончилик ишлари аллақачон бошлаб юборилган.

Қаҳрамонимизнинг бу фикрларини тинглар эканман, хаёлим бутун мамлакатимизнинг ҳозирги ўзгараётган қиёфаси ҳақидаги ўйларга ҳамнафас бўлди. Бир тасаввур қилайлик: бундай саноат гигантлари республикамизнинг яна ўнлаб вилоятларида қад кўтарди ва кўтармоқда. Улар Мустақил Ўзбекистонни улкан саноат мамлакатига айланаётганини кўрсатган ҳолда, ҳар хил турдаги, жаҳоннинг илғор технологияси билан қуролланган, ишлаб чиқараётган маҳсулотлари ҳам жаҳон андозалари билан бўйлаша оладиган саноат гигантлари эканини намойиш этмоқда. Улар Ўзбекистоннинг экспорт қувватини тобора ошириб, иқтисодий қудратига қудрат қўшмоқда. Бунинг устига, уларда замонавий тафаккурли, фидойи ўзбек ишчилари сони тагин минг-мингларга кўпаймоқда. Хуллас, корхоналар билан бирга халқимизнинг янгича савияси, янги, замонавий қиёфаси, янги синфи ҳам вояга етмоқда.

Ўзбекистоннинг рақобатларга дош бера олгучи жаҳоний даражада автомобиллар ишлаб чиқараётганидан гурурланасан киши. Автомобиль саноатида локализация (маҳаллийлаштириш)ни амалга ошириш учун Ўзбекистон иқтисодиётини шунга мослаштириш, унинг барча жабҳаларини шу қутлуг ишга жалб этиш борасида катта ишлар қилинмоқда. Жаҳон автомобилсозлиги тажрибаларини ўзлаштира бориб, мамлакатимизда машинани бошдан-оёқ ҳамма қисмларини ўзимизда тайёрлаш ва ишлаб чиқаришга эришиш асосий мақсад бўлиб қолади. Бу кунлар жуда яқин.

VII

“Нексия”ни келажак машинаси деб атайдилар.

“Ўзбекистон — келажаги буюк давлат”, — деди Президент Ислон Каримов. Бу сўзларнинг орасидаги манتيқий боғланишларни сезаман.

Президентимиз ўз сўзларида Ўзбекистонимизнинг янгича мақомда жа-

ҳон майдонига кириб бораётгани, бу мақомда ёшларнинг ҳал қилувчи ўрин тутиши тўғрисида тўлқинланиб гапирди.

Ёшларимиздан умидимиз катта.

Бугун “Мерседес-Бенс” заводини Германиянинг рамзи сифатида англайдилар.

Кўп вақт ўтмай жаҳоннинг машҳур автосалонларида, Америка Қўшма Штатларининг Детройт шаҳрида ёки Италиянинг Болонья шаҳридами, “GM O'zbekiston” очиқ ҳиссадорлик жамияти корхонаси маҳсулотлари кўрғазмага қўйилса, бунга асло ажабланмайман. “GM O'zbekiston” корхонаси Ўзбекистоннинг тимсоли бўлиб қолди.

“Бугун жаҳон биздан ўз сўзимизни айтишимизни, ўз тафаккуримизни намоеън этишимизни талаб қилмоқда, — деган эди Президент Ислон Каримов “Тафаккур” журнали бош муҳаррири саволларига берган жавобида. — Бошқа халқлар, бошқа миллатлар бизга ётсираб — беписанд қарамаслиги, балки бизни эътироф этиши, бизни эҳтиром этиши керак. Биз ана шу юксак муносабат ва ҳурматга лойиқ бўлишимиз даркор...”

Ҳа, “GM O'zbekiston” корхонаси — бугун Мустақил Ўзбекистоннинг жаҳонга айтган сўзидир!

Жаҳонга айтилган сўз!

Бу сўзнинг қадри тобора баланд бўлиб боражак!

*Муҳаммад АЛИ,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси,
Давлат мукофоти лауреати*

Катарина МОММСЕН

Гёте ва ислом

Гётенинг ислом ва унинг асосчиси Муҳаммад алайҳиссаломга муносабатининг шунчалик эътибор тортар қирралари борки, уларни алоҳида, атрофлича тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир. Гётенинг исломга ички бир кучли талпиниш билан муносабатда бўлганлиги насороликдан бошқа бирор динга нисбатан сезилмайди. 23 ёшидаёқ навқирон шоир Муҳаммад пайгамбарга атаб ажойиб қасида битди, 70 ёшида эса буюк шоир: “Қуръон пайгамбарга тўла туширилган муқаддас кечани эҳтиром ила байрам қилиб нишонлаш нияти бор” лигини жамоатчилик олдида тан олиб ёзди. Гёте умридаги бу икки нуқта орасида узоқ ҳаёт йўли мавжуд ва бу вақт давомида шоир исломга нисбатан ўз эҳтиромини турли тарзда изҳор этиб борди.

Авваламбор, бундай эҳтиромнинг далили сифатида Гётенинг шоҳ асари – “Фауст” драмаси билан бир қаторда, шоирлик даҳосининг маҳсули бўлмиш “Фарбу Шарқ девони” ни тилга олмоқ зарур. Мазкур асарнинг босилиб чиқishi хусусида муаллиф ўз қўли билан битган хабарномада қуйидаги ҳайратлангирувчи жумла бор: “Муаллиф ўзи мусулмон бўлса керак” деган шубҳаларни рад этиш ниятим йўқ”.

Исломга нисбатан бундай ижобий муносабат сабабларини излаганда, даставвал Гётенинг барча диний ҳодисаларга катта эътибор билан қараганини ёдда тутмоқ жоиз. Гётенинг нафақат шоирлик ижоди, балки кенг қамровли илмий фаолияти ва табиатшунослик тадқиқотларида ҳам диний ибтидо ва эътиқод устун эди. Ислом ҳақида сўз юритилса, таъкидлаш лозимки, Гётенинг қизиқиш ва интилишлари ҳам замонаси билан ҳамоҳанг бўлган. Маълумки, маърифатпарварлик ҳаракати, диний бағрикенглик ғояларини ўзига сингдирган ва ўз олдига насоролик динидан бошқа диний қадриятларни ҳам эркин тарғиб қилиш вазифасини кўйган. Маърифатчиларнинг назари дастлаб ислом динига қаратилди. Бунинг сабаби оддий бўлиб, ислом тўғрисида бошқа динларга қараганда кўпроқ маълумотлар бор эди. Ҳиндистон ва Узоқ Шарқда мавжуд динлар хусусида етарли тушунча ва маълумотлар йўқ ҳисобида эди.

Табиийки, Гётега азалдан маърифатпарварлик ҳаракати хос фикрлар ва қарашлар мақбул эди. Бироқ унинг исломга муносабатини ёлғиз шу билан изоҳлаб бўлмайди. Юқорида зикр этилган ва қизгин эҳтиром билан сугорилган фикрлар бундай изоҳ билан кифояланмайди. Бу фикрлардаги ўзига хос-

ҚАЛБИ УММОН ДАҲО

Буюкларнинг буюклиги аввало замон тафаккуридан илгарилаб кетганларида, миллий, ирқий, диний мансубликдан юксак турганларида намоён бўлади.

Шарқда Садий, Хайём, Ҳофиз, Румий, Навоий ана шундай даҳолардир. ғарбда эса жаҳон эътироф этган буюк олон шоири Йохан Волфганг Гёте сиймоси баланд чўққилардан бири бўлиб туради.

Сўнги уч аср мобайнида Европа халқларининг руҳий-ғоявий йўлчи юлдузига айланган улғ мутафаккир, серқирра олим, бетакрор шоир қолдирган бадиий мерос, фалсафий, диний ва илмий ғоялар кўплаб олиму фозиллар диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Айниқса кейинги йилларда Гёте ижодини таҳлил этишга интилиши кучайди.

Бу бежиз эмас. Замонамиз Шарқ ва Фарб ўртасида ҳамкорликни, эътиқоддаги бағрикенгликни долзарб масала қилиб қўйди. Қаттол мутаассиблик, жаҳолат қаршисида жаҳон халқларининг бирлашуви тарихий заруратга айланди. Ислом маърифатини англаш, исломни эзгулик дини деб билиш ва ишонишда Гёте ғарбликларга бугун ҳам ёрқин майёқ бўлиб нур сочаётир.

лик, мустақиллик ва жасорат меъёрини аниқламоқчи бўлсак, энг камида, шоирнинг замондошларига ислом қай даражада мақбул бўлгани ҳақида тасаввурга эга бўлмоғимиз шарт. Бунинг учун, Гётенинг тушунчалари тарихан қандай маънавий илдизлардан озиқлангани ва қачондан бошлаб шахсий ҳис-туйғулари ва фикрлари шакллана бошлаганини билишимиз лозим.

Фарб дунёси, умуман олганда, исломга нисбатан деярли сўнгги минг йиллик давомида, яъни 7-асрдан то 17-асргача душманлик мақомида бўлган. Бу даврда ислом ва насоролик ўртасида сон-саноксиз ҳарбий тўқнашувлар рўй берганини ва 1683 йилда турклар Вена шаҳрини қамал қилганини эслаш кифоя. Исломга муносабатлардаги ўзгариш 17-аср ниҳоясида рўй берди: 1698 йилда италян роҳиби Патер Лудовико Мараччи¹ томонидан “Қуръон”нинг лотинча таржимаси нашр этилди. 1705 йили утрехтлик шарқшунос Хадриан Реланд² — “Муҳаммад дини” номли китоби билан исломга нисбатан ўз эҳтиромини изҳор қилди. Табиийки, бунда айрим чекловлар мавжуд эди. “Қуръон”нинг Георг Салье таржимасида 1734 йилда инглиз тилида босилиб чиқиши ҳам муҳим воқеа бўлди. Орадан кўп ўтмай бу муқаддас китоб олмон, голланд ва фаранг тилларига ўғирилди. Бу таржималар Европада бир аср давомида “Ислом” билан алоқадор барча масалалар учун асосий манба бўлиб хизмат қилди. Салье маърифатпарварлик руҳига монанд иш тутди ва исломдаги афзалликларга ишора қилди ҳамда исломнинг насоролик дини билан турли мувофиқликлари мавжуд эканини ҳам таъкидлаб ўтди.

Францияда Б.Ж.Хербелот 1697 йилда нашр эттирган “Bibliotheguc orientale” — “Шарқ кутубхонаси” номли машҳур лексикографик асар ислом тўғрисида мукамал маълумот берувчи илк манбалардан бири ҳисобланади.

1720 йили граф А. Буланвилье³ Муҳаммад пайғамбарнинг ҳаётини тасвирловчи асарини эълон қилди. Бу билан фаранг олими исломга нисбатан илгари ҳукм сурган беписанд қарашларга қарама-қарши ислом таълимотини ёқлаб, ижобий фикрлар билдирди. Буланвилье асари бир қатор маърифатпарварлар ижодига кучли таъсир кўрсатди. Муаллиф вафотидан сўнг Лондонда ҳам нашр этилган ушбу асар ҳатто Вольтернинг⁴ диний қарашларига ҳам ижобий таъсир ўтказган эди. Зеро, Вольтер 1765 йилда ёзган “Ахлоқ ҳақида эссе” (“Essai sur les moeurs”) номли лавҳаларида исломни, қуръонни ва айниқса, Муҳаммад шахсини улуғлади. Вольтер Муҳаммад пайғамбарни

¹ Лудовико Мараччи — машҳур италян шарқшуноси. “Қуръон”ни лотин тилига илк бор таржима қилган (Барча иқтибослар таржимонлар томонидан ҳавола қилинмоқда).

² Хадриан Реланд — Голландиялик протестант шарқшуноси, 1705 йилда Утрехт шаҳрида “De regeione Mohammedica” китобини нашр эттирди.

³ А. Буланвилье — Француз исломшуноси, у ёзган Муҳаммад пайғамбарнинг таржимаи ҳоли бир қатор маърифатпарварларга ижобий таъсир ўтказган.

⁴ Вольтер Франсуа Мари Аруэ — 18-аср француз маърифатпарвари. Адиб ва файласуф. Муҳаммад пайғамбарга бағишланган трагедия муаллифи.

Буюк шоирнинг Шарқ шеъриятига катта ҳурмати оламга машҳурдир. Унинг “Фарбу Шарқ девони” дунё тилларига таржима қилинган. Лекин Гётенинг Ислом дини асосларини қизиқиб ўргангани, мақола ва мактубларида Қуръони карим оятларидан кўчирмалар келтиргани, ёшлик йилларида Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)га бағишлаб саҳна асари ёзишга киришгани, тугалланмаган бу асар парчалари сақланиб қолгани ҳаммага ҳам маълум эмас. Машҳур олмон олимаси, фан доктори, профессор Катарина Момсеннинг “Гёте ва Ислом” рисоласи ана шу мавзуга бағишланган қимматли манба ҳисобланади. Ушбу рисола олиманинг 1964 йилда Штутгарт ҳудудий илмий жамияти йиғилишида, сўнгра Берлин, Қоҳира, Искандарияда қилган маърузаларидир. Уни таниқли олмоншунос олим, профессор Мухторхон Умархўжаев ўз ҳамкасби Иброҳимжон Жабборов билан ҳамкорликда ўзбек тилига ўғирдилар. Бу катта маърифий аҳамиятга эга бўлган хайрли ишидир.

Маълумки, Ўзбекистон ва Олмония муносабатлари ҳар соҳада изчил ва мунтазам ривожланмоқда. Илмий, маданий алоқалар бу дўстона яқинликни мустаҳкамлагувчи омилдир. Фахрлиб айтсак бўладики, мамлакатимизда олмон адабиётини, хусусан Гётенинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш, тарғиб этиш бўйича кейинги йилларда талай ишлар амалга оширилди. Садриддин Салим Бухорий таржимасида “Фарбу Шарқ девони”, Янглиш Эгамова таржимасида Гётенинг насрий асарлари, Поша Али Усмон таржимасида “Фауст”нинг эълон қилингани, атоқли ҳуқуқшунос ва жамоат арбоби Акмал Саидовнинг бу улуғ аллома фаолиятига бағишланган қатор рисолалари фикримиз далилидир.

Сизнинг эътиборингизга мамнуният билан тақдим этаётганимиз ушбу маъруза ва таржимонлар илова қилган шарҳлар ўзбек гётешунослигига ҳисса бўлиб қўшилади.

Эркин ВОҲИДОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони,
Халқ шоири

Конфуций ва Зардушт билан бир даражада баҳолаб, “дунёнинг уч буюк қонуншуносидан бири” деб атайди. Албатта, Вольтер ижодида мазкур мақтовларга зид талқинлар мавжудлигини ҳам ёдда тутмоқ лозим.

Энди, эътиборни Германияга қаратамиз. Бунда, энг аввало, Лейбниц, Лессинг ва Ҳердерларнинг¹ номи тилга олинмоғи жоиз, чунки улар исломга инсонпарвар ва маърифатли таълимот тарзида ёндашиб, холисона баҳо беришга ҳаракат қилган зотлардир. Айниқса, Лессингнинг “Донишманд Натан” асари диний бағрикенглик намунаси сифатида катта шухрат қозонган. Зеро, Лессинг “Карданус” асарида, “Қуръон”ни мукамал қоидалар мужассамлашган асар деб баҳолади. Ҳердер эса ўзининг “Тарих фалсафасига доир гоёлар” асарида Муҳаммад пайгамбарни “Якка Худо ҳақидаги илҳомбахш таълимоти” ҳамда покизалик, садоқат ва эзгуликни тарғиб қилгани учун юксак баҳо беради. Ҳердер мусулмонлар эришган маданий даражани кўкларга кўтариб мақтайди, бу маданий юксалиш насороларнинг ўзбошимчалик ва бузуқликлари ҳамда ёввойилашиб кетган ахлоқидан юқори туришини таъкидлайди. Шароб ва текин таомларни, судхўрликни, қиморбозликни ман этиш, Ҳердер таъкидлашчи, ҳалоллик эзгу амаллардир. Мусулмонлар Яратганга, – бутун олам Ҳукмдорига мазкур амалларни адо этиш орқали хизмат қилишга интиладилар. Ҳердер “Қуръон”га ана шундай юқори баҳо берар экан, қуйидагича муҳим хулоса чиқаради: “Мабодо, Европани забт этган германлар қавмларида арабларнинг “Қуръони” каби мумтоз она тилида китоб ярата оқганларида, лотин лаҳжаси уларнинг тилидан устувор келмаган ва кўплаб герман қабилалари залолатда йўқолиб кетмаган бўлардилар”.

Кўрамызки, Гёте замонасида исломни бегараз ва эркин таълимот сифатида ўрганишга интилишлар мавжуд эди. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, айрим илғор кишиларгина бундай бегараз нуқтаи назарда собит тура олдилар, замонасининг энг пешқадам шахсларигина тор дунёқарашни рад этиб, ўз юртдошлари қалбига маърифат нурини сочиб, уларнинг ҳис-туйғуси ва фикрлаш тарзини поклашга жидду жаҳд қилдилар. Кўпчилик илм аҳли эса ислом ҳақида фикр юритганда яна узоқ вақтларгача ғаразғўйлик ва бағри торлик йўлидан қайтмадилар.

Гёте ҳақида сўз юритганда, унинг исломга муносабати аввал бошданок илғор маърифатпарварлик руҳи билан суғорилганини қайд этиш зарур. Муҳаммад ва ислом динига нисбатан Гёте кўпроқ ўз шахсияти нуқтаи назарида турди. Шунинг натижасида ислом ҳақида у билдирган фикрлар ўзигача Олмонияда мавжуд бўлган барча гайриодатий, тор фикр ва қарашлардан ўзиб кетди. Исломга нисбатан ижобий муносабатни Гёте ўзининг шахсий эътиқоди ва тафаккури асосий диний таълимотлар билан мос бўлган пайтда кашф этди. Бундай ҳолат унда чуқур диний бағрикенглик, хайрихоҳликни уйғотди. Натижада, шоир эркин ва ошкора жасорат оҳангида диний бағрикенглик билан суғорилган улуғвор асарлар яратишга муяссар бўлди.

Мен ўз тадқиқотларимда Гётега бунчалар жозиба билан таъсир этган исломий эътиқоднинг асосий нуқталари қаерда ва қайсилари асосий эканини баён қилиб бермоққа ҳаракат қилдим. Зеро, шу хусусда кўпчилик ҳозиргача аниқ тасаввурга эга эмас. Гётенинг исломга муносабатидаги ўзига хослик қуйидаги саволга жавоб топилгандагина тушунарли бўладики, “Ислом дини нимаси билан Гётенинг эътиборини шу даражада ўзига тортди, қайси жиҳати унга мафтункор бўлиб туюлди?”.

Юқорида таъкидлаганимиздек, болаликдаёқ Гётеда Шарқ оламига нисбатан жўшқин муҳаббат уйғонган эди. Имкон туғилди дегунча у Шарқ тўғрисида маълумот олишга ҳаракат қиларди.

Гётенинг ислом гоёларини чуқур ўргангани ҳақида гувоҳлик берувчи маълумотлардан биринчиси 1772 йил июнда Ҳердерга ёзган машхур мактубида

¹ Лейбниц Готтфрид Вилхелм – Германияда 17-18-асрларда ижод қилган қомусий олим, файласуф, математик ва давлат арбоби.

Ҳердер Йохан Готфрид – 18-аср олмон маърифатчи адиби, ислом динини покизалик ва хушхўрликни тарғиб қилувчи илғор эътиқод деб атайди.

Лессинг Готхолд Эфраим – 18-аср олмон маърифатпарвари, олмон мумтоз адабиёти асосчиси. “Донишманд Натан” драмасида диний бағрикенгликни тарғиб қилди.

мавжуд. Мазкур хатда Гёте ҳақиқий маҳорат ва санъатга элтувчи йўлларни зўр эҳтирос ила излаётганини маълум қилади. Бу жабҳада унга фақат Пиндар¹ раҳнамо бўла олиши мазкур мактубда тан олинган. Мактуб хотимасида куйидаги жумла битилган: “Мен Мусо ҳақида “Қуръон”да келтирилганидек сажда қилмоқчиман: “Парвардигорим, қалбимни кенг қилгин”. Бунда Гёте “Қуръон”нинг 20-сурасидан иқтибос келтирган. Бундай иқтибосдан қандай мақсад-мудлоо қилингани мазкур суранинг давоми ўқилса, тушунарлироқ бўлади. Зеро, Гёте айна ўша пайтда кўчириб олган “Қуръон” иқтибослари орасида куйидагича давоми битилган (бу ҳақда кейинроқ сўз юритамиз): “О, Парвардигорим, қалбимни кенг қилгин. Ишимни осон қилгин. Тилимдан тугунни – дудуқликни ечиб юборгин” (1-изоҳга қаралсин). Аниқ-равшан маълум бўладики, Ҳердерга йўлланган мактубда “Қуръон”дан иқтибосан келтирилган калималар айна ўша маҳоратга етишмоқ орзусини, мушкулларининг осон бўлиш илтижоларини, тилидаги тугунни ечиб юбориш тилагини ифодалайди. Бошқача айтганда, ижодий қувватларга ҳақ йўл билан эркинлик ато этишни сўрайди. Шу муносабат билан Гётенинг Пиндар билан бир вақтда “Қуръон”ни ёнма-ён тилга олиши ушбу китобга йигитлик чоғидаёқ қанчалик аҳамият берганини каби равшан кўрсатади.

Бизга ўша даврда 23 ёшли Гёте қандай қилиб “Қуръон” билан ошно бўлиб қолгани маълум. 1772 йили она шаҳри Франкфуртда “Қуръон”нинг олмонча таржимаси нашр этилган бўлиб, бу таржима шу ерлик профессор Мегерлин қаламига мансуб эди. Китоб ҳали кузги ярмаркада сотилмасдан, Гёте унинг нашриёт нусхасини олишга муяссар бўлганди. Балки ношир уни тақриз учун адибга тақдим этган бўлса ажаб эмас, чунки Гёте ўша “Франкфуртер гелертен анцайген” нашрининг ходими эди ва бу муассаса нуқул тақризлар билан шуғулланарди.

Аммо Гётенинг бу таржимадан ҳафсаласи пир бўлди. Франкфурт ойномасида чоп этилган ва Гётега тегишли экани тахмин қилинган бир тақриз аёвсиз танқиддан иборат эди. Тақриз муаллифи таржимонга зид ўлароқ “Қуръон” хусусида ўзгача ва юксакроқ тасаввурга эгадир, бундай тасаввурни эса Мегерлин таржимасидан олиш амри маҳолдир, деб ёзади. Шу тақризда Сальенинг “Қуръон”ни инглизчага таржимаси тилга олинади. Бу таржима ўз йўналишига кўра шоирга маъқулроқ тушган бўлса керак, аммо у ҳам Гётега анча эскирган бўлиб туюлгани аниқ. Ўша вақтдаги мавжуд таржималарнинг бирортаси Гётенинг талабларига тўлароқ жавоб бера олмади. Шоир “Қуръон”нинг лисоний жозибасига бутунлай мафтун бўлган эди. Ҳатто умрининг кексайган палласида ҳам бундай лисоний жозибани “Ғарбу Шарқ девони”га ёзган шарҳлар ва изоҳларида шундай баҳолайди: “Қуръон”нинг услубияти қатъий, буюк, жозибдор, айрим жойларда эса самовийдир”. Гётенинг фикр баён этиш услуби билан таниш бўлганлар биладиларки, “самовий” ибораси билан шоир асарларнинг лисоний ёдгорлик сифатларига оид энг юксак фазилатларини ифодалар эди. Навқирон Гёте ўша кезларда “Қуръон”ни жиддий ўрганганлигини исботловчи ва шоир ўз қўли билан таълиф этган бир қанча араб тили ва ёзувига дахлдор саҳифалар бизнинг ихтиёримиздадир. Бу саҳифаларда Мегерлин таржимаси ҳамда Мараччининг лотинча таржимасидан кўчирилган парчалар келтирилган. Парчалар ўн сурадан кўчириб олинган. Булардан биз Гётенинг ўз тафаккур тарзига мувофиқ ислом таълимотига хос айрим жиҳатларни пухта ўрганганини билиб олишимиз мумкин. Авваламбор қайд этмоқ лозим: Гётенинг қатъий ишончи шундаки, Худо табиатда ўзини намоён этади. Шубҳасиз, ана шу ишонч-эътиқод асосида Гёте куйидаги “Қуръон” оятларини ёзиб олган: “Кўёшнинг чиқиши ва ботиши Худоникидир, қаерга назар ташласангиз, Худонинг юзи шундадир”. Бунинг белгиларини Унинг ўзи етарлича айтиб қўйган: “осмонлар ва ернинг яратилишида, кун билан туннинг алмашинувида в.ҳ.к. Буларнинг барчасида Унинг биру борлиги ва саховатининг белгилари мавжуд халойиқ учунки, булар диққат бериб қараб билмоқлари зарур” (2-сура). (2-изоҳга қаралсин).

¹ П и н д а р (лотинча Pindarus) – милoddан аввалги 522-466 йилларда яшаб, ижод қилган машҳур грек лирик шоири.

Сўнги калималарда Худонинг биру борлиги тўғрисидаги таълимот акс этган бўлиб, бу, авваламбор, Гётенинг ёзувларида ифода топган эди, деб таҳмин қилишга баҳона бўлмайди, чунки айни мазкур ваҳдоният таълимотининг қатъият билан тарғиб этилишини шоир Муҳаммад пайгамбарнинг алоҳида хизмати деб баҳолайди. Бу ҳақда кези келганда яна сўз юритиш зарур бўлади.

“Қуръон”дан Гёте кўчириб олган бошқа оят-калималар алоҳида бир мавзуга дахлдор, яъни бу мавзу ёш Гётени кўп машғул этган Худонинг одамзотга фақат бир хабарчи, воситачилигида эмас, балки кўплаб воситачи-элчилар орқали мурожаат этганлиги ва бундай мурожаатни давом эттираётгани ҳақидаги мавзудир (3-сура). “Шундай қилиб, Муҳаммад сизлар орангизда бор-йўғи элчиларимдан биридир. Мабодо, у вафот этса, сизлар у бошлаган йўлдан қайтасизларми?” (3-изоҳга қаралсин).

“Худо сир ҳисобланган нарсани барчангизга маълум қилишга майл кўрсатмайди, балки кишилар Худога ва унинг элчиларига ишонишлари учун ўзи хоҳлаган элчиларидан баъзиларини тайинлайди”.

Маълум бўладики, навқирон Гёте Лафатер¹ билан бир масалада кўп баҳслашган кўринади, яъни ёлғиз Исо Худонинг хабарчиси деб ҳисобланиши мумкинми ёки бу рутбага бошқалар ҳам муносиб кўрилмоғи мумкин деб ҳисоблаш лозимми? Бу масала кўплаб мунозарали нуқталардан бирига айланган ва ниҳоят Лафатер билан алоқани узишга олиб келган. Зеро, Гёте цюрихлик башоратчининг қатъий насоролик дунёқарашини қабул қила олмасди. Мабодо, Лафатернинг кундалик дафтаридаги қайдлар синчиклаб ўрганилса маълум бўладики, “Қуръон” ҳам Гёте ва Лафатер ўртасида ўша кезлардаёқ мунозара мавзуси бўлган эди. Юқоридаги фикримизнинг тасодифий эмаслиги шундандир. Муҳаммад пайгамбарга ишора қилиш билан Гёте Лафатерга тарих насоролик дунёсидан ташқарида ҳам улкан дин тарғиботчиларини тан олади, деб тушунтирмоқчи бўлган.

Гётенинг “Қуръон”дан ёзиб олган парчалари, шоирнинг Муҳаммаднинг фаолият тарзига ҳамда унинг маълум бир халқ орасида тугган мавқеига тааллуқли алоҳида қизиқишларини очиб беради. Мана, Гёте “Қуръон”дан келтирган парча (29-сурадан): “Белгилар Худо ихтиёридадир, мен эса фақатгина хабар етказувчиман” (4-изоҳга қаралсин). Ва 13-сурадан: “Унинг парвардигори унга воситачилигидан белги қилиб каромат кўрсатиш қобилиятини ҳам берганми? Аммо сен бор-йўғи тарғиботчи экансан ва ҳар бир халққа унга таълим берувчи муаллим тайин қилинганми? — деб айрим динсизлар сендан сўрашда давом этадилар” (5-изоҳга қаралсин).

Мазкур “Қуръон” парчасига Гёте бутун умри давомида алоҳида меҳр билан қарагани исботланган. Буни шоир ҳатто 1819 йилда ёш олимлардан бирига йўллаган мактубида ҳам иқтибосан келтирган: “Айни ҳақиқатдирки, Худо “Қуръон”да айтгани: “Биз ҳеч бир халққа унинг тилида сўзлай олмай-диган пайгамбар жўнатмаймиз”.

Яна 1827 йили Карлилияга ёзган мактубида мазкур иқтибос келтирилади: “Қуръон”да айтилган: “Худо ҳар бир халққа унинг тилида сўзловчи пайгамбарни берди”. Айни шу сўзларни Гёте 1828 йилда ёзган бир мақоласида ҳам такорлаган эди.

Гётенинг “Қуръон”дан ёзиб олган келтирган энг сўнггиси мушрикларнинг Муҳаммаддан пайгамбарлик нишонаси кўрсатишини талаб қилганликлари хусусидадир. Бу парча ҳам Гётени узоқ вақт мобайнида қаттиқ таъсирлантирган. “ўарбу Шарқ девони” яратилгандан анча кейинги даврларда бу парчага қўшимча тарзда ёзилган қуйидаги сатрлар ўшанга ишора қилади:

*“Мўъжиза намойиш қилолмам, бироқ,
Борлиғим ўзи зўр мўъжиза-ку!” — деб,
Халойиққа пайгамбар берди жавоб.¹*

1772 йили “Қуръон” устида ўтказилган машғулотлар фавқулудда жиддий самаралар келтирди. Булар Гётени алоҳида бир фожеа асар яратишга илҳом-

¹ Л а ф а т е р — Гётенинг замондоши, ўзини пайгамбарона тутган шахслардан.

лантирди ва шоир унга “Муҳаммад” деб ном ҳам танлаб қўйган эди. Гарчанд бу режалаштирилган асар яратилмай қолган эса-да, унга тегишли асос деб битилган парчалар бугун бизгача етиб келган. Ана шу бир неча парчаларга асосланиб айтиши мумкинки, бу парчалар Олмония тарихида ислом асосчисига нисбатан шоирлар ёзган қасиданинг энг яхшисидир. Биз амалга оширган тадқиқотларимиз жараёнида мазкур фожеа асарнинг парчалари жуда катта аҳамият касб этадики, бу парчаларда шахсан Гётени исломда бу қадар қизиқтирган муҳим нарса амалда очиқ-ойдин намоён бўлади. Бунда икки жиҳат аниқ кўзга ташланади. Биринчидан, Муҳаммаднинг шахси бўлса, иккинчидан, у берган таълимот Гётеда ёшлигиданоқ хайрихоҳлик уйғотган эди.

Бизгача сақланиб қолган парчалар орасида энг машҳури ва алоҳида диққатга молиги “Муҳаммад қўшиғи” дир (дастлаб Али ва Фотима дуэти шаклида ёзилган): бу қўшиқ шоирнинг Муҳаммад образига қизгин муносабатини ифодалайди. Гёте бу шеърни имкон қадар Муҳаммад ҳақида қўлга киритиб бўлган барча адабиётни ўқиб ўргангач, 1773 йилнинг баҳорида ёзган эди. Бу мадҳия-қўшиқда Гёте башариятнинг руҳий йўлбошчиси ва дин-диёнат асосчисининг моҳиятини буюк оқим суратида акс эттирган эди. Бундай ташбиҳ шоирга ўз қаҳрамонини кичик ирмоқлардан бошланиб, улкан дарёлар билан қўшилиб буюклашгач, уммонлар каби улкан ва қудратли зот, рамзий маънода ифода топган Худога томон интилаётган шахс тимсолида тасвирлашга хизмат қилади. Шу билан бирга сурат шундай тасаввурга асосланади: диний йўлбошчи — даҳо гўё улкан баҳр ўзига кичик булоқларни ва жилгаларни йўлдош қилиб, денгиз сари бошлагани каби ўзи билан бошқа инсонларни биродари каби бирга олиб кетади. Айнан ушбу мотив алоҳида ургу билан таъкидлангани аниқ. Мен буюк уммон ҳақида айтилган машҳур ушбу сатрларни ёдимда сақлайман:

*Мана у намоён бўлмоқда текислик узра
Кумушдек товланиб кўз ўнгимизда.
Текисликда дарёлар унга жўровоз
Тоғлар орасида ирмоқлар, сойлар.
“Биродар!” деб чиқмоқда пешвоз
Биродарларинг сен бирга ола кет,
Ва табаррук падаринг ҳузурига ет!
Абадий уммон бағрига сен бор!
Сени, биродарларингни бағри кенг Уммон
Қулочларин очиб кутар интизор.*

Бироз кейинроқ эса шоир юқоридаги суратни бироз ўзгартириб қуйидаги сатрларда ифодалади:

*Текисликдан олгин биродарингни,
Тоғлар орасидан ҳам танла уларни.
Эгам ҳузурига бошла буларни.*

Гёте битган Муҳаммад мадҳияси шундай ниҳояланади:

*Шундай қилиб, у элтаркан биродарларин
Ўз бойлигин, фарзандларин-дилбандларини,
Яратганнинг ҳузурини, бузрукворига,
Қалбдан қувонч фавворадек сочилиб борар...*

Айни шу сатрларда Гёте бутун мадҳия давомида ўзига ҳам ишора қила бораётгани кўриниб турибди. Узининг шоирлик мақоми унга барча инсонларни ўз биродари деб қараш вазифасини юклаганини Гёте шу тарзда талқин қилади, шоир уларни юксакроқ ҳаёт тарзларига етаклаб бормоғи лозим. Диний жиҳатдан қараганда, Гётенинг бутун ижоди шахсан унинг ўзига ҳам

¹ Таржималар муаллифга тегишли.

шундай вазифани ўташга даъват этгандек туюлар эди. Дарвоқе, Гёте ҳақиқатан ҳам кўп кишилар учун маънавий йўлбошчи бўлиб қолган эди.

Шундай маънода сақланиб қолган фожеа парчаларидан бўй кўрсатувчи Муҳаммад шамойили навқирон Гёте чизгиларига эгадир. Ўша даврларда ёш шоир бир қанча драматик асарлар сирасини яратиш режалари билан юрарди, бу асарлардан ҳар бирида у буюк тарихий образларни ёки афсонаю-ривоятларни асарнинг марказига қўймоқчи бўлган эди. Буларнинг бариси шоирга ёшлигида ўзига хос ходиса деб ҳис этган нарсаларнинг тимсоллаштириб беришга имкон яратиши мумкиндек бўлиб туюлар, чунки ёш Гёте ўзида буюк ва қудратли ижодий қувват бор деб билар ва бунинг устига бундай вазифани Худо тақдиран унга ато этгандек кўринар эди.

Мен айтганимдек, Гёте “Муҳаммад” фожеасидан кўчириб ёзган парчаларидаёқ исломнинг асосий таълимотларидан бирига махсус қизиқиш билан қарагани кўриниб турарди. Бу билан гап яна Худонинг ваҳдонияти хусусида айланади. Қатъий урғу билан ушбу таълимот, “Муҳаммад” драмасининг бошланишида юлдузли осмон остида ёлғиз ўзи куйлаган қуйидаги мадҳияда таъкидлаб ўтилади:

*Ушбу руҳим туйғуларин қилолмайман ошкор,
Борингизни эса бирдек ҳис қилмоғим амри маҳол.
Ким, айтинг-чи, ким илтижога берар эътибор?
Ва илтижоли кўзларга бемалол ташлар назар?*

*Қара, менга дўстона ташлар назар у, юлдузлар осмони,
Менга тангри бўлгин, менинг Худойим. Раҳмдил ташлар назар.
Шундай қол! Қолавер, кўзинг мендан узмагин!!
Қандай дейсанми? Севармидим уники, қолаверса яширин?*

*Тангри ёрлақасин сени эй ой, юлдузлар йўлбошчиси.
Менинг тангрим бўл сен, эй Худойим, йўлларим ёритувчи,
Мени қўйма ёлғиз бу зулматлар қўйнида
Ёлғиз қўйма адашган халқ ичра бир саргардон қўйида.*

*Эй қуёш, куйганлар ичра порлайди сенинг қалбинг
Менинг қалбим бўл эй, менинг Худойим!
Бошла мени Ҳидоят йўлидан, сен кўргувчироқсен.
Ёки сен ҳам нуринг настрок сочасанми?
Унда зулмат ичра қолмоғим аён.*

*Эй ошиқ қалб, юксалгин Яратган томон!
Менинг тангрим бўл сен эй, Худойим.
Сенсан ўша нозил этган юлдузлар, ойу қуёш
Осмону, замин ва мен нечун сенга эзмайин бош?!*

Гётенинг исломий тасаввурлар билан алоқадор бўлган табиатга нисбатан эъзоз-эҳтироми яна ва яна намоён бўлади. Муҳими шундаки, шоир қаҳрамонларини ўз нигоҳини табиат ҳодисаларининг турли-туманликлари оша, гарчи бу ҳодисаларнинг ўзи илоҳий бўлиб кўринса ҳам, уларни яратган Ёлғиз тангрига қаратишга интилаётган ҳолда тасвирлайди. “Шеърят ва ҳақиқат”-да Гёте ўзи мазкур мадҳияни таҳлил қилиш баробарида “Муҳаммад” драмасы учун битилган парчаларни шундай шарҳлайди: “Асар Муҳаммад ёлғиз ўзи тунги осмон остида хиргойи қиладиган бир мадҳия ила бошланарди. Аввалига у беҳисоб юлдузларга кўплаб маъбудлар сифатида таъзим қилади, кейин самода Юпитер кўтарилади ва энди унга юлдузлар подшоси каби юксак ҳурмат кўрсатилади. Кўп ўтмай, Ой чиқиб келади ва ибодат қилувчи кўзи ва қалбини асир қилади, шу заҳотиёқ ибодат қилувчи аста кўтарилиб келаётган Куёш томонидан илҳомбахш ва мафтункор даъватга рўбарў бўлади, бунинг баҳоси бутунлай янги-ўзгача. Аммо бундай бирин-сирин ўзгаришлар қанчалик кўзни зийнатлантирса ҳам, барибир руҳий хотиржамлик келтирмайди, ибодат қилувчи ички туйғуси ила сезиб турибдики, яна бир ўзгариш рўй

бермоғи ва буниси барча олдингилардан сарбаланд турмоғи шарт: унинг нигоҳи Худога томон, Ёлғиз ўзига, Абадий барҳаёт, яъни барча чеки-адоғи йўқ гаройиб ҳодисаларнинг Яратувчисига томон қаратилмоғи лозим. Бу мадҳияни мен чуқур муҳаббат билан ёзган эдим, у йўқолиб қолди, бирор кантата баҳонаси билан қайта яратилса ҳам ажаб эмас ва шундай бўлса бирор муסיқачига ифодасининг ранг-баранглиги билан манзур бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Ушанда ният қилинганидек, кўз олдига карвонбоши ва унинг оиласи, бутун қабиласи келтирилганда овозлар алмашинуви ва жўровоз хорнинг салобати таъминланган бўлармиди?”

Асл арабий – бадавий муҳитига ишора қилувчи “карвон” сўзи иштирок этган сўнги жумла Гётенинг қай даражада шиддат ва гайрат билан ислом оламига шўнғиб кетганини кўрсатиб турибди. Гарчи асар парчалари қўлёзма ҳолида муаллиф томонидан бой берилганига узоқ вақт ўтган бўлса ҳам бунчалик шиддат билан ва аниқ хотирлаш ҳақиқатан ҳайратланарлидир. (Асар қўлёзмаси шоир ўлимидан сўнг топилган). Бу орада қирқ йилдан кўпроқ вақт ўтгач, шоир шундай деб ёзган эди: “Мен ҳали ҳам асарнинг айрим жойлари, мақсад-режаларини эслаб тураман, бироқ уларни рўёбга чиқариш мендан жуда узоқ вақт банд бўлишини талаб этади”.

Аммо ваҳдоният ҳақидаги таълимотга шоир ҳамиша зўр эътибор бериб келган ва биз шоирнинг исломга муносабати хусусида сўз юритар эканмиз, бунда биз ана шу ягоналик таълимотини асос деб билмоғимиз зарурдир, шу таълимот асосида унинг исломга хайрихоҳлиги қад ростлаган. “Шеърят ва ҳақиқат” асаридаги муҳим жиҳат шундаки, Гёте юлдузлар ва сайёраларга аталган мазкур мадҳияни “Қуръон”нинг бир сурасига тақлидан яратди, бу эса айни шоир исломнинг муқаддас китоби билан бир умр яқин алоқада бўлишини кўрсатади. “Қуръон”нинг 6-сураси Гётенинг мазкур мадҳиясига ибрат-андоза бўлиб хизмат қилган ва у ёзиб олган парчалар орасидан ўрин олган, уларни шоир 1772 йилдаёқ тайёрлаб қўйган эди. Гёте бу парчани лотинча таржима асосида қуйидагича ўгирган: “Иброҳим отаси Озарга қараб сўзлади: “Бутларга Худо деб эҳтиром кўрсатяпсанми? Мен сени ва сенинг қавминг ошқора залолатда эканини биламан”. Шунда биз Иброҳимга осмонлар ва ер дунёсини кўрсатдикки, ҳақиқий ишонувчилардан бўлиб қолар деб ва бунини ўзи учун бир тасдиқловчи ҳужжат қилиб олсин деб. Ва тун уни атрофдан ўраб олган пайтда у юлдузларни кўрди ва деди: “Бу менинг парвардигорим”. Улар сўниб кетгач, у деди: “Сўниб кетаётганларни севмайман”. Чиқиб келаётган ойни кўргач деди: “Мана бу менинг парвардигорим”. Шундан сўнг унинг ҳам ботиб кетганини кўргач деди: “Агар парвардигорим мени ҳидоят сари бошламаса, мен ҳам адашган ушбу қавмдан бўлиб қоламан”. Қуёшнинг чиқиб келишини кўргач эса деди: “Мана бу менинг парвардигоримдир. У барчасидан каттароқ”. Аммо, у ҳам ботиб кетгач деди: “Эй қавмим, энди мен сенинг ширкингдан покландим. Мен юзимни ер ва осмонларни яратган Зотга қаратдим” (6-изоҳга қаралсин).

Тадқиқотларда қайд этиладики, Гёте ўзининг мазкур мадҳиясини яратишда бирваракайига Мегерлин ҳамда Мараччи таржималарига таянган. Уларнинг бирида “юлдузлар олами” ва пантеистик фикрлаш бор бўлса, бошқасида “ёлғиз чарақлаган юлдуз” тилга олинади. Шу туфайли Муҳаммадга бағишланган мадҳия кўп босқичдан иборат ва чўзиқроқ шакл олган. Шунини қайд этиш жоизки, ўша пайтларда Гёте исломнинг муқаддас китобидан зўр бериб ўзи муносиб кўрган руҳониятни излаган: бундай руҳоният ўшандаёқ ва ундан кейинроқ давргача пантеистик¹ ва политеистик² тасаввурларни қўшиб юборар эди ва бу руҳоният Худонинг яқкаю ягоналигини энг олий тамойил сифатида алоҳида таъкидлар эди.

“Муҳаммад” трагедияси учун мўлжаллаб ёзилган парчаларда битилган қисқача диалогик сахна ҳам ваҳдоният мавзусини яна бир қарра марказий масала қилиб қўяди-ю, аммо ўзига хос тарзда бунини табиатга “сажда” қилиш билан “туташтириб” юборади. Бу диалогда Муҳаммад дейди: “Худо унга (яъни, Муҳаммадга – таъкид таржимонларники) ҳар бир сокин булоқда ва гуллаётган ҳар бир дарахт остида илиқ муҳаббати ила рўбарў келади”. Ва шу билан бир вақтда Худонинг элчиси ўз қавми гирифтор бўлган залолатга қарши

курашни бартараф этишга ҳаракат қилади ва бу залолат оқибатида кўплаб маъбудлар худди кичик князлар каби эҳтиромга сазовор этиладилар. “Сенинг Худоингда мусоҳиблар йўқми?” деган саволга Муҳаммад шундай жавоб қайтаради: “Мусоҳиблари бўлса, унинг Худо бўлишига имкони қолармиди?”

Қатъий таъкидлаймиз: бир томондан пайгамбарнинг яхлит қиёфаси ва иккинчи томондан исломнинг ваҳдоният таълимоти Гётенинг исломга қизиқишини туғдирган эди ва бу қизиқиш ёшлигидаёқ унинг Муҳаммад ҳақида трагедия яратиш режаси асносида пайдо бўлган эди. Муҳаммад қиёфаси хусусида гап кетса, Гёте бу қиёфадаги айрим сифатларга маҳлиё бўлар ва мазкур сифатлар Гётега ўз-ўзидан шубҳали ҳам бўлиб туюларди. “Шеърийат ва ҳақиқат” асарининг йигитлик палласига боғлиқ бобида юқоридаги масала хусусида батафсил маълумот берилган. Унга мувофиқ сўз юритилса, аввалига бу асарда Муҳаммад ҳам жанговар лашкарбоши сифатида тасвирланмоғи лозим эди. Бундай лашкарбошиларнинг ҳар бири ўзларининг ҳарбий юришларида яхши мақсадга эришмоқ йўлида турли ёмон воситалардан фойдаланарди. Трагедия воқеалари оқидамида заминий вазиятлар кўпайиб, самовий-илоҳий ҳолатлар ортга сурилиб, кейингилари олдингиларнинг соясида қолиб кетади. Трагедия хотимасида режага мувофиқ пайгамбарни яна такроран нурафшон ҳолатда тақдим этиш лозим эди. Бу саҳнада Муҳаммад, Гётенинг маълум қилишича, ҳайратлангирарли даражада ўз таълимотининг покизалиги ҳақида қайгурувчи қиёфада ва ўз салтанатини мустаҳкамлаш ташвиши ила ёруғ дунё билан видолашаётган ҳолда тасвирланмоғи лозим эди.

Унинг тан олишига кўра, бундай ёндашиши туфайли адиб мазкур трагедиянинг режалаштиришга рағбатланган ва бу фожеа асарда умуман “қандай қилиб Даҳо ўзининг табиати ва руҳияти воситасида инсонлар устидан голиб чиқишини” тасвирлаб бермоқчи бўлган эди. “Инсонлар устидан Даҳонинг голиб келиши учун зарур бўлган барча нарсалар” бу – сўзлар инсонларга жиддий таъсир ўтказувчи диний йўлбошчининг ва уларни руҳан тарбияловчи шахснинг борлиги Гётени Муҳаммаднинг шамойили билан нақадар чамбарчас боғлиқ эканини яна бир бор ифодаб турибди. “Шеърийат ва ҳақиқат” асарида “Муҳаммад” трагедияси режалаштирилгани ҳақидаги мазкур маълумотнинг берилгани хусусида заррача шубҳа қилишга арзигудек сабаб йўқ. Ҳатто гўё 1774 йилгача ҳам, яъни “Муҳаммад” трагедияси учун тайёрлаб кўйилган парчалар ёзиб тугатилгандан бир йил кейингина Гёте Лафатер билан танишган деб қилинган иддаолар ҳам ўринсиз эътироздан иборат. Чунки Гёте 1773 йилдаёқ мазкур цюрихлик даҳо (яъни Лафатер – изоҳ таржимонларники) билан ўзининг “Гётц фон Берлихинген” асари баҳонасида қизғин мактуб алоқаси ўрнатиб улгурган эди. Гётенинг 1772 йилдан бошлаб Йоханн Георг Шлоссер ва Лойхзенринг каби воситачилар кўмаги билан Лафатер ҳақида етарли ахборотга эга бўлиб келгани ҳам ҳеч қандай шубҳага ўрин қолдирмайди.

Айни мазкур маълумотлар адибни Лафатер билан алоқада бўлишига ундаган бўлиб чиқиши табиий. Шу тарзда ҳақиқатан ҳам Лафатер шахсига қизиқиш Гётенинг Муҳаммад хусусидаги материаллар сари етаклаганлиги ойдинлашади. Шундай қилиб, “Шеърийат ва ҳақиқат” асарида келтирилган маълумот асосий нуқталарда шубҳа туғдирмайди дейиш мумкин. Айни шу муносабат билан Гёте Эккерман қилган билан суҳбатларининг бирида шундай деган эди: “Бунда инсон ҳаётининг баъзи тимсоллари яширин жой топган деб ўйлайман (1831 йил 30 март)”. Ушбу фикрни, албатта, инobatга олмоқ зарур, чунки бу сўзлар Муҳаммад Гёте учун мудом кучли рамзий аҳамиятга эга бўлиб келганига ишора қилади. Шуниси аёнки, навқирон адиб режалаштирган асар қандай ҳолда ёзиб битказилса ҳам Вольтернинг “Муҳаммад” трагедиясидан бутунлай ва, албатта, ижобий маънода фарқ қилган бўлар эди. Шоирнинг маълум вақт ўтгач, Вольтер асарини таржима қилгани ва Ваймарда саҳналаштирилгани эса, унинг қарашларида бирор-бир силжиш рўй

¹ П а н т е и с т и к – якка худодикка таянган, борлиқ оламни Худонинг зарраси деб қаровчи фалсафий таълимот.

² П о л и т е и с т и к – кўп худодик.

берганини англатмаслиги керак, буни алоҳида таъкидламоқ зарур. Зеро, ўша таржимага қўл уриш адибга улкан ички зиддиятларни енгиб ўтиши эвазига содир бўлган эдики, Гёте Муҳаммад пайгамбарнинг шамойилини Вольтер томонидан ўзбошимча бузиб таъсирланишига асло бефарқ қарамаган эди. Таржима эса буюк Ҳерцог Карл Августнинг¹ махсус хоҳиши туфайли дунёга келган бўлиб, Гёте бу хоҳишни рад эта олмас эди.

Мен яна бошқа бир жиҳатга эътибор қаратмоқчиман. Бу Гётенинг ўзига хос дунёқараш ва ислом орасидаги жуда яқин алоқадорликка боғлиқ. Тақдири азал таълимотига Гётенинг кучли эътиқоди мавжудлиги маълум. Шу туфайли адиб ислом динининг асосий руқнларидан бири, яъни асл ислом дини моҳиятини англатувчи “Худонинг хоҳиш-иродасига бўйсуниб” тўғрисидаги таълимотга фикрдош эди. Ҳар бир мусулмон ўз тақдирини Худо томонидан олдиндан белгилаб қўйилганига ишонади ва буни имон талабларидан бири деб эътироф этади. Бу талабга кўра мусулмон Худо иродасига қарши чиқмаслиги зарурдир. Шунга ўхшаш детерминистик эътиқодга Гёте Спинозанинг² фалсафаси таъсирида бир вақтлар ошно бўлган эди. Ўша вақтларда адиб айнан мазкур “Муҳаммад” трагедияси учун аталган парчаларни ижод этиш билан ҳам машғул бўлганлиги бизга маълум. Тақдири азал таълимотини тан олиш ҳоллари Гёте асарида тез-тез учраб туради. Айниқса, унинг шеърлятида. Мен “Эгмонт”, “Табиат қизи”, “Шеърлят ва ҳақиқат” ёки “Ғарбу Шарқ девони” кабиларни эслатиш билан чекланаман. Гётега хос хусусиятлардан яна бири шунда эдики, у тақдирнинг унга берган оғир зарбаларидан мазкур таълимотга суяниб қаддини ростлаб олар эди. Масалан, Ҳерцог Карл Август тўсатдан вафот этганда, ҳамсуҳбати Эккерманнга³ чуқур хўрсиниб туриб ва барча таъзияларни рад этган ҳолда деган эди: “Нимани мақбул этиш Худога хосдир, биз бандаларга эса у бошимизга солган нарсани тортишдан бошқа чора йўқдир”. Умуман олганда, Гёте “Махсус тақдир белгиси”га, айниқса, ўлим ҳодисалари орқали ишонар эди. Канцлер Фон Мюллерга 1827 йил 18 августинда деган сўзи: “Биз Худо белгилаб берганча умр кўраимиз”. Албрехт Дюрернинг ҳикматли сўзларидан бирига таяниб, адиб тақдирга тан бериш эътиқодига нисбатан қуйидагиларни ёзиб қолдирган эди: “Тақдири азал нимадир?” Жавоб: “Худо қудратлироқдир ва биздан кўра донороқдир”. Шу боисдан, биз билан у ўз ихтиёрига мувофиқ иш кўраверади (“Максимлар ва қайдлар”). “Италияга саёҳат” туркумидаги хатларининг биридан олинган ушбу жумла мазкур маънода янада таъсирироқ туюлади: “Ҳеч ким тақдирини қайта иншо қилолмайди ва тақдирдан айро йўл тута олмайди” (Рим, 1787 йил, 11 август).

Гёте, айниқса, ҳаётининг кейинги даврларида исломга иқтибосан тақдирга тан бериш хусусида кўп ва ҳўб сўзлаганини кузатиш мумкин. Бунга бир неча мисол келтирамиз.

1792 йил Францияга юрт ҳукмдори хоҳишига биноан ҳарбий юришда иштирок этган Гёте дам-бадам хавф-хатарга дуч келаверди. “Франция юриши” асарида адиб юқоридаги каби вазиятлардаги кайфияти ҳақида ёзган эди: “Хавф-хатар кучайди дегунча менда сўзсиз тақдирга тан бериш ҳисси пайдо бўлар эди ва кишилар ўта хавфли фаолиятда бўлган паллада мазкур ишонч-эътиқод билан тобланиб ва қўшимча қувватланиб қолгандек ҳис қилардилар. Муҳаммад дини бунга энг яхши далилларни беради”.

1820 йили Гётенинг келини оғир бетоб бўлиб қолганда, шоир ўз дўстларидан бирига ёзган мактубида мазкур нуқтаи назарда туриб ёзган эди: “Исломдан нажот излашдан бошқа бирон нарса дейишга мен ожизман”. Шунга монанд фикрни Гёте 1831 йили вабо қутурган бир паллада изҳор этганди. Маслаҳат сўраб мурожаат этган яқин бир аёлга шундай жавоб берган эди: “Бунда ҳеч ким бошқа бировга маслаҳат бера олмайди. Ҳар ким нима қилмоқ

¹ Ҳерцог Карл Август – Саксония ва Ваймар буюк князи, маданият, адабиёт, савдо-саноат тараққиётининг ташаббускори ва ҳомийси.

² Спиноза Барух (Бенедикт) – 17-аср нидерланд файласуфи. Диний ҳур фикрликни тарғиб қилгани учун таъқиб қилинган. Европа маърифатчиларини ғоявий озиклантирган таълимот асосчиси.

³ Эккерманн Йохан Петер – И.В.Гёте ҳаётининг сўнгги ўн йилида узлуксиз ҳамсуҳбат бўлган ва унинг таржимаи ҳолини батафсил яратган адабиётшунос ва танқидчи.

лозимлигини ўзи ҳал этмоғи зарур. Қандай шаклда журъат этмайлик, биз ҳаммамиз исломда ҳаёт кечирамиз”.

Вафотидан тўрт ҳафта аввал 82 ёшли адиб вабо яна ҳам одамларни эсанкиратиб қўйган бир паллада ёзган эди: “Бизнинг шаҳар ва қишлоқларимизда одамлар ҳар балога рози бўлиб қолдилар ҳамаси, чунки вабо офатини барта-раф этишнинг иложи йўқ ҳисобида. Барча эҳтиёт чораларни бекор деб англа-дилар. Мудҳиш ваҳимадан халос бўлмоқ учун одамлар ўзларини ислом бағрига отмоқдалар ва ундан шифобахш енгиллик топишга умидвор бўлмоқдалар, Худонинг инсон англаб етолмайдиган мўъжизаларига ишонмоқдалар”.

Бу ерда биз Гётенинг ислом динининг асосий таълимотига ихтиёран амал қилиб яшаганлигини билиб оламиз. Бунда, албатта, Гёте ўз дўст-ёрларини очиқ-ошкора бу таълимотга ундаганлигининг гувоҳи бўламиз. Шунингдек, у калвинизм мазҳабида ҳам илоҳий тақдирга урғу берилганини юқори баҳолар эди. Канцлер Фон Мюллер билан 1819 йилда бўлган суҳбатда Гёте ислом ва ислоҳ этилган бу дин (яъни, насоролик — изоҳ таржимонларники) орасида айни тақдири илоҳий масаласида ўхшашлик мавжудлиги ҳақида қўйидаги фикрни баён этган эди: “Ишонч ва садоқат ҳар бир маъқул кўрилган дин-нинг асосидир, борлиқни тартибга солиб турувчи ва бизлар тушуниб ета олмайдиган илоҳий ирода борки, бизлар уни ақлимиз бовар этмагани учун ҳам тушуна олмаймиз. Ислому ва ислоҳ этилган дин бир-бирига айни шу нуқтада жуда ўхшашдир”.

Эккерманнинг суҳбатлар тўпламида биз исломнинг энг самарали ва мукамал мақтовларини учратамиз. Бу ерда Гёте яна бир қарра тақдири илоҳий таълимотига урғу беради ва айни ўзи учун энг муҳими ҳисоблайди. Шундан кейин у (ажабланарси ҳам шундаки) муслималарга диалектикадан сабоқ беришга киришиб кетади, чунки Гёте бунда ҳам исломнинг афзаллигини етарли даражада юқори баҳолашни хоҳлайди. Гёте бундай дейди: “Сизлар буларнинг барчаси ўзаро боғлиқлигини тушунмоғингиз учун мен каби 50 йил мобайнида динлар тарихини ўрганган бўлишингиз шарт. Шуниси ниҳоятда эътиборлики, Муҳаммад динидагилар ўз тарбия жараёнида қайси сабоқларни беришдан бошлашни биладилар. Диннинг пойдевори сифатида улар ўз ёш авлодига, авваламбор, шундай эътиқодни сингдирадиларки, унга кўра ҳар бир инсонга барча воқеа-ҳодисаларни бошқариб турувчи Тангри белгилаб қўйганлардан бошқа ҳеч нарса учрамайди, шу тарзда ёшлар бутун умри давомида хотиржам ва зарур нарсаларнинг ҳаммаси билан таъминланган бўладилар ва бошқа бирор нарсага эҳтиёж сезмайдилар ҳам”. Гёте давом этиб ёзади: “Ушбу тақдири илоҳий таълимотини тафтиш этиш ва ёки унинг нимаси тўғрию нимаси фойдали ва нимаси зарарли эканини текшириб кўриш истаги менда йўқ; асос эътибори билан бу эътиқод рукнининг нимасидир бизнинг барчамизда бор; гарчанд бундан бизга сабоқ берилмаган бўлса ҳам. Сатҳида менинг номим зикр этилмаган ўқ менга тегмайди дейди жангчи жанг мобайнида ва қандай қилиб бундай ишончга эга бўлмаган жангчи бевосита раҳна солаётган хавф-хатарда жанговарликни йўқотмай туради”. Насоролик динидаги “Яратувчи Оллоҳнинг иродаси бўлмаса, томдан чумчуқ ҳам тушмайди” деган таълимот ҳам худди ўша манбадан келиб чиққандир ва олдиндан белгилаб берувчи тақдирга ишора қилади ҳамда ҳатто ки-чик заррачани ҳам ўз назорати остида ушлаб туради. Унинг хоҳиш-иродаси-дан ташқари ва изнидан холи ҳеч бир нарса содир бўлмайди. Муҳаммадга эътиқод қилувчилар шундан кейин фалсафа соҳасида ўз таълимини шундай бошлайдилар: нарса йўқки, унинг зидди тўғрисида гапирмаслик мумкин бўлса. Шу тарзда мусулмонлар ёшларнинг руҳини машқ эттирадилар. Бу билан му-сулмонлар ёшларнинг вазифасини шундай белгилаб қўядиларки, ҳар бир зикр этилган ҳукмга зид фикрни топмоқ ва изҳор этмоқ зарур бўлади: бун-дай қилмоқдан чуқур мулоҳаза ва мантиқий сўзлашда маҳорат пайдо бўлади.

Энди эса, — давом этади Гёте, — ҳар бир жумланинг зидди топилгач, шубҳа тугилади: изҳор этилган икки фикрдан қай бири рост бўлди экан? Шубҳа-гумонда қатъият йўқ, шунинг учун у руҳни, фикрни яқинроқ синаб кўриш ва имтиҳон қилишга ундайди, нега деганда шундай қилинса ва бу ҳаракатлар тўла бажарилса, ишонч пайдо бўлади. Бу эса мақсаднинг ўзи эди, мақсадга

восил бўлган инсон эса хотиржамликка муяссар бўлади. Кўряпсизки, деб Гёте ўша суҳбатга хулоса ясайди, бу таълимотда камчилик йўқ ва биз барча тизимларимиз билан узоққа бора олмаймиз ва ҳеч кимса узоққа бора олмайди ҳам ... Мусулмонларнинг ўша фалсафий тизими шундай буюк андозадирки, бу андозани ҳар ким ўзига ва бошқаларга татбиқ этмоғи лозим. Бундан эса ҳар ким аслида ўзига руҳий камолотнинг қайси босқичида эканидан хабардор бўлиш имкониятини беради. Шундай қилиб, исломнинг ҳайратомуз мақтови ниҳояланади. Бу мақтов 77 ёшида Гётенинг исломдан ҳайратланишлари ҳеч ҳам сусайган эмас, балки янада қувват олганини кўрсатади.

Мен яна бир жиҳатга ишора қилган бўлардим, чунки бу жиҳат ҳам жуда муҳимдир. Биз Гётенинг башоратга ишониши қатъий ва узоқ давом этган даврни қамраб олади деб ўйлаймиз. Бу давр уни ислом билан учраштирган, яқинлаштирган эди. Тарихан мазкур ҳолат Гётенинг Спиноза фалсафасига эҳтиромидан тугилган эди ва унда детерминация хусусидаги таълимот айни замонда марказий роль ўйнади. Қайд этиш жоизки, ҳозиргина биз эшитган ислом шаънига мақтов сўзлари Гёте Спиноза фалсафаси билан машғулотларини ҳали сусайтирмаган кунларнинг бирида тилга олинган эди. Гёте кундаликларидан маълумки, ўша 1827 йилнинг 11 апрелида шоир Спиноза ҳақида бир китобни ўқиб тугатган эди. Бу китоб 18-аср бошида таъқибга дучор этилган файласуфни ҳимоя этиш учун таълиф этилган оз сонли асарлардан бири эди ва бу китоб Йоханн Кристиан Эделманнинг ноёб асари бўлмиш “Очиқ чехрали Мусо” номли асари каби машхур ҳам эди. Спиноза фалсафаси билан машғул бўлиш ўша кунларда Гётенинг фикрларини ислом сари буриб юборгани ҳеч қандай шубҳа тугдирмаслиги керак. Ҳар икки таълимот ҳам Гёте учун муҳим бўлган тақдири илоҳий масаласида ўзаро мувофиқ келгани сабабли буларнинг бири билан машғул бўлиш буларнинг иккинчисини хотирга келтиргани тушунарли ҳолдир (ҳудди куйида тилга олинадиган 1831 йил февраль-мартда бўлиб ўтган Эккерман билан қилишган суҳбатлар каби).

Исломга нисбатан Гётенинг ижобий қарши мавжуд бўлгани туфайли шоирнинг турли динларнинг муқояса этишини ихтиёр этганини гаройиб воқеа деб баҳолаш ҳам тўғри бўлмас. Дарвоқе, шоир 8-аср бошларида Византия томонидан уч монотеистик динни, яъни ислом, иудаизм ва насороликни бирлаштириш йўлидаги уринишларга хайрихоҳлик билан қараган эди, гарчи у санъатпарвар сифатида насороларнинг тасвирий асарларини ҳар қандай таҳқирлашни маъқуллай олмас ва (бу хусусда “Санъат ва қадимги дунё” номли асарига 1814 йилда берилган иловада тўла тушунча беради).

Наполеонга қарши озодлик урушлардан олинган жонли таассуротлар Гётега ўзининг мусулмонларга нисбатан эҳтиромини мустаҳкамлаб олишга ва динларни яқинлаштириш имкониятлари бобидаги ўз фикрларини тартибга келтириб олишга кўп жиҳатдан қўмаклашдилар. Ўша пайтларда иттифоқчилар бўлмиш рус лашкарлари сафида мусулмон аскар ва зобитлари ҳам Ваймарга келган эдилар. Гёте улар билан бўлган учрашувда шахсий алоқалар ўрнатди. Дўсти Требрага мактубида ёзишича, Гёте уларнинг маслакдош бўлишларидан мамнун эди. Бунда совғалар алмашиндилар ва шоир кундалигида ўз уйида мусулмонлар такрор-такрор меҳмон бўлганини қайд этган эди. Ушбу шахсий алоқалар ҳамда ҳокимиятни зўрлаб қўлга олган умумий душманга қарши насоро ва ислом лашкарининг биргаликда курашидан олинган таассурот (1813 йилда Лайпцих яқинидаги “Халқлар жанги”дан сўнг) туфайли Гёте 31 октябрь протестантлар ўзларининг протестантлик байрамларини алоҳида нишонлашларини яхши деб баҳоламади. Ушбуни 1816 йилда ёзилган ва адиб томонидан эълон қилинмаган бир мақола тасдиқлайди: бу мақола 1817 йили Реформациянинг 300 йиллигини нишонланишига алоқадор эди. “Бундай бир ёқлама диний байрамда, — деб ёзилади унда, — пок ниятли инсон руҳи мукамал қувонч топа олмайди, чунки у “юзлаб йил аввал содир бўлган бўлиниш ва жоҳарларни, мудҳиш бадбахтликларни ёдга солади”. Ҳаммадан аввал айтиш керак (шуниси жуда мудҳишлиги таъкидланади), бунақа байрам одамларни бошқалардан ажратади, ўша “бошқалар билан бор-йўғи 14 кун аввал 18 октябрда Лайпцих атрофидаги зафарли жанг-ни биргаликда байрам қилишган эди”.

Яқиндагина ўзларини чинакамига ва мустаҳкам қон-қариндошлик ришталари билан боғланган деб ҳис қилган кишиларнинг бугунги кунда бу каби айирмачилик туфайли дилларига озор етказиладиган бўлди. Гётенинг ўзи бунга қарши билдирган таклифида, шундай бир байрам ўтказилмоғи лозим эдики, у барча дин ва мазҳабларни бирлаштирмоғи, яъни соф инсонпарварлик байрами бўлмоғи керак эди, деб афсусланади. У давом этиб ёзади: “Ҳамма биргалашиб ибодатхона сари йўл олади ва ҳеч ким бошқалардан қайси дин ва мазҳабга мансуб эканини сўрамайди ва ягона ибодатни адо этади. Барчалари олов атрофида давра қурадилар ва ягона олов уларни нурафшон айлайди. Ҳамманинг руҳи ўз улуғворлигини нафақат насороларга, балки яҳудийлар, мусулмонлар ва турли маъбудларга сифинувчиларга ҳам барабар баҳраманд этган ўша кунни хотирлаш билан кўтаринки кайфиятда бўлади”. Гётенинг орзулари армонлигича қолди. Уни бундай гоёга келишига туртки бўлган воқеа, балки Ваймарда мусулмонлар томонидан адо этилган бир ибодатдан олган таассуроти бўлса ажаб эмаски, бу ибодатда ўзи ҳам иштирок этган ва бу ибодат нафақат шоирга, балки унинг қуршовида бўлган кўплаб кишиларга ҳам кучли таъсир этган эди. Гётенинг ёзишига кўра, ибодат тугагач, кўплаб диндор хонимлар кутубхонадан “Қуръон” сўраб олиш билан банд бўлди. Айни мазкур воқеа хусусида Гёте 1814 йилда дўсти Требрага шуларни маълум қилади: “Мен донишмандлик тўғрисида сўзлар эканман, ушбуларни қайд этишни лозим топдим: бизнинг замонада шундай нарсалар содир бўлмоқдаки, ҳеч бир пайгамбарга бунақасини башорат этиш изни берилмаган эди. Ким ҳам бир неча йил аввал бизнинг протестант гимназиямиз залида мусулмонлар ибодати адо этилишига рухсат берилади деб ўйлай олар ёки “Қуръон” сураларининг ҳазин қироатини тинглаш насиб этишига ишонар эди?! Бироқ бундай воқеалар амалда содир бўлди: биз бошқирларнинг хотира маросимида қатнашдик, уларнинг мулласини томоша қилдик ва шахзодасини театрда кутиб олдик”.

Бундан бир неча йил аввал Гёте яна бир карра “Қуръон” билан машғул бўлган ва бундан бироз олдинроқ ваймарлик аскарлар Испаниядаги урушдан қайтишида бир арабий мажмуанинг қўлёзма varaғини келтириб берган эдилар. Шоир Йена университетининг шарқшуноси Лорсбахдан буни ўзи учун таржима қилишини буюрди. Қўлёзма “Қуръон”нинг сўнгги, 114-сураси эди. Шоир бу нафис варақдан кўчирма нусха олишга ҳаракат қилди. Бу уришишлар туфайли унинг дастхатидан нусхалар сақланиб қолган.

Шундан кўп ўтмай “Ғарбу Шарқ девони”нинг дастлабки шеърлари яратилди: бу асарнинг бутун борлиги ислом муҳити ва фикрлари олами билан йўғрилгандир. Эндиликда бизга шу нарса аёнки, бу асар Гётенинг исломга нисбатан ёшлик йилларидан бошлаб шаклланиб келган ижобий муносабатсиз дунёга келмаган бўларди. Шарқдаги диний тасаввурлар билан бундай яқинлик ва бу жабҳада эркин ҳаракат қилиш сирини қандай изоҳлаб бўлар эди, мабодо девон муаллифи бунчалик чуқур ишонч ва етарли билим билан сўзла-маса? Фақат шунчалик дахлдорликкина Гётега диний мавзуларни муҳокама этишда бу даражада теран, жиддий ва ҳазил-мутойибалар билан ҳаракат этиш имконини берган. Бу дахлдорлик унинг шеърлятига “ҳафсаласизларча ҳаракатчанлик” хусусиятини омўхталаш имкониятини бахш этди, бу эса унга форсийда ибрат бўлган Ҳофизнинг тавсияномаси бўлиб туюлган эди. Бу даврда ҳам, Ҳофиз шеърлятидаги каби на бир ноўрин сўз ва на бирор нораво оҳанг учрамаслиги Гётенинг исломга юксак хурмати исботидир. Гёте пайгамбарнинг ўзи сўзлагандек қилиб таълиф этган шеърларни эсга олайлик! Ёки ушбу ибораларни ёдга туширайлик: “Муқаддас Қуръон”, “Қуръоннинг муқаддас даъвати” ёки қуйидаги шеърлий сатрларни эслаш кифоя қилади:

“Қуръон” абадийми? Сўрайсиз, нечун?!

Бундоқ савол асли йўқдир мен учун ...

У — китоблар китоби экани аниқ,

“Муслима бурчлари” бешак мен учун.

Умуман олганда, “Ғарбу Шарқ девони” Гёте “Қуръон” ва Муҳаммаднинг таржимаи ҳоли билан кўп йиллар машғул бўлгани, унинг бевосита кучли

таъсири остида ижод қилганини исботлайди. Шарқшуносликнинг бошқа манбалари қаторида ва, албатта, биринчи ўринда “Қуръон”, пайгамбар суннати, яъни пайгамбар сўзларини оғзаки манбалар асосида одамларга етказиш ва Муҳаммаднинг турли таржимаи ҳоллари шунга хизмат қилган. Бунга айрим мисоллар келтириш ўринлидир. Ушбу машҳур тўртлик “Қуръон”нинг 2-сурасидан бир парча асосида яратилганини кўриш мумкин:

*Машриқ Худодандир, Мағриб ҳам Ундан,
Шимол ҳам, жануб ҳам тайиндир шундан.
Барча мамоликлар ўнгу сўлида,
Сакинат топажак Унинг қўлидан.*

Ушбу шеър “Тумор” туркумидаги шеърларнинг кириш қисмидир, бу туркум эса “Қўшиқчи китоби”га мансубдир. Шу туркумдаги яна бир тўртлик ҳам Қуръондан олинган бўлиб, у 1-сура асосида яратилган:

*Куфр чиқармоқчи бўлар йўлимдан,
Тўғри йўл бошламоқ, Танғрим, қўлингда.
Не қилсам ва қандоқ бўлсам ҳам сенинг
Йўлчи юлдуз бўлсин ҳидоя сўзинг.*

“Қўшиқчи китоби”га мансуб яна бир тўртлик ҳам “Қуръон”нинг 16-сураси оятларидан бирига назира тарзида битилган:

*Сизлар-чун яратдик осмону юлдуз,
Адашмай юрсин деб еру денгизда.*

Мазкур шеърларда озми-кўпми шу нарса ойдинлашадики, ҳар қандай тақдирнинг бошқаруви Худо иродаси ила содир бўлади. Бу ҳолат Гёте учун катта аҳамият касб этганига гувоҳ бўлди. Мазкур диний эътиқодга “Ғарбу Шарқ девони”да мудом ҳаволалар мавжуддир, масалан, “Ҳикматлар китоби”дан олинган ушбу шеърини парчада ҳам:

*Ҳаммасин ҳал қилди Яратувчи Зот,
Тақдиринг битилди, унга қил амал,
Йўл бошланди, сафар бўлади тугал.*

ёки шу каби мисрани “Кузатувлар китоби”дан ҳам топамиз:

*Сен сафардасан, унинг ҳаддини
Тақдир белгилайди бешубҳа, бешак.*

Худонинг иродаси мавжудлигимиз йўлини ва тарзини белгилаши шулардан маълум бўлади. Айни шу нарса “Танбаллик китоби”да жаҳонгир Темурнинг истеҳзо ила ҳайқирганини Гёте ўз сатрларида келтириб ифодалайди:

*Оллоҳ агар қилса ирода-хоҳиш,
Мени қурт шаклида қилар намойиш.*

Шу ерда биз айни “Ғарбу Шарқ девони” ижод этилган даврда машҳур “Орфей қадимий калималари”да ҳам худди юқоридаги каби услубда тақдири азал хусусида сўз юритилганини эсга оламиз:

*Сенга агар насиб этса равнақ топиш,
Тақдирнинг қонунига мувофиқ бу иш,
Шундай кечар йўлинг, ундан қочолмасан ҳеч.*

Аммо қуйидаги ҳазиломуз оҳангда битилган ва Ҳотам билан Зулайҳо муносабатларидан ривоят этувчи шеър ҳам Гётенинг тақдирга ишончи кўра

жиддий тагмаъно касб этади:

*Ўйлаб кўр Зулайҳо кечмишин бунча
Узоқ муддат тақдир ҳал этганини.*

Бу сўзлардан Гётега “Тақдир билан қўшилган жуфтлик” тўғрисидаги та- саввур маълум эканини рўй-рост кўз олдига келтирилган деб тўғри англаб олиними мумкин. Бу масала “Муносиб қариндошлар танлаш”, “Ўхшаш айб- дорлар”, “Шеърят ва ҳақиқат” каби асарларида ҳам тилга олинган. “Ғарбу Шарқ девони”да Зулайҳонинг тақдир билан белгиланган кечмиши, албатта, ислом эътиқодига кўра, Худонинг хоҳишига боғлиқ деб талқин этилган. Ушбу шеърларда шарқона оҳанг мавжуд. Худонинг иродасига шак келтириб бўлмас- лиги, яъни тақдирга бўйсуниб гоёси Гёте девонида ҳам ўз ифодасини топ- ган. “Ҳикматлар китоби”дан олинган тўртлик юмор билан қувноқ тарзда бизни мазкур таълимот асосида ҳар томонлама бағри кенглик қилишга даъват эта- ди:

*Нақ телбалик эрур ҳар бир ҳолатда,
Ўз фикрин бошқасидан қўймоқлик устун,
Бизга фарз этди бўйсунмоқликни,
Шундай яшаб ўтмоқ фарздир биз учун.*

Муслима учун Худонинг англаб етиш тушунчасига нисбатан Гётенинг хайрихоҳлиги турли кўринишларда ўз ифодасини топган. Шундай бир тарзда биз ваҳдоният таълимотининг юксак баҳоланишига кўйидаги мисраларда гувоҳ бўламиз. Улар “Қуръон”нинг 2-сурасига дахлдордир. “Ширин фарзанд, марварид шодаси” шеърдан парча:

*Исо расо ҳис этди, айлаб тафаккур:
Ёлғиз Худо мавжуддир азал ва абад.
Кимки унинг ўзин тангрига йўйди,
Муқаддас иродани ранжитди-қўйди.
Шундан сўнг кўринди нурафшон бир йўл,
Бу йўл Муҳаммадга этмишдир насиб.
Фақат Биру Борни ҳақиқат билиб,
Бутун бир дунёни солди У йўлга.*

Шунга ўхшаш 2-сурадан илҳомланиб битилган кўйидаги мисралар тағин бир марта Гётенинг сеvimли фикрларини ифода этади, яъни Худо гўё таби- ат ҳодисаларида акс этади, уларда ўзини намоён этади:

*Менга мақбул қиёсни танлаш не даркор,
Ҳаётнинг ўзида қиёслар гавжум.
Чунки ҳаёт миқёсини яратувчи зот
Чивин тимсолида айлади мавжуд.*

Бунинг бошқача тараннуми ҳам шу ерда берилган:

*Менга на ташбеҳу на қиёслов ҳавас,
Қайси бири менинг кўнглимга маъқул?
Чунки Худо севгувчи кўзида
Қиёс имконини бериб қўйган, бас.*

“Қўшиқчи китоби”дан келтирилган тўртликда Худо такрор-такрор Якка ва Ягона деб таърифланадики, У айнан тақдир белгиловчининг ўзгинасидир. Шундан сўнг яна бир қарра Гёте учун муҳим бир жиҳат пайдо бўлади:

*У ёлғиз эрур ҳам адолатпарвар,
Барчага баробар, холис ва одил.*

*Юзлаб исмлардан энг сўнгги номин
Обрўси сарбаланд бўлсин! Омин!*

“Девон”нинг билимдонларига маълумки, “Зулайхо” туркумидаги катта шеърлардан бири Оллоҳнинг мазкур юз исмларига ишора билан тугайди:

*Оллоҳнинг юз исмин зикр этсам агар,
Ҳар бирин садосида Ўзи акс этар.*

“Худонинг сон-саноқсиз хислатлари ва исмлари борлиги ҳақидаги тасаввур нимаси билан Гёте учун жозибали туюлди экан?” деган саволга унинг Эккерманн билан қурган бир суҳбати равшанлик киритади. Бу суҳбатда шоир қайта-қайта Оллоҳнинг юз исми ҳақида сўз юрита бошлайди. Шу сафар ҳам у ислом билан ўз руҳонияти ўртасида бир қадар ўхшашлик топганини тан олган эди. 1831 йил 8 мартада, яъни ўлимидан роса бир йил олдин Гёте Эккерманнга шундай дейди: “Болажоним, илоҳиёт ғояси тўғрисида биз ўзи нимани биламиз ва бизнинг маҳдудона тушунчаларимиз юксак У зот хусусида нималарни англата олади? У зотни оддий бир турк мисоли 100 исм билан атамоқни истаганимда эди, таассуфки, жуда қисқа ўйлаган бўлиб чиқардим ва бунчалик чексиз фазилатлар билан қиёслаб кўрилса, яна ҳам ҳеч нарса айтолмаган бўлардим”. Суҳбат муҳитидан келиб чиқиб таҳмин қилмоқ зарурки, исломнинг Оллоҳнинг юз исми ҳақидаги тасавури Гётенинг ёдига Спинозанинг Худо тушунчасини солди. Бу тушунчани Гёте чуқур ва кенгайтириб ўзлаштирган эди: Ёлғиз Ўзи, Хен Кай Ран кўплаб фазилатга, сифат ва хислатга эгаки, бу ҳақида инсон фақат чекланган тасаввур ва билимга эга бўлмоғи мумкин. Ҳар қандай сифат ва исмни бир ёқлама таъкидлаш беҳад чекловни англатган бўларди, бу ҳақида “Девон”да шундай сатрлар мавжуд:

*Номларинг таъмидан олганда лаззат,
Руҳим сокинликда ором топади,
Яхшиликлар ҳамда муҳаббат ила
Тангирининг ўзини намойиш этар.*

Эккерманн билан 1831 йил феврал охиридан март ойи бошларигача содир бўлган суҳбатларда Оллоҳнинг юз исми тўғрисида билдирилган фикрлар Гётенинг демоник (яъни, ғайри инсоний – изоҳ таржимонларники) қувват хусусидаги тасаввурлари билан уйқаш тарзда ифода этилгандир. Бу суҳбатларда фақат Худонинг борлиқ-моҳияти ва “Тақдири азал” ғояси ҳамда “Тақдирнинг яширинча таъсир ўтказувчи қудратли ҳукми” ҳақида эмас, балки Худои таолонинг бизга қувонч ва ғам-ташвиш етказишида восита бўлиб хизмат қилувчи “абодият қонунлари” ҳақида ҳам етарлича тафсилотлари билан сўз юритилади. Шунинг учун ҳам тасодиф эмаски, Гётенинг диндорлиги масаласи муҳокама этилаётган ушбу ўринда мўйсафид шоирнинг Спинозага нисбатан ўзи тан олган муносабатига ҳам дуч келинади. Яна бир қарра Спиноза баробарида исломга муносабат ҳам хотирга олинади. Бу суҳбатда кексайиб қолган Гёте учун унга ёшлиқдан қадрдон бўлган файласуфнинг таълимоти буюк аҳамият касб этганини кўрамиз. Шу туфайли ҳам шоир сифатида Гётега исломий мавзуларда бунчалик дадиллик билан иш кўриш осон кечган бўлса ажаб эмас.

Гётенинг қизгин иштиёқ билан ёндашган масалалари: биринчидан, бу тақдири азал, иккинчидан, исломда Худо ҳақида бериладиган маълумот-тасаввурдан ташқари, учинчидан, Муҳаммад пайгамбарнинг шахсияти ҳам бўлганини қайд этдик. Мазкур масалаларда ҳам “Ғарбу Шарқ девони”да етарлича далиллар мавжуд. Бу ўринда “Жаннат китоби”ни ҳам тилга олишни жоиз ҳисобладик, зеро, унда пайгамбар сиймоси турлича нурафшонликда ёритиб берилган.

Бунинг устига Гёте “Ғарбу Шарқ девони” мукамал тушунилиши учун “Изоҳ ва шарҳлар”да вақт ва саҳифани аямай маълумотлар келтиради. Худди

ёшлик палласида бўлгани каби қайта-қайта пайгамбар сифатида ислом асосчисининг борлиқ-моҳияти, унинг фикру зикри билан машғул бўлади. Бу икки даврда олган тасаввурлари ҳам ўхшаш, ҳам тамомила ўзгачадир. Агар навқирон Гёте ўзининг шоирлик масъулияти билан пайгамбарликнинг мажбуриятларини муқояса қилиб кўрса ва агар бунда ўз ниҳоясини ушбу икки умумийликка, яъни қалбларни йўлга солиш ва қабиладошларни жалб эта билишга қаратиш баробарида қиёслашга арзигудек нарсаларни идрок эта билган бўлса, қарилик палласида энди у совуққон ва эҳтиёткорона танқид қилиш асносида шоирнинг ижоди ва пайгамбарнинг фаолияти ўртасида мавжуд бўлган кескин фарқларга ишора қилади. “Девон”га илова тарзида берилган “Шарҳ ва изоҳлар”нинг “Муҳаммад” деб номланган бутун бир боби шу масала муҳокамасига бағишлангандир. Ислом дини асосчисининг тимсолидан Гёте юқорида зикр этилган муҳим мавзулар хусусида фикр баён қилиш учун ошкора бир восита сифатида фойдаланади, унинг талқинида Муҳаммад пайгамбар “Қуръон”нинг ижодкори сифатида намоён бўладики, киши унинг сиймосида беихтиёр улуғ шоирни кўз олдида келтириши мумкин.

(Аслида бугунги кунда ҳам мусулмонлар “Қуръон”га Жаброил фаришта воситасида ваҳий этилган Худонинг Каломи сифатида эҳтиром кўрсатадилар ва насрий шеър (саж) билан ёзилган Муқаддас китоб деб биладилар.)

Бунга қарама-қарши ўлароқ Гёте ўзида улар орасидаги чегараларни аниқроқ белгилаш масъулиятини ҳис этади. “Гарчанд ҳар иккаласи — шоир ва пайгамбар — Ёлғиз Худо томонидан ҳаяжонланувчи ва ҳайратланувчилардир” деб таъкидлайди яна у. Шоир, энг аввало, санъаткордир. Ҳар қандай санъат каби унинг асари ҳам дастлаб “хузурбахш бўлмоғи” зарур; умуман олганда унинг ижоди мақсадга эришишда эркин, у ўз фикрлари ва тасвирлари билан ранг-баранглик сари, яъни “чексизлик” томон интилади. Пайгамбар эса бунга зид тарзда фақат аниқ бир мақсад сари нигоҳини йўналтиради. У маълум бир таълимотни тарғиб этади, ишонч-эътиқод уйғотади ва бу мақсад йўлида энг содда воситалардан фойдаланади.

Гёте “Муҳаммад” бобида айти шу маънода “Қуръон”ни ҳам батафсил тавсифлайди ва унинг беқиёс афзалликларини кўрсатиб ўтади ҳамда шоир сифатида ўзига камчилик бўлиб кўринган баъзи бир ўринларни изоҳлаб беради ва бунга юқорида айтилган ўзгача мақсад аниқлиги сабаб бўлганига ишора қилади.

Гётенинг шоир ва пайгамбар орасидаги мавжуд фарқларга ургу бериши кексайиб қолган шоир йигитлик давридаги жўшқин фикрларига нисбатан асос эътибори билан бошқа нуқтаи назарга ўтиб олганини англатмаслиги зарур. Биз бу ҳақда аввал ҳам сўз юритдик. У пайтларда шоир ўзини одамларнинг гоъвий-руҳий йўлбошчиси ўрнида хаёлан тасаввур қила олар эди. Энди, қариб-қартайган шоир ижод турлари орасидаги фарқни умрининг ёшлик фаслидагидан кўра янада қатъийроқ ажрата билар эди, зеро, унинг талқинида пайгамбар бевосита таълим беради, шоир эса билвосита таъсир ўтказди. Шоир ўз таъсир воситасини ривоят ва муқоясалар “либосига” ўраб тақдим этади ва рамзлар воситасида фикрлайди деган қараш “Шеърият ва ҳақиқат” асарининг 15-китобида илгари сурилган.

Кексалик ёшига етган Гёте шеъриятнинг юксак вазифаларини ошкор ифода этгандан кўра уларни пардалаб кетишни афзал билган дейиш мумкин. Шунга мувофиқ “Ғарбу Шарқ девони”нинг деярли хилват бир ўрнида “Муҳаммад” боби муҳим иловаси сифатида қўшиб қўйилмоғи лозим бўлган бир жумла бор: шеъриятда “инсониятнинг муқаддас нарсалари авайлаб сақлаб қолинади!” (“Янгироқ ва энг янги сайёҳ” боби). “Муҳаммад” бобида Гётенинг ислом асосчисига нисбатан қариган чоғида ҳам ҳеч бир жиҳатдан сусаймаган юксак эҳтиром билан пешвоз турганини кўриш мумкин. Ислом динининг Гёте хайрихоҳлик кўрсатган асосий рукнлари ҳақида гап борганда “Девон”нинг насрий қисмида ҳам юқоридаги каби фикрлар мавжудлигини қайд этмоқ зарур. Масалан, у Худонинг ваҳдонияти ҳақидаги таълимотга қайта-қайта кучли ургу беради. Шоир кўп худодиликни бартараф этишда исломий эътиқоднинг буюк хизматини юксак баҳолайди. “Ёлғиз Худога ишонини руҳиятга юксак таъсир ўтказди, бундай ишонч инсонни ўз ички дунё-

сини англашга йўллайди”. Бу унутилмас жумла “Маҳмуд Ғазнавий” бобидан жой олган. Бу бобнинг ниҳоя қисмида Ҳиндистондаги кўп худоликка асосланган диний таълимотларни жиддий танқид қилади ва бундай диний қарашлар “Ҳиндларнинг маъбудларга сифиниши” сифатида қораланади. Бу тахлитдаги ўткир баҳс-мунозара руҳи Гётенинг Ҳиндистон ҳақидаги маълумотлари ўша пайтда бирмунча етарли эмаслиги билан изоҳланиши мумкин. Гётега хос бўлган диний бағрикенглик шу ўринда “оқсаб” қолгандек кўринади.

Бироқ бошқа бир таълимот, яъни Худонинг иродасига бўйсунуш масаласига Гёте қайта-қайта эътиборини қаратади. Масалан, “Келажак девони” бобида шоир ўзига ҳам “номукамал бўлиб туюлаётган” ушбу асарни кенгайтириш нияти борлигини очиқ айтади. Шоир келажакда яратиладиган шеърлар туркумини қуйидаги ибораларда тавсифлайди: бундай шеърлар сеҳрли ва Худонинг ўрганиб тағига етиб бўлмайдиган ҳамда ақл бовар этмайдиган хоҳиш-иродаларидан келиб чиқадиган гаройиб йўл-йўриқларини намоянча этмоғи даркор. Балки улар “асл исломни тасдиқласа ва уни ўргатса ажаб эмас ва Худонинг иродасига сўзсиз бўйсунушга чорласа, ҳамда ҳеч ким қачонлардир белгилаб қўйилган ўз тақдиридан қочолмаслигини тарғиб ва ташвиқ қилса не ажаб”. Шоир ўзи учун севикли “асл ислом” мавзусида жуда оз фикрлар баён этганидан куюнади, қилган ишларидан эса кўнгли тўлмайди.

“Ғарбу Шарқ девони” босилиб чиққандан бир йил ўтгач, Гёте оз-оздан тўпланиб бораётган янги шарқона шеърларни назарда тутиб Селтерга қуйидаги мактубни ёзган эди: “Муҳаммаднинг бу дини, ривоятлари, ахлоқи юксак шеърятга макон беради, гўё бундай шеърят мен учун аталгандай”. Шундан кейин шоир ислом оламидаги энг муҳим нарсаларни санаб, қуйидаги фикрга алоҳида урғу беради: “Худонинг чексиз иродасига бўйсунуш”. “Ғарбу Шарқ девони”нинг “Келажак девони” бобида шу хусусда сўз боради. Бунда қайд этилишича, шарқ фалсафаси кузатиш ва тафаккурдан иборат. Бундай тафаккур “ўзига хос тарзда” мавжуд, у бизни ердаги ҳаётнинг гаройиб муаммолари мавжуд нуқталари сари шафқатсиз равишда элтади ҳамда шундай вазиятга дучор қиладики, олдиндан белгиланган тақдирга ва унинг иродамизга боғлиқ бўлмаган қарор ва йўриқлари олдида тиз чўкишга ва тақдирга тан беришини олий даражадаги сиёсий, ахлоқий, диний қонун деб сўзлашга мажбур бўламиз.

“Девон”нинг насрий қисмидаги яна бир нуқтага эътиборингизни қаратаман. Бу нуқта мен ўз тадқиқотларимда нимани баён қилмоқчи бўлганимни оддийгина ва тушунарли ифодалаб беради. Гёте ислом дини ҳақидаги кузатишларини қуйидагича яқунлайди: “Худонинг Ягоналиги, Унинг иродасига бўйсунуш, пайгамбар орқали хабар етказиш — буларнинг барчаси бизнинг эътиқодимиз ва тафаккур тарзимизга мос тушади”. Даъваткор оҳангда тақдим этилган бу фикрлар Гёте то ўз замонасида муносиб баҳосини олмаган исломга хос қадриятларни элга англантишга нақадар иштиёқ билан киришганини ёрқин кўрсатади. Баёнимиз бошида Гёте айтган мардонавор сўзларни яна такрорлаймиз: “Девон” муаллифи “ўзи мусулмон эмасмикан” деган шубҳаларни инкор қилмаган эди.

ИЗОҲЛАР

Қуйидаги иқтибослар муфассир, шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг “Қуръони Карим ва маъноларининг таржимаси” китобидан олинди. Т., 1997 йил.

1. Гёте 20-сурадан келтирган иқтибос “Қуръон”нинг “Тоҳа” сураси 25-, 26- ва 27-28 оятларидир. Мазкур оятларнинг маънолари таржимаси қуйидагича:

“У: “Эй, Раббим, менинг қалбимни кенг қил”. “Менинг ишимни осон қил”. “Тилимдаги тугунни ечгин”. “Сўзимни англасинлар”.

2. Бу ўринда “Бақара” сурасининг бошланишида Яратганнинг ягона экани ва саховатлари санаб ўтилган оятлари назарда тутилади. Бунда пайгамбарнинг ғойибга ишонадиган, ёлғиз Яратганга ибодат қиладиган, У зот берган нарсалардан эҳсон қиладиган, тақволи кишилар учун раҳбар — йўлбошчи

экани ифода этилган.

3. Бу “Оли имрон” сурасидан жой олган 62-оятга ишорадир: “Албатта, бу ўзи ҳақ қиссадир. Аллоҳдан ўзга ҳеч бир илоҳ йўқ. Албатта, Аллоҳ. Унинг Ўзи азиз ва ҳаким зотдир”. Бундан ташқари 70-, 80-ва 81-оятларда Муҳаммад алайҳиссаломнинг Аллоҳнинг элчиси экани ҳақида хабар берилади. Гёте ислом дини тарғиботида Муҳаммад алайҳиссаломнинг буюк хизматлари борлигини таъкидловчи оятларни кўчириб олгани шундан деб ҳисобланади.

4. Ушбу парча “Қуръон”нинг “Анқабут” сурасидан олинган бўлиб, 50-оятда қуйидагилар ёзилган: “Ва улар Роббидан мўъжизалар нозил қилинса эди” дедилар. “Сен: “Мўъжизалар ёлғиз Аллоҳнинг ҳузуридадир. Мен эса фақат очиқ-ойдин огоҳлантирувчиман, холос”, дегин.

5. “Раъд” деб аталадиган 13-суранинг 7-оятида қуйидагилар айтилган: “Қуфр келтирганлар: “Унга Роббидан бир оят нозил қилинса эди” дерлар. Сен фақат огоҳлантирувчисан, холос. Ва ҳар қавмнинг ҳидоятчиси бордир”.

6. “Қуръон”нинг “Анъом” сурасидан олинган парчалар 6-суранинг 74-80-оятлари бўлиб, жумладан, 78-оятда шундай дейилади: “Чиқаётган қуёшни кўрганда: “Мана шу Роббим. Бу каттароқ, деди. У ҳам ботиб кетганида: “Эй қавмим, мен сиз ширк келтираётган нарсдан воз кечдим”, деди. 79-оятда “Албатта, мен юзимни осмонлару ерни яратган Зотга тўғри йўлга мойил бўлган ҳолимда юзлантирдим ва мен мушриклардан эмасман”.

*Олмоң тилидан
Мухторхон УМАРХУЖАЕВ ва
Иброҳимжон ЖАББОРОВ
таржималари*

Туркий оламнинг мунаввар фарзанди

Туркий оламнинг XX асрда етишиб чиққан, фан ва маданиятнинг турли соҳаларида чуқур из қолдирган сиймолари орасида яна бир улуғ зот бор. Бу қримтатар халқининг мунаввар фарзанди Бакир Вагапович Чўпонзодадир. У 1893 йил 15 май куни Симферополь уездининг Қорасувбозор манзилида дунёга келган бўлса-да, ҳаёти Осиё ва Европа қитъаларининг кўпгина шаҳарларида кечди. У қаерга борган ва қаерда хизмат қилиб, қайси булоқдан сув ичган бўлса, шу ердаги маҳаллий халқнинг тилини, урф-одатларини, адабиёти ва маданиятини кунт билан ўрганди, олиму фозил кишилари билан яқиндан танишди ва шундай шогирдлар етиштирдик, уларнинг аксари 20-30-йилларда Қрим ва Кавказдан Ўрта Осиёгача бўлган ҳудудларда шакллана бошлаган ижтимоий-гуманитар фан соҳаларининг қалдирғочлари бўлди. Афсуски, у, бошқа машҳур замондошлари қатори, шўро давлатининг қаҳру қазабига дучор бўлиб, 44 ёшида, илмий ва шеърый ижоди айни гуллаб яшнаган бир вақтда шахид бўлди.

Бакир Чўпонзонанинг отаси ҳам, бошқа пушти паноҳлари ҳам чўпонлик қилиб ўтишган. Унинг болалик йиллари ҳам Қорабий яйловларида чўпонлик билан кечган. У илк шеърларининг бирида: “На мирза бор уруғимда, на машҳур бой, Отам бир чўпон бўлган, онам оддий бир опой”, деб бежиз ёзмаган.

Аммо етти аждоди чўпонлик билан турмуш кечирган болалар бахтига, XIX аср охири – XX аср бошларида Қора денгиз бўйларидан маърифат шабадаси эсиб, туркий халқларнинг ёш авлоди учун янги усул мактаблари очила бошлади. Шу даврда маърифат машъали билан халқ ҳаётини мунаввар қилмоқчи бўлган кишилар хайрия жамғармаларини ташкил этиб, ўрта ва олий таълим олиш учун ёш йигит ва қизларни бошқа шаҳарларга ўқишга юбора бошлайдилар.

Бакир камбағал оилада туғилганлиги туфайли 13 ёшга тўлгандагина руштия мактабига ўқишга боради. Аммо у тез кунда зеҳни ва ҳофизасининг ўткирлиги билан илғор ўқувчилар қаторидан ўрин олиб, ўқитувчиларнинг диққат-эътиборини ўзига қаратади. Замондошларининг гувоҳлик беришларича, Бакир 10 ёшида “Эдигей” дostonини ёд билган, таътил кунларида синфдошлари билан Улу-Узен қишлоғига меҳмонга борганида, унинг қўлида Жюль Верннинг “Сирли орол” романини ва ёш боланинг бу роман воқеаларини сўзлаб берганини кўрган сайёҳлар Оллоҳ назари тушмаган бу қишлоқда шундай ўқимли боланинг борлигидан тонг қолган эканлар. Чўпонзонанинг “Ўн тўрт ёшимда” деган автобиографик ҳикоясидан маълум бўлшича, у фақат ўқишда эмас, балки миллий кураш ва улоқ сингари халқ миллий ўйинларида ҳам биринчи бўлган. Бакирнинг бундай фавқулodда қобилиятларини кўрган шаҳар отахонларидан бири Рашид Мадиев 1909 йилда уни Қорасувбозорда тузилган хайрия жамғармаси ҳисобига Туркияга ўқишга юборади. Бакир 1909-1914 йилларда Истанбулдаги Турк лицейида тил ва адабиёт

бўйича билим олиш билан бирга Истанбул университети қошидаги 3 йиллик курсларга қатнаб, араб ва француз тилларини ўрганади ҳамда бу фанлардан мактаб ва лицейларда дарс бериш ҳуқуқини қўлга кирилади. Илм ва ижодга чанқоқ йигитча Туркияда таҳсил олиш билангина кифояланиб қолмай, шеърят созини ҳам чертиб, шеърлар ёза бошлайди ва бу шеърлари тагига илк бор “Чўпонзода” деб имзо чекади. Шу тарзда туркий дунёда Чўпонзода тахаллусли бўлажак шоир ва олим дунёга келади.

Бакир 1914 йили мактабни тамомлаб, ватани Қримга қайтади. Бироқ рус тилини мукамал ўрганиш истаги уни энди Одессага етаклаб боради. Аммо Биринчи жаҳон уруши бошланиши билан у Одессада ҳарбий хизматга олинади ва бошқа солдатлар билан бирга Австрия-Венгрия фронтига юборилади. Душман қўли баланд келганлиги сабабли Бакир ва унинг қуролдош биродарлари асирликка тушади. Бу ватанидан айрилган 22 ёшли шоиртабиат йигитча учун ўта изтиробли кунлар эди. У 1917 йил декабрь санали шеърида шу ўксик кунларини тасвирлаб, бундай ёзган эди:

*Ухла, дўстим, қаттиқ демай, ёт тупроқда,
Ўз юртинг йўқ, бўлса ҳамки кўп узоқда...*

Умуман Бакир Чўпонзоданинг шеърятига чуқурроқ назар ташланса, унинг асосий лейтмотивини юрт соғинчи, Ватанга муҳаббат, халқнинг нурафшон келажаги ҳақидаги орзулар, эрк ва адолат тантанаси ташкил этишини кўриш мумкин. Шоир 1920 йилда ёзган “Бир сарой кўражакман” шеърида ўзининг бу туйғуларини қуйидагича изҳор этади:

*Бир сарой қуражакман! Хон бўлмасин ичинда,
Қул, чўри, очлик, хўрлик, қон бўлмасин ичинда...*

*Деразаси катта бўлсин, нурлар кирсин,
Эшиклари шуълаларга очиқ турсин...*

*Қибла ели кириб турсин бу саройга,
У қарашли бўлмагай фалон бойга...*

Халқ “нажот илмдадир”, деб бежиз айтмаган. Бакир бир неча тилларни “сув қилиб ичиб юборган”и учун Будапешт университетининг тарих-филология факультетига ўқишга киришга муваффақ бўлади. У Европадаги шарқшунослик фанининг том маънода маркази бўлган мазкур университетда туркий, семит ва фин-угор тилларини мукамал ўрганади. Арабшунос Игнац Гольдциер ва туркшунос Дьюла Немет сингари машҳур устозлардан сабоқ олган Чўпонзода университетни тугатгач, истиқболли ёш олим сифатида Шарқ тиллари кафедрасида қолдирилади. У 1919 йилда қипчоқларнинг “Кодекс-Куманикус” ёзма ёдгорлигидаги сингармоник номувофиқликлар ва туркий тиллардаги артикуляция базаси муаммоси” мавзuida докторлик диссертациясини ҳимоя қилади. Бу туркий халқларга мансуб олим томонидан ёқланган илк докторлик диссертацияси эди.

Чўпонзоданинг Венгрияда кечган олти йиллик ҳаёти ҳам руҳий изтироблар, ҳам самарали меҳнат билан ўтди. У венгер тилини ўрганиш, шу тилда ўқилган маърузаларни тинглаш ва шу тилда докторлик диссертациясини ёзишдан ташқари, қримтатар ва венгер тилларида кўплаб шеърлар ижод қилди. У 1918 йилда эълон қилинган мақолаларидан бирида бундай маълумотни берган: “Мана, икки йил бўлдики, венгерлар орасидаман. Бу мамлакатга келганимдан сўнг, бир йил ичида венгер тилини ўзлаштириб олдим. Ахир венгер тилида кўплаб туркизм ва славянизмлар бор. Иккинчидан, венгер тилидаги боғлов ва дарак шакллари кўп жиҳатдан она тилимиздаги шаклларга ўхшаш. Хуллас, венгер тилини

қисқа муддатда шу даражада ўрганиб олдимки, ҳатто шу тилда имтиҳонлар топширдим, маърузалар ўқидим ва шеърлар ёздим. Венгрия инқилобидан сўнг (1917) “Турон”, “Мадьяр фижэйло” ва “Будапешти хирлам” сингари венгер нашрларида маданият масалалари ҳамда Қримдаги сўнги воқеаларга доир бир қатор мақолаларни чоп этишга муваффақ бўлдим... Венгрияда “Консор–Улькер йилдизи” жамияти тузилган, бу жамият кундалик газета нашр этиш учун 300 – 400 минг крон капитал ва бир неча юз мингли акция тўплади. Ҳозир биз Аҳмад Ҳикмат билан бирга шу нашр устида иш олиб бормоқдамиз...” Б.Чўпонзонанинг режасига кўра, шу газетада дунё воқеалари ҳақидаги хабарлар ҳамда турк-татар ва венгер халқларининг шу воқеаларга муносабатини акс эттирувчи мақолалар, шунингдек, мазкур халқлар адабиётидан қилинажак таржималарни эълон қилиш мўлжалланган эди.

Б.Чўпонзода билан Туркияга ўқишга борган Абибулла Одабошнинг 1920 йили “Яшил ада” (“Яшил орол”) журналида эълон қилинган хабаридаги қуйидаги маълумот ҳам эътиборга сазовор: “Истанбулдаги “Султония” лицейни тугатиб, – деб ёзган у, – Усмонли университетининг ижтимоиёт шўъбасида бир йил ўқиган, сўнгра Будапешт университетиди таҳсил олиб, унинг фалсафа факультетини тугатган ва филология фанлари доктори даражасини олган Бакир афанди Чўпонзонанинг Қримга келганига икки ой бўлди. “Миллат” газетаси ва “Яшил ада” журналы китобхонлари Б.Чўпонзонанинг назм ва насрини яхши биладилар... У турк-татар дунёсида биринчи бўлиб Европада филология фанлари доктори даражасини олган. У венгер матбуотида татар тараққиётига доир кўплаб мақолаларни чоп этган... Унга яқин татар ўқувчилари Б.Чўпонзода ёрдамида Венгрияга бориб, ҳозирги кунда маҳаллий мутахассислар кўмагида Европа фанининг бисмиллосини ўзлаштирмоқда. “Яшил ада” у қилган ишларни юқори баҳолаб, шахсан Бакир афандига, шунингдек, узоқ йиллар мобайнида фарзандини соғиниб, ҳижрон азобида ўртанган чўпон отаси ва онасининг Оллоҳ марҳаматларига муяссар бўлишини истаб қолади”.

Б.Чўпонзода 1920 йил 8 июлда Истанбул орқали Қримга қайтиб келади ва Таврия университетининг шарқшунослик факультетидида ўқитувчи бўлиб хизмат қилади. 1921 йили Қримда шўро ҳокимияти узил-кесил ўрнатилгач, у губерния халқ маориф бўлимининг татар шўъбасига мудир этиб тайинланади, РСФСР Маориф халқ комиссарлиги эса 1922 йил 3 мартдаги қарори билан унга профессор илмий унвонини беради. У 1924 йилга қадар ҚримАССР Марказий Ижроия Комитети аъзоси, “Миллий фирқа” партиясининг раҳбарларидан бири сифатида Қримнинг ижтимоий ҳаётида фаол иштирок этади. Аммо кўп ўтмай, у “миллий фирқачилар” билан бир қатор масалаларда, хусусан, янги имлога ўтиш масаласида келишмай қолади.

Туркий халқларни араб ёзувидан лотин ёзувига ўтказиш масаласи 1922 йилдаёқ кўтарилган бўлиб, СССР тасарруфидаги туркий республикаларнинг мутасадди раҳбарлари ва олимлари даврнинг шу долзарб масаласи билан шуғуллана бошлаган эдилар. “Миллий фирқачилар” билан шу жиддий масалада “қирпичок” бўлган Б.Чўпонзода 1925 йилда Қримни бир умрга тарк этади ва Бокуга кўчиб боради. Б.Чўпонзонанинг 1924 йилда Қримга истироҳат учун келган Самад Оғамали билан танишгани ва лотин ёзувига ўтишнинг назарий ҳамда амалий масалалари билан шуғулланиш учун Бокуга таклиф этгани унинг учун айна муддао бўлди. У Озарбойжон диёрига келиши билан Янги турк (озарбойжон) алфавити кўмитасига ишга таклиф этилади. 1925-1927 йилларда Озарбойжон давлат университетининг турк (озарбойжон) тили ва адабиёти кафедрасида профессор лавозимида хизмат қилади, кўп ўтмай, шу университетнинг шарқ факультетига декан этиб тайинланади. У айна пайтда Озарбойжон Маориф халқ комиссарлиги Илмий кенгаши аъзоси ва терминология комитети раиси сифатида республиканинг илмий ва ижтимоий ҳаётида фаол иштирок этади. Озарбойжондаги илмий доира-

ларда катта ҳурмат ва эътибор қозонган олим 1926 йили Бокуда бўлиб ўтган Бутуниттифоқ туркшунослари конференциясининг ташкилотчиларидан бири бўлибгина қолмай, конференция ишида “Турк-татар тилларининг ўзаро алоқалари” ва “Турк-татар тилларида илмий терминологияни тузиш тамойиллари” деган мавзулардаги маърузалари билан қатнашади.

Б.Чўпонзода 1927 йилда Янги турк алфавити Бутуниттифоқ Марказий Комитети Илмий кенгашига раис этиб тайинланади. У шу кенгашнинг 1928 йил январидида Тошкентда, 1928 йил декабрида Қозонда, 1930 йил майида Олмаотада бўлиб ўтган анжуманларида араб ёзувидан латин ёзувига ўтишнинг назарий ва амалий масалалари бўйича маърузалар ўқиб, илмий тавсиялар беради.

Аммо миллий халқлар маданиятининг муҳим пойдевори бўлган ва асрлар давомида шаклланган бир ёзувдан иккинчи ёзувга ўтиш, Б.Чўпонзода ўйлаганидек, осон жараён эмас эди. Бу масалада миллий ўзига хосликни сақлаб қолишга интилган олим ва журналистлар Қрим ва Озарбойжон матбуотида Б.Чўпонзодага қарши туҳмат кампаниясини уюштирадilar. 1930 йил декабрида Е.Д. Поливанов билан бирга Б.Чўпонзода ҳам Янги турк алфавити Бутуниттифоқ Марказий Комитети Илмий кенгаши таркибидан чиқариб ташланади. Аксар лавозимларидан озод этилган ва қувғинга учраган олим кучли тазйиқ ва руҳий азоблар оқибатида Қрим ва Боку газеталарида тавба-тазарру қилувчи хатлар билан чиқишга мажбур бўлади.

Матбуотнинг бундай захарли чиқишларига қарамай, Б.Чўпонзоданинг илмий доиралардаги обрўси ҳамон баланд эди. Унинг 1925 йилда ёзилган “Фузулий ва унинг адабиёт тарихидаги ўрни”, шу йили ёзилиб, “Мир Алишер” (Боку, 1926) тўпламида эълон қилинган “Навоий – тилчи”, “Навоийнинг тили ва тилшунослиги ҳақида” каби мақолалари Ўзбекистонда катта акс садо берган, бундан ташқари, “Қизил Ўзбекистон” газетасида унинг Бокудаги туркшунослар қурултойи муносабати билан ёзилган “Илмий ва маданий масалаларимиз тўғрисида”ги мақоласи (1925), газета мухбирининг у билан “Алифбе бирлиги, сингармонизм ва фонетика масалалари” (1928), “Ўзбек адабий тили – пролетариат маданиятининг бир бўлаги” (1929) мавзуларидаги суҳбатлари, “Янги алифбе йўлида илмий ва назарий ишлар” тўғрисидаги маърузаси (1928), “Аланга” журналинда эса “Янги алифбонинг янги муваффақиятлари ва галдаги вазифаларимиз” (1928), “Бирлашган алифбони яхшилаш масалалари” (1930) мақолалари эълон қилинган, умуман, ўзбек зиёлилари қримтатар олимига нисбатан ўта илиқ ва самимий муносабатда эдилар.

1926 йили янги алифбога ўтиш муносабати билан Самарқандга келганида Б. Чўпонзода Самарқанддаги Олий педагогика институти (кейинчалик – педакадемия) нинг ўзбек тили ва адабиёти масалалари билан қизиққан домлалари ва талабалари учун янги алифбо ҳақида маъруза ўқиган эди.

Туркий халқларнинг тили ва адабиёти билан шуғулланган Б.Чўпонзода асосий эътиборини фақат мумтоз туркий адабиёт намояндаларига қаратибгина қолмай, ўсиб келаётган ёш шоирлар ижоди билан ҳам қизиққан. Хусусан, у “Хусайн Бойқаро ва унинг девони” ҳақидаги мақоласида ёш ўзбек шоирлари тўғрисида мулоҳаза юритиб: “Эндигина ижод майдонига кириб келаётган Ойбекнинг келажакда таниқли адиб бўлишига аминман”, – деб ёзган ва унинг бу самимий дил сўзлари ёш ўзбек шоирлари томонидан мамнуният билан кутиб олинган эди. У шундай сўзни 20-йилларнинг ўрталарида танилиб келаётган ёш истеъдодли шоирлардан яна бири – Боту тўғрисида ҳам айтиши мумкин эди. Дарвоқе, Б.Чўпонзода 1928 йили Самарқандга келганида, Боту билан ҳам учрашган ва, унинг таклифига кўра, “Аланга” журналинда ўз мақолалари билан иштирок этган.

Боту муҳаррирлик қилган журналнинг собиқ масъул котиби Баҳром Иброҳимовнинг хотирлашича, туркий халқлар ўртасида илмий ва ижо-

дий алоқалар яхши йўлга қўйилган ўша йилларда Е.Э. Бертельс, А.Н. Самойлович, Бакир Чўпонзода, Исмоил Ҳикмат, Азиз Губайдуллин сингари олимлар Ўзбекистоннинг янги пойтахти Самарқандга тез-тез келиб туришган.

“1928 йили, – деб хотирлаган эди Баҳром Иброҳимов (Йўқсил), – Самарқандга келган олимлардан Евгений Эдуардович Бертельс билан Бакир Чўпонзода Олий педагогика институтида навбатма-навбат учта маъруза ўқиганлар. Бу маърузалар ўқилган вақтда Чўпонзода билан бирга келган Боку университети профессори Азиз Губайдуллин, Олий педагогика институти профессори Исмоил Ҳикмат, ўзбек тилшунос олими профессор Ғози Олим Юнусов, ёзувчи Садриддин Айний сингари ўша даврнинг кўзга кўринган зиёлилари ҳам иштирок этганлар.

Чўпонзода “Аланга” журнаlining редакциясида ҳам бўлган. “Аланга” ҳамда “Маориф ва ўқитувчи” журналларининг редакциялари бир бинода жойлашган эди. Бакир оға келиши билан уни икки редакция ходими ўраб олган. Туркий тилларнинг тараққиёти ҳақида жиддий суҳбатга айланган бу учрашувдан сўнг муҳаррир хонасида Бакир оға билан учовимиз қолганмиз. Шунда туркшунос олим Ботуни янги шеърлар тўплами билан табриклаган. Кейин папкасидан икки тобоқ қоғоз олиб, икковимизга эсдалик учун автограф ёзиб қолдирган. Бу унинг машҳур “Дунай тошмоқда” деган шеъри эди. (Бу шеър Чўпонзоданинг дастхати билан ҳозир ҳам Ботунинг қизи – тиббиёт профессори Наима Маҳмудованинг кўлида сақланмоқда.)

Шу учрашув чоғида Бакир оға Фарғона водийсини бориб кўриш истагини билдирди. Унга Александр Николаевич Самойлович билан Исмоил Ҳикмат ҳам қўшилишди. Боту лотинлаштирув Бутуниттифоқ Марказий Комитети раисининг ва Ўзбекистон Маориф халқ комиссарининг ўринбосари лавозимларида ишлагани учун жуда банд эди. Меҳмонларнинг Фарғона сафарига ҳамроҳлик қилиш менинг зиммамга тушди. Дастлаб Кўқон шаҳрига бордик. Чўпонзода шаҳар зиёлиларининг вакиллари билан учрашганиб, Кўқон адабий муҳити билан қизикди ва Муқимий, Фурқат, Завқий каби демократ шоирлар истиқомат қилган жойларни бориб кўрди. Биз кўқонлик дўстлар билан хайрлашиб, Фарғонага келганимизда, Чўпонзода педагогика институти ўқитувчиларининг илтимоси билан улар даврасида туркий тилларнинг назарий масалалари тўғрисида маъруза ўқиди. Сўнгра Андижон ва Намаган шаҳарларини ҳам томоша қилиб, Тошкентга қайтдик. Бу ерда Бакир Чўпонзоданинг профессор Ғози Олим Юнусов билан учрашуви гоят таъсирли бўлди. Дастурхон атрофида меҳмонлар билан бирга шоирлар Чўпон ва Элбек, тилчи олим Қаюм Рамазон ҳам бор эдилар. Ғози Олимнинг жияни Ҳоди Зариф елиб-югуриб хизмат қилди.

Бакир оға Ҳоди билан мириқиб суҳбатлашди. Унга Бокуга бориб ўқишни тавсия қилди. Бокуда истеъдодли ўзбек ёшларидан Олим Шарфиддинов билан Воҳид Зоҳидовнинг ўқиётганларини айтди. Шу суҳбат ўз-ўзидан Шарқ маданияти тараққиёти масалалари билан боғланиб кетиб, буюк олимнинг Фузулий ва Алишер Навоий ғазалларини ўқиши билан якунланди...”

Ўзбек шоир ва олимлари билан қримтатар олими ўртасидаги яқин муносабат унинг 1930 йилда Ўзбекистонга ишга таклиф этилишига сабаб бўлди. Б. Чўпонзода 1930-1934 йилларда Фарғона Давлат педагогика институтида ўзбек тили кафедрасига мудирлик қилди. 1935 йилда эса Ўрта Осиё Давлат университети ва Бухоро педагогика институтида маърузалар ўқиди.

“Мен Бакир Чўпонзодани, – деб ҳикоя қилган эди атоқли ўзбек фольклоршуноси Ҳоди Зариф қримтатар адабиётшуноси Сефтер Нагаев билан қилган суҳбати чоғида, – 1926 йили тоғам – биринчи ўзбек тилшунос олими профессор Ғози Олим Юнусовнинг уйида, Тошкентда кўрган эдим. Миср ва Туркияда ўқиган тоғам Шарқ халқлари тилларининг катта билимдони эди. 1927 йили Чўпонзода билан Бокуда такрор учрашга-

нимда унинг йирик олим ва шоир эканини, тилшуносликда катта обрў қозонганини англадим. У ўзбек тили ва адабиётини яхши билар, хусусан, Алишер Навоийнинг ғазалларини ёддан ўқирди. Устозимнинг бир сўзи ҳеч эсимдан чиқмайди. У: “Ҳозир янги туркий фанлар тараққиётига ҳисса қўшишга интилган ҳар бир одам ўзини маданий инқилоб аскари деб билиши керак”, – деган эди. Унинг ўзи эса биз, ёш олимлар учун умр бўйи маданий инқилобнинг ғоят шижоатли ва ғайратли аскари бўлиб хизмат қилди”.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Б.Чўбонзоданинг асосий илмий фаолияти Озарбойжонда кечди ва у Озарбойжон давлат университетининг профессори сифатида туркий тилларнинг қиёсий грамматикаси, Ўрхун-уйғур ёзма ёдгорликлари, турк-татар диалектологияси сингари фанлардан турли олий ўқув юртларида маърузалар ўқиди. У 1925 йилдан бошлаб илмий котиби бўлган Озарбойжонни ўрганиш ва тадқиқ этиш жамияти кейинчалик Озарбойжон давлат илмий-текшириш институтига айлантирилди. Б.Чўпозода 1929 йилдан эътиборан мазкур институт аспирантурасига раҳбарлик қилиб, Ҳ.Орасли, М. Дадазода, А.Демирчизода, Ф.Қосимзода, М.Шералиев сингари бўлажак тилшунос ва адабиётшунос академикларнинг етишиб чиқишига муносиб ҳисса қўшди.

Шу йилларда Озарбойжонда Б.Чўпозоданинг бой билимидан баҳраманд бўлган ўзбек олимлари орасида Олим Шарафиддинов билан Воҳид Зоҳидов ҳам бўлишган. Академик Воҳид Зоҳидов Боқудаги Олий педагогика институтида ўқиган йиллари Бакир Чўбонзода билан бўлиб ўтган учрашувларини эслаб, Сефтер Нагаевга бундай хотира сўзларини айтган эди:

“Биз Ўзбекистондан икки киши – Олим Шарафиддинов билан мен келган эдик. Боқу Октябрь тўнтаришидан кейинги йилларда туркшунослик фани тараққиётида муҳим ўрин тутган нуфузли марказ эди. Турк тиллари грамматикасидан дарс берган Бакир оға аудиторияда пайдо бўлиши билан биз талабаларнинг бутун диққат-эътибори унда бўлар, биз нафасимизни чиқармай унинг маърузаларини тинглар эдик. Бакир оға жуда ёш бўлишига қарамай, билимдонлиги билан бошқа муаллимлардан ажралиб турарди. Ғоят талабчан, айна пайтда меҳрибон устоз бошқа республикалардан келган ёшларнинг пухта билим эгаллашлари учун астойдил қайғурарди. Турк тили ва мумтоз турк адабиёти унинг қони ва жони эди. У Олим Шарафиддинов билан менинг қошимга келиб, ҳол-аҳвол сўрар, “Навоий авлодлари, ишлар қалай?” деб ҳазиллашар эди. Кейинчалик бизнинг Навоий ижоди билан шуғулланишимизда юрагимизга илк чўғни ташлаган киши Чўбонзода эди. Шунинг учун ҳам мен устозим Бакир Чўбонзодадан бир умрга мамнунман”.

Агар Ҳоди Зариф ва Воҳид Зоҳидов сингари устоз олимлар Б.Чўбонзода билан Боқуда учрашган, унинг илмий ва бадиий оламидан баҳраманд бўлган бўлсалар, бошқа бир ўзбек адабиётшунос олими, академик Воҳид Абдуллаев Б.Чўбонзоданинг Самарқандда 1927 йилда ташкил этилган Олий педагогика институтида ўқиган маърузаларини тинглаган. У ўзининг илм соҳасида эришган муваффақиятларида қримтатар олимнинг ҳам катта ҳиссаси борлигини тан олиб, яна бундай сўзларни айтган эди: “Оғир йиллар эди. Мутахассислар етишмасди. Ҳали-ҳануз ёдимда, маъруза ўқиш учун Москва, Ленинград, Қозон университетларидан мутахассислар таклиф этиларди.

Бир кун аудиториямизга туркий халқ вакилларига ўхшаш, кўзлари йирик ва ўйчан бир йигит кириб келди. Унга институт раҳбарларидан бири ҳамроҳлик қилди. У биз учун нотаниш домланинг қримлик машҳур туркшунос олим профессор Бакир Чўпозода эканлигини айтди. Жуда ёш кўринган олимнинг профессор эканига ҳаммамиз ҳайрон қолдик.

Бакир Чўпозода ўшанда бир неча бор маъруза ўқиди, холос. Лекин бу маърузаларнинг ўзидан унинг бутун туркий тилларни муқаммал билгани, айна вақтда Европа тилларини ҳам яхши эгаллагани бизларни – илм чашмасига интилган ёш ўзбек зиёлиларини ҳайратга солди.

Бакир Чўпонзода туркий халқлар тиллари тарихи, турк филологияси ҳақида гоят теран мазмунли маърузалар ўқирди. Танаффус пайтларида биз уни ўртага олиб, ҳар хил саволлар билан суҳбатга чорлар эдик. У биз учун энг яқин олимлардан саналар, лекин у билан қанчалик кўп суҳбатлашмайлик, олим ўзининг шоир ҳам эканини, кўплаб шеърини китобларнинг муаллифилигини бирор марта айтмаган. Орадан кўп йиллар ўтгач, мен унинг катта шоир эканини ҳам билдим. Мен унинг муборақ хотираси олдида доим бош эгаман”.

Ўзбек олимларининг юқорида келтирилган хотиралари Бакир Чўпонзода илмий фаолиятининг айрим қирралари ва инсоний сифатларини ёритиши билан бирга XX асрнинг 20-йилларида туркий халқлар ўртасида ўрнатилган илмий ва адабий алоқаларнинг айрим саҳифаларига ойдинлик киритиши билан ҳам қимматлидир.

Б.Чўпонзода 1930-1935 йилларда гарчанд Тошкент, Фарғона ва Бухородаги олий ўқув юрларида кафедра мудирини ёки профессори лавозимларида хизмат қилиб, тилшунослик фанининг турли соҳалари бўйича маърузалар ўқиган бўлса-да, асосий иш жойидан озод этилмаган, балки Бокуда СССР Фанлар академияси Озарбойжон филиали мудирини академик И.И.Мешчаниновнинг ўринбосари ва бошқа иккинчи даражали лавозимларда ишлашда давом этган. Халқаро миқёсда катта ҳурмат ва шўҳрат қозонган олим 1935 йили Париждаги Тилшунослар жамиятига аъзо этиб сайланган. Барча туркий тиллардан ташқари, рус, арман, грузин, венгер, чех, поляк, немис, француз, араб ва форс тилларини мукаммал эгаллаган олимнинг 150 га яқин илмий асарлари ўнлаб тилларда нашр этилган. Бу асарлар орасида “Турк тили” (1928), “Турк грамматикаси”, “Турк адабиёти ва унинг хусусиятлари” (1929), “Турк тили методикаси” (1932), “Турк тили ва адабиёти” (1936) сингари салмоқли тадқиқотлари алоҳида эътиборга молик. Улардан ташқари, Б.Чўпонзонанинг илмий меросида “Россия татарлари маданий ҳаёти тараққиёти очерклари” (1915), “Турк адабиётидаги янги оқимлар” (1916), “Турк-татар тилларидаги журналистика тараққиётининг асосий босқичлари” (1918), “Турк-татар тилшунослигига кириш” (1924), “Қумиқларнинг тили ва адабиёти бўйича этюдлар”, “Фузулий лирикаси тўғрисида” (1925), “Россиядаги шарқшунослик илмий ташкилотлари ва муассасаларининг тараққиёт тарихи очерки” (1926), “Турк-татар диалектологияси” (1927), “Озарбойжон турк адабиётининг умумий очерки” (1928), “Озарбойжон турк адабиётининг энг янги даври” (1930), “Лайли ва Мажнун”нинг сюжети тарихига доир”, “Шоҳнома” ва жаҳон эпик адабиёти” (1934), “Китоби “Дадам Қўрқут”нинг адабий-лингвистик таҳлили” (1936, кўләзма) ва бошқа тадқиқотлар борки, улар нафақат муаллиф билим ва қизиқиш доирасининг бениҳоя кенглиги, балки ўта изланувчан ва ўта меҳнаткаш олим бўлганидан ҳам шаҳодат беради. Олимнинг адабий мероси катта эмас. Лекин 1914 йилдан бошлаб ижод қила бошлаган ва “Қрим” (Истанбул, 1919), “Бўрон” (Оқмасжид, 1928), “Эмел” (Пазаржиқ, 1930) тўпламларидан жой олган аксар шеър ва дostonлари қримтатар шеъринининг гултожлари ҳисобланади.

1936 йил охирида Озарбойжон раҳбариятида ҳокимият учун бошланган кураш қонли воқеалар билан якунланди. 1936 йил декабрида таниқли давлат ва жамоат арбоби Рухулла Охундовнинг қамоққа олиниши оқибатида у билан яқин муносабатда бўлган зиёлилар тақдири ҳам жиддий хавф остида қолди. 1937 йил 27 январдан 28 январга ўтар кечаси НКВД ходимлари Кисловодскдаги “Горняк” санаторийсида даволанаётган машҳур туркшунос олим Бакир Чўпонзонани қамоққа олдилар. Махсус конвой билан Пятигорск шаҳар турмасига келтирилган олим ўша йилнинг 7 февралдан 1 сентябрга қадар давом этган тунги тергов соатларида ўзига кўйилган барча айбларни тан олишга мажбур этилди. У 1920-1937 йиллар давомида “миллий фирқачилар” ва уларнинг озарбойжонлик, татаристонлик, ўзбекистонлик “ҳамтовоқлар”и билан доимий алоқада бўлганликда айбланди. Уни 1920 йилда қримлик муҳожир-

лар лидери Жаъфар Сайдаметовнинг топширигини бажариш учун Қримга келган, маҳаллий аксилинқилобчилар билан алоқа ўрнатиш учун Ўрта Осиёга борган, 1936 йилда Озарбойжоннинг қишлоқ районларига диалектология ва фольклорга оид материалларни тўплаш учун эмас, балки ўқитувчилар ҳамда халқ бахшиларини аксилинқилобий ташкилотга ёллаш учун борган, деб ҳисобладилар. Катта жисмоний кучга эга бўлмаган олим қийноқ ва азобларга дош беролмай, ўзига ва бошқаларга тухмат қилишга мажбур этилди. Ниҳоят, 1937 йил 13 октябрда СССР Фанлар академияси Озарбойжон бўлимининг бошқа атоқли олимлари билан бир кунда отиб ташланди. Шу мудҳиш воқеанинг эртасига унинг хотини – Боқу театрларидан бирининг артисти Рудия Абдулина ҳам ҳисобсга олинди ва унга 8 йил муддатли қамоқ жазоси берилди...

1937-1938 йиллардаги Катта қирғиннинг беғуноҳ қурбонларидан бири профессор Бакир Чўпонзода жаҳон туркийшунослик фанининг шаклланиши ва тараққиётига катта ҳисса қўшган ва шу соҳада кўплаб шоғирдларни етиштирган забардаст олим эди.

1993 йили Бакир Чўпонзода туғилган жой – Қорасувбозор (Белогорскда олим таваллудининг 100 йиллиги қримтатар халқи маданиятининг улуг байрами сифатида зўр нишонланди. Шу куни олимнинг улкан гранит супа устида олис-олисларга тикилиб ўтирган ҳолатини акс эттирувчи муҳташам ҳайкал ўрнатилди. Бу ҳайкал муаллифлари – бири Наманганда, иккинчиси эса Шаҳрисабзда туғилган ҳайкалтарош Али Билолов билан тадбиркор Расул Валилаев эдилар. Улар яратиб ўрнатган ҳайкалга назар ташлар экансиз, шоир Чўпонзоданинг қуйидаги сатрлари қулоғингиз тагида янграгандек бўлади:

*Бир изн берингиз, юртимга қайтай,
Юртимга қайтиб дардларим айтай!..
Мағрибдан келайин қанотим очиб,
Кўнглимга музлардан оташлар сочиб!..*

*Наим КАРИМОВ,
филология фанлари доктори*

Григорий КРУЖКОВ

Уистен Хью Оден

Шоир ижодий портретига чизгилар

I

Уистен Оденнинг¹ машхур шеърларидан бири “Тасвирий санъат музейи” деб номланади. У антик адабиётга мансуб *экфраз* жанрида, яъни санъат ёки ҳайкалтарошлик асарини сўздаги тавсифи услубида битилган. Шеърнинг биринчи қисмида муаллиф нигоҳини бир асардан иккинчи асарга ўтказаркан, икки йўналишдаги дунёнинг муштарак ифодаларини, фожиавий ҳаётнинг оддий ҳаёт билан ҳамиша эшлигини – ёнма-ён келишлигини кўради. Санъаткорликда шундай услуб бор: туйғуларнинг энг юксак жунбуши сониясида нигоҳни оддий, шундоққина ёнгинангда кўриб турганинг – кундалик ҳаётга ташлаш. Оден шеъри мисолида устоз санъаткорлар ёшларни айнан шунга ўргатади. Уларга зиддиятга тўла тириклик лавҳалари яхши таниш:

*... Пастқам жин кўчада, адоқсиз ғурбат –
Тақдир зарби азоб берар юракка.
Теваракда эса авжда фаҳш-шаҳват,
Золим оти ортин ишқар теракка.*

Бу ерда дафъатан Владимир Леоновичнинг “Авлиё Егорий” шеъри билан ўхшашлик кўзга ташланади, зеро, у ҳам шундай ҳолатни кузатади:

*Жим турар, кишнамас авлиёнинг оти –
Ки, унга бефарқмас инсон ҳаёти
Ва инсоний ғам.
От кузатиб турар ситамни ҳаргиз,
Шундоққина яқин-атрофда сассиз
Кезгани билан.*

Ҳар икки асарда ҳам – авлиё, ситамкор ва яқин-атрофда айланиб юрган от

¹ Уистен Хью Оден (1907-1957) – машхур инглиз ёзувчиси ва шоири. У Англияда туғилади. Маълум вақт Крайст-Чёрг коллежида, сўнг Оксфорд университетига таҳсил олади. Оден инглиз шеърлатига ўзига хос янги оҳанг олиб кирган ижодкор сифатида эътироф этилади. Оден Англия, Америка ва умрининг охирида Австрияда яшайди. Унинг ижоди машхур рус шоири Иосиф Бродский таржималари орқали рус адабиётига кириб келди. Бродский Оденнинг ижодига юксак баҳо берган. (*Бу ва бундан кейинги изоҳлар таржимонники.*)

Бугунги кунда жаҳон адабиёти, хусусан, ўзбек адабиётида ҳам ривожланиб, муайян шаклу шамойил касб этиб бораётган модернизм оқимининг келиб чиқиши, назарий асослари, шаклланиш босқичлари Ғарб адабиётининг муҳим тарихий жараёнлари ва маълум адабий сиймоларнинг серқирра ижодий фаолияти билан боғлиқдир. Бу жараёнда, айниқса, янги йўналишнинг илк забардаст вакиллари – инглиз шоирлари Уильям Батлер Йейтс, Томас Стернз Элиот, Уистен Хью Оден каби улкан истеъдодларнинг ҳам ҳиссаси катта.

Машхур ижодкорлар шеърятда мавжуд бўлган аънаналар, фикр ва гоёларнинг янгилинишига хизмат қилиш билан бирга, ижодда инсон ҳаётига мутлақо айрича нигоҳ билан ёндашдилар. Улар инсон қалбидаги турли кечинмаларни, киши руҳиятидаги мураккаб психологик ҳолатларни янги услуб, янги оҳангларда бадиий акс эттиришга интилдилар.

тасвирланган. Томошабин диққат-эътибори ана шу бегуноҳ ҳайвон, теваракка хотиржам боқиб, нималар содир бўлаётганлигини уқа олмайдиган жонворга қаратилади. Бу ўринда ғалати ўхшашликни — мутлақо икки йўналишдаги инглиз ва рус шоирининг руҳий дунёси бир-бирига мос келганлигининг шоҳиди бўламиз. Шуни таъкидлаш керакки, менинг билишимча, Леонович шеъри Оденнинг “Музей”и П.Грушко томонидан рус тилига таржима қилинмай туриб ёзилган.

Шеърнинг биринчи қисми томошабинларнинг турли асарлардан олган таасуротларини акс эттирса (буларга конкида учаётган болалар, голланд тасвирий санъат мактабига тааллуқли “Қордаги овчилар” ёки “Байтлаҳма аҳолини руйхатга олиш” мансуб эканлигини қайд этишади), Оден иккинчи қисмда сўз бораётган асар номини рўй-рост тилга олади: “Икар қулаётган манзара”. Оден тасвири асар марказидаги омоч ортидан бораётган қўшчидан бошлайди ва томошабин “сувнинг шалошлашини ва қаттиқ қичқириқни” эшитмаслиги мумкинлигини ҳам таъкидлайди. Икарнинг сув устида ғалати қимирлаган оёқларига эътиборни қаратар экан, — бу жузъий детални манзара фонида дафъатан пайқамаслик ҳам мумкин, — шоир асарда йўқ қулаш фожиаси тасвирини муфассал қайд этади:

*Сув қаърига кириб кетмасдан олдин
Кўриниб турарди оппоқ оёқлар.
Сузиб бораётган кўркам кемадан
Мумкин эмас эди кўрмаслик сира
Кўкдан болакайнинг қулаб тушганин.*

Биринчи қисмдан иккинчи қисмга ўтиш бу — умумийликдан хусусийликка ўтишдир; шеърнинг бошида кўплик сони устувор: “кекса усталар”, “чоллар”, “болалар”, “итлар” якунида эса барчаси энди бирликда берилади: чўкаётган Икарнинг ўзи, холи турган қўшчи, сузиб бораётган “кўркам кема”. Ушбу манзара замирида мўъжиза содир бўлишидан умидвор кечаётган кунлар, қабиҳ амаллар ва муте умрлар қоришигидан иборат ҳаёт мужассам. Ҳамда яна — инсон ва табиат бағридаги лоқайдлик уммонига чўкиб бораётган айрим шахс қаҳрамонлигининг беҳудалиги ўз инъикосини топган.

II

“Бугунги кунимизда бир қадар самовий туйгуларсиз жиддий шеърият яратиш мумкин эмас”, — деб ёзади Оден. Мустабид отининг теракка “орқаси” билан қашиниши — жиддий шеърда ҳамиша қўлланиладиган қулгу уйғотиш воситаси сифатида диққатни тортади. Шуни таъкидлайтимизки, бу пасайтирувчи услуби шеърнинг романтикасига зид тамойил аломати ва далили бўлмай, аксинча, бундай истеҳзо “шукуҳли жанр” доирасига айнан романтиклар томонидан киритилган эди.

Бу ерда шуни қайд этмоқ лозимки, баъзан Оденнинг аксил-зидди деб талқин қилинадиган Уильям Йейтс¹ ўзининг сўнгги шеърларида ўта истеҳзоли

¹ Уильям Батлер Йейтс (1865-1948) — ирланд шоири, драматург ва мутафаккири. Унинг ижоди ўз замондошлари томонидан “давримизнинг буюк шоири” дея баҳоланди. У 1923 йилда Швецария академияси томонидан “миллат руҳини бадий юксак шаклда ифода этган илҳомбахш шеърий асарлари” учун Нобель мукофоти билан тақдирланади.

Йейтснинг “Масъулият” китоби унга катта шуҳрат келтиради ва бу асар унинг номини Оскар Уайльд, Жеймс Жойс ва Эзра Паундлар қаторида саналишига асос бўлган.

Дадил айта оламизки, бу даврда шаклланган мазкур оқим, ва унинг янги тафаккур ифодаси, шакл ва мазмундаги турфа услублар бизнинг ҳозирги шеъриятимизга ҳам бегона эмас.

Биз муҳтарам журналхонларимизни, олим ва ижодкорларимизни модерн адабиётнинг ўзига хос моҳияти билан яқиндан таништириш мақсадида замонавий шеъриятнинг бетакрор услубий қирраларини очиш ниятида ёзилган адабиётшунос ва таржимон Григорий Кржковнинг ушбу мақоласини беришга жазм қилдик ва бу тадқиқот журналимиз ихлосмандлари тасаввурини бир қадар бойитишга хизмат қилади, деб ўйлаймиз.

Журналимизнинг кейинги сонларида ҳам бу мавзудаги мақолалар, муҳим тадқиқотларни мунтазам бериб боришни режалаштирганмиз.

бўлган; бу умрининг охиригача романтик бўлиб қолишига халал бермаган. Яна шуни таъкидлаймизки, Оденга Йейтсчалик ҳеч бир шоир ўз таъсирини ўтказа олмаган ва Оден ҳеч бир шоир билан Йейтс билан баҳслашганчалик ўткир мунозарага киришмаган. Бу зиддиятли ҳодиса Ричард Элманнинг¹ “Экспропорция” (“Беназир эгалик”) китобида муфассал таҳлил қилиниб, Йейтс ва Оденнинг айро кетиш моҳияти, қолаверса, тасаввурда шаклланган ушбу диалогда акс этган.

Йейтс: Мен шоир эркин туйғуларни уйғотишига ва улар унинг идрокида шаклланиб, дунёни ўзгартиришига ишонаман. Мажозий айтадиган бўлсак, шеърият афсундир.

Оден: Аксинча, шеърият афсуннинг зидди. Модомики, унда зоҳирий мақсад мужассам экан, бу мақсад ҳақиқатни айтароқ одамларни хушёр тортириш, уларни турфа рўёлардан халос қилишдан иборатдир.

Йейтс: Ҳақиқат — юксак қалбнинг, қаҳрамон шоир қалбининг мардона даъвати.

Оден: Шоир аллақачон қаҳрамонлик мақомидан тушган. У тадқиқ қилиш мумкин бўлган дунёнинг тадқиқотчисидир.

Йейтс: Тўғрироғи, тадқиқ қилиб бўлмайдиган дунёнинг.

Оден: Буларнинг бари, худога шукрки, романтик давр билан бирга йўқолди. Фигону фарёдлар тиниб, совуган қалб даври бошланди.

Йейтс: Китлар ўлиб битдилар, ёлғиз майда балиқча қумда ҳали ҳам ўзини у ён-бу ён урмоқда.

Оден: Санъаткор энди дарбадар кимса эмас, у мўйсафид Гёте каби кўриқ ерларга сув чиқаришни лойиҳалаштиради, сайловларда овоз беради.

Йейтс: Санъаткор кўриқ ерларга сув чиқаришдан кўра, дунёни сувга бостириш билан кўпроқ машғул. У ҳар қандай ижтимоий тўғонларни, сиёсий тўсиқларни кўпоради.

Оден: Сиз Малларме мактабига мансубсиз: ўзингизни йўқликдан ўз коинотини яратувчи худодек ҳис қиласиз.

Йейтс: Сиз Локк мактабига тааллуқлисиз: дунёни бўлақларга ажратасиз ва ўткир тигингизга сизгинасиз.

Оден: Сизнинг дунёингиз — хомхаёл дунё.

Йейтс: Сизнинг дунёингиз — қашшоқлар истиқомат қиладиган мустақил музофот.

Элман бу мунозарани муросага келтириш мақсадида шундай фикрлайди: “Йейтс муболагага мойил, Оден — бунинг акси. Йейтс ўзини романтиклар мактабига мансуб деб билади, Оден бу мактабни сўзида инкор қилади; ҳолбуки, Йейтснинг теран романтизми унинг замонавий таъсирларга йўғрилган шеърлари замирида акс этади... Айни чоғда Оден ўзини мумтоз анъаналар вакили сифатида ҳис қилади; бироқ унинг ижодий услуби бундан кенгроқ кўламга эга. Агар қатъий айтадиган бўлсак, у *романтик анъаналар миқёсидаги романтик бўлмаган шоирдир*”.

Чамамда, Элман чиройли иборани топган (курсив билан ажратилган). Оден зиддият тажассумидир; унинг шеърлари ва танқидий мақолаларида Просперо — Ариэль баҳси бежиз бот-бот юзага чиқмайди; Роберт Фрост ҳақидаги мақоласида у “ҳар бир шеър Просперо ва Ариэль рақобати заминида вужудга келади”, — яъни шеърда идрок ва туйғу, ҳақиқат ва гўзаллик, донишмандлик ва мусиқа мубоҳасаси ётади, дейди.

III

“Бола эркакларнинг энг улугидир”, — деган эди Вордсворт. Бу ибора кўпроқ шоирларга муносибдир; шоирлик истеъдодининг хислатлари, шак-шубҳасиз, болаликда шаклланади. Оден тўкис, бахтиёр (ўзининг таърифига кўра) оилада туғилган; унинг отаси тиббиёт олими, Бирмингем университети профессори эди. Онаси ҳам дорилфунун таҳсилга эга бўлиб (у пайтлар бу ноёб ҳодиса ҳисобланарди), у адабиёт ҳамда мусиқани севарди. Ва бу севгисини ўғлига ҳам

¹ Р и ч а р д Э л л м а н — инглиз адабиётшуноси.

юктирганди. Бироқ отасининг-да таъсири унга кам бўлмаганди. “Мен омади чопганлардан эдим, — дея кейинчалик эслайди Оден, — илмий ва бадиий китобларга тўла хонадонда ўсдим, балки шу боисдан фан ва санъат бир-бирини тўлдирадиган ва инсон учун иккиси ҳам бирдек зарур бўлган соҳалар эканлигини жуда эрта англадим”.

Оденнинг болаликдаги ҳаваси айниқса табиий фанларга, аниқроғи кон қазилмалари соҳасига кучли бўлган. Уни гўдаклигидан шимолий Англияда кўпдан-кўп учрайдиган ташландиқ шахта ва конлар, шунингдек, табиий горлар қизиқтирган. У буларни ўн икки ёшига қадар фақат расмларда кўрган; бироқ бу таассурот болакайга ўзини ерости дунёси эгаси сифатида ҳис этишига ва хаёлидаги бу дунёни такомиллаштиришга — хаёлан янги қазув йўллари очиш ва конларни энг янги ускуналар билан жиҳозлашга жазм этишига ҳалал бермасди. Ота-онаси ва дўстлари унинг бу қизиқишларига тўғри ёндашардилар: улар уни геология, география ва кон қазилмаларига оид китоблар билан таъминлашар, каталоглар ва фоторасмлар келтириб беришар, имконият туғилганда эса, унинг учун ишлаб турган ҳамда ташландиқ шахталарга сайрлар уюштиришарди.

Кейинчалик Оден ерости ишларининг кесма ҳолатдаги чизмалари уни анатомия китобларидаги инсон танаси тасвири сингари ўзига маҳиё этганлигини эслайди. Албатта, бу ўринда турли символизм ва фрейдчилик оқимлари учун кенг уфқлар очилади. Жумладан, ерости дунёсининг Ўлим билан ва айни чоғда Эрос билан боғлиқлиги борасида. Севги худоси ҳақида Жон Дон шундай ёзган эди:

*Ерости худоси ернинг тагида,
Ултирар Плутон янглиғ тахтида.
Шу боис эркаклар қилмайин маҳтал,
Қурбонлар келтирар унга ҳар маҳал.*

Ҳаммасидан муҳими ёш Оден учун “икки тарз ҳаёт” тажрибаси ва ўзи мутлақ ҳукмдор бўлган “муқаддас сирли мамлакатни” бошқариш саноатини эгаллаганлиги эди. “Мен шеърларни, яъни мен учун муҳим бўлган шеърларни қандай ёзиш ҳадисини олганман, — деб ёзади Оден. — Мен бу тажрибага шоирлик мартабаси ҳақида илк бор ўйлаганимдасёқ эришган эдим”. Ўша пайтдаёқ у ўзининг иккиламчи дунёсини таъкидлар экан, ўзига мувофиқ тамойилни ҳам яратади: “Гарчи ўйин эмин-эркинликни тақозо этса-да, бироқ қоидасиз ўйин бўлиши мумкин эмас — “no game can be played without rules”.

Шу аснода Оден — верлибрга совуқ муносабатини сақлаган ҳолда, гарчи ундан керакли ўринларда моҳирона фойдаланса-да, масалан, Йейтс ўлимига бағишланган элегиясининг биринчи қисмидаги эркин шеърнинг ўлчамсиз мисралари ўлим ҳодисаси ва жисмоний заводатни кенг кўламда тасвирлай олгани каби, унинг анъанавий поэтик шаклларга, одатий шеърларга ва турли вазндаги байтларга руҳан жуда яқин эканлиги яққол сезилади. Бироқ у верлибрга умумий муносабатини билдириб шундай дейди: “Эркин шеър ёзувчи шоир худди кимсасиз оролдаги Робинзон Крузога ўхшайди, ҳамма юмушни ўзи қилиши керак: ўзи супуриб-сидириши, ҳамма ёқни ўзи саришта қилишига тўғри келади. Айрим ҳоллардагина ҳеч кимга мутесиз бўйдоқлик ҳаёти ҳавас қўзғайдиган, кўркам натижаларга олиб келиши мумкин, аммо аксарият ҳолларда ҳаммаси жуда гариб аҳволда бўлади — қирланган кўрпа-тўшак, супурилмаган пол, ҳар ёққа сочилиб ётган бўш шишалар”.

Оденнинг муҳим таъкидига биноан, “шеърятни мубҳам туйғуларнинг ёрқин ифодасига кўра фарқлаш мумкин”. Одендаги анъанавийликка хослик унинг ҳаётга тўғри ёндашиши, ҳатто айтиш мумкинки, мантиқли ички туйғусининг ҳосиласидир. Умрининг сўнгги пайтларида Оден учун сеvimли шоирлар Гёте ва Гораций бўлганлиги бежиз эмас. Гёте — нафақат шоир, у олим, гуллар ҳақидаги рисоалар муаллифи, ўсимликшунос ва маъданшунос бўлган, буларнинг бари Оден учун муҳим эди. Эдгар Понинг сайланма асарларига ёзган тақризда у муаллифнинг энг яхши асарлари сифатида шеърларини эмас (уларнинг бирортаси уни ҳайратга солмайди), борлиқ фалсафасига бағишланган “Мўъжиза” номли насрий дostonини таъкидлайдики, Эдгар По бу асарида Лукреций изидан бориб, коинот яралиши борасида кўп асрлар кейин тасдиқланган, яъни катта портлаш ва кенгайиб бораётган

галактикаларга оид доҳиёна мулоҳазаларини билдирган эди.

Математик олим дўстим, номи машҳур бўлган академик (шеърятга ҳам бегона эмас) яқинда менга ёзган хатида Оденнинг “Болалар учун замонавий физика қомусини ўқигандан сўнг” шеърисида шоир квант механикаси моҳиятини қанчалик чуқур ўзлаштирганлиги ҳақида ҳайратомуз фикрини билдирганди. Ўзининг ушбу шеърисида Оден инсонни ўрта миқёсда — катта қилиб ҳам эмас, кичик қилиб ҳам эмас, истаган жойига қўзғалиб бора оладиган оғирликда, ойнага қараганда ўзидан хижолат чекмайдиган қиёфали қилиб яратганлиги учун, — зеро, у коинот бўйлаб бўтқадек ёйилган ҳам бўлиши мумкин эди-ку, — Яратганга қалбидаги шукронасини изҳор этади. “Айниқса ушбу *sufficient mass To be altogether there* — истаган жойига қўзғалиб бора оладиган керакли оғирлик” (ёзади математик) — мени ҳайратга солди, чунки мен ҳали Гейзенбергни¹ шу қадар аниқ англаган шоирни учратмаган эдим”.

Аслида, Оденда “илмий йўналишдаги” шеърлар кам эмас, балки кўплаб учрайди ва улар ҳамиша фан билан санъат ўртасидаги зиддиятни, қарама-қаршилиқни баргараф этишга хизмат қилади.

IV

1973 йили Оден, ўлимидан олдин, босиб ўтган ҳаёт йўлига назар ташлаб, “Миннатдорлик” шеърини ёзади.

*Сездим ўсмирлигимдаёқ мен
ўтлоқлар, ўрмонлар муқаддаслигин;
одамлар уларни булғашди фақат.*

*Мен ўз-ўзидан шеърларимда
тақлид қилдим дастлабки йиллар
Томасга, Гардига, Фростга.*

*Севги ўзгартирди ҳамма нарсани,
мен унинг учун ёза бошладим яккаш:
менга **Йейтс** кўмак берди, **Грейвз**² қўллади.*

*Пойзамин силкинди кутилмаганда,
дунёга қанотин ёзди инқироз:
Брехтдан³ сабоқлар олдим мен шунда.*

*Гитлернинг мислсиз қабоҳатлари,
Сталинизм солган даҳшат, қатагон
Ҳудобага ўғирди менинг юзимни.*

*Тугёнкор қалб **Кьеркегор**⁴,
Уильямс ҳамда **Льюис** — эътиқод сари
кўрсатдилар тўғри йўлни менга.*

*Раҳнамоим ким эди менинг?
Биринчиси — тибурлик куйчи,
асаларибоқар **Гораций**.*

*Иккинчиси — **Гёте**, тошшунос,
Ньютонни рад қилган устод, —
қай бири ҳақ — ҳукм қилмам мен.*

¹ Вернер Гейзенберг (1901-1976) — машҳур немис физиги. Квант механикасининг асосчиси. 1932 йилда физика соҳасидаги ихтиролари учун Нобель мукофоти билан тақдирланган.

² Роберт Грейвз (1895-1985) — инглиз шоири ва ёзувчиси.

³ Бертольд Брехт (1898-1956) — машҳур олмон ёзувчиси ва драматурги.

⁴ Сёрен Обю Кьеркегор (1813-1855) — даниялик файласуф, психолог.

*Қабул айланг миннатдорлигим;
мен нимани ёзардим сизсиз,
элармидим бирор нарсани?*

Бизда шоирнинг ўзи қайд этган ҳаёт йўлининг муҳим босқичларини, умр охиридаги ушбу дил изҳорини шубҳа остига олишга ҳеч бир асосимиз йўқ. Аммо бу ўринда эътиборни қаратиш лозим бўлган жиҳатлар бор. Масалан, рўйхатда Маркс ва Фрейд кўзга ташланмайди, ҳолбуки, улар Брехт билан бир қаторда туришлари мумкин эди. Бироқ Оден 1930 йилларда унга услубига таъсир кўрсатган *шоир* номини тилга олади; ўзининг ўша пайтдаги гоёвий раҳнамоларини эса у қавс ичида қолдиради; марксизм ва фрейдизм оқимларидан у 1940 йиллар бошларида воз кеча олган эди, зеро, иккала оқим ҳам унинг учун боши берк кўча эди. Умуман олганда Оден, таркиби ва мантигини англаган ҳолда, турли тузумлар билан қизиқар эди. Бироқ шоир бу тузумларга уларнинг ўзига хос қонуниятларини тушунган математик сифатида ёндашади. “Унинг шеърларида турли эътиқодларнинг бир қадар бўртиб акс этиши шундан, — дея таъкидлайди Гарет Ривз, — зотан, у марксизм, фрейдизм, либерал гуманизм гоёларидан бир-бир воз кечиб, уларнинг баридан кўра пойдор кўринган насронийликка ихлос кўяди, зеро, бу эътиқод унинг эркин фикрлаши учун кўпроқ мақбул эди”. Ниҳоят, Йейтснинг таъкидлашига кўра, шоир хастанланган мушукдек, ўзига айна пайтда кўпроқ зарур бўлган гиёҳни топади. Йейтс бу малҳам гиёҳни қандайдир руҳлар айтиб туриб ёздирган ўз туйғулари тажассуми бўлган “Рўёлар”да топган. Руҳлар томонидан айтилган пайғомлардан бирида шундай дейилади: “Биз сенинг шеъриятингга мажозлар ато этиш учун келдик”. Айтиш мумкинки, Оден учун ҳам у эътиқод кўйган ҳар бир тузумнинг қиммати мазкур тузумнинг шеъриятни қанчалик бойита олиши мумкинлиги билан ўлчанарди. Поэзия унинг учун энг жиддий ўйин — *homo ludens*га айланган эди.

Кейинроқ пайқаш мумкинки, бу рўйхатда, нафақат Оден авлоди учун энг юксак сиймо бўлган, балки унинг шеърлари ва пьесаларининг дастлаб эълон этилишида ёрдам берган (аввал “Крайтерион” журналида, кейин “Фейбер энд Фейбер” нашриётида) Томас Стернз Элиот¹ номи кўзга ташланмайди. Оден айнан уни унутган деган ҳаёлга бориш керак эмас; ўзининг Элиот хотирасига бағишланган маърузасида у Элиотнинг куюнчак мунису мушфиқларидан бири — “гамхўр яхудий она” бўлганлигини ҳазил аралаш таъкидлайди. (Бродский Оденнинг ўзи ҳақида ҳам деярли ўша гапни такрорлайди: “У менинг ишларим ила бамисоли тухум босган товукдек тоқат билан сира эринмай шуғулланарди”). Бироқ Оден ўзининг шеъриятига таъсир кўрсатган муҳим номларни санаганда инглиз-америка модерн поэзияси даҳоси номини тилга олмайди.

Оден ижодидаги романтик шукуҳ унинг 1971 йилда қилган “Шеъриятда тахайюл ва воқелик” маърузасидагичалик ҳеч қаерда намоён бўлмаган, эҳтимол. Бу маъруза замирида — шоирнинг ижодий такомил асоси болаликни вордсворона англаш ва ўзига хос ҳаётнинг пучга чиққан орзулари изтироби ётади. Кольдриж изидан бориб, Оден Илк Тасаввур ва Иккинчи Тасаввурни алоҳида ажратади; бироқ айна аснода у Кольдриж аниқланмаларидаги бирмунча муҳамликка ойдинлик киритади ва уларни қуйидаги тарзда ифодалайди: Илк Тасаввур бу — дунёдаги муқаддас нарсаларни тубан нарсалардан ажрата олиш туйғусидир; Иккинчи Тасаввур гўзалликни хунукликдан фарқлай олиш лаёқатида кўринади; бу тасаввур ўзига юмор туйғуларини ва ҳавасга мойилликни ҳам жам қилади. Поэзияда унинг вазифалари алоҳида: Биринчи Тасаввур — *тимсолларни*, Иккинчи Тасаввур — *мажозларни* яратади.

¹Т о м а с Э л и о т (1888-1965) — машҳур инглиз шоири ва ёзувчиси. 1948 йилда “Замонавий шеъриятга қўшган улкан новаторлик хиссаси учун” адабиёт бўйича Нобель мукофоти билан тақдирланади. Унинг Фрост ижодидан таъсирланиб яратилган “Пруфрок ва бошқа кузатувлар” ҳамда “Шеърлар” тўпламлари, кейинчалик “Альфред Пруфрокнинг муҳаббат кўшиғи” дostonи XX аср инглиз шеъриятида муҳим босқич сифатида эътироф этилади. Кўпгина шеършуносларнинг эътироф этишича, XX аср замонавий инглиз шеърияти “Пруфрок”дан бошланган.

V

Исайя Берлин¹ ёзувчиларни икки хилга ажратади: типратиконлар ва тулкилар; типратикон фақат бир нарсани овлайди, тулкининг эса овлайдиган нарсаси бисёр. Оден, албатта, тулки тоифасида иш тутлади. У дунёнинг муқаддаслигига, мўъжизавийлигига ишонади, бироқ унинг бу тасаввурига жиндек путур етса, у дарҳол бу ҳолатни ўткир ҳазил ёки ҳажв билан бартараф қилади. Бу нафақат “истехзоли шукуҳ барбод қилган нарсаларни тиклашлигидан (Ежи Лец), нафақат уятчан қалб табиатидан (Кьеркегор руҳоний одам ўзидаги муқаддасликни юмор билан муҳофаза қилади, деган эди), балки зийраклик ва юмор Оден тасаввури бўйича санъаткор идрокида узвий жамулжамлигидандир”.

“Мен ишонч билан айтаманки, — деб ёзади Оден бир дўстига ёзган мактубида, — жиддий нарсалар ҳақида жиддий гапириш, айниқса, бизнинг давримизда, бу комик усулдир. Унинг муқобили — сукут. Мен ҳамиша яҳудийлар юморидан мароқланганман. Улар, бошқа ҳар қандай халққа қараганда, жиддий нарсаларда, яъни турмушимиздаги, инсон ва Худо орасидаги муносабатлардаги мураккаб кечинмаларда юморга асос бўладиган жиҳатларни кўпроқ туйганлар. Масалан: *Агар бойлар камбағалларни ўлиш учун ёллаганларида, ҳар қалай, камбағаллар ёмон яшамаган бўлишарди.*”

Кулгу — энгилганларнинг жасорати. Йейтснинг фикрига кўра, инсоннинг сўнги қиёфаси уч кўринишда бўлади — Букри, Авлиё ва Тентак. Кекса шоир Иккинчи Жаҳон уруши арафасида, мисли кўрилмаган дунёвий қулфатларга, қиргин ва ўлимларга юзма-юз туриб, донишмандликнинг юксак мақоми — кулгуга чорлади: “*Ҳамлет ва Лир қувноқ одамлардир*”, дейди у ва буюк санъаткорларнинг мангу ақидасини такорлайди:

*Бари завол топар, яна яралар,
Уста иш билан банд, демак, у қувноқ.*

VI

1939 йили ўттиз икки ёшида Оден АҚШга боради. 1972 йили Иосиф Бродский ҳам ўттиз икки ёшида (тамомила бошқа сабаблар билан бўлса-да) Янги Дунёга қадам қўяди. У “тақвимдаги бу уйғунликни” ўзида ҳис этмаслиги, кўнглидан ўтказмаслиги мумкин эмасди: шоирлар иримчи бўладилар.

Янги мамлакат — янги қўшиқлар. Оденнинг Америкада биринчи ёзган шеъри кўплар томонидан турлича баҳоланган “У.Б.Йейтс ўлимига” элегияси эди. Шеърнинг якуни нафақат Йейтснинг “Бен Балбен соягоҳида” васият-шеъри оҳангида, балки айнан шу шеър руҳида ёзилган.

*Ишонинг ўзингизга,
Гумонга бормас сира
Хушовоз қўшиқчилар!
Бўлмангиз асло музтар
Ялтоқилар олдида, —
Уларнинг кир қалбида
Йўқдир сиздаги сурур,
Мардоналик ва гурур!
Куйланг оддий инсонни,
Рақсга тушган жононни.
Роҳиб ишқдан девона,
Янгерар хуррам майхона;
Мағрурларни, мўртларни,
Қадди эгик лордларни
Алқангиз қўшиқ билан,
Йўқликка кетмасидан.*

¹ И с а й я Б е р л и н (1909-1997) — машҳур англиз файласуфи, адабиётшуноси.

*Ўзин аён қилгали
Сўнмаган оташ ҳали
Қалбларнинг тугёнида –
Ирландликлар қонида!*

У.Б.Йейтс

*Куйла, шоир, куйла ҳур,
Тун қўйнида оқар нур,
Қанотларинг катта кер,
Юксалтир ва таскин бер...*

У.Х.Оден

Шу пайтдан бошлаб, ғайри ихтиёрий равишда Оден тобора Йейтс оҳанглари таъсирига туша бошлайди. Бу, айниқса, “1939 йил 1 сентябрь” шеърида сезилади. Ер юзини чулғаётган қаҳр ва қўрқув жунбиши; қоронғиликдан юрак олдирган, адашган болалар янглиг одамлар; сиёсатдонларнинг пуч дағдагалари; зулмат ва гурбатга бурканган дунё – буларнинг бари Йейтснинг “Иккинчи тўй”и руҳининг акс-салолари ва ҳамоҳанг талқинларидир:

*Айланар, чарх урар кўкларда лочин,
Ердаги сасларга қилмайин парво;
Дунё нурамоқда, меҳвар дарз кетди,
Қамради заминни гурбат, қабоҳат;
Қонли тўлқин кериб манфур қулочин,
Муқаддас неки бор – тортар бағрига;
Жўмардлар жисмида тугади қудрат,
Разиллар қутуриб, қаҳрга минди...*

Жумладан, Бродский “1939 йил 1 сентябрь” шеъри борасидаги ўз маърузасида унинг Йейтсга *оҳангий* боғлиқлигини таъкидлайди: “Балки, Оден қаламига мавзу жиҳатдан яқин бўлган У.Б.Йейтснинг “1916 йил ийд байрами” шеъри илҳом бергандир. Айни пайтда Йейтснинг “Минг тўққиз юз ўн тўққизинчи йил” (“Nineteen Hundred and Nineteen”) туркумига эътиборни қаратмоқлик жоиздир. Бунда мавзулар янада яқинлашиб, тафаккурдаги фожиавий осийлик туйғуси ва унинг қутурган разолат қошидаги ожизлиги яққолроқ кўзга ташланади. Оден шеърларидаги ўткир истеҳзо, хусусан, Йейтснинг шу тахлит шеърлари таъсирида жунбишга келган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Зеро, уларда “доҳийлар”, “оқиллар”, “олижаноб инсонлар” ачиқ киноя остига олинган бўлиб, улар қаторига шоир ўзини ҳам қўяди: “Кулдирувчилар устидан куламин энди, / ки улар қилмадилар саъий ҳаракат / улугларга, донишларга ва жўмардларга / бўронни тўхтатишда ёрдам бермоққа, / бизнинг вазифамиз кулдирмоқликдир”.

VII

Америкага кетиш Оден учун муҳим қадам бўлди. У сўл шоирлар етакчиси сифатида ўзига тақилган сардорлик нишонини ортиқ олиб юришдан тоқати тоқ бўлган мамлакатдан кетди (“номардларча қочди”, дея айюҳаннос солди кўплар). У гоъвий худудни ўзгартирди, маълум бир маънода тилини ҳам янгиллади (унинг биринчи шеъридаёқ “ранчо” сўзи пайдо бўлди!).

Бу иқлим алмашинуви унинг ижодига янги кучли туртки берди. “Америка ато этадиган эркинлик бу – нафақат демократия, балки ўзни эмин-эркин синамоқлик ҳамдир”, дея кейинчалик эътироф қилган эди шоир. АҚШда Оденнинг ижодий самарадорлиги икки карра ўсди. У фақат маърузалар ўқиш билангина чекланмас, турли китобларга тақризлар, сўзбошилар ёзар, шеърый тўпламлар чиқарар, айни пайтда шеърый асарлари устида ҳам ишлашдан тўхтамасди. Биринчи бўлиб “Янги йил мактуби” (1940) достони ёзилган эди. Кейин – Рождество байрамига бағишланган “Ўтмиш даврлар” (1942)

ораторияси, “Денгиз ва кўзгу” (1942), Шекспирнинг “Бўрон” асарига пьеса қаҳрамонларининг драматик монологлари шаклида битилган шарҳлар, уч йилдан сўнг эса – Пулитцеров мукофоти билан тақдирланган “Хавотирли замонлар” (1947) асарини ёзди. Сўнгги уч асар драматик шакллар билан бир-бирига уйғунлашган бўлиб, уларнинг яна бир муҳим қирраси – бу асарларда қочиш, кўчиш, хорижга кетиш мавзулари билан бир-бирига узвий боғланганди.

VIII

Агар Оден ижодини босқичларга ажратиб ёндашадиган бўлсак, улар уч даврга бўлинади: Англия (1939 йилгача), Америка (1939 йилдан тахминан 1950 йил бошларигача) ва Жанубий Европа даври (эллигинчи, олтишинчи ва етмишинчи йиллар бошлари). Сабаби, 1949 йилдан Оден баҳор ва ёз ойларини Неапол яқинидаги Искья оролида ўтказа бошлади ва унинг шеърляти тобора кўпроқ Европа йўналишига ўтди. Унинг америка даврига оид сўнгги йирик асарларидан бири “Таҳликали аср” (1948) бўлиб, ундаги воқеа Нью-Йорк қаҳвахоналаридан бирида содир бўлади.

1958 йилда Оден Италияда берилган адабий мукофотига Венадан узоқда бўлмаган Кирхштеттен шаҳарчасидан камтарингина ҳовли сотиб олади ва шу ерда яшайди.

Оден қабри Кирхштеттенда жойлашган. У 1973 йили Вена меҳмонхоналаридан бирида юрак хуружи туфайли ҳаётдан кўз юмади, бу уйқусида содир бўлган, дейишади. Шоир саломатлигининг кескин ёмонлашуви унинг тўхтовсиз равишда чекиш ва гиёҳванд моддаларни истеъмол қилганлиги оқибати эди. Шоир ўлими сабабларидан бирини яна Австрия солиқ хизмати вакиллари солиқдан катта қарздорлигини айтишганида унга етган қаттиқ руҳий зарбадан ҳам кўришади. Бу қарздан қутулиш учун у банкда сақланаётган жами маблағини ўтказиши лозим эди, оқибатда у ўз умрини осойишта яшаб ўтиш умидидан ҳам буткул айрилди. Кейин кун кечирмоқлик учун яна иш излаши, ижоднинг кундалик оғир заҳмати билан бўйнига олиши лозим бўларди.

Нега австриялик солиқчилар Оденга катта солиқ эълон қилдилар? Ахир унинг асарлари Англия ва АҚШда нашр этиларди, у Австрияда пулларини харжларди, холос, Не чораки, улар шоирга “бу мамлакатда ўзининг бизнесини юритишини” айтишиб, Австрия табиати манзараларидан илҳомланишини, уларни шеърга солишини ва сўнг шеърларини хорижда пуллашини пеш қилгандилар!

IX

Оден ижодида қайси давр энг яхши босқич ҳисобланади? Шеймас Хини¹, масалан, бу давр биринчи даврда бўлганлигини таъкидлайди. Уни 1930 йиллар Оден поэзиясининг фикрлар кўлами, ундаги “XX аср дунёвий бухронлар тажрибасини ўзида мужассам қилган” гайритабиий образлар ўзига мафтун қилади. У ёш шоирнинг беқийс улкан ички шиддатидан ҳайратланади. “Сўнгги йилларда, дея таъкидлайди Хини, – Оден тамомила бошқача шеърлар ёзди; яланғоч симлардек чарсиллаб турадиган эмас, улар ҳикматона-мўъжаз, момиқ иплардек ўзига чулғаб оладиган шеърлар эди.”

Агар шоирнинг қайси асарлари кўпроқ машҳур ва ўқувчиларга манзур бўлганлигига эътибор қиладиган бўлсак, бу ўринда унинг “Бир кун оқшомда”, “Дафн алёри”, “Хазонрезги кўшиғи”, “Рим деворлари”, “Тасвирий санъат музейи”, “У.Б.Йейтс хотирасига”, “Римнинг кулаши”, “Ўта муҳаббатли”, “Ахил қалқони” сингари шеърларини таъкидлаш мумкин.

Умри сўнггидаги ижодида Оден шундай шеърлар ёзганки, улар юракни ларзага солмаса ҳам, қалбни титратиши шубҳасиздир. Жумладан, “Алла” шеъри. Унда тўшакда чавақ балиқдек тўлганиб ётган сўққабош чол, ўзига ўзи раҳми келиб, она ҳам,

¹ Шеймас Хини (1939) – машҳур ирланд ёзувчиси, шоири. 1995 йилда “Инсон кўз олдига бутунги кун ва жонли тарихни очиб берган лирик гўзал ва этик мукамал поэзияси учун” Нобель мукофоти билан тақдирланган.

гўдак ҳам ўзи эканлигидан зорланган ҳолда — ўзини ўлим сари даъват этиб, алла айтади: “Ухла, қари чол, алла!”

Иосиф Бродский Оден ҳақидаги мақоласида “шоирларни, айниқса, узоқ яшаганларини фақат танланган асарларини эмас, ижодини тўлалигича ўқиш керак”, — дейди. У ҳатто “агар шоир ёмон ёзса, кексайганида ҳам ёмон ёзишга ҳаққи бор”, дейишгача боради.

Албатта, бу ўринда ўз-ўзини ҳимоя қилиш ҳисси ҳам борки, бир пайтлар у ҳақида ҳам — Бродский тугади, у зерикарли шоирга айланди, деган фикр оммавийлашганди. Йўқ, дея эътироз билдиради шоир у тоифа вакилларига ҳам, бу тоифа вакилларига ҳам, бу “темирнинг чарчаши” эмас, балки ўзни турфа такрорий жунбишлардан халос этишга интилишидир — ҳатто эски мухлислар ва қаламкаш дўстлардан узилиб кетиш хавфи бўлганда ҳам, — “зеро, ҳар биримизда турфа сурур ишқибози, юзларини бўйдоқлик гуддалари босган ўсмир ўтиради”.

Оденни илоҳийлаштирган Бродский, унинг қуйидаги сатрини дастурил-амал қилиб фаолият юргизадиган черков ташкил қилиш мумкин, деб ёзади: “If equal affection cannot be / Let the mor boving one be me” (“Агар муҳаббат ўлчамда тенг бўлмаса, кўпроқ севадиган мен бўлай”). Оденнинг бошқа, қиммати бундан кам бўлмаган ҳикмати ҳам бор:

*You shall love your crooked neighbor
With your crooked heart
As I Walked Out One Evening*

Бу сатрларни таржима қилиш анча мураккаб. Маъноси тахминан шундай: “Ўзингнинг майишган-қайишган юрагинг билан ўзингнинг майишқоқ-қайишқоқ яқинингни сев” ... “Ўзингнинг алдамчи юрагинг билан ўзингнинг алдамчи қўшинингни сев” ... Балки “маккор юрагинг” билан? Балки “қингир юрагинг” билан? Унинг қайси шеърдан олинганлигини билган ҳолда қуйидагича тахмин қилиш ҳам мумкин:

*Ноқобил юрагинг билан
Ноқобил одамларни сев.*

Яқин одамларингни тушунмоқлик ва афв этмоқлик борасидаги ушбу даъватда Оден (бу шеър битилган 1937 йилда шоир насронийликдан кўра ҳолис инсонпарварлик руҳида бўлган) ва ўз қобигига ўралган адиб билан, яъни, фитнакор фикрлар соҳиби, лекин инсон қалбини тўлқинлантирадиган Блум-Улиссни яратган Жойс орасида ўзаро хайрихоҳлик ва муштараклик мавжуд.

Бу ўринда Гоголнинг ушбу гапи ҳам ёдга тушади: “Сен бизни қоралигимизча севгин, оқлигимизда севадиганлар кўп топилади” (“Ўлик жонлар”нинг иккинчи бобидан).

X

Менинг тасаввуримда XX аср англизбабон шоирлари орасида тўрттаси энг йирик сиймолардир: Фрост, Стивенс, Йейтс ва Оден. Элиот ва Паунд, менинг назаримда, ўз вақтида поэтик таъсири мислсиз мавқеларга кўтарилган ва ҳозирда ўз сарҳадларини эгаллаб бўлган маърифатпарварлар бўлиб кўринади.

Йейтс ва Оденни кўп ҳолларда қарама-қарши қутб, бир-бирига рақиб сифатида тилга олишади. Шунинг эътирофи этиш керакки, бунга Оденнинг ўзи Йейтс ўлимига бағишланган элегияси ва ўша пайтда эълон қилинган иккита мақоласи билан йўл қўйиб берган. Моҳиятан қараганда, мутаассибларча фидоий ва дарвишфеъл Йейтсни мустақил шахс, ижтимоий йўналишдаги адиб Оденга қарши қўйиш ҳеч бир мантиққа сифмайди. Аслида улар иккови ҳам ўз ижодларининг дастлабки паллаларидаёқ маъзур зиддият ва ички низоини ботинда шакллантирган эдиларки, бу уларнинг поэзиясини ҳаракатлантирувчи омилга айланганди. Иккала шоирда ҳам Просперо — донишманд идрок ва Ариель — гўзаллик ҳамда мусиқа руҳи уйғун ва мужассам эди. “Between extremities man runs his course” — “Инсон йўли ўрталикдадир”, деб ёзади Йейтс.

Яна шуни ҳам эътибордан соқит қилмаслик керакки, Кельт оқшомлари куйчиси Йейтс – навқирон, кексайган Йейтс эса – сенатор ва мукофотлар соҳиби, хуллас, улар, кўринки – икки хил шоир. Жумладан, ёш Оден исёнкор бўлса, кексайган Оден Гораций измидаги шоирга айланиб, бир-бирини нақадар инкор этади. Шу жиҳатларига кўра Йейтс ва Оден кўпроқ бир-биридан у қадар узоқ ҳам эмас, зеро, уларнинг ижод йўллари мутаносиб бўлмаса-да, ҳар қалай иккаласи ҳам бир томонга қараб йўналгандир.

Романтик анъаналарга келганда, Ричард Эллман ўз ўрнида Марсел Прустнинг сўзларини келтиради: “Кучли гоё ўзининг бир қисм кучини уни инкор этувчига юқтиради”. Агарда Йейтс, поэзияни болалар ётоғи деворига улар кўркам ва бахтли бўлиб ўсишлари учун илиб қўймоқлик керак дея, жаннат тимсоли сифатида алқамаганида, Оден, эҳтимол, шеър бу шунчаки “Сўз маҳсулоти ёки ўйинчоқдир”, деб айтмаган бўларди. Бироқ бу нуқтаи назарлар бир-бирини инкор қилмайди, аксинча, улар ҳаётга турли томондан ёндашувни ифода этади ва бу жонли мунозаранинг ниҳоятда қизгинлигини билдиради. “Йейтс муболага шукуҳи билан, Оден эса кичрайтириш иштиёқи билан бир галактикадаги мураккаб само йўлида бир-бирига интилган ҳолда ҳаракатланади”, – дея хулоса қилади Эллман.

“Иностранная литература” журналининг
2011 йил 8-сонидан олинди.

*Рус тилидан
М.МИРЗО таржумаси*

Б. СТАВИСКИЙ

Кушон даври алоқалари

Ўрта Осиё — Ҳиндистон — Рим

Йилномамизнинг дастлабки асрлари қадимги дунё тарихида энг муҳим даврлардан бири бўлган эди, бу даврда Ўрта Ер денгизида — Рим, Яқин Шарқда — Парфия, Хитойда — Хань давлатлари ва ҳозирги Ўрта Осиё, Афғонистон, Покистон ва Шимолий Ҳиндистонда — Кушон салтанатлари каби қудратли давлатлар ҳукмронлик қилар эдилар. Инсоният тарихида биринчи марта Британия оролларида тортиб, Тинч океани қирғоқларигача Кўҳна Дунёнинг маданий жиҳатдан илғор вилоятлари ўртасида алоқалар ўрнатилган. Тўртта салтанат ҳарбий-сиёсий, савдо ва маданий ришталар билан боғлиқ бўлган.

Кушонлар тимсолида ўзларининг кучли иттифоқларини қурган ҳолда римликлар улар билан дипломатик муносабатлар ўрнатишга ҳар тарафлама ҳаракат қилганлар. Парфияликлар эса ўз томонларидан шарқдан Кушон салтанатига хавф солган Хитой хонлиги билан дўстона алоқалар ўрнатишдан манфаатдор бўлганлар.

Хитой хонлиги пойтахтидан кушон давлатлари ва Парфия шоҳлари мулклари орқали Рим Ўрта Ер денгизи соҳиллари томон трансконтинентал карвон йўли — Буюк ипак йўли ўтган; жасур денгизчилар Васко де Гамагача 15 аср давомида римликлар босиб олган миср ва кушон салтанатининг денгиз дарвозалари — Фарбий Ҳиндистон бандаргоҳлари ўртасида мунтазам алоқаларни йўлга қўйганлар.

Римлик легионлар орасида ва улардан ташқарида ҳам шарқ диний маросимлари кенг ёйилган, Рим зодагонлари Хитой ипаги ва Шарқ зираворларини юксак қадрлаганлар. Рим маданияти ўз навбатида Парфия маданияти ва Кушон давлатлари санъатига таъсир кўрсатган. Кушон санъатида юнон-рим ҳайкалтарошларининг намуналари билан муқаррар танишлик аниқ кўзга ташланиб туради.

Кейинчалик, империализм даврига қадар Кўҳна Дунёнинг энг қадимги маданий марказлари кўриб чиқаётганимиз “империя” давричалик бир-бири билан бу даражада узвий боғлиқ бўлмаган. Бу давр тарихини тилга олинган барча империялар тарихи ва маданияти тадқиқ этилмагунича тўлиқ ўрганилган деб айтиб бўлмайди.

Хусусан, улардан бири — қудратли Кушон салтанати, жумладан, унинг шимолий вилоятлари Бақтрия, Хоразм ва Сўғд ҳамон мукамал ўрганилмай қолиб келмоқда. Айниқса, бу Ўрта Осиё вилоятларининг кушон мулкларига қарашли жанубий ҳинд минтақалари билан алоқалари ҳақидаги ва уларнинг Кушон давлатининг Рим Ўрта Ер денгизи билан алоқаларидаги иштироклари ҳақидаги масалага айниқса дахлдордир. Кейинги муаммо ватан масаласи илмий адабиётда гоёта эҳтиёткорлик билан кўндаланг қўйилади, чет эл адабиётида эса аслида бутунлай четлаб ўтилади. Масалан ашё қамровининг кенглиги ва кўндаланг қўйилган масаланинг чуқурлиги бўйича Р.Э.М.Улдининг

“Империя сарҳадларидан ташқаридаги Рим” номли ажойиб китобида Ўрта Осиё ҳақида лом-мим дейилмаган (ҳолбуки китобнинг ўндан бир қисми Осиёга бағишланган!), муаллиф унда Римнинг Ҳиндистон, Покистон ва Афғонистон билан алоқаларини диққат билан кузатган, аммо Ўрта Осиё чегарасига етганда дабдурустан Узоқ Шарққа мурожаат қилади. Бу Уилярнинг (бошқа олимларнинг ҳам) зинҳор нияти нопоклиги билан изоҳланмайди, балки шу билан изоҳланадики, Кушон давридан Ўрта Осиё кўп жиҳатдан, биринчи галда хорижлик ҳамкасбларимиз учун ҳамон terra incognita бўлиб қолмоқда, унинг қиёфаси энди-энди озми-кўпми даражада яқиндан буёнгина кўзга ташланмоқда.

Ҳозирги вақтда қадимшунослик фани “империя” даврида Ўрта Осиё вилоятлари маданияти ва санъатининг юксак даражаси ҳақида ва уларнинг жанубга — кушон ҳукмдорларининг ҳинд мулкларига, шимоли-ғарбда — Шарқий Европага, жануби-ғарбда Парфияга ва, ниҳоят, узоқ ғарб — Рим Ўрта Ер денгизига олиб борувчи халқаро алоқалари ҳақида мулоҳаза юриштишга имкон берувчи айрим ашё (ҳужжат)ларга эга. Ушбу мақолада биз фақат Ўрта Осиё, Ҳиндистон ва Рим ўртасидаги алоқалар билан боғлиқ масалалардагина тўхталамиз. Чунки бу ҳақда адабий манбалар қарийб ҳеч қандай маълумотларга эга эмас, мазкур мавзу бўйича асосий ашё сифатида қадимшунослик топилмаларидан фойдаланилди.

ЎРТА ОСИЁНИНГ ҲИНДИСТОН БИЛАН АЛОҚАЛАРИ

Ўрта Осиё вилоятлари ва Шимоли-Ғарбий Ҳиндистон минтақалари қадимги дунёнинг биргина давлатлари таркибидан бир неча бор ўрин олган. Аҳмоний шоҳлар ҳам, Александр Македонский ҳам ва Юнон-Бақтрия ҳукмдорлари ҳам уларни ўз ҳокимиятларига бўйсундирганлар.

Бу мамлакатларнинг эраизгача IV-I асрларга оид маданиятидаги айрим умумий унсурлар тилга олинган вилоятлар халқларининг ўша вақтдаги алоқалар инъикоси бўлиб хизмат қила олади, бунга, масалан, бўртма нақшли, гоҳо эса, буюм сиртига чизилган нақши-нигорли сопол идишларни кириштиш мумкин. Бундай идишларнинг бўлаклари Ҳиндистонда — Таксилада ва Ўрта Осиёда — Хоразмда топилган. Таксилада улар Бҳир Маунднинг (эраизгача IVаср) учинчи қатламида ва Сирканнинг тўртинчи қатламида (эраизгача I аср), Хоразмда — асосан Кўйқирилганқалъада учрайди.

Ҳар икки ҳолда ҳам идишлар, афтидан аҳмонийлар анъаналарига бориб тақалади. У ёки бу тарзда шакллари бир-бирига яқин ва худди шундай вазифага мўлжалланган идишлар энг қадимги замонлардан Аҳмонийлар даврига қадар, кейинроқ эса Парфия даврида Месопотамияда ва Ғарбий Эронда маълум бўлган.

Ўрта Осиё вилоятлари Шимолий Ҳиндистон алоқалари тарихидаги янги босқич эраизгача II асрнинг иккинчи ярми — I асрларда кўзга ташланган, бу вақтда Ўрта Осиё Мовароуннаҳри, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистоннинг ўтроқ деҳқончилик минтақалари саклар, юечжийлар ва Шарқий Эрон жангари кўчманчи қабилалари ҳукми остига ўтиб қолган эди. Кушон даврининг бу бошланғич, таъбир жоиз бўлса, тайёргарлик босқичи келиб чиқиши ва маданияти Ўрта Осиё билан боғлиқ, аммо, бундоқ олиб қараганда, уларнинг олдинги ватанидан узилиб қолган одамларининг катта гуруҳи Шимолий Ҳиндистонда жойлашиб қолгани билан тавсифланади, ўша одамлар ўз ватанларини ихтиёрий тарзда эмас, балки уларга адоватда бўлган қабилалар тазйиқи остида ташлаб кетганлар (масалан, юечжийлардан жон сақлаш учун саклар жануб томонга қараб силжиганлар). Ўрта Осиё чўл ва тоғларидан келиб чиққан бу кўчманчилар Ҳиндистондан ошиб ўтиб, Шимолий Ҳиндистонга муайян малакалар, тасаввурлар ва урф-одатларни олиб келганлар.

Кўчманчи босқинчилар пайдо бўлиши билан Таксилада, эраизгача I а. биринчи ярми қатламида катафрактарийлар қалқони ва зирҳларининг темир тунукачалари топилганини изоҳлаш ўз-ўзидан жоиз бўлади. Оғир қуроллар ва оғир қуролли жангчиларнинг жанг усуллари буюк Евроосиёнинг бутун

чўл ерларида, шу жумладан Шимолий Ўрта Осиё вилоятлари қабилалари томонидан кўп асрлар давомида ишлаб чиқилган ва такомиллаштирилган. Буни скифлар, сарматлар ва парфияликлардаги катафрактариялар ҳақидаги маълумотлар билан бир қаторда Чирчиқработда (Сирдарё мансабида) топилган эрамизгача IV-III а.а.га оид темир тангачали совут ҳам тасдиқлайди.

Таксилада Сиркапнинг иккинчи қатламида (эрамизнинг I а. биринчи ярми) топилган сопи ўроқсимон ва тўғри тигли дудама калта махсус темир қиличлар ҳам чўл Евроосиё қабилалари дунёси билан боғлиқ. Уларнинг шакли Ўрта Осиё кўчманчиларига қариндош бўлган Волгабўйи ва гарбий Қозоғистон чўллари сармат қабилаларида юзга келган; сарматларда бундай қиличлар эрамизгача IVа. охири — I а.да ишлатилган, Ўрта Осиёда улар Шимолий Бақтриядаги эрамизгача II — I а.а.га оид Тулхар қабристониде даҳмаларида учраган.

Сармат муҳитида эрамизгача I а.да гилдираксимон жез кўзгуларнинг ўзига хос тури кенг тарқалган. Уларнинг четлари ўқлоғсимон бўртиққа, ўртаси учли қабарикқа эга бўлиб, ён томонидан дастак учун бўртма қилинган. Ўрта Осиё ҳудудларида машҳур бўлган бу хилдаги кўзгулар Таксилада Сиркапнинг иккинчи қатламида ҳам топилган.

Ўрта Осиё кўчманчиларининг Ҳиндистонга келишини Таксилада оёқчали сопол қадаҳларнинг хилма-хил турлари билан қиёсламаслик мумкин эмас, уларнинг шакли Афросиёб босқичи II (эрамизгача IV — III а.а.) Сўғд сопол ашёларига бориб тақалади. Таксилада сопол буюмларнинг ушбу тури эрамизгача II а.да пайдо бўлади ва эрамизгача I а.да эрамизнинг II а.да кенг тарқалади, янги йилномамизнинг арафасида ва I а.да оёқчали қадаҳлар фақат гилдан эмас, балки мис, жез, кумуш, тошдан ҳам ясалган.

Бу вақтда Ўрта Осиё вилоятлари маданиятига Ҳиндистон таъсирини ҳозирча кузатишга муваффақ бўлингани йўқ.

Сирасини айтганда, Ўрта Осиё, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистон тарихида кушон даври эрамизга яқин вақтлардан, дастлабки кушон шоҳлари Кудзула Қадфиз ва Вима Қадфизнинг қатор босқинчилик юришларидан бошланади. Шулар вақтида Бақтриядаги унча катта бўлмаган мулклардан иборат давлат улкан Ўрта Осиё — Ҳиндистон империясига айланди. Олдинги асрдан фарқли ўлароқ бу гал Ҳиндистонга бостириб кирилмагани, афтидан, бу ерга Ўрта Осиё қабилаларининг оммавий тарзда кўчиб ўтиши билан боғлиқ. Кушонларнинг Ҳиндикушдан жануб томонда пайдо бўлишининг ашёвий далиллари асосан улар ҳукмдорларининг шоҳ саройига дахлдор бўлган ёдгорликлари билан чегараланади. Кушон ҳукмдорларининг (ва улар валиаҳдларининг) исм-шарифи ва унвонларидан (улар бир неча марта тадқиқот манбаи бўлган) иборат ёзувлар ана шундай эди: кушон шоҳлари Канишка ва Ҳувишкаларнинг Шарқий Эрон илоҳлари тасвири туширилган тангалар ана шундай, ниҳоят, кушон Ҳиндистонининг айрим ҳайкалтарошлик ёдгорликлари, жумладан, Матҳурадаги машҳур шоҳ ибодатхонасига қарашли, кийим-кечакдаги ўрта осиеликларнинг диди, қуроллари, қаддиқоматлари ва ҳ.к.ларни акс этдирувчи ҳайкалчалар ана шундай.

Ҳиндистон учун ғайриодатий бўлган “скифча” чўққисимон чўғирма Матҳурада топилган қатор ҳайкалчаларда, шунингдек яккам-дуккам таксила сопол кўғирчоқларида муҳрланиб қолган.

Бақтрия маданияти ва санъатида Шимолий Ҳиндистон билан ягона давлатнинг ташкил топиши бошқачароқ намоён бўлган. Кушондан кейинги вақтда энди Тоҳаристон деб номланган бу вилоят даставвал Кушон салтанатининг негизи ва жуда бўлмаганда икки дастлабки кушон ҳукмдорининг ватани бўлган эди (Канишка ва валиаҳдларининг келиб чиқиши бизга ҳозирча номаълум). Шу боис Кушон салтанатининг бошқа шимолий минтақаларига қараганда ҳукмдор доиралар маданиятидаги пировард-оқибатда уни қарийб бутунлай Ҳиндлаштиришга ва империянинг сиёсий марказини Ҳиндикушдан жанубга кўчиришга олиб келган ўзгаришлар айнан шу ерда содир бўлиши кераклиги ўз-ўзидан тушунарли. Бироқ, борди-ю кушон ҳукмдорлари босиб олинган Ҳинд вилоятларининг маданиятини шунчаки ўзлаштириб олишган бўлса, Бақтриянинг шаҳар марказларида маҳаллий аҳолининг ўзга халқлар мада-

ний ютуқларини ижодий ўзлаштириши ва турли маданий анъаналарнинг ўзаро ҳамкорликлари анча мураккаб жараёнларда кечган.

Бақтрия аҳолисининг қайсидир қисми Ҳиндистон маданияти билан бевосита кушон шоҳларининг ҳинд мулкларида танишганига шак-шубҳа йўқ. Бундан ташқари, Бақтрия ҳудудида Шимолий Ҳиндистон вилоятларидан келиб чиққан одамларнинг пайдо бўлиши ҳам кундай равшан. Ҳиндистонда бўлган бақтрияликлар ва Бақтрияда бўлган ҳиндлар орасида, албатта, савдогарлар ва ҳунармандлар бўлган, аммо дастлабкиларининг асосий қисмини ҳарҳолда амалдорлар ва аскарлар, кейингисини буддавий роҳиблар ташкил этган.

Буддавийлик анъанаси кушон ҳукмдорларининг ва энг аввало машҳур Канишканинг буддавийликка ҳомийлик қилишини тўғридан-тўғри кўрсатади. Бақтрияда кушон даври буддавийлик ибодатхоналарининг очилиши (ай-рим буюмлар топилиши билан бир қаторда) бу хабарларнинг қуруқ гап эмаслигидан гувоҳлик беради. Амударёдан жанубда Қундуздаги унча катта бўлмаган ибодатхона ана шундайларга киради. Уни 1936 йилда Афғонистондаги Ж. Экен бошчилигида француз қадимшунослари тадқиқ этган. Худди шу олимлар Д. Шлюмберж раҳбарлиги остида Сурхкоталда (Боглон) яқинида топилган “ҳайкаллар тамали”, Амударёдан шимолроқда эса — Эски Термиздаги Қоратепа улкан ибодатхонаси ҳам шулар жумласига киради.

Ибодатхона Эски Термиз шаҳарчасининг шимоли-ғарбий бурчагида, кушон шаҳрининг гавжум маҳаллаларидан бир четда, шаҳарнинг қалъа деворлари панасида жойлашган. 1937 ва 1961-62 йиллардаги қазилмалар шуни кўрсатадики, ибодатхона Қоратепа қумтош тепалигини ўйиб ишланган бир неча ўнлаб миқдордаги мағоралар ва шу тепалик ёнбағрида жойлашган ерусти уйларида иборат бўлган. Ибодатхона қурилиши майдонларидан биридаги қазилмаларда олинган ашёлар асосида шундай иншоотларнинг ўлчами ва туси ҳақида фикр юритишимиз мумкин. Бу ерда тўртбурчак ҳовли очилади (унинг ҳар бир томони узунлиги тахминан 18 м.дан), унинг деворлари ёқалаб устундор айвон чўзилиб кетган. Жануб томондан унга целла, айланма йўлак ва ҳужрадан иборат ерусти ибодатхонаси кўриниб туради. Ғарб томонда ҳовли ёнбағрига туташади, унда катта мағорага олиб борувчи иккита йўл қурилган. Тепаликдан шимолий йўл ёнида турар-жой ҳужра ўйиб ишланган, ундан ғарброқдаги зина юқорига, эҳтимол, бошқа мағорага олиб чиқса керак.

Танга топилдиқларига қараб фикр юритадиган бўлсак, Қоратепадаги ибодатхона қурилишини Канишка ҳукмдорлиги вақтига мансуб дейиш мумкин, эрамизнинг III а. ўрталарига келиб у ҳувиллаб қолган.

Кўп қисми мағорадан иборат бу тахлит йирик ибодатхона тикланиши кўп меҳнат ва вақт талаб этган, узоқ вақтга қадар ундан фойдаланиш ва таъминотига озмунча маблағ кетмаган. Бевосита ёрдамсиз ёки нима бўлганда ҳам кушон шаҳар ҳокимиятининг мурувватисиз унисига ҳам, бунисига ҳам эришиш амри маҳол эди: чунки ибодатхона кушон Термизидан унчалик узоқда жойлашмаганди. Агар Термизни Бақтрия пойтахти Балхдан атиги 70 км.лик масофа ажратиб туришини эсласак, шу нарса аён бўладики, Термиз ҳокимияти сиёсатининг Қоратепа буддавийлик ибодатхонасига муносабати Бақтрия ҳокимияти ва пировард-оқибатда умуман кушон жамиятининг олий табақаларининг буддавийлик ва буддавий жамоаларга муносабатларини акс эттирмаслиги мумкин эмасди.

Бақтрияда буддавийлик ёйилиши борасида ҳинд буддавийлик жамоаларида эрамизнинг дастлабки асрларида юзага келган билимлар ва тасаввурлар доираси кириб келган.

Қоратепа қазилмаларида (1961-62) топилган, сиртига ҳинд кҳароштий ва браҳмий алифболарида санскрит тилида қутлов сўзлари битилган сопол идиш бўлаклари топилган. Бу эса кушон даври Бақтриясида санскрит ҳам, ҳинд ёзувлари ҳам қўлланганлигидан гувоҳ беради. Аммо шу нарсани таъкидлаш жоизки, агар кушон ҳукмдорларининг ҳинд мулкдорларида барча унвон ёзувлари (ҳатто Матҳурадаги шоҳ ибодатхонаси ҳайкалчаларига ўйиб ёзилган матнларни кўшиб олганда) кҳароштий ва браҳмий алифболарида бажарилган бўлса, Бақтрияда эса шулар билан биргаликда кушон хати ҳам

кенг қўлланилган: матнлар маҳаллий шарқ-эрон тили билан бироз ўзгартирилган юнон алифбосида ёзилган.

Қоратепа ибодатхонаси уйларини ўрганиш яна буддавийликнинг бақтриялик ихлосмандлари буддавийлик диний меъморчилиги ривожланишига қандай ҳисса қўшганлари ҳақида ҳам гапиришга имкон туғдиради. Санамхонани уч ёки тўрт томондан қўраб олган айланма йўлақларнинг кенг қўлланиши Қоратепа иншоотлари режасининг ўзига хослигидан дарак беради. Ўрта Осиё, Эрон ва Яқин Шарқ диний-маросимий бинолар учун одат бўлган бундай режа, айтишимиз мумкинки, илк буддавийлик (Кушонгача) ҳинд меъморчилигига ёт бўлган. Кеч кушон ва илк ўрта аср буддавийлик меъморчилигида эса у зинҳор ноёб ҳол ҳисобланмаган. Биз уни Ўрта Осиёда ҳам (ҳозирги Шимолий Қирғизистондаги Оқбешим будда эҳромлари), Шарқий Туркистонда ҳам (Шикшин эҳроми, Сенгимоғиздаги ибодатхона ва бошқалар), Қобул тарафларида ҳам (Хадда) кўришимиз мумкин. Қоратепа қазилмалари ашёлари мазкур режа усулининг буддавийлик диний меъморчилигига олиб киритилиши кушон даврига ва аниқроғи ўша давр Бақтрия (Тоҳаристон) буддавийлигига бориб тақалади дейишимизга имкон беради.

Кушон Бақтрияси аҳолисининг (Тоҳаристон) ажнабийлари анъаналарини ижодий ўзлаштириши ҳақида, афтидан, маҳобатли-безак санъати ёдгорликлари ҳам гувоҳлик беради. Аканфа япроқлари устидан одамларнинг бўртма сувратлари туширилган машҳур Айритом бўғоти (фриз), аканфа япроқлари билан безатилган устунбошилар ва бошқа ёдгорликлар, шубҳасиз, гандҳар санъати намуналарига яқин. Бироқ Шимолий Бақтрияда маҳаллий ашё — оҳақгилдан ясалгани ўлароқ, улар кушон санъатида гандҳар санъатига қардош бўлган, аммо унинг намунаси ҳисобланмаган бошқа йўналишни ўзида намоеън этади. Афсуски, кушон санъати манбалари ҳақидаги масала ҳам узил-кесил ечимдан узоқ бўлгани боис бу вилоятлардан қайси бири (Бақтриями ё Гандҳарми) унинг шаклланишига кўпроқ даражада таъсир қилганини биз аниқ белгилаб беролмаймиз.

Сўғд ва Хоразмда Ҳиндистон билан алоқалар тасвирий санъатда ҳам ўз аксини топган. Сўғд пойтахти — қадимги Самарқанд (Афросиёб) шаҳарчасида ва Хоразмнинг Жанбасқала шаҳарчасидаги маймунларнинг гил ҳайкалчалари топилдиқлари, эрамизнинг II асридаги Кофирқалъада топилган фил ҳайкалчаси, “гандҳарнамо” хилидаги хоразм ҳайкалчалари ва ниҳоят, ўз бадий қиммати билан диққатга сазовор одам бошчалари шундай алоқалар ҳақида сўз юритишга имкон беради. Бошчалардан бири Қўйқирилганқалъа яқинида, ганчдан ясалган иккинчиси Кўҳна Аёзда топилган бўлиб, гандҳар санъатининг энг яхши намуналари ва Рим империясига оид одам ҳайкалини эсга солади.

Ўрта Осиё ва Ҳиндистон худудларида топилган буюмлар кушон давридаги шу вилоятлар ўртасидаги алоқалар ҳақида гувоҳлик беради.

ЎРТА ОСИЁНИНГ РИМ БИЛАН АЛОҚАЛАРИ

Ўрта Осиё халқларининг Ўрта ер денгизи ва Қора денгиз соҳилбўйи мамлакатлари билан дастлабки алоқалари Кушон давлати юзага келишидан анча олдин кузатилган. Бу ерда уларни батафсил қараб чиқишга ҳожат йўқ. Фақат аҳмонийлар салтанати ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиё кўшин бирикмалари форс шоҳларининг босқинчилик юришларида, масалан, Юнонистон заминига бостириб киришларида иштирок этибгина қолмай, аҳмонийлар “шаҳаншоҳи”нинг энг олис мулкларида ҳам жанговар хизматда бўлганларини эшлаш кифоя. Масалан, Элефантин (Нилда, Мисрнинг жанубий чегараси яқинида) топилган архивдан маълумки, у ерда эрамизгача V асрда хоразмлик жангчи Дарғамон хизмат қилган. Мемфисдаги учли чўғирма кийган суворийнинг гил ҳайкалчаси топилдиқлари, ҳар ҳолда шу ҳақда гувоҳлик берадикки, Мисрдаги форсларнинг энг йирик ҳарбий базаларидан бири гарнизонида ўртаосиёлик кўчманчи сақлар хизмат қилган. Шу нарса аҳтимолдан холи эмаски, ўша даврда форсларнинг қўл остидаги Ўрта Осиё вилоятларига ўз навбатида Мисрдан ва шарқий Ўрта ер денгизининг бошқа мамлакатлари

ва вилоятларидан кишилар келиб қолган. Яшилтоп миср “фаянси”дан ясалган, Эрмитажга 1937йилда Б.И.Кастальский йиғмасидан тушиб қолган лочин ҳайкалчаси ушбу илк алоқаларнинг ашёвий акси бўла олади. Эгасининг айтиши бўйича, у Самарқанд чеккаларида топилган. Аҳмонийлар вақтида, эҳтимол, Ўрта Осиё ва Қора денгиз бўйи вилоятлари ўртасида қандайдир алоқалар ўрнатилган. Ҳар ҳолда хоразмлик шоҳ Фарасман эрамизгача 329-328 йиллар қишида Бақтрияда Александр Македонский билан учрашганда, Аррианнинг хабар беришича, “у ўзининг колх қабилалари ва амазонкалар билан ён қўшни-жон қўшни бўлиб яшадини ҳикоя қилган ва агар Александр хўп деса, колхлар ва амазонкаларга зарба бериб, бирйўла Эвксин (Қора) денгиз яқинида яшовчи қабилаларни ҳам босиб оламан, унга йўлбошловчи бўламан ва қўшин учун барча зарурий ашёларни тайёрлаб бераман, деган гапларни айтган”. Шарқий Ўрта ер денгизи ва Ўрта Осиё вилоятлари аҳолилари ўртасидаги алоқалар, маълумки, Александр Македонскийнинг юришлари ва айниқса, Селавкийлар давлати гуллаб-яшнаган даврда унинг диадохлари ва эпигонлари урушлари авж олган. Фақат Бақтрия ва Мовароуннахр вилоятларини Ўрта ер денгизи бўйларига мамлакатлар ажратиб турган қудратли Парфия вужудга келгандан сўнггина Эрон сарҳадлари орқали алоқалар анча қийинлашгани эҳтимол. Бироқ шунда ҳам алоқалар бутунлай тўхтаб қолмаган, қайтанга эрамизгача II аср охири — I асрда Хитой хонлигидан шарқий Ўрта ер денгизига борадиган Буюк ипак йўли вужудга келган эди. Бу йўлдан Парфия орқали Ўрта Осиёга шарқий Ўрта ер денгизидан бўлган одамлар ҳам, буюмлар ҳам келиб қолган бўлиши мумкинлиги ҳақида қўплаб ашёлар гувоҳлик беради. Жумладан, Нисода (ҳозирги Ашхобод яқинида) топилган антик буюмлар (шу жумладан, мармар буюмлар, аниқроғи Сурия мармар ҳайкалчалари), Марв яқинида топилган оромий ёзувли пальмира бўртма тасвирлар ва парфияликлар асир олган ва Парфия салтанатининг шимоли-шарқий сарҳадларидаги Каррах жангидан сўнг ўрнашиб қолган рим жангчилари ҳақида Дэбс келтирган маълумотлар шулар жумласидандир.

Ўрта Осиё ва шарқий Ўрта ер денгизи ўртасидаги алоқаларга ҳалақит берувчи парфия салтанатининг ташкил этилиши айни вақтда Мовароуннахрдан антик (юнон-рим) олами вилоятига илгари фақат кўзда тутилган йўллари мустаҳкамлаши мумкин эди. Бу йўл Эронни шимолдан айланиб ўтарди, яъни Ўрта Осиё билан Қора денгиз бўйи вилоятларини боғлар эди. Эрамиз арафасида ва унинг дастлабки асрларида “шимолий” йўлнинг муҳимлигини Ўрта Осиё, Фарбий Қозоғистон ва Волга бўйидан топилган қадимшунослик ашёларидаги маълумотлар тасдиқлаб турибди (масалан, дафн усуллари ва дафн буюмлари таркиби, айрим қурол-аслаҳа ва зеб-зийнат буюм турлари). Шу нарса диққатга сазоворки, Кушон даврида Ўрта Осиёда ясалган баъзи буюмлар чўл йўллари орқали олис шимолга, Уралнинг ўрмон-чўл ва ўрмон минтақаларига бориб қолган; масалан, Кушон шоҳи Вима Кадфиз ва Пермь яқинидаги Гляденовский оташкадасида Марв ҳукмдори Санобар тангаси топилдиқлари, шунингдек Урал ортидаги Қўргон вилоятига оид хоразм тамғали кумуш идиш топилдиғи маълум.

Ниҳоят, эрамизнинг қарийб аввал-бошданоқ ўша давр халқаро алоқаларида Ҳиндистон орқали жанубий йўл умуман катта аҳамият касб эта бошлаган. Ушбу мамлакат римликлар бўйсундириб олган Миср бандагароҳлари билан муттасил денгиз йўллари орқали боғланиб турган. Кушон вақтида бу йўл фақат савдо-сотик учун эмас, балки Рим империясининг Кушон ҳукмдорлари билан сиёсий алоқаларини амалга ошириш учун хизмат қилган. Масалан, 99 йилда кушон элчиларининг Римга келиши, уларнинг дақларни тормор этишгани муносабати билан император Траян триумфида фахрий меҳмонлар сифатида иштирок этиши, Адрианнинг “Бақтрия шоҳлари” элчиларини қабул қилиши ва “ҳиндлар, бақтрия ва гиркан” элчиларининг Антонин Пий ҳузурига ташрифи ҳақидаги маълумотлар мавжуд.

Мана шу уч асосий йўл — шимолий (шимолий Қора денгиз бўйидан), марказий (Эрон ҳудудларидан) ва жанубий (денгиз бўйлаб Мисрдан Ҳиндистонга) йўлдан Ўрта Осиёга Рим ҳунармандларининг турли буюмлари, Рим

императорларининг тангалари кириб келган ва ҳ.к. Мана шу йўллардан Ўрта Осиё ва Ҳиндистондаги кушон мулкдорларидан Рим империяси сарҳадларига темир, жавоҳирот (шу жумладан, Бадахшон лаъллари ва ёқутлари, тоғ биллури ва ҳ.к.), турли зирavorлар, фил суяги, Бақтрия орқали ўтиб кетаётган Хитой ва Шарқий Туркистон ипаги олиб борилган.

Помпеяда Кушон даврига оид ўймакори ҳинд фил суяги ҳайкалчалари топилдиқлари шу алоқаларнинг ёрқин ашёвий далилидир. Ўрта Осиёда бундай далиллар Ҳиндистондагидан камроқ учраса-да, бироқ барибир ҳам борларини оз деб бўлмайти.

Шулардан энг дастлабкилари эрамизгача II — I асрларга (балки эрамизнинг I асрига) мансуб. Бу — эрамизгача III асрдан юнон-рим оламида кенг тарқалган ва Ўрта Осиёга ҳам, Ҳиндистонга ҳам, афтидан, шимолий Қора денгизбўйи чўл қабилалари воситасида олиб келинган кўзасимон сирғалардир. Бугунлай тилладан ясалган ва шокилалар осилган бу тур сирғалар Волга яқинидаги сармат қабрларида ҳам топилган; худди шунақа ганч қуйилмали сирғалар Шимолий Бақтрия кўрғонлари (Тулхар ва Ориқтов мазорлари)да учраган. Улари ҳам, булари ҳам Таксилада (Бҳир-Маунд II ва Сиркап II қатламлари) топилган шокилали кўзасимон сирғаларга яқин. Ўша йўлдан, эҳтимол, Ўрта Осиё ва Ҳиндистонга тилла сирғаларнинг бошқа хили ҳам (шокилали балдоқчалар) кириб келган. Бундай сирғалар эрамизгача IV асрдаёқ маълум бўлиб, эрамизнинг III асригача таомилда бўлган ва Ўрта Осиёда (Тошкентдан сал нардан кўрғон-мазорда) ва Таксилада (Сиркапнинг учинчи қатламида) ҳам учраган. Тугилган мушт кўринишида гил (миср фаянси) дан ясалган шокилалар топилдиқлари ҳам умуман шимолий Қора денгизбўйи билан юнон-рим оламининг алоқасидан нишонлардир. Шимолий Қора денгизбўйи, жумладан Керчда ва Дура-Европос (Месопотамия) учраган бундай шокилалар Шимолий Бақтрияда (Кофирниҳон дарёси мансабида, Қайқубодшоҳ шаҳарчаси эрамизгача II — I асрнинг биринчи ярми қатламида), Сўғда (Бухоро воҳаси, Қуйи Мозор қабристиони даҳмаларидан бирида) ва ниҳоят, Таксилада (эрамизнинг I аср қатлами) топилган; гил қуйилмаларига тақдидан тош қуйилмали шокилалар Хоразмда, бринч қуйилмали шокилалар Жанубий Фарғона кўрғонларида (Жануби-Фарбий Қирғизистондаги Қорабулоқ ва Тўратош қабристонлари) учраган.

Рим билан алоқаларнинг ашёвий далиллари айниқса Кушон давлати гуллаб-яшнаган даврдаги Ўрта Осиёда кўп бўлган. Булар — рим тангалари, мунчоқлар ва хилма-хил шокилалар ва туморлар, суякдан ва хусусан гилдан ясалган буюмлардан (келиб чиқиши Римдан бўлиб, римча намуналарга тақдидан маҳаллий усталар ясаган).

Бошқа, шимолий йўлдан Ўрта Осиёга ва биринчи галда Хоразмга, ҳойна-ҳой, шишадан (“миср фаянси”) ясалган хилма-хил мунчоқлар ва шокилалар келиб қолган. Булар — Жанбасқалбадан топилган шимолий Қора денгизбўйи мунчоқларига ўхшаш тугмасимон мунчоқлар ва Тупроққалбадан топилган тарам-тарам мунчоқ, шунингдек антик дунёда расм бўлган миср маъбуди бес ҳайкалчаси (Бозорқалъа) кўринишидаги шокила ва жинсий аъзо кўринишидаги (Аёзқалъа) шокилаларидир. Хоразмда, Сўғда ва Ўрта Осиёнинг бошқа вилоятларида топилган Қора денгизбўйи буюмларига ўхшаш кўплаб шиша мунчоқлар, бундан ташқари миср илоҳи гариократ ҳайкалчаси кўринишидаги тўқ кўк тошдан ясалган шокила (қадимги Хўжанддан гарбда Сирдарё соҳилида жойлашган Мунчоқтепа шаҳарчаси) зеб-зийнатларининг ана шу гуруҳига киради.

Рим империясидан Ўрта Осиёга келтирилган терракоталар ва гил идишлар билан бир қаторда бу ерда ҳозирда ҳам рим идишлари намунасига қараб ясалган сопол идишлар маълум ва машҳур. Дастали, қўчқор боши тасвири билан безатилган, Хоразмдаги Қўйқирилганқалъа қазилмалари чоғида топилган ва гил (лой)да Рим Ўрта ер денгизида ҳам, Қофқозда ҳам яхши маълум маъдан буюми тасаввурини берувчи “чўмич” ана шундайлар сирасига киради; бундай “чўмичлар” ёки “това”лар Таксилада эрамизнинг I аср қатламида ҳам учраган. Четлари тик, таги айлана, қизил ангоб қопламали ва жилвирланган чуқур ликоблар ҳам рим қизил гил буюмларига тақдид ҳисоб-

ланади. Ёзма манбаларнинг яккам-дуқкам далолатларига қарши ўлароқ қадим-шунослик ашёларининг нисбатан мўллиги ўша даврда Ўрта Осиёга рим маданий унсурларининг билвоситагина кириб келмагани, балки шак-шубҳасиз бевосита алоқалар мавжуд бўлгани ҳақида гапиришга имкон беради — Ўрта Осиё одамлари Рим мулкларига, Рим фуқароларига Ўрта Осиёга борди-келди қилиб турганлар. Шу нуқтаи назардан эрамизнинг I аср охири — II аср бошига мансуб икки маълумот муҳим ҳисобланади: бири юнон-рим Мисрининг энг йирик савдо маркази бўлмиш Искандариядаги бақтрия савдогарлари ҳақида бўлса, иккинчиси мақдуниялик савдогар Маэс Тициан ишончли шахсларининг Бақтрия ва “бўрилар мамлакати” мамлакатига саёҳати ҳақидаги маълумотидир.

Кушон давридаги Ўрта Осиёнинг кенг халқаро алоқалари, биринчи галда Ҳиндистон ва Рим империяси билан муносабатлари унинг маданияти ва санъатининг кейинги ривожланишига кучли таъсир кўрсатди. Кушондан кейинги давр ва илк ўрта аср (исломгача) даврига оид сўнгги бир неча ўн йилликлар ичида очилган ажойиб ёдгорликлари (Тупроққалъадаги Хоразм шоҳлари саройлари, Варахшадаги Бухоро хонларининг саройлари, қадимги Панжикент турар-жой уйлари ва эҳромлари, Оқбешим ва Қувадаги будда эҳромлари ва ҳ.к.) Ўрта Осиёда араблар истилосигача давр кушон санъати анъаналарининг сақланиб қолгани ҳақида, мана шундай бўронли замонда қўлаб мамлакатлар ва вилоятлар билан алоқаларини қўллаб-қувватлаган Ўрта Осиё жамиятининг кенг маданий дунёқараши ҳақида инкор этиб бўлмас далиллар тақдим этади.

Бироқ Кушон давлати ва Ўрта Осиё маданиятининг атроф оламга таъсирини кичрайтириб кўрсатиш ҳам инсофдан эмас. Бу таъсирни ўрганиш энди энди бошланаяпти ва у ҳақда ҳар томонлама ҳукм чиқаришга вақт эрта. Бироқ ҳозирнинг ўзида шу нарса яққол аёнки, кушон буюмлари жуда катта масофаларга — Скандинавия, Уэльс ва Аксумгача ёйилган, у ерларда кушон тангалари топилган.

*Рус тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

Оскар Уайльднинг эстетик олами

Инглиз адиби Оскар Уайльд жаҳон адабиёти тарихига эстетизм адабий оқимининг ёрқин намояндаси сифатида кирди. Унинг шоҳ асари – “Дориан Грей портрети” – интеллектуал роман жанрининг ёрқин намунаси тарзида тан олинди. Оскар Уайльд ижодида XIX асрнинг биринчи ярми романтизм анъаналари билан шу асрнинг иккинчи ярмида санъат ва адабиётда яловбардорлик қилган реализм ҳамда модернизмнинг эстетик тамойиллари ўз ифодасини топганини кузатамиз. 1870 йилларда англиз адабиётида майдонга чиққан эстетизм оқими 1880-1890 йилларга келиб тўлиқ шаклланди ва бир қатор истеъдодли қаламкашлар ижодига катта таъсир кўрсатди. XX аср бошида модернизмнинг турлитуман шакллари билан тутшиб, олдинги нуфузини йўқотди.

Рус адабиётшуноси Т. Кривина: “Эстетизм – бу реал ҳаётдан устун қўйилган соф Гўзаллик ғоясини мутлақ ҳақиқат даражасига кўтарувчи, нозик таъб ва нафис санъатнинг туб моҳиятидир”, – деган таърифни келтиради. Мунаққид Д. Яковлев фикрича эса: “Эстетизм санъат ва гўзалликни эзгулик ва ёвузлик курашидан устун қўяди, шу тариқа бадиий ижоддан ҳар қандай жавобгарликни олиб ташлайди”. Айнан эстетизмнинг “санъат – санъат учун” дегувчи мақсади модернизм, қолаверса, постмодернизм тарафдорлари учун ҳам мақбул кўринди ва шиор тарзида илгари сурилди. Аслида ижодкорнинг машаққатли ижодий изланишларидан туғилажак санъатдаги нафосатга, гўзал идеалга интилиши қадим афсоналарда ўз ифодасини топган эди. Моҳир ҳайкалтарош Пигмалион ўз қўли билан яратган Галатея ҳайкалига ошиқ бўлиб қолгани ҳақидаги қадим юнон афсонасини эслашнинг ўзи кифоя. Ушбу афсона заминидан инсоннинг санъат қайсидир бир маънода ҳаётдан ҳам қудратли, мукамал эканлигини исботлашга бўлган илк ҳаракати ётмасмикин?

Таъкидлаш жоизки, жаҳон адабиётида эстетизмни улуғловчи уринишлар кўп бор учрайди. Энг аввало Шиллер ва Шелли асарларида, шунингдек, Гёте ва Китс ижодида эстетизмнинг тўлақонли намоён бўлганини кузатамиз. Улар ижодида “дунёни гўзаллик қутқаради” деган ғоя мавжуд эди. Хуллас, барча замонларда ижодкорлар гўзалликни, нафосатни куйлаб, ўз идеаллари ва реал ҳаёт ўртасидаги фарқни асло мутлақлаштиришмаган, аксинча, санъатнинг таълим-тарбиявий кучига, интеллектуал шахсни шакллантирувчи аҳамиятига сидқидилдан ишонишган. Айни пайтда инсонни театр, шеърият, рангтасвир санъати орқали гўзаллик дунёсига олиб киришга бўлган интилишлари уларнинг кундалик ҳаётдан, кенг маънода объектив воқелиқдан қаноат ҳосил қилмаганликларидан келиб чиққан.

Эстетизм назариясининг шаклланишида англиз мунаққиди, публицист ва санъат назариётчиси Жон Рескиннинг хизмати катта. Олимнинг бадиий эсселарида XIX аср англиз адабиётидаги қатор тамойиллар эстетик жиҳатдан асослаб берилган эди. У романтизм руҳидаги эстетика тушунчасини кенг қўламда талқин этаркан, реалистик ижод меъёрларини ҳам четлаб ўтмасдан, уларни теран англаган ҳолда таърифлаб беради. Эҳти-

мол, Рескин эстетик дунёқарашининг романтизмдан реализм сари тадрижий ривож, гоҳ у тарафга, гоҳ бу тарафга огиши, аниқроқ қилиб айтганда, иккиёклама характерга эгалигидан келиб чиққандир. Рескиннинг эстетизм таҳлилига бағишланган тадқиқотлари кўп жиҳатдан баҳс-мунозарали бўлган. Консерватизм ақидаларини ёқловчи мунаққидларнинг ғояларини қабул қилолмасдан, у санъат ва адабиётга демократия нуқтаи назаридан қараган ҳолда, халқпарварлик ва маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган назарияларни яратган. Рескиннинг беш жилддан иборат “Модерн мусаввирлар” (1843-1860) деб номланган тадқиқоти, аслида, истеъдодли рассом Уильям Тёрнер санъатини ўша давр танқидчилари тушунмаганлиги сабабли, ҳимоявий моҳият касб этган эди. Бироқ хулосалар жараёнида ушбу тадқиқот муаллиф эстетик ғояларининг изчил баёнига айланди ва XIX аср инглиз адабий танқидчилигидаги илғор назариялардан бири бўлиб қолди. Шу тариқа Рескин ғоялари оммалашиб кетди, унинг номи эса романтизм руҳи билан суғорилган эстетизм санъатининг назариячиси сифатида машҳур бўлди.

Рескин гўзаллик, эркинлик ва тинчликнинг юксак идеалларини очиш, ҳаёт маъносини тушуниш, жамиятнинг ижтимоий ва маданий ривожланиш қонуниятларини англаш мақсадида ўтмиш ва ҳозирги давр буюк қаламкашлари ижодида асосий эътиборни қаратган эди. У “Санъат ҳақида маърузалар” асарида ҳар қандай мамлакатдаги санъат ва адабиёт унинг ижтимоий ва сиёсий майлларини ўзида акс эттиради, энг муҳими, маънавий ҳаётини ифодалайди, деб таъкидлайди. Унинг фикрича, айнан шу ҳолатларда бадиий ҳақиқатнинг мазмун-моҳияти мужассам бўлади.

Оскар Уайльд эстетик дунёқарашини асосини айнан Жон Рескиннинг эстетизм назарияси ташкил қилганлиги ажабланарли ҳол эмас. Рескин илгари сурган “Гўзаллик – бу мутлақ ҳақиқат” шиорининг туб моҳияти Уайльд томонидан ўзлаштирибгина қолинмасдан, балки “Дориан Грей портрети” романида ва “Ниятлар” мақолалар тўпламида ўзининг кейинги ривожини ҳам топди. Шундай бўлса-да, Рескин қарашларини Уайльд сўзсиз ва тўлиқ қабул қилди, деб айтолмаймиз. Негаки, олимнинг санъат ва маънавиятнинг ўзаро боғлиқлиги хусусидаги фикрлари Оскар Уайльд ижодида жиддий зиддиятларни юзага келтирди. Юқорида таъкидлаганимиздек, Жон Рескин санъат ва гўзалликни маънавиятдан ажратиб бўлмайди, деган бўлса, Оскар Уайльд эса унга қарши ўларок, “Дориан Грей портрети” романи муқаддимасида “... инсоннинг маънавий ҳаёти – бор-йўғи ижод мавзуларидан бири бўлиши мумкин, холос”, деб ҳисоблайди. Ҳатто Рескин билан тўғридан-тўғри баҳсга киришиб, Уайльд “Ёлғон санъат инқирози” мақоласида “... санъатнинг ҳаётга тақлид қилишига қараганда, аслида беихтиёр ҳаёт санъатга кўпроқ тақлид қилиши ҳақида таассурот уйғонади”, деб ёзади.

Шу каби Жон Рескиннинг эстетизм назарияси Уильям Моррис, Марсель Пруст, Лев Толстой каби буюк адибларга ҳам сезиларли таъсир ўтказди, десак муболаға бўлмайди.

“Санъат санъат учун” дегувчи субъективизм руҳидаги концепцияга амал қилган бошқа бир инглиз мунаққиди Уолтер Пейтернинг эстетизм тамойиллари Оскар Уайльд дунёқарашига анча яқин бўлган. Пейтер наздида, санъат эзгуликка ўргатмаслиги, маънавият, одоб-ахлоқ меъёрларига умуман аҳамият бермаслиги лозим, негаки, гўзаллик ҳиссиёти ўта субъективдир, шу боис танқидчининг вазифаси шундаки, у санъат асари билан учрашуви, танишуви орқали ўз шахсий кечинмаларини, таассуротларини ифодалай олса бўлгани.

Масалан, Жон Рескин асарларини ўқишдан илҳомланган Пейтер Уйғонниш даври итальян санъати билан қизиқиб қолади ва ҳафталик журналларда Леонардо да Винчи, Пико делла Мирандола, Сандро Ботичелли, Микеланжело ижоди ҳақидаги очеркларини эълон қила бошлайди. Леонардо да Винчининг “Жоконда”сидан олган таассуротларини ифодаларкан, бутун инсониятни асрлар оша ўзига ром этган портретда “Юнонис-тоннинг ҳайвоний, Римнинг шаҳвоний ҳиссиётини, ўрта асрлар тасавву-

фини, мажусийлик дунёси, гуноҳга ботган оламнинг қайтишини” кўради. Бу фикрлар “Ренессанс тарихидан очерклар” номи остида алоҳида китоб холида нашр қилинди ва айтиш мумкинки, узоқ йиллар мобайнида Фарбий Европа адибларининг эстетик қарашларига таъсир кўрсатди.

Уолтер Пейтер рухоний рутбасини қабул қилиб, адабиёт дунёсидан узоқлашгач, Жорж Мур, Обри Бёрдслей, Томас Карлейллар эмас, балки айнан Оскар Уайльд эстетизм пешвосига айланди. Гўзаллик ҳиссиётига ҳаддан ортиқ берилиш, ҳаётнинг маъносини гўзаллик ва нафосатда кўриш Уайльдни мантиққа зид, яъни санъат нафақат ҳаётдан устун, балки ижодкор фантазиясига ҳамоҳанг тарзда ҳаётни ҳам муайян шаклга келтиради, дегувчи фикрга олиб келди. Бу фикр эстетизм йўналиши ривожланишининг юқори нуқтасига етганидан дарак берса-да, бироқ ҳаётга яқин, қолаверса, санъат ва адабиётга тегишли бўлган ўзга фикрлар, яъни авангард оқимлар қуршови ичида аста-секин йўқолиб кетди.

Уайльд замондошлари Оноре де Бальзак, И. С. Тургенев, Л. Толстой, Ф. Достоевскийлар ижодига юксак баҳо берган бўлса-да, ўз ижодида реализм тамойилларига риоя қилишни хоҳламади. Уайльд ўзига хос диалог тарзида ёзилган “Ёлгон санъат инқирози” мақоласида ҳаёт (воқелик) санъатга тақлид қилади, дея таъкидлайди. Шу тариқа у санъатни ҳаётдан устун қўяди, ҳаётга кўра санъат асарининг нафосати, жозибадорлиги, мафтункор тароватини афзал кўради. Уайльдининг ижод – бу ёлгонлик санъати деган мантиққа зид фикри унинг эстетизм ва гедонизм¹ руҳидаги қарашлари моҳиятини тўлиқ ифодалаб берди, десак тўғрироқ бўлади.

Гўзалликка сажда қилишни буржуа жамиятининг беҳаёлиги, тубанлиги, фисқ-фужурга берилганлигига қарама-қарши қўяркан, Уайльд шу тариқа гўзалликни унинг маънавий, руҳий, қолаверса, ахлокий маъносидан маҳрум этади. Реалликдан узоқлашиб, гўзалликни билиш, уни англашни инкор қилади; шу тариқа у фақат шаклан чиройли бўлишга интилади, одоб-ахлоқ меъёрларини бузади ва, натижада маънавий таназулга учрайди. У соғлом ақлга зид релятивизм² руҳидаги ғояларни тарғиб қилувчи фикрларни билдираркан, ижодий изланишларида боши берк кўчага кириб қолганини ўзи ҳам сезмайди.

Эстетик дунёқарашдаги зиддиятларга қарамасдан, Уайльд реализм санъ-атини муносиб баҳолади. Унга жиддий эътибор қаратиб, баъзи асарларида реализмга тақлид этишга ҳам ҳаракат қилди. Шу ўринда у рус адабиёти классиклари, жумладан, Достоевский ижодини яқиндан ўрганди. Гўзаллик ғоясини антик трагедия жанри нуқта назаридан талкин қиларкан, Уайльд ўз асарларида фожиавий сюжетларга ҳам мурожаат қилади. Уайльдининг фожиавий мавзуларга эътиборини Достоевский қаламига мансуб “Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар” романига бўлган ўзгача қизиқиши билан изоҳлаш мумкин. Уайльд “Янги романлар” мақоласида Достоевскийнинг ушбу романини чуқур таҳлил этаркан, адиб ижодига сюжет кескинлиги, асабларни таранг қолга келтирувчи кучли ҳис-туйғулар, қалбда ички, баъзан тушунарсиз туртки туфайли юзага келадиган ҳаракат, инсон руҳияти, онгида оқиб ўтувчи таассурот ва кечинмаларни, ҳаётнинг яширин, зулматда қолган томонларини моҳирона тасвирлаш хосдир, деб таъкидлайди. Уайльд, Достоевский ҳаётнинг даҳшатли ҳақиқатларини очиб бера олди, адиб ҳаётни яхши билганининг сири эса – ҳаётда ўзи қашшоқлик ва азоб-уқубатларни бошидан кечиргани, умидсизлик ва тузалмас дардга мубтало бўлганидир, деган хулосага келади.

Ф. Достоевский қаламига мансуб “Ака-ука Карамазовлар” романи бош қаҳрамонларидан бири – Алёша Карамазов образи билан танишгач, Уайльд эзгулик ва ёвузлик муаммосига ўз эътиборини қаратади.

¹ Г е д о н и з м – ҳузур-ҳаловатга интилиш инсонга хос олий хислат, деб ҳисобловчи маънавий-ахлоқий таълимот.

² Р е л я т и в и з м – билимларнинг нисбийлигини метафизикларча мутлоқлаштириб, воқеликни объектив равишда билиш мумкинлигини инкор этадиган методологик тамойил.

Аммо бу мураккаб муаммо Уайльд томонидан нотўғри талқин қилинган эди. Достоевский романининг маънавий-ахлоқий жиҳатларига етарлича баҳо беролмаган адиб ундаги одоб-ахлоққа доир муаммолар моҳиятини тушуниб етмайди. Шу боис, Достоевскийнинг ҳаммага – ёмонлик қилганга ҳам, яхшилик қилганга ҳам бирдай муносабатда бўлиш, энг муҳими, ёвузликка йўғрилган хатти-ҳаракатдан азият чекувчи одамга раҳм қилиш хусусидаги фикрларини Уайльд нотўғри тушунади.

Хуллас, Оскар Уайльд қарашлари ўта зиддиятли эди. У айрим мақолаларида эстетизм ва индивидуализм ғояларини тарғиб қилса, бошқаларида эса Англия буржуа жамиятини кескин танқид остига олади ва, энг қизиғи, социализм ғояларини маъқулловчи фикрларни ҳам ҳимоя қилишга тутинади.

Хатто Уайльд баъзи асарларида шаклан ва мазмунан эстетизмдан узоқлашганини кузатишимиз мумкин. Бу борада “Бахтли шахзода ва бошқа эртаклар” ва “Анор уйи” номли тўпламларига кирган эртаклар муҳим аҳамият касб этади. Машҳур эртакнавис Ханс-Кристиан Андерсен аънаналаридан илҳомланган Уайльд ўз дунёсига эга эртаклар яратди. Муаллиф уларда буржуа жамиятининг мазмунсиз ва нажотсиз ҳаётига сира ўхшамайдиган ёрқин, жамики рангларда жилваланиб турувчи янги дунёни тасвирлади.

Дарҳақиқат, адибнинг эстетик қарашларидаги зиддиятлар унинг “Дориан Грей портрети” асарида яққол намоён бўлади. Муаллиф образларни, сюжет чизиқларини ўзининг эстетик, яъни “санъат – ҳаётдан устун”, “сел бўлиб завқ олиш ҳамма нарсадан муҳимроқ”, “гўзаллик маънавият ва ахлоқдан устун туради” деган тасаввурларига мувофиқ тарзда қуришни афзал кўради. Бироқ сюжетнинг ҳаракат ва ўзгаришларга бойлиги, жўшқинлиги айрим эпизодлар жонсизлигини, баъзи ўринлардаги турғунликни енгиб ўтади. Романнинг объектив маъноси айрим эпизодлар мазмуни билан зиддиятга киришади; аслини олганда, муаллифга қўл келувчи эстетизм ва гедонизм ғоялари ёлғонлиги маълум бўлиб қолади.

Романдаги қомати келишган, дид билан кийинган, хатти-ҳаракатлари чиройли, истараси иссиқ ёш йигит Дориан Грейнинг Шекспир пьесаларида роль ижро этувчи соҳибжамол актриса Сибилла Вейн билан танишув саҳналарида “санъат ҳаётдан устун” ғояси ўз аксини топади. Сибилла театр саҳнасида Жульетта ва Розалинда қалбларида кечаётган ҳис-туйғуларни томошабинларга маромида етказа олгани, ушбу образларни моҳирона гавдалантиргани, қолаверса, ўз ролини берилиб, қойилмақом ижро этгани учун Дориан уни севиб қолади. Ҳа, Дорианнинг ўзи Шекспир яратган қаҳрамонлар тимсолига айланиб қолганлиги учун ҳам Сибиллани севади. Санъат асари Дориан тасаввурида ҳаётдан устун турувчи илоҳий кудратдек туюлади. Сибилла ҳам Дорианни жон-дилидан севади. Бироқ муҳаббат оғушида қолган Сибилла театр саҳнасида ижро этаётган қаҳрамонларининг ҳис-туйғулари, руҳий кечинмалари билан ортиқ яшай олмайди ва саҳнада уларни аввалгидек ёрқин ифодалаб беролмайди. Актрисанинг ёмон ижросини, ясама табассуми ва қувончини, сохта мулойимлиги ва зўрма-зўраки ўйинини кўриб, Дорианнинг ҳафсаласи пир бўлади, Сибилладан кўнгли совийди. Дориан ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлаётган, табиатнинг ноз-неъматларидан хузурланаётган, энг муҳими, муҳаббатдан боши осмонга етган аёлнинг муҳаббат туйғусини эъзозлай билмайди, севолмайди. У фақат образнинг, Шекспир яратган аёллар образининг мафтунлиги бўлиб, уларнигина севар эди. Уайльд ушбу мавзуни ривожлантираркан, фақат юксак санъат олдида таъзим қилиш, ҳаётни борлигича қабул қила олмаслик, оқибатида, Дориан Грейни бағритош, бераҳм инсонга айлантириб қўйди. Гўзаллик шайдоси бўлган Дориан Грейнинг нафис ва бежирим шаклга берилиб кетиши, ҳаёт маъносини севган аёлнинг муҳаббатидан эмас, балки унинг санъатидан ахтаргани охир-оқибат Сибилла ҳамиятига қаттиқ тегади, кўнглини вайронага айлантиради. Дориан ўзини эмас, балки у саҳнада яратган образларни севганини англагач, Си-

билла худди машҳур Клеопатра каби ўз жонига қасд қилади. Ёзувчи Дориан Грей феъл-атворининг мураккаблиги ва совуққонлигини бўрттириб кўрсатиш ниятида ўқувчи диққатини яна бир саҳнага жалб этади: Сибилланинг ўлиmidан хабар топган Дориан, маъшуқасининг онаси олдига бориб таъзия билдириш ўрнига опера театрига йўл олади.

Романда лорд Генри Уоттон ва Дориан Грей эгаллаган гедонистик позиция кескин танқид қилинади. Енгилтабиат лорд Уоттон, ўзининг чиройли сўзларга ўралган, бироқ беҳаё ва ҳақоратомуз “ҳикматли ибора”лари билан Дорианни гўё сеҳрлаб кўйгандек эди. “Янги гедонизм – бизнинг авлодга айнан шу керак. Ёшлик даври қисқа бўлганлиги учун Сиз ҳаётнинг роҳатбахш лаззатларини тотиб кўрмасангиз – бу айнан фожиадир”. “Кишилар худбин эмас асло, балки ҳамиша нурсиздирлар. Уларда индивидуаллик етишмайди”. Шу каби “панд-насихат”лардан мияси захарланган Дориан ҳаёт қаршида эсанкираб қолади. Дорианнинг меъёридан ортиқ вақтихушлик қилиши, эрталабдан кечгача “кўнгили чигили”ни ёзиш билан овора бўлиши, баҳридилни очадиган “томоша”ларда кайфу сафога берилиб, беҳаловат яшаши яхшиликка олиб келмаслиги борган сари ойдинлашади. У ўзининг йўлдан озиб, тубанлашиб кетаётганини, атрофдаги одамларга ҳам салбий таъсир кўрсатиб, уларни йўлдан оздираётганини сезмасди ҳам. Охир-оқибат яхшиликни ёмонликдан ажрата олмаган Дориан жиноятга қўл уради: ёш мусаввир Бээил Холуордни ўлдириб, ёш кимёгар Алан Кэмпбеллни жасадни йўқ қилиб ташлашга мажбурлайди. Кейинчалик қилиб қўйган ножўя ишидан гарангсираб қолган Алан Кэмпбелл ҳам ўз жонига қасд қилади. Нафсини жиловлай олмай худбинларча ҳузур-ҳаловатда яшаш, оламда жамики роҳатбахш лаззатлардан тўйиб баҳраманд бўлиш, пировардида, ваҳшийлик ва жиноятга айланади. Уайльд романида гедонизм ғоясининг ғайриинсонийлиги шу алфозда фош этилади.

Қайсидир бир маънода фантастик бўлиб кўринган сюжетда маънавий-ахлоқий мазмун-моҳиятдан ва улуғворликдан маҳрум гўзаликка сажда қилиш изчиллик билан рад этилади. Мусаввир Бээил Холуорд илҳомланиб, навқирон Дориан Грейнинг портретини чизади. Бу ўзига хос рамзий маънога эга: сурат бош қаҳрамон виждони тимсолига айланади. Романдаги фантастик мотив шундаки, Дориан Грей ҳеч қачон қаримайди, доимо ёш ва чиройли бўлиб қолаверади, портрет эса унинг қалбида кечаётган ўзгаришларни ўзида акс эттиради ва вақт ўтган сари қартайиб боради. Дорианнинг маънавий, ахлоқий, руҳий тубанлашиб, батамом разил ва фосиқ одамга айланиб бориши ҳам худди кўзгудагидек унинг портретида акс этади. Мусаввир чизган чеҳрада ваҳшийлик, жаҳл, қаҳр-ғазаб ойдин кўринади, лабларида иблисона табассум, кўзларида эса жаҳаннам олови қайнаб туради. Дориан куну тун ўз портрети ҳақида ўйлайдиган бўлиб қолади, портрет ҳақидаги фикр миясини еб, адоий тамом қилади. У айнан ана шу портрет ўзининг бало-қазога гирифтор бўлганининг, бошига тушган кулфатларнинг сабабчиси, деб ҳисоблайди. Дориан тобора ёвузлик гирдобига фарқ бўлаётганини секин-аста тушуна бошлайди. Нафс ва ҳирсни қондиришдан иборат ҳаёти ахийри унга чидаб бўлмас даражада азоб бериб, жонига зомин бўла боради. У эрталабдан кечгача бамайлихотир, беғам-беташвиш, роҳат-фароғатда жуда узок яшади, эндиликда бу лабиринтдан чиқиб кетолмаслигини, тўғри йўлга қайтолмаслигини тушуниб этади. У ҳамма нарсага ойдинлик киритувчи ва муқаррар ҳалокатга олиб борувчи зарбани беришга аҳд қилади: қўлига ўткир ханжар олиб портретга ташланади-ю, лекин пичоқни ўзига уриб, ўзини ўзи ўлдиради. Дориан ва унинг портрети жой алмашади: портрет тагида, зах ерда хунук ва бадбашара чол жони узилган ҳолда ётар, деворда эса навқирон ва чиройли ёш йигит портрети осифиқ турар эди.

Дориан Грей ҳақидаги ҳикоя, аслида, маънавий-ахлоқий, қолаверса, руҳий тубанлик устидан чиқарилган ҳукмдир. Романнинг асосий ғояси, объектив моҳияти: “... агар инсон ўз қалбини йўқотадиган бўлса, оламни сотиб олишдан не фойда?”, деган пурмаъно ҳикматда ифодаланган.

Таъкидлаш жоизки, “Дориан Грей портрети” романи импрессионизм услубида ёзилган асар. Образ ва манзара, диалог ва лирик чекинишлардан тортиб, то тафсилотларгача нозик дид билан тасвирланган. Бу маънода роман бошидаги: “Рассом устахонасини атиргулларнинг муаттар хиди тўлдириб турарди, боғда ёзги шабада кўтарилиб, очиқ эшиклардан гоҳ бинафшанинг маст қилувчи ҳидини, гоҳ наъматак алвон гулларининг хушбўй сасини олиб келарди” ҳамда бош қахрамоннинг гавҳар тошларга бўлган таъмаи нафсини изоҳловчи: “Дорианни қуёштошнинг алвонли олтин ранги ҳам, ойтошнинг садафдек оппоқ ранги ҳам, шаффоф тошнинг камалақдек товланиб туриши ҳам ўзига бирдай мафтун қиларди”, дегувчи сўзлар алоҳида диққатга молик.

Романда мантиқсиз, ақлга сиғмайдиган фикрларнинг ҳаётга муносабати: “Ҳаёт ҳақиқати бизга парадокс шаклида очилади. Воқеликни тушуниб етиш учун акробат дорда мувозанатини қандай сақлаётганини кузатишимиз лозим. Ҳақиқатнинг акробатларча эпчил ва чаққон хатти-ҳаракатларига ишонганимиздан сўнггина, биз у ҳақида тўғри хулоса чиқара оламиз”, дегувчи сўзларда ёрқин ифода этилади.

1895 йил жамоат жойларида одоб-ахлоқ меъёрларига зид хатти-ҳаракатлари учун Оскар Уайльд айбланади. Унинг иши судда кўрилиб, беш йил озодликдан маҳрум этилади. Англия жамияти ушбу жамият негизини ташкил этган одоб-ахлоқ қоидалари ва яшаш тарзини танқид қилгани, улар устидан очикдан-очиқ кулгани учун ёзувчини кечиролмади. Бошига тушган кулфат ҳамда ҳаёт синовларидан тўпланган тажриба, дунёга бошқача кўзда қараш Уайльд ижодига янги кайфият ва мавзуларни олиб кирди. Дарвоқе, инсон ўз ҳаёти давомида қанчадан-қанча азоб-уқубат, йўқотишларга дуч келади, унинг бошига не-не кулфат ва мусибатлар тушади. Бундан у нафақат жисмонан қийналади, балки руҳан ҳам қаттиқ эзилади. Инсоннинг адолатсизликдан жабрланиши ва ҳаёт синовларини енгиб ўтиши Уайльд асарларининг асосий мазмунига айланади. Ёзувчи бошидан кечирганларини, қайғу-ҳасратларини тавба-тазарру шаклида ёзган “Ер қаъридан” номли ҳикоясида сўзлаб беради. Қамоқхонада кўрганлари, ўзи билан ўтирган маҳбуслар ҳикояларидан олган таассуротлари асосида, аламзада Уайльд “Рединг қамоқхонаси ҳақида баллада” сини ёзади. Асарда севган қизини ўлдиргани учун ўлим жазосига маҳкум қилинган маҳбуснинг қатл этилиши воқеаси муаллиф тарафидан руҳан тушқун кайфиятда очиб берилади. Шу тариқа поэмада муҳаббат қанчалик ёрқин ва оташин бўлмасин, барибир уни жабру-жафо, азоб-уқубат ва муқаррар ўлимдан ажратиб бўлмаслик ҳақидаги фикр қарор топади.

Балладада жон-жаҳд билан яшашга интилиш, самода учиб юрган қушнинг эркинлигига ҳавас қилиш, озодликни қўмсаш ҳис-туйғулари куйланади.

Шоир Валерий Брюсов Оскар Уайльднинг бу асарини француз адиби Виктор Гюгонинг “Ўлимга маҳкум этилганнинг охири куни” қиссаси ҳамда рус ёзувчиси Леонид Андреевнинг “Еттита осиб ўлдирилган” ҳикояси билан бир қаторга қўяркан, уларда “муқаррар ўлимни кутишга” маҳкум этилган, жаҳаннам жазосига тортилганларнинг мушкул аҳволи ифодали тасвирланади, дея баҳолаган эди.

Ўз ижодида сел бўлиб ёшлик гаштини суриш, беғам-беташвиш яшаш, ҳузур-ҳаловат ва роҳат-фароғатга тўла ҳаётни тараннум этиш билан бирга, Уайльд “ижодқор асло насихатгўй эмас” лиги ҳамда “санъат – бу ҳаёт эмас, балки унга қараган одамни акс эттирувчи восита” лигини алоҳида таъкидлаб ўтди. Шу билан бирга адиб ўзининг энг сара асарларида ҳаётнинг ҳақиқий гўзаллигини кўрсата билди, эстетизмнинг лоқайдлиги ва беқарорлигига табиатдаги гўзаллик ва нафосатни қарама-қарши қўйди, инсондаги эзгуликни, унинг ҳаёт шодликларидан баҳра олиб яшаш эҳтиросини шоирона тасвирлаб бера олди.

*Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ,
филология фанлари доктори, профессор*

Эътиқод ва «Паблик релейшнз»

Ўзбек тилида “Жамоатчилик билан алоқалар” маъносини анг-латувчи “Паблик релейшнз”(ПР) яъни «Public Relations» инглизча ибораси дастлаб французча бўлган. Кейинроқ инглиз илмий, сиёсий доираларида ўзлаштирилган. Бу ибора ўтган асрнинг бошидаёқ дунё жамоатчилиги тафаккурида илмий истилоҳга айланиб кетган. Лекин “Жамоатчилик билан алоқалар” тушунчаси, назарияси ва методлари фан сифатида намоён бўлмасидан аввал унинг муқобили қадимдан барча жамиятларда ибтидоий шакл-да мавжуд эди. Далилимиз иборанинг ўзидир. Чунки кишилик жамияти мавжуд экан, икки кишининг диалогидан тортиб, катта машваратларгача “Паблик релейшнз” яъни жамоатчилик билан алоқалар содир бўлади. Буни эса ҳозирги фанлар ўз мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб ифода этадилар. Унинг технологиясидан ҳам мақсадга кўра фойдаланилади. Шу маънода «технология» — юнонча «techne» (санъат, маҳорат, уддалаш) ҳамда «logos» (таълимот) сўзларининг бирикмасидан иборат бўлиб, энг самарали ва тежамкор ишлаб чиқариш жараёнларини аниқлаш ҳамда амалиётда қўллашни назарда тутди.

Азал-азалдан дунё адабиётида худолар, фаришталар ва ҳукмдорлар шаънига мадҳия, муножот, гимн, ода, бағишлов, наът ва кутловлар мавжуд бўлиб, уларда асосан ПР услуги, қаҳрамонни кўпроқ улуғлаш, уларни осмонга кўтариш анъаналари устунлик қилади. Шеърий қасида ва мадҳиялар ёзиш барча динларда ҳам мавжуд бўлиб, таъсирчан сўз ва ифода орқали одамларга диний ақидаларни ёйиш ҳамини рағбатлантириб келинган.

“Авесто”да сўзнинг уддасидан чиқиш, унга содиқ қолиш, савдо-сотик шартномаларига амал қилиш, қарзни вақтида тўлаш, алдамчилик ва хиёнатдан холи бўлиш имонлилик кўринишидир дейилган. Москва университетининг нашриётида 1988 йили нашр қилинган “Античные гимны” китобида антик давр адабиётига мансуб гимнлар жамланган бўлиб, уларнинг аксарияти юнон худоларига бағишланган. Проконнинг “Күёшга гимн”ини кўздан кечирайлик: “Фикрий ёлқинларнинг ҳукмдори, олтинга бурканган Титан, Нур тарқатувчилар шоҳи, қулоқ сол, о ёпиқ эшиклар калитининг соҳиби, Сенинг тахтинг юксакликда, оламларнинг қоқ марказида, Коинотнинг юрагидасан, айланаверасан олтин тулпорга миниб, Бўшлиқларни ёруғликка тўлғазиш аслида касбу коринг. Абадий аланганг сенинг Еру осмонни белбоғ бўлиб қовуштирар”¹. Мазкур мадҳияда қуёш туфайли тириклик мавжудлиги, унинг нурларини ўпган ўтуланлар қад тиклаши, офтобнинг меҳридан насибадор бўлган наботот ва ҳайвонот дунёси омонликда яшаши, зулумотга ўранган оламнинг қора жандасини қуёш йиртиб ташлаб, чор-атрофни нурларга фарқ қилиши, нурафшон борлиқни кун ўз муҳаббати билан мукофотлаши, оқ ПР тарзида ёритилган.

Жаҳон адабиётининг мумтоз намуналаридан бири Ҳомернинг “Илиада” жангномаси ўнлаб асрлардан буён қайта-қайта ўқиб келинади ва унда ҳам жамоатчиликка аталган ПР услуги кўрамиз: “О, маъбуда, Пелей ўғли Ахиллеснинг қазабин мадҳ эт, Ул қазабки, юнонларни қон қақшатиб қирди пашшадай, Сон-саноксиз паҳлавонлар жонин йўллаб Аид қаърига,

¹ Барча таржималар муаллифга тегишли.

Жасадларин отди қонхўр иту оч қузғунларга. Бошланганди бу мусибат тангри Зевс хоҳиши ила, Халқ чўбони Агамемнон ва серҳиммат, мард Ахиллеснинг орасида ўша илк бор низо чиққан даҳшатли кундан.” Қадимги даврларда бир фикрни одамлар миясига қуйиш учун унга диний ранг берилганида таъсир кучи ортганлиги туфайли айниқса диний ташкилотларда ПРнинг дастлабки унсурлари пайдо бўлган.

Ўша даврларда нотиклик санъати ниҳоятда ривожланган. Нотик ёки трибунлар жамоатчиликнинг фикрини буткул ўзгартириб юборишга мурассар бўлардилар. Демосфенда нотикликдан асар ҳам йўқ эди. У илк бор минбарга чиққанида кулгу ва мазахга учради. Шундан кейин чуқур ертўла қазиб, ўша ерда талаффуз машқларини бажарди. Оғзига майда шағал тошларини солиб, баланд овозда машқ қилиш натижасида оғзи яра бўлса-да ўз мақсадига эришди ва шоҳ Филиппнинг хос нотиғи машхур драматург Эсхилга қарши баҳсга чиқиб, голибликка эришди ва Эсхилнинг Афинадан бадарға қилинишига сабабчи бўлди.

Шу ўринда тилдан-тилга кўчиб юрган Афлотун ва Арасту ҳақидаги ривоятни келтириш жоиз. Афлотун гапираётганда унинг шогирди ундай эмас, бундай деб бахслашаверар экан, одамлардан бири, “Сен қандай оқибатсиз шогирдсан, устозингни ранжитасан, сенинг шу даражага келишингда устозингнинг хизмати буюк-ку”, деганида, Арасту, “Тўғри, устозимнинг таълими, сабоғи бўлмаганда мен бу даражага етмасдим. Устозим мен учун улуғ, буюк, аммо ҳақиқат Афлотундан ҳам буюк”, деган экан. Арастунинг “Риторика” асарини ПРнинг илк қўлланмаси деса бўлади. У нотикнинг нутқий жараёни беш босқичдан иборат бўлишини эътироф этади: 1) Мавзуга киришиш (ҳар томонлама ўрганиш); 2) Мавзунинг тарихини ўрганиш (таҳлил); 3) Мавзуни ёдга олиш (хотирада ўзлаштириш); 4) Мавзуни оғзаки нутқ орқали ифода этиш (машқ); 5) Мавзуни тўғри ва аниқ талаффуз орқали ифода этиш (амалиёт).

Миракль диний мавзудаги томошалардир. Диний ақидаларни халқ қалби ва онгига сингдириш учун “черков драмалари” ўрта асрларда катта шаклдаги томоша турларининг бири сифатида тарихга кирди. Бадий ижодни, ижрони ўз назоратларига олган руҳонийларнинг кўпчилиги ўзлари драматург, режиссёр ва актёрлик ҳам қилишарди.

Халқ орасидаги ҳажвий йўсиндаги фарслар ижодкорлари эса жарчилар, лўттибоз ҳақимлар, сўқир етакловчи таъмагирлар ифодаланган образларда ПР технологияларини намойиш қилишади.

Илоҳий мўъжиза ва сирларни саҳнада кўрсатишга интилиш томоша техникасини, саҳна жиҳозларини такомиллаштириб юборди. Саҳнада энди бемалол – тун, кун, ойдин, ёмғир, қор, чақмоқ, момақалди роқ, ер қаърига кириб кетиш, осмонга руҳнинг чиқиб кетиши, денгиз, охир замон, жаннат, дўзах, Нух пайғамбар кемасини намойиш қилиш имконияти пайдо бўлди.

Мистерия яна диний томошаларнинг оммавий саҳналарида юзлаб кишиларни қатнаштириб, саҳна кўриниши талаб қилган руҳиятни яратишга ўргатди.

1548 йил Францияда мистерияни саҳналаштириш ман қилинди. Киrolлик шаҳардаги барча эркин чиқишларни тақиқлади. Мистерияни саҳналаштиришда иштирок этадиган цехлар ёпиб қўйилди. Шундай қилиб, саҳнадаги илоҳий мавзуларга оддий ёндашишнинг олди олинди.

Мистерия борасидаги изланишлар “Моралите” пайдо бўлишига шароит яратди. Моралите – лотинча ахлоқлилик маъносини англатиб, инсон қалби учун курашадиган драматир. XVI асрга келиб бу жанр Европада кенг тарқалди. Моралите насроний дини ахлоқларини тарғиб қилса ҳам, диний сюжетлардан холи эди. Бу жанр катта шаклдаги томоша санъ-

атини яна бир янги босқичга олиб чиқди ҳамда театрда эътиросларни очиқ ишлатмасдан, зиддиятли воқеаларни таққослаш ва таҳлил қилиш орқали ҳам инсон қалбини, туйғуларини тушуниш мумкинлигини амалда исботлаб берди.

Ўша давр ПР воситаларидан бадиий имконияти жуда кенг бўлган “фарс” жанри барча диний, маслаҳатгўй, рамзий томошалар ўрнини олди. Фарс – лотинчада “тўлдириш”, “қўшимча” маъносини англатиб, у мистерия бағрида камол топган эди. Мистерия ижодкорлари маълум сахналарни ёзма ифодалаганда – бу ерда “фарс” ўйналади, деб ёзганлар – яъни актёрлар бадиҳагўйлик ва кулгили сахналар тўқиб шу ерни тўлдиради, деб белгилаб қўйганлар. Бадиҳагўй – фарс ижодкорлари учун мавзу чегараланмаган эди. Улар зодагонлар ва руҳонийлардан тортиб, ижтимоий ҳаётнинг барча қатламини ўз асари қаҳрамонига айлантира олар эди. Фарс ўзининг халқчиллиги, демократик руҳи ҳамда инсоннинг, олийжаноб фазилатларини улуғлаши билан кенг оммага маъқул бўлди ва тарихда ўз изини қолдирди.

Ровийлар жамоатчилиқка у ёки бу воқеа ёки қиссани етказар эканлар, ҳикоялари таъсирчан чиқиши учун “бўрттириш” ёки муболаға санъатидан унумли фойдаланганлар.

Муҳаммад саллаллоху алайҳи вассаллам “дин тарбия демақдир”, деган эдилар. Ҳақиқатан ҳам зўрлов йўли билан сингдирилган айрим динларда шафқатсизлик унсурлари мўл бўлса-да, аммо алал-оқибат дин маданият ривожига ҳисса қўшган. Юртимизда ислом дини ёйилгандан кейин қурилган кўплаб бинолар, осори-атиқалар маданиятнинг ривожланишига хизмат қилган. Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент, Қўқон ва бошқа қадимий шаҳарларимиз ҳақида маҳаллий ва хорижий ёзувчилар томонидан кўплаб асарлар ёзилган. Деярли уларнинг барчасида ПР ҳайратлари мавжуд.

*Тўра МИРЗО,
Ўзбекистон Миллий университети
журналистика факультети “Паблик релейшнз
ва реклама” кафедраси катта ўқитувчиси*

Шарқ поэтикасида тасниф

Шарқ мумтоз поэтикасида бадий асарларни ифода шаклига кўра таснифлаш урф бўлган. Мумтоз адабиётда адабий тур тушунчаси ўзига хос ифода шаклларига эга. У кўпроқ жанрларга муносабат ҳамда ифода шакллари нуқтаи назаридан ривож топган. Аристотелнинг мимесис назарияси асосига қурилган адабий турлар ҳақидаги таълимоти Форобий орқали Шарқ адабиётига кириб келган бўлса ҳам, мусулмон шарқида, асосан, адабий турлар таснифи жиҳатидан эмас, ифода шакллари йўлидан борилган.

Исломий адабий манбаларда адабий тур ва жанрлар таснифига оид қарашлар наср ва назмни ифода шакли сифатида фарқлашдан, уларнинг хос хусусиятларини аниқлаб, уларга амал қилишдан бошланади. Бу жиҳатдан машҳур араб олими Қудама ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» ва «Нақду-н-наسر» асарлари эътиборлидир. Минг йиллар оша бизнинг давримизгача тўлиқ етиб келган бу икки асар ғарб олимларига ҳам маълум бўлган. Баъзи манбаларда «Китобу-л-баён» ҳам деб аталган «Нақду-н-наسر»да муаллиф поэтика мавзулардан ташқари насрдаги адабий масалалар: тил, баён, иншо, ёзувчиликка ва илми бадеъга ҳамда нутқ маданиятига алоқадор барча масалалар ҳақида фикр юритган.

Араб тилида «наسر» сўзининг «ёрдам, иноят» (1); «ғалаба келтириш» (2), «ҳимояланиш» (3) каби луғавий ва истилоҳий маънолари қайд этилган. (Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М.: 1985. – С. 806.) «Фиёсул-луғот»да бу сўзнинг «ёрдам берувчилар жамъи» (4) маъноси ҳам келтирилади¹. Бироқ юқоридаги маъноларнинг ҳеч бири адабий истилоҳ сифатида қабул қилинган «наسر»га тўла мос келмайди. Чунки адабий истилоҳ сифатида бизга таниш бўлган насрнинг араб тили луғатларининг сўнги нашрларида ҳам маъноси «сочилмоқ, тарқалмоқ»дир². Алишер Навоий асарларида бўлса, бу сўзлар адабий истилоҳ маъносида қўлланган, ҳамда уларнинг маъно ва ифодавий мазмунлари ҳам англатилган. Ҳазрат Навоийнинг «наسر қаро ерга сочилмоқлиги» мисрасида «наسر» сўзининг адабий истилоҳ сифатидаги маъноси ҳам «сочмоқ»дан олинганига ишора бор. Дарҳақиқат, айна сўз араб тили луғатларида юқоридаги маънолардан (улар «сод» ва «син» билан ёзилган) фарқланиб, (биз кутган маънодаги наср «се» билан ёзилади), «сочилган» маъносини англатади. Демак, адабий истилоҳ сифатидаги маъно сўзнинг луғавий маъносига мос келиши Навоий томонидан эслатилгани учун ҳам 20-йиллар адабиётшунослигида Фитрат ва Абдурахмон Саъдий арабча «наسر» ёки оврўпоча проза ўрнига «сочим», «сочма» адабий истилоҳини қўллагани ҳазрат Навоий талқинини давом эттирганини кўрсатади. Наср ва назм муносабати билан Навоий айтган «назмнинг ҳар синфини рақам қилган» деган сўзларида жанрлар назарда тутилганини унутиб бўлмайди.

Ўтган асрнинг 20-йилларидаги адабиётшунослик биргина Фитратнинг «сочим, тизим» истилоҳлари билан чекланиб қолмаган, моҳиятга муносиб туркча атама излашда давом этган. Хусусан, А.Саъдий ўз ишларида «юракчилик ва кўчирик» атамаларини тавсия этган³. Бироқ олим тавсия этган юқоридаги истилоҳлар, бизнингча, «назм, наср» ўрнига эмас, «лирика ва эпос» сингари адабий турларга нисбатан қўлланганда мақсадга мувофиқ бўлар эди. Шуни ҳам унутмаслик лозимки, бугунги адабиётшунослигимизда ҳам баъзан «лирика ва эпос» ўрнига «назм ва наср» атамаларини қўллаш ҳоллари учрамоқда. Бу

¹ Фиёсул-луғот. Жилди дуввум. – Душанбе: Адиб, 1988. – Саҳ. 344.

² Ан-Найм. Арабча-ўзбекча луғат. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2003. – Б. 806.

³ Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари. – Т.: Ўрта Осиё Давлат нашриёти, 1924. – Б. 168-171.

назарий жиҳатдан жиддий хатодир. Чунки адабий тажрибада «лирика» ҳар доим «назм» билан, «эпос» эса ҳар доим ҳам «наср» билан ифодаланмаган. Наср йўлда ифодаланиши мумкин бўлган лирик турдаги асарлар (масалан, мансуралар) ва шеърий йўл билан баён қилинган эпик асарлар (шеърий роман ёки қисса)нинг ҳам мавжудлиги бундай қўлланмиш фақат назарий жиҳатдан эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам хато эканлигини англантиб турибди.

«Наср, назм» истилоҳларини ҳам «проза, поэзия»нинг айнан маъно жиҳатдан муқобили сифатида қабул қилиб бўлмайди. Чунки «адабиёт-литература» тушунчалари ўртасига ҳар доим тенглик аломатини қўйиб бўлмагани илм аҳлига аён. Европа назариётчилари адабиётни «литера — ёзмоқ» сўзи билан боғлаб англатадилар. Шарқда, айниқса, мусулмон шарқида эса, «адабиёт — одоби куллиёт» сифатида шарҳлангани учун ҳам кўпроқ назарий манбаларда «адаба», яъни ҳикматлар йиғиндиси сифатида талқин қилинган. Ушбу талқиндан келиб чиқиб илк наср намуналари сифатида муқаддас китоблардаги ривоятлар, тошбитиклардаги лавҳа ва ёзувлар, исломий адабиётдаги хитоба, мақомот, тарихий йилнома ва умуман, насрий номалар мисол сифатида келтирилади.

Ўзбек тилида «вид» тушунчасини изоҳловчи атама ҳали шаклланмаган. Унинг том маънодаги таржимаси бўлган «тур» истилоҳи «род»нинг эквиваленти бўлиб кетгани учун «вид» тушунчасини ўзбек тилидаги «хил» сўзи орқали бериш мумкин, деб ҳисоблаймиз. Масалан, романинг хили: саргузашт роман, фантастик роман, ҳажвий роман каби.

Адабий турлар жаҳон адабиётшунослигида қатъий белгиланганига қарамай, XX аср сўнгига келиб, уни янгилашга ҳаракат қилишлар, учта адабий турни тўртта деб кенгайтиришга уринишлар бўлган. Бу жиҳатдан адабиётдаги паремия ҳодисасидан келиб чиқиб, уни тўртинчи адабий тур сифатида талқин қилиш адабиётшунос Б.Саримсоқов мақолаларида учрайди¹.

«Дунё халқлари оғзаки ва ёзма адабиётида, — деб ёзади Б.Саримсоқов, — паремиология (лотинча паремия — «донолик, тажриба орқали тўпланган ҳукм» маъноларини англатади) деб аталувчи образли сўз санъатининг шу қадар катта бойлиги мавжудки, улар жанр мансубияти, воқеликни акс эттириш хусусияти, образлилик табиати ва шаклий хоссалари каби жиҳатлари билан адабиётшунослик ва тилшунослик ўртасида аросатда ётибди»².

Паремик материални тадқиқ этувчи махсус фан соҳаси паремиология юзага келди. Аммо ана шу фанда ҳам паремияни адабий ҳодиса сифатида таҳлил қилиш етишмайди. Бунинг бош сабаби эса адабий турларни мимесис мезони асосида тасниф этиш билан боғлиқ. Чунки воқелиқда тақлидга тушмайдиган, балки воқелиқ ҳақида уни узоқ йиллар мобайнида кузатиш орқали образли доно хулосалар, ҳукмлар чиқаришдан иборат ёки ўта аниқ тақлид қилиш орқали юзага келадиган барқарор образли ифодалар мавжудки, уларнинг барчаси Арасту таснифидан ташқарида қолиб кетган ва ҳозирга қадар ана шундай аҳвол мавжуд.

Паремия турига мансуб жанрлардан яна бири афоризмлар деб юрилади. «Афоризм» атамаси турли даврларда турли маъноларда изоҳланган. Масалан, эрамиздан олдинги IV асрларда яшаган аллома Гиппократ юнонча «афоризм» — таъриф, чегаралаш маъноларини англатади, дейди. XIII асрда Данте ҳам бу атамани соф тиббий маънода қўллаган, XIX асрдан бошлаб Россияда бу атама соф адабий маънода ишлатила бошлади.

«Хуллас, бошқа халқлар адабиётидаги каби ўзбек халқ оғзаки ижо-

¹ Саримсоқов Б. Адабий турлар ҳақида мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1993. № 5. — Б. 5-9.

² Кўрсатилган мақола.

ди, ёзма адабиётида ҳам афоризмлар мустақил паремик жанр сифатида жуда қадим замонлардан яшаб келади ва ҳозир ҳам ҳаёт билан ҳамқадам ривожланиб бормоқда”, деб хулоса чиқарди олим.

Муаллиф халқ оғзаки ижодидаги мақол, матал, ҳикматли сўз ва қанотли ибораларни бирлаштириб турувчи хусусият сифатида паремияни олади ва уни тўртинчи адабий тур сифатида тавсия этади. Бу ўринда, аввало, фольклордаги таснифлар ёзма адабиётга тўла мос келмаслигини эслатиш лозим бўлади. Қолаверса, айти шу ҳолат ўзбек фольклоридагина эмас, жаҳон халқлари фольклоршунослигида мавжуд бўлса ҳам, ёзма адабиёт назариясига доир дарслик ва қўлланмаларнинг бирортасида учрамаслигининг ўзиёқ унинг тўртинчи адабий тур сифатида қабул қилишга эҳтиёж сезилмаганини кўрсатади. Иккинчидан, бу истилоҳ адабий турларга нисбатан адабиётшунослик атамалари луғатлари ва қомусларда берилмаган. Шундай экан, бу атамага кенг тўхталиш, уни ўзбек тилидаги муқобили масалаларини излашга ҳожат йўқ. Мазкур муаллиф ҳаммуаллифлигида икки марта нашр этилган “Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати” - да бу атама учрамаганлиги ҳам уни тадқиқот предмети сифатида ўрганишга зарурат йўқлигини кўрсатади.

*Дилфуза ҲОТАМОВА,
филология фанлари номзоди*

Пардабой НУРЖОНОВ

Қалбимда ой, куёшим кулди

ШОИРА МИНАЙХОН ЖУМАНАЗАРОВА ИЖОДИГА БИР НАЗАР

“Ҳар нарсага бир нарса сабаб” деган ибора бор...

1998 йилнинг февраль ойида Тошкент шаҳрига ижодий сафарга борадиган бўлдим. Илм билан шуғулланаётган пайтларда ҳам пойтахтдаги ижодкор дўстлар, ҳамкасблар билан суҳбатлашишга вақт топамиз. Шундай кунларнинг бирида “Жаҳон адабиёти” журнаliga йўлим тушиб, ҳеч ўйламаган ерда кимсан – нақ Озод домла Шарафиддиновнинг ўзларига учрашиб, суҳбатларини олдим. Озод домлани-ку билмайдиган мухлиснинг ўзи йўқ – адабиётнинг, маънавиятнинг тенгсиз тарғиботчиси, илм фидойиси, ёшу қари адабиётчиларнинг оғзидан тушмайдиган бу азиз инсонни учратиш, суҳбатлашиш менга ўхшаганларнинг умрлик орзуси эмасми?! Бунинг устига, домламиз дунё адабиётини чуқур билади, барча туркий халқлар адабиётидаги янгиликларга қизиқади. Ниҳоятда нозик дидли адабиётшунос деб ҳам эшитганман. Яна бу одам адабиётда, илмда одилликни, талабчанликни ўзига мезон қилиб олганлиги билан ҳам мен каби ёшларни ўзига оҳанрабодай тортиб турар, бинобарин, ўша пайтда домла ҳузурда менинг қанчалик ҳаяжон билан турганимни тасаввур қилишингиз қийин эмас деб ўйлайман. Дарҳақиқат, агар Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор каби ҳазратларни ўзбек адабиётининг ор-номуси, виждони деб аташ мумкин бўлса, менинг назаримда, Озод Шарафиддинов домла ҳам худди шу даражадаги ва мақомдаги сиймо эди.

Хуллас, ўшанда домла мени ниҳоятда илиқ кутиб олдилар, ҳол-аҳвол сўрадилар. Табиийки, суҳбатимиз ўз-ўзидан адабиёт соҳасига, қорақалпоқ халқининг бой фольклор асарларига, мумтоз адабиётимиз, сўнг эса тирик классикаларимиз Тўлепберген Қаипбергенов, Ибройим Юсуповга қараб йўналди.

– Қорақалпоқ адабиётидаги бу икки улкан ижодкорга фақат Ўзбекистондагина эмас, балки чет элларда ҳам катта қизиқиш билан қарашади, – деди Озод ака, сўнг эса: – буларга кўшиб мени, ёш ижодкорлар ҳам қизиқтиради. Шундай ёш, истеъдодли ижодкорлар ҳақида гапириб беринг, – деб қолдилар. Мен ўшанда худди имтиҳон топшираётган талаба сингари ҳаяжонланиб, адабиётимизга кириб келган, ўзларининг ижодий йўналишларини, имкониятларини намоён қила бошлаган бир гуруҳ қорақалпоқ ёшлари ҳақида, уларнинг ўзларига хос ижод йўллари ҳақида айтиб бердим. Айниқса, Шарофиддин Аяпов, Бозорбой Сейтоев, Соғинбой Иброҳимов, Бахтиёр Генжемуродов, Ўрозбой Сатпаев, Потийма Мирзобоева, Минайхон Жуманазарова, носир ва драматургларимиз Муродбой Низанов, Сайловбой Жумағулов, Умрбек Ўтаулиев, Кенгесбой Алламбергенов, М. Таумуратов, Г. Заитова, П. Айтмуратов

каби ижодкорларнинг номини тилга олиб ўтдим. Озод ака сўзимни диққат билан тинглаб ўтирар экан, мендан яна:

– Шу айтганларингиздан бирортасининг китоби ёнингизда борми? – деб сўрадилар.

Мен дарров ёнимдаги папкамни титкилай бошладим. Ҳарқалай, шунча қоғозлар орасида шоира Минайхоннинг “Юрагимда бир дард бор...” деган янги чиққан китобчаси бор экан. Озод ака китобни бир сидра кўздан кечириб чиқди-да, журналнинг шеърият бўлими мудири Рауф Парфини чақирди.

– Иложи бўлса, Рауфжон, – дедилар Озод ака, – мана шу шоиранинг китоби билан танишиб чиқсангиз, журналнинг навбатдаги сонига ундаги энг яхши шеърларини саралаб, “Қорақалпоқ шеъриятдан” деган рубрика остида берилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди...

Ўшанда мен устоз Озод Шарафиддиновнинг бизнинг адабиётимиз ёшлари билан шунчалик қизиқаётгани, қорақалпоқ ижодкорларининг шеърларини бунчалик авайлаб, ҳурматлаб, журналда ёритиш учун жуда самимий ёрдам бераётганига қувониб, ҳайратимни яширолмай, Рауф акага айтиб бердим.

– Озод ака адабиётга қизиқиб, ижод билан шуғулланадиган ҳар бир инсонга шундай муносабатда бўлишга интиладилар, бу у кишининг қонқонига сингиб кетган одатлардан-ку, – деган эди Рауф Парфи.

Озод аканинг “ҳа, баракалла!” сидан қувониб кетганим ҳолда шеърият бўлими ходими Абдул Ҳамид билан икковлашиб, дарҳол Минайхоннинг шеърларини танлаб, шу ернинг ўзида ўтириб ўзбекчалаштира бошладик. Натижада Минайхоннинг бир қанча шеърлари зудлик билан ўзбек тилига ўгирилиб, аввал “Жаҳон адабиёти” журналида, сўнг “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталигида, бошқа газета-журналларда кўринди. Унинг шеърларини ўзбек ўқувчилари жуда илиқ, самимий қарши олдилар.

Шундан бери орадан ўн йилдан ортиқ вақт ўтди. Бу давр мобайнида шеъриятнинг машаққатли майдонида қалам тебратиб келаётган шоиранинг тинимсиз изланишлари натижасида “Алвидо айтмайман, муҳаббат” (1997), “Ҳали мен” (2003) номли тўпламлари қорақалпоқ тилида, “Қалбингизда қолгим келади” китоби ўзбек тилида (1999) босилиб чиқди. Ўзбекистон Қаҳрамони Ибройим Юсупов шоиранинг ўзбек тилида чоп этилган тўпламига ёзган кириш сўзида “Минайхон Жуманазарованинг шеърлари сизларни чин юракдан кечадиган мулоқотга, учқур хаёл оламига чорлайди, кўнгли минг бир ямоқ, сирти бутун замондошларимизнинг дардига малҳам бўлишга, соф маънодаги яхши сўзнинг қули бўлишга чақиради. Ахир, шеъриятнинг ҳақиқий вазифаси ҳам шу эмасми?” – деган эди. Ҳа, бу – етук сўз заргарининг Минайхон лирикасига берган одил баҳосидир.

Дарҳақиқат, шоиранинг меҳр-муҳаббат мавзусидаги, эркинлик, виждоний софлик, самимият ва бошқа инсоний фазилатлар ҳақидаги сўзлари доимо чин юракдан, ҳарорат билан айтилади. Шунинг учун ҳам Минайхон шахсиятида ижодкор билан лирик қаҳрамоннинг ўзаро муносабатлари ажойиб тарзда бир-бири билан ялакатмағиз бўлиб, бирлашиб кетади. Аммо, барибир, ижодкор билан лирик қаҳрамоннинг шеърият сатрлари аро тутган жаб-ҳалари бир-бирига қанчалик яқинлашиб, бири иккинчисини тўлдирар борса ҳам, баъзида лирик қаҳрамоннинг фикрлари, хаёл доирасида кечаётган талотўплар муаллиф нуқтаи назаридан ҳам ўзгачароқ, кенгроқ ва чуқурроқ эканлиги сезилади. Лирик қаҳрамон эркинлик, виждоний софлик, самимият учун курашда муаллифга қараганда ҳам ўжарроқ, шиддатлироқ бўлиб кўринади. Бундай лавҳалар, ай-

никса, эл-юрт ор-номуси учун жон берган, тарихда номлари қолган Ўрманбетбий, Жиян жиров, Ұразан, Асан, Омонгелди ботирларнинг, Ойдўс ва Эрназар бийларнинг, Бердақ ва Ажиниёз шоирларнинг бадиий сиймоларини яратишда ёрқин тус олади. Шоира ўткинчи кайфиятдан, мавсумий ҳолатлар тасвиридан иложи борича қочади. Баъзи шоирларга ўхшаб атоқли шахсларни кўқларга кўтариш, уларга бағишлаб шеърлар битиш М.Жуманазарова ижодида кам учрайдиган ҳолатлардир.

Минайхон шунинг учун ҳам кейинги йилларда қорақалпоқ шоир-шоиралари орасида бирданига ярқ этиб кўзга кўринди, ўқувчилар диққатини ўзига қаратди, мухлисларга эга бўлди, унинг кўплаб шеърий сатрлари тез орада кўшиққа айланиб, халқ орасига, эл-юрт ичига тез кириб борадиган бўлди. У – ана шундай халқона сатрлари билан танилган истеъдод эгаси. Мустақиллик даври бағишлаган эркин ижод имкониятлари эса унинг илҳомига янада юксак завқ-шавқ, кўтаринкилик, шиддат, бағри бутунлик инъом этди. Биз унинг қатор ростғўй, халқчил, адолатга бор-бўйи билан интилувчи шеърлари орқали буни ёрқин сезиб оламиз. Шоира кўнглидан кечаётган аламли фикр қанчалик аччиқ бўлмасин, ўша фикрни, шу лаҳзанинг ўзида тўғридан-тўғри айтади қўяди. Мана шу оддийлик, соддалик, самимият асосида улкан бир истеъдоднинг, ўтли бир қалб туғёнларининг шиддатини, ёниб туриб йўлларни ёритаётган юрак жавҳарини, тўлғонишларини, изтиробларини, самимияту ташвишларини кўрамиз.

*“Эрнинг икки сўзлагани – ўлгани,
Тириклаёқ қора ерга киргани...”
лафзин ютган номардларни
Кўп кўрдим мен
Ўлмак қайда, қақанглашиб юришар.*

Биз шоиранинг лирик шеърларида Шарқ мумтоз шеъриятининг чинорлари бўлган Низомий, Деҳлавий, Умар Хайём, Алишер Навоий, Махтум-қули, шунингдек, қорақалпоқ мумтоз шеърияти вакиллари Кунхўжа, Бердақ, Ажиниёз, Ўтешлар ижодининг ижобий таъсирини сезамиз. Бу таъсир умумбашарий ғояларни ўқувчига етказиш учун ҳикматли сўзлар, афоризмлар, ихчам ва доно фикрларни янгиша шаклда, замонавий бадиий тил, мақол-маталлар ва бошқа халқ оғзаки ижодидаги маржондай ярақлаган, ўткир сўзлар билан ифодадай олиш маҳоратига эга бўлган шоиранинг ижодий усулларида ўз ифодасини топади.

Топиб айтилган, ўрнида ва вақтида изҳор қилинган фикрга эл катхудолари, уламолар, бою баёнлар, ҳатто шоҳлар ҳам қаршилиқ кўрсатолмаган. Шунинг учун ҳам бадиий сўзнинг таъсир кучи Шарқ адабиётида Фарбдагига қараганда устувор бўлганлигини адибу удаболар, донишманд инсонлар ҳаминша таъкидлаб келадилар. Мана шундай топқирликни, бадиий сўзнинг қудратини Минайхоннинг қатор тўпламларидаги кўпчилик шеърларида кўрамиз.

Хулоса қилиб айтганда, қорақалпоқ шеъриятининг Мустақиллик даврида эришган, эришаётган ютуқларида, бу шеъриятнинг забт этаётган довонларида, янги замон берган ҳурлик, эркинлик, озодлик неъматларининг бадиий инъикосида Минайхон Жуманазарова ва у яратаётган асарларнинг ҳам ўзига хос ўрни, улуши, мавқе ва мақоми борлиги шубҳасиздир.

«Мунтахаб ут-таворих» ўзбек тилида

Муиниддин Натанзий. “Мунтахаб ут-таворихи Муиний”. Форс тилидан Фулом Каримий таржимаси. Масъул маҳаррир: Асомиддин Ўринбоев. “Ўзбекистон” НМКУ, Тошкент – 2011.

Мустақиллик йилларида Соҳибқирон Амир Темур фаолиятига бағишланган ноёб мўътабар манбаларни ўрганиш ва нашр этишга кенг йўл очилди. Нисбатан қисқа давр ичида тарихчи ва шарқшунос олимларнинг заҳматли меҳнати туфайли ноёб қўлёзмалар халқимизга етиб борди. Бугунги китобхонлар Ибн Арабшоҳнинг “Амир Темур тарихи”, Ибн Халдуннинг “Таржимаи ҳоли” (парчалар), Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”лари Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” (икки жилдда) асарларини ўзбек тилида ўқимоқдалар. Улар бевосита араб (таржимонлар Убайдулла Уватов, Акрам Ҳабибуллаев), форс (таржимонлар Муҳаммад Али ибн Дарвиш Али ал Бухорий, Юнусхон Ҳақимжонов, Асомиддин Ўринбоев, Омонулла Бўриев) тилларидан таржима қилинди. Фиёсиддин Алининг “Рўзнома-йе газавоте Хиндистон” (таржимон ва нашрга тайёрловчи А.А.Семёнов), Фасих Аҳмад ал Ҳавофийнинг “Мужмали Фасихий” (таржимон ва нашрга тайёрловчи Дилором Юсупова) асарлари рус тилида нашр этилди. Шунингдек, Амир Темурга замондош бўлган овруполик Руи Гонсалес де Клавихонинг “Кундалик”лари (испан тилидан Улуғбек Жўраев таржимаси), Султония архиепископи Иоаннинг хотиралари (француз тилидан Баҳодир Эрматов таржимаси), Иоганн Шильтбергернинг хотиралари (рус тилида) эълон қилинган. Соҳибқирон қаламига мансуб “Темур тузуклари” (форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳабибулла Кароматов таржимаси) қайта-қайта нашр этилмоқда. Шунингдек, халқ китоби бўлмиш “Темурнома” катта ададларда босилиб чиқди. Ўнлаб йирик илмий асарлар, рисоалар чоп этилиб, қатор диссертациялар ҳимоя қилинди. Хуллас, бугунги кунда Амир Темур фаолиятига бағишлаб ёзилган Шарқ ва Ғарб манбаларининг катта қисмидан китобхон халқимиз баҳраманд бўлди, деб фахр билан айта оламиз. Юқори савияда таржима қилиниб нашр этилган мазкур ноёб асарлар маънавий мулкимизга айланди. Бу эзгу ишлар Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг ташаббуси ва раҳнамолигида амалга оширилаётганини мамнуният билан таъкидлаб ўтиш лозим.

Яна шу нарсани гурур ва ифтихор билан айтиш керакки, бутун жаҳонда Амир Темур фаолиятини ёритувчи илмий ва бадиий асарларнинг умумий сони беш юздан ортиб кетади. Соҳибқиронга бағишлаб ёзилган саҳна асарлари, жумладан инглиз драматурги Христофор Марлонинг “Соҳибқирон Амир Темур” драмаси бир неча асрлардан бери Европа театрларида қайта-қайта намоиш этилиб, томошабинларнинг олқишларига сазовор бўлиб келмоқда. Ўтган асрнинг бошларида буюк озарбайжон драматурги Ҳусайн Жовид ёзган “Амир Темур” шеърый драмаси туркий халқлар орасида катта шухрат қозонган эди.

Ўзбек бадиий темурномаси саҳифалари ҳам йил сайин мазмундор, ёрқин асарлар билан бойиб бормоқда. Таниқли ижодкорлардан Абдулла Ориповнинг “Соҳибқирон” ва Муҳаммад Алининг “Буюк салтанат” ро-

мани, академик Бўрибой Аҳмедовнинг “Амир Темур” илмий романи ва ўнлаб дostonлар, қиссалар, шеърларни ўзбек ўқувчилари катта завқ билан ўқиб келмоқдалар.

Ўтган йили ўзбек темуршунослиги яна бир йирик асар билан бойиди. Анча йиллардан бери қадимий қўлёмаларни тадқиқ этиб келаётган заҳматкаш олим ва ёзувчи Фулом Каримий муаррих Муиниддин Натанзийнинг “Мунтахаб ут-таворихи Муиний” асарини форс тилидан таржима қилиб, нашр эттирди.

Мазкур асар матни устида узоқ йиллар кунт билан ишлаб, уни ноёб тарихий манбалар билан қиёслаб, синчиклаб ўргангани ва моҳирона таржима қилгани олимнинг ибратли фазилатидир. Синчков китобхонларга маълумки, Фулом Каримий “Мунтахаб ут-таворих”нинг катта қисми таржимасини “Жаҳон адабиёти” журналида (2006 йил, 3-4-сонлар) Ўзбекистон Халқ ёзувчиси, Халқаро Амир Темур жамғармаси раиси Муҳаммад Али сўзбошиси билан эълон қилган эди. Тадқиқотчи изланишларини давом эттириб, асар ҳақидаги тасаввурларимизни кенгайтирди. Маълумки, Шарқ манбаларида бирон-бир мавзунини батафсил ёритишдан олдин оламнинг яратилиши, Нуҳ пайғамбар ва унинг ўғиллари, жумладан, Ёфас ўғли Туркхон наслдан бошланган ҳукмдорлар шажараси ва кейинги сулолалар тарихини батафсил тасвирлаш аънанаси мавжуд. Бу борада тасаввур равшан бўлиши учун Мирзо Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи” ва Абулғозийнинг “Шажараи турк” асарларини ёдга олиш кифоя. Шарқ муаррихларининг ҳаммаси бу аънанага содиқ қолганлар. Шунинг учун ўзидан олдин ўтган тарихчиларнинг асарларига таянган ҳолда даврий маълумотларни айнан такрорлаш айб саналган эмас, аксинча, табиий ҳол сифатида қабул қилинган. Фулом Каримий “Мунтахаб ут-таворих” муаллифи ўзигача бўлган давр тарихини ёзишда Рашидиддин Фазлуллоҳ, Ҳамдуллоҳ Қазвиний сингари тарихчилар асарларидан фойдаланганини, ўз замонаси ва яқин ўтмиш воқеаларини эса кўпроқ ўзи билган асарлар асосида ёритганини алоҳида таъкидлайди. “Шу сабабли “Мунтахаб ут-таворихи Муиний”нинг, айниқса, сўнгги қисмида бошқа муаррихлар асарларида учрамайдиган нодир маълумотлар бисёрдир”, – деб ёзади тадқиқотчи.

Фулом Каримийнинг таржимон ва шарқшунос олим сифатидаги катта меҳнати асарга ёзган “Мунтахаб ут-таворихи Муиний”да Амир Темур даври тарихининг ёритилиши” деб номланган кириш сўзида яққол намён бўлади. Тадқиқотчи чинакам илм тамойилларига амал қилган ҳолда теурийлар даврига бағишланган деярли барча йирик манбаларга чуқур тасниф беради, уларнинг нодир қўлёмалари қаерларда сақланаётгани, кимлар томонидан таржима қилиб ўрганилгани ва нашр этилгани, таржима ва тадқиқотнинг илмий савияси ҳақида мукамал қиёсий маълумотлар кетиради. Ана шу жараёнда мавзу қирраларига синчков олим сифатида ёндашиб, айрим муаммолар, баҳсли масалаларга нисбатан ўз қараши, нуқтаи назарини дадил илгари суради. Масалан, теурийлар даврига доир асарларда “бахшилар”, “уйғур бахшилар” деган унвонлар тез-тез учраб туради. Манбаларда Алишер Навоийнинг бобоси саройдаги “уйғур бахши”лардан бўлгани ҳақида маълумотлар бор. Ҳатто шуни рўкач қилиб, “Навоий уйғур шоири” деб юрганлар ҳам учрайди. “Уйғур бахшилари” иборасини қандай тушуниш керак? Фулом Каримий сўзбошида мазкур тушунчага батафсил изоҳ беради. Унинг таъкидлашича, Амир Темур даврида ҳар бир жанг баёнини бахшилар (битикчилар) туркий тилда ёзиб борганлар. Олим ҳарбий атамаларнинг аксарияти туркий бўлиб, жанговар бўйруқлар ҳам шу тилда берилгани, уларни қоғозга аниқ туширишга бу тил катта қулайликлар туғдирганини алоҳи-

да қайд этади. Бундан ташқари, ўрта асрларда уйғур ёзувини биладиган кишилар камайиб кетган эди. Улар махсус эътиборда турган, ҳарбий ва давлат сирлари фақат ана шу бахшилар томонидан уйғур ёзувида битилган ва махфий сақланган. Хуллас, Фулом Каримий барча темурийлар даврида катта нуфузга эга бўлган “уйғур бахши”лар ҳақида батафсил маълумот бериб, уйғур миллати билан уйғур ёзуви, жумладан, “уйғур бахши”лар тамомила бошқа-бошқа тушунча эканини аниқ далиллаб беради.

Фулом Каримий мана шу йўналишдаги фикрларини давом эттириб, темурийлар даврида кенг истеъмолда бўлган ва тадқиқотларда кам изоҳланган ёки тушириб қолдирилган бир қанча ҳарбий атамалар маъносини кенг шарҳлашга муваффақ бўлади. Шу ўринда бир-икки мисол келтириб ўтайлик. Манбаларни синчиклаб қиёсий ўрганган олим кўпгина тадқиқотларда баъзи нодир туркий атамалар таржима қилинмасдан ташлаб кетилгани ёки нотўғри изоҳланганини, ҳатто улар “обрўли туркий луғатларда ҳам қайд этилмаган”лигини таъкидлайди. Масалан, яқин пайтларга “Мунтахаб ут-таворих”нинг муаллифи ҳам номаълум ҳисобланиб, асар темурий шахзода Искандар Султонга бағишлангани учун “Искандар аноними” деб аталиб кетган эди. (Асар муаллифи Муиниддин Натанзий эканини биринчи марта машҳур рус шарқшуноси В.В. Бартольд аниқлаган.) Асардан айрим парчалар 1941 йилда нашр этилган “Олтин Ўрда тарихига оид маълумотлар” тўпламининг 2-жилдига киритилган бўлса-да, таржимонлар матннинг кўп жойларини тушириб қолдирганлар. Фулом Каримий ана шу таржимонларнинг самимий эътирофларини ҳам келтиради: “Матннинг кўп жойлари жуда кам учрайдиган турк ва муғул сўзларига тўлиб кетгани учун маъноси ноаниқлигича қолди. Ана шу сабабга кўра биз “Искандар аноними”нинг Олтин Ўрда тарихига оид баъзи жойларини чоп этишдан воз кечдик”. Айни замонда олимнинг ўзи ҳам шундай қийинчиликка дуч келади, аммо эринмай излангани, ахтаргани учун кўпгина ҳарбий атамалар маъносини тўғри очиб беришга эришади. Жумладан, у манбаларда учрайдиган “**ёсомиший** – лашкарни тартибга солиб сафлаш, **такомиший** ёки **накомиший** – чекинаётган душманни қувиб зарба бериш, **сон** – қўшин рўйхати, **булжор** – лашкар йиғилиши учун белгиланган жой ва муддат, **танқол** ёки тунқол – лашкарга белгиланган жойга бориб йиғилиш учун берилган буйруқ” каби атамаларни изоҳлаб, уларга аниқлик киритади.

Олим “Мунтахаб ут-таворих”дан бошқа манбаларда деярли учрамайдиган камёб ҳарбий атамалар изоҳига каттагина ўрин ажратади ва уларни батафсил таҳлил қилади (**булғомиший, истикшоф, кечомиший, бекламиший** ёки **бакламиший, тарқол** ёки **торқол** ва ҳоказо атамалар).

Энди манбаларда **кечомиший** сўзи қандай изоҳланганини кўздан кечирайлик. Олимнинг таъкидлашича, бу сўз Рашидиддин Фазлуллоҳнинг “Жоме ат-таворих” асарида кенг қўлланган, аммо рус тилига турли маъноларда таржима қилинган, баъзи ўринларда эса унинг ўрнига уч нўқта қўйиб кетилган экан. Жумладан, олим Березин бу сўзни “**производил перевозку**” деб, Ю.П. Верховский **тун** (кеча) деб тушуниб, “**тунамок**” деб, А.К. Арендс эса **жонбозлик** (усердие) маъносида таржима қилганини айтади ва К.А. Арендс таржимаси муваффақиятли чиққанини таъкидлайди.

Айни замонда олим “Мунтахаб ут-таворих”ни ўзбек тилига таржима қилиш жараёнида “маъноси қийин сўзларга немис олими Герхард Дёрфернинг “Янги форс тилидаги туркий ва луғавий элементлар” номли тўрт жилдли тадқиқотидан фойдаланган ҳолда” изоҳ берганини ўта ҳалоллик билан таъкидлайди. Бу эътироф, ўз навбатида, олимнинг камтарли-

ги ва комиллик белгисидир. Шу нуқтада Фулом Каримий яна бир жиддий хулосани илгари суради: “Шубҳасиз, бу ғоят қимматли тарихий асарнинг туркий лексикасини ҳар томонлама тадқиқ қилиш фақат тилшунослик фани нуқтаи назаридан аҳамиятли бўлиб қолмасдан, балки Амир Темур давридаги ҳарбий санъат, давлатчилик ва иқтисодиёт каби соҳаларга оид билимларимизни ҳам бойитишга хизмат қилади”, – деб ёзади ва Ватанимиз тарихига доир Шарқ манбаларини ўрганиш амалий аҳамиятга эгаллигига, келажакда яратиладиган илмий асарларда яна масаланинг қайси жиҳатлари ёритилиши лозимлигига жиддий урғу беради.

Тадқиқотчи ўнлаб матнларни қиёсий ўрганар экан, баъзи илмий асарларда йўл қўйилган хатолар ва чалкашликларни одоб билан айтиб ўтишни ҳам лозим топади. Масалан, у анчагина салмоқли “Темур ва Улуғбек даври тарихи” тадқиқотида: “1937 йилда Низомиддин Шомий асари Ф.Тауэр томонидан чех тилида чоп этилди” деган маълумот берилиб, ҳаволада мазкур нашрнинг француз тилидаги титул варағи ёзуви келтирилганига диққатимизни тортади. Маълум бўлишича, чех олими Низомиддин Шомий “Зафарнома”сини таржима қилмаган, балки унинг форсча матнини нашр эттирган экан. “Темур ва Улуғбек даври тарихи” тадқиқотида титул варағи сифатида француз тилидаги саҳифа тақдим этилгани юқоридаги нашр муаллифлари эса Ф.Тауэр китобини умуман кўрмаганидан далолат беради. Эътиборсизлик билан йўл қўйилган бундай хатолар дарслик ва қўлланмаларга ҳам кўчиб ўтиб, кўпчиликни чалғитиб қўйиши мумкин. Фулом Каримийнинг ўз тадқиқотига мана шундай ўта синчковлик ва катта масъулият билан ёндашгани ва айрим нуқсонларни дадил очиб бергани ёш олимлар учун ҳам яхши сабоқ бўла олади.

“Мунтахаб ут-таворих”ни таржима қилишда олим энг оқилона ва тўғри йўлдан бориб, аввалги муаллифлар батафсил тасвирлаган воқеаларни тушириб қолдиради. Айни замонда, ўқувчига асар ҳақида мукамал тасаввур бериш учун бу бобларнинг номларини сўзбошида тўла келтириб ўтади. Амир Темур даврига оид қисмлар эса Париж ва Лондонда сақланаётган мўтабар қўлёзмалар асосида француз олими Ж.Обен тайёрлаган ва 1957 йилда Техронда форс тилида босилиб чиққан нашр асосида ўзбек тилига таржима қилинган. Олим сўзбошида алоҳида таъкидлаб ўтган Техрон нашри мундарижаси қуйидагилардан иборат:

- Шабонкора маликлари табақаси (1-9-бетлар);
- Хурмуз маликлари табақаси (10-19-бетлар);
- Кирмон маликлари табақаси (20-30-бетлар);
- Язд маликлари табақаси (31-34-бетлар);
- Луристон маликлари табақаси (35-67-бетлар);
- Жўжихон маликлари табақаси (68-101-бетлар);
- Чигатой уруғи табақаси (102-132-бетлар);
- Ҳалокухон табақаси (133-157-бетлар);
- Туғотемурийлар табақаси (158-159-бетлар);
- Чўпон авлоди табақаси (160-162-бетлар);
- Амир Шайх Ҳасан Бузург авлоди табақаси (163-169-бетлар);
- Маҳмудшоҳ Инжу авлоди табақаси (170-179-бетлар);
- Муҳаммад Музаффар авлоди табақаси (180-196-бетлар);
- Мовароуннаҳрда исён кўтарган амирлар табақаси (197-274-бетлар);
- Ҳазрат Султон соҳибқирон табақаси (274-408-бетлар);
- Амир Темур тарихига оид Лондон нусхасида мавжуд фасллар (409-436-бетлар);
- Кўрсаткичлар (437-485-бетлар);

Мазкур мундарижанинг ўзиёқ “Мунтахаб ут-таворих”да бошқа номдор муаррихларнинг асарларида учрамайдиган кўпгина қимматли маъ-

лумотлар борлигини кўрсатиб турибди. Айниқса, “Мовароуннаҳрда исён кўтарган амирлар табақаси” (77 бет) ва “Ҳазрат Султон соҳибқирон табақаси” (134 бет) ўз салмоғи жиҳатидан ҳам асардаги бошқа боблардан сезиларли даражада фарқ қилади. Уларда келтирилган воқеалар баёни Мовароуннаҳр тарихи ва Амир Темур фаолияти ҳақидаги қарашларимизни ниҳоятда кенгайтиради.

Юқорида таъкидлаганимиздек, қўлёзма манбаларни синчковлик билан қиёслаб ўрганган Фулом Каримий “Мунтахаб ут-таворих”нинг турли нусхаларида мавжуд фарқларга ҳам жиддий эътибор беради ва уларни илова тарзида ўқувчига етказиши. Бу иловалардаги Амир Темур ва те мурийлар ҳақидаги маълумотлар ҳам тарих мухлислари учун қимматли маълумотлар беради.

Юқори савияда таржима этилган бу асарнинг фазилатлари ҳақида яна кўп гапириш мумкин, аммо биз сўзни мухтасар қилиб, айрим истакларимизни билдириш билан чекланамиз. Таржиманинг баъзи ўринларида: “Амир Ҳусайн бу воқеа тафсилотларидан **хабардор бўлгач**, Мовароуннаҳрдаги вазият қанақалиги унга **маълум бўлди**” (71-бет) сингари тахрирталаб жумлалар ҳам учраб қолади. Китобнинг 28-бетида “**қораунас**” этноними келтирилади. 29-бетда бу атама “**қаровнос**”, 73-бетда “**қарогунос**”, 80-бетда “**қароунос**” тарзида ҳам ёзилади. Фулом Каримий “Чигатой улуси” атамасини изоҳлар экан, “Улус аҳолиси туркийлар бўлиб, уларни бошқа туркий халқлардан фарқлаш учун чигатой турклари ёки қисқа қилиб чигатойилар деб аташган”, – деб ёзади. Бу изоҳ анча баҳсли. Ҳолбуки, илмий адабиётларда туркийлашган мўғуллар “чигатойлар” деб изоҳланади (Қаранг: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 9-жилд, 636-637-бетлар). 83-бетда “Мулунғур” атамаси тилга олинган. У ҳозирги Булунғур бўлиши мумкин. Ҳар ҳолда бу атамага изоҳ берган маъқул эди.

Муаллиф бу истакларимизни самимий тилаклар сифатида қабул қилишига ишонамиз.

Фулом Каримий заҳмат чекиб таржима қилган ва нашр этган “Мунтахаб ут-таворихи Муиний” китоби ўзбек шарқшунослик илмини бойитадиган самоқли асар бўлиб қолади.

Улугбек АБДУЛЛАЕВ,
Тошкент Давлат Шарқшунослик
институты катта ўқитувчиси

Густав ЭМАР

Соҳибчангал

30. ОВЧИЛАР ҚўНАЛҒАСИ

Овчилар қўналғаси олисида бўлмаганидан йўловчиларимиз у ерга Ҳуштакбоздан ярим соат кейин етиб келишди.

Ҳуштакбоз кўпни кўрган одам бўлганидан ана шу қисқа вақт ичида бошқа овчилар билан донья Марианнага шох-шаббалардан чайла қуришга улгургани. Чўл шароитида бу анчагина дуруст бошпана ҳисобланади.

Овчилар макони қўналғадан кўра кўпроқ ҳарбий лагерга ўхшарди. Унинг яқинида қирқилган бутун дарахтлардан қилинган тўсиқлар қад кергани. Қозиқларда жилови олинган, бироқ эгарланган отлар турарди. Бир хил узоқликдаги қўриқчилик чироқлари қўналға атрофини ёритарди. Милтиқларини шай тутишган бешта соқчи чўнқайиб ўтирганича истеҳкомларнинг минораларидан чўлни кузатишарди. Уларнинг ўткир нигоҳларидан буталарнинг салгина қимирлаши ҳам четда қолмасди.

Гулханлар теварагида ўттизта овчи ухлаб ётарди. Улар трапперлар либосидаги кўринишлари ғайратли ва жиддий кишилар эдилар. Бошларида мўйна қалпоқ, эгниларида миткалдан тикилган куртка, чарм шим бор эди. Қўллари милтиқларига ёпишган. Улар биринчи тревога берилгандаёқ ўт очишга тайёр эдилар.

Соқчилар Ҳуштакбоздан олдинроқ буйруқ олганларидан йўловчиларимизни битта тўсиқдан ўтқазиб юборишди-да, зумда яна йўлни ёпиб қўйишди.

Канадалик Ҳуштакбоз меҳмонларни чайла олдида кутиб олди.

— Ҳуш келибсиз, сеньорита! — деди у донья Марианнага отдан тушишга қарашаркан. — Сизга манави чайлада йўсундан жой ҳозирлаб қўйдик. Бемалол ухлайверинг, сиздан бошқа ҳеч ким у ерга оёқ қўя олмайди.

— Миннатдорман, сеньор, бироқ Соҳибчангал бу ерга келганимдан огоҳлантирилганини билганимдан кейингина илтифотингиз учун миннатдорлик билдираман.

— Унга иккита чопар юбордик, сеньорита. Бироқ сизга яна айтаман: у эрталаб етиб келади. Йўлдан чарчаб келгансиз, озроқ тамадди қилиб олсангиз, девдим.

— Миннатдорман, ҳожати йўқ, — деди донья Марианна. Сўнгра Ҳуштакбозга жилмайди-да, тигреронинг қўлини қисиб, чайлага кириб кетди.

Эшик ўрнидаги адёл парда тушиши билан тигреро чакмонини ечиб, чайла олдига ёзди.

– Нима қилиясиз? – сўради ҳайрон бўлган Ҳуштакбоз.
 – Кўриб турганингиздай, ўзимга жой қилипман.
 – Наҳотки шу ерда тунамоқчи бўлсангиз?
 – Нега энди тунамас эканман.
 – Бу ерда совқотиб қоласиз-ку.
 – Э! Тез орада тонг ҳам отади, вақт алламаҳал бўлиб қолди-ку.
 – Нима, бизга ишонмайсизми?
 – Гап бундамас, Ҳуштакбоз, донья Марианна – менинг эмишган синглим, бунинг устига токайя. Демак, унинг ҳаловатини ўзим кўриқлашим керак.
 – Э, йўғ-е, бу вазифа бугун менинг зиммамда! – Эътироз билдирди Ҳуштакбоз.
 – Яхши!
 – Ажойиб! Иккита кўриқчи ҳар ҳолда биттадан кўра яхши бўлади!.. Менга қаранг, Ҳуштакбоз, сизга тўла ва бутунлай ишонаман, шундай бўлса ҳам синглимни кўриқлашни бировга топширолмайман. Мени яхши биласиз, бир нимага аҳд қилдимми, ҳеч орқага қайтмайман. Ҳақманми ё йўқми, барибир чекинмайман.
 – Ихтиёрингиз! – Ҳуштакбоз кулди-да, тигрерони ўз ихтиёрига қўйиб берди.

Тигреро эса, гарчи бу ерга йиғилган барча овчиларни шахсан таниса ҳам, донья Марианнани чўлда ўзларини бемалол тутишга ўрганишган бежилов одамларга ташлаб қўя олмасди. Улар спиртли ичимликлар таъсирида меҳмондўстликнинг муқаддас қонунларини бузишмайди деб ким кафолат беради?

Шуни айтиб ўтиш керакки, тигреро чўлдагиларнинг хаёллари ва ахлоқларини билса ҳам бу сафар қаттиқ янглишаётганди.

Биз ижтимоий ҳаёт меъёрларига мослашишни заррача истамай, чўлларга гўё озод яшаш учун чиқиб кетган, амалда эса ўзларининг қусурларига эрк беришнигина истаган бебошвоқ кишиларни сира ҳам ҳимоя қилмоқчи эмасмиз. Бироқ кунлар ўтиши билан кўчманчи ҳаёт ўз-ўзидан бунақа одамларга яхши таъсир кўрсатиб, табиатларини ўзгартиришини, феълларини юмшатиб юборишини айтмасдан бўлмайди. Ўша одамлар доимо хатарда бўлиб, маҳрумликларга, қашшоқликка тушганларида ўзларидаги ёмон жиҳатлардан қутула борадилар, табиатларида дуруст томонлар юз кўрсата бошлайди. Улар қаттиққўл ва кўпол туюлсалар-да, амалда ҳалол ва дуруст одамлар бўладилар. Ҳолбуки, бир вақтлари улар бу фазилатлардан жуда йироқ эдилар.

Американинг кенг-кўлам саванналарида тирикчилик қилаётган довюрак кашшофларнинг учдан икки қисми ана шундай кишилар эканликларига шубҳа қилмаса бўлади. Бироқ чўл улар билан бир қаторда тубан, ўнғалмас кишиларни ҳам ўзига тартади. Улар ана шу кимсасиз ва одам кам учрайдиган жойларда бир неча йил яшаганларидан кейин ашаддий каллакесарларга айланадилар. Саёҳатчиларни пойлаб, уларга ўлжага ўзини отадиган калхатдай ташланадиган чўл қароқчилари сафини тўлдирдилар, қисқаси, талончилик ва қотиллик билан кун ўтказадилар.

Шунга қарамай, чўлдагиларнинг ҳаммалари яхши-ёмон, оқтанли, метис ёки ҳиндилар, трапперлар ёки қароқчилар бўладими, барибир меҳмоннавозликни ўрнига қўядилар ва уларнинг ниҳоятда сахий эканликларини, одамгарчиликни билишларини айтиб қўйишимиз керак. Кечаси адашган ёки ёгингарчиликда қолган ҳорғин йўловчи сира хавфсирамай йўлида учраган биринчи гулхан ёнидан

бошпана сўраши ёки йўлидаги ҳиндилар қишлоғидаги истаган чайла эшигини тақиллатиши мумкин. Йўловчи ўшал лаҳзадан бошлаб му-рожаат қилган одамнинг азиз меҳмонига айланади. Бравос ҳиндилари, овчилар ёки ҳатто чўлнинг овлоқроқ жойида учраб қолгудай бўлса, бўйнини бемалол узадиган чўл қароқчилари ҳам меҳмонни туғишган биродарларидай қаршилаб, топган-тутганларини баҳам кўрадилар. Йўловчи бир неча кун турса ҳам ушланиброқ қолганига сира шама қилмайдилар, буни бирор нарса билан сездирмайдилар ҳам. Ҳар кунгидай иззат-ҳурмат қилаверадилар. Бунинг устига меҳмон кетаётганида аранг жавоб берадилар ва бундан хафа бўлган бўлиб, самимий хайр-хўш қиладилар. Тўғри, гоҳо шундай ҳам бўлади. Меҳмондўст уй соҳиби саккиз кундан кейин меҳмонни ўрмоннинг бирор жойида учратиб қолса, уни уялмай-нетмай талаша, ўлдириши ёки тўқолини шилиб олиши ҳам мумкин. Бироқ йўловчи ашаддий чўл қароқчиларига ёхуд Олис-Ғарбдаги баъзибир ҳинди қабилаларига дуч келгандагина шундай ҳол рўй беради. Трапперларга келганда, бир дастурхондан овқат еб, бирга тонг орттирган одам улар учун умрбод табаррук бўлиб қолди.

Тигреро ҳозирда хавотирланиб қараб қўяётган овчилар оддий ва дағалроқ, бироқ дуруст одамлар эдилар. Донья Марианнага озор бериш уларнинг хаёлларига ҳам келмасди. Аксинча, улар бундай соҳибжамол қиз ўзларига ишонганидан бошлари осмонга етиб, уни ҳар қандай дилозордан сақлашга ҳам шай эдилар. Ана шунинг учун тигреро хавотирланганини кўрганида Ҳуштакбоз кулимсираб қўйганди.

Донья Марианна тонг отгунича қолган озгина вақтни сергак ўтказмоқчи бўлганди. Бироқ лагерда осойишталик ҳукм сурганидан қизни чарчоқ босиб, қаттиқ ухлаб қолди. Тонг ғира-шира отиши билан ир-ғиб турди-да, кийимининг у ёқ-бу ёғини тўғрилаб, чайласидан чиқди.

Кўналга ҳамон сукунат қўйнида эди. Олис-олислардан кўз узишмай туришган соқчилардан бўлак ҳамма овчилар у ер-бу ерда чўзилганларича ухлашарди.

Осмондаги уада булутларни қизартирганча тонг отди. Субҳидамнинг муздек шабадаси ўрмондаги баҳайбат дарахтларнинг учлари билан ўйнашарди. Беҳисоб гуллар бўй чўзиб, қаддиларини ўнглашар, очилаётган гунчаларини офтобнинг илк нурларига тутишарди. Чўлдаги жилғалар шовуллаганича қалин ўт-ўланлар орасидан ўзларига йўл очишарди. Улар оқ тошдан бўзрангига, ундан оқига сакраб, урилиб, кумуш сувларини Рио-Браво-дель-нортега армуғон этишар, унинг инжиқ шохобчалари эса олисдан дарё узра ёйилган ва буралиб турган оқ туман шаклида ўзларини кўрсатишарди.

Сайроқи паррандаларнинг кўпчилиги ҳозирча япроқлар панасида бўлса ҳам, дам у ер, дам бу ерда қушлар хонишининг илк тароналари янграб қоларди.

Замин жилмаяр, осмон беғубор, ҳаво тиниқ бўлиб, буларнинг бари бугунги куннинг ажойиб ва ёрқинлигидан дарак беради.

Маза қилиб ухлаб, тиниқиб олган донья Марианна субҳидамда даланинг ажойиб нафасидан, фақат Америка чўлларига хос бўлган нордон ва ёқимли исларидан роҳатланиб нафас оларди. Қиз ҳатто чайладан ташқарига чиқишга ҳам ботинди. Рўпарасида олис далалар ястаниб ётарди. Кўз очаётган табиатнинг нақадар осойишталиги, чўлнинг қудратли бу симфонияси вужудини сокин қувончга тўлди-рарди. У беихтиёр соф қалбларда табиатнинг улуғвор манзараси қаршисида уйғонадиган орзулар ва хаёлларга берилди.

Куёш энди батамом чиққан, унинг кўзларни қамаштирувчи нур-

лари йўқолаётган сўнгги сояларни толмай таъқиб этаётганида донья Марианна кўққисдан хушхўл ҳайқириб юборди. Чунки олисда лагерь томон келаётган отлиқлар карвони кўринганди. Тигреро бу ҳайқирқдан уйғониб кетиб, лаҳзада ирғиб турди-да, милтигини шай тутганича қизга тикилди.

– Эртангиз хайрли бўлсин, токайо! – деди донья Марианна мулойим оҳангда.

– Сизни худонинг ўзи асрасин, нинья! – жавоб қилди тигреро ҳамон хавотирда алангларкан. – Яхши ухладингизми?

– Зўр, Мариано!

– Бундан хурсандман. Бироқ нимага қичқириб юбордингиз?

– Менми? Ишонсангиз, дўстим, нимагалигини ўзим ҳам билмайман. Э, ҳа! Биз томонга елиб келаётган анави карвонни кўряпсизми?

– Карай! Роса от кўйиб келишяптими! Ярим соатларда етиб келишса керак!

– Нима дедингиз, токайо, Соҳибчангал улар орасидамикин?

– Менимча, орасида.

– Бунга ишончим комил, – деди Ҳуштакбоз донья Марианнага мулойим таъзим қиларкан.

– Нимага бунчалар ишонч билан гапиряпсиз, сеньор? – сўради донья Марианна тўлқинланиб.

– Чунки уни танидим-да. Хўш, қалай, сеньорита, Ҳуштакбоз сўзининг устидан чиқарканми?

– Сизга миннатдорчилигимни қандай билдиришни ҳам билмай қолдим, сеньор!

– Э! Мен дўстимнинг орзуси ушалиши учун жонимни ҳам аямайман, сеньорита. Миннатдорчилигингизни ўшанда билдираверасиз!

Кўналгадагилар тура бошлашди.

Овчилар эснаб, керишганларича ишни бошлаб юборишди. Баъзилари отларни сугоргани олиб боришар, бировлари ўтин ёриб, ўчиб қолаётган гулханларга ташлашар, каттароқ бўлган уч киши эса ошпазлик қилиб, бутун отряддагиларга нонушта тайёрлашарди.

Энди кўналга ҳам бутунлай ўзгариб кетди. Унда ҳаёт қайнади. Ҳар ким фурсатни ганимат билиб, ўз ишини шоша-пиша бажаради.

Олдинига кўналгадаги бу шовқин-сурон, кулгу ва югур-югурлардан ҳайратда қолган донья Марианна ўзи учун бошқача бўлган ушбу вазиятга тезда кўникди-да, овчиларнинг ишларини қизиқиб кузата бошлади.

Шунда соқчининг ногаҳон “Ким келяпти?” – деган овозини эшитиб, у ёқ-бу ёққа аланглади.

– Дўстинг! – деб жавоб қилди соқчига кимдир. Қиз шу он Соҳибчангални овозидан таниди.

Овчи бошчилигидаги суворийлар лагерга шитоб билан киришди.

Соҳибчангал отидан илдам тушди-да, Ҳуштакбоз билан бир-икки оғиз гаплашиб, шерикларига ҳайратда тикилаётган донья Марианна томон юрди. У ёлғиз келмаган, ёнида Оловкўз, донья Эсперанса ва бир неча ҳинди хизматкорлар бор эди.

Соҳибчангал донья Марианнага яқинлашиб, чуқур таъзим қилди-да, ёнидаги иккита ҳамроҳига ўгирилиб деди:

– Сеньорита, сизни онам донья Эсперанса ва отам билан таништиришга ижозат берасиз. Икковлари ҳам сизни ёқтириб қолишганидан мен билан келишди.

Уялинқираб турган қиз донья Эсперанса билан сашем уни бағир-

ларига босиб ўпганларида хурсандлигидан қизариб кетди. Ташқи кўри-нишларидан мавқелари баландлиги сезилиб турган бу кишилар ўзини дилдан эркалаётганларини сира тушунолмас ва уларнинг меҳрибон-лик билан айланиб-ўргилаётганларига қанақа жавоб қилишни бил-масди.

Овчилар бу пайтда эпчиллик билан йўл-йўл матодан чодир ти-кишга улгуришганди. Унинг бир бўлимига донья Марианна билан донья Эсперанса ўзларини олишди. Иккала аёл зумда бир-бирларини ёқтириб қолишганди. Улар эркакларни ўз ҳолларига қўйиб, гапга ту-шиб кетишди.

Донья Марианна суҳбатдошини жуда ёқтириб қолганидан унга кўнглини ёришга жазм этди. Эндигина танишган донья Эсперанса маркиз де Могюер мушкул аҳволдалигидан воқифлигини билганида қизнинг ҳайратдан оғзи очилиб қолди. Донья Марианнанинг ҳатто кўналгага нима сабабдан келганини айтиб ўтиришига ҳам ҳожат қол-мади. Бунақа ишларни қиздан яхшироқ ҳал қиладиган донья Эспе-ранса унинг оғирини енгил қилди, кула-кула барини ўзи гапириб кўя қолди.

— Сизни ҳайратда қолдирадиган яна ҳам гаройиброқ нарсаларни гапириб беришим мумкин, — деди донья Эсперанса гапини тугатар-кан, кулиб, — бироқ сизни толиқтиришни истамайман. Биз оиламиз қисмати ташвишида эканлигимиз ва бостириб келаётган фалокатдан сизни қутқаришга имконимиз борлигини билсангиз бўлди.

— О, жуда ҳам меҳрибон экансиз, сеньора! — деди донья Мариан-на жўшиб кетиб. — Бунчалар илтифотингизга қандай сазовор бўлган-нимни билолмаяпман!

Иккала аёлнинг дўстона ва қуюқ суҳбати Соҳибчангал келиши билан бўлиниб қолди. У нонушта тайёрлиги ва Оловкўз дастурхонга таклиф қиладиганини айтгани кирганди. Донья Марианна ҳиндилар-га чегара жойдаги ҳаёт билан яхши таниш бўлиб, бу ердагилар ўт устида бемалол тамадди қилаверишларини билганидан Соҳибчангал шундай деганида кулиб юбораёзди. Бироқ чодирнинг бошқа бўлими-га кирганида кумуш ва биллурдан ясалган идишлар билан безатил-ган столни кўриб қотиб қолди. Бунақа дастурхонга Мексика пойтах-тидагиларнинг ҳам ҳаваси келарди. Дастурхонда зўр таомлар йўқ эди, албатта. Емишлар гўшт ва меваларнинг турли навларидан иборат эди. Бироқ чодирдаги барча нарсалар улғувор туюларди. Ундан бир неча қадам нарида, чодирнинг шоҳи деворининг нарёғида чўл ҳаёти ҳар кунгидай кечарди.

Донья Марианна ўзининг шарафига уюштирилган бу зиёфатдан ҳам ҳайратга тушгани, ҳам қойил бўлганини сездирмади, албатта. У шодон гапирар ва иштаҳа билан тамадди қилар, мезбонларнинг ҳим-матларига қойил бўларди.

— Жиддий гапларга ўтишдан олдин, сеньорита, — деди Соҳиб-чангал дастурхонга ширинлик тортилишидан кейин донья Мари-аннага, — донья Эсперансадан доимо дастурхонимизни қиздиради-ган ажойиб ҳинди афсоналардан бирини айтиб беришни илтимос қилишимизга ижозат бергайсиз.

Донья Марианна бу нигоҳ, аввалига галати туюлган таклифдан жуда ҳайрон бўлди. Бироқ овчининг гапида қандайдир сирли маъно яшириниб, афсона тимсолида фойдали маслаҳат бермоқчи бўлишса керак, деган хаёлга борди-да, мулойимгина жилмайганича жавоб қилди:

— Сеньоранинг ҳикоясини жон-жон деб тинглайман, албатта. Мени

ҳинди аёл эмизганди, болалигимда кечалари ҳиндиларнинг кўплаб афсоналарини айтиб берарди. Улар хотирамда ўрнашиб қолган ва ҳозиргача эслаганимда қувонаман.

31. АФСОНА

Донья Эсперанса хаёлини бир ерга жамлаб турди-да, Оловкўз билан кўз уриштириб олиб, донья Марианнага:

— Ҳикоямни бошлашдан олдин, — деди у ёқимли ва жарангдор овозда, — сизга ацтеклар халқининг қизи ва бу халқнинг собиқ ҳукмдорлари авлодидан эканлигимни айтишим лозим. Ҳозир мен айтadиган афсона тарихан ҳаққонийлиги билан ажралиб туради ва бизгача асрлар оша қандай бўлса шундайича етиб келган. Бу афсона сизни қизиқтириб қўйишига ишонаман, — донья Эсперанса маънодор қўшимча қилди-да, стуллар ортида қимир этмай турган хизматкорлардан бирига: — Кипуни келтир, — деди.

Хизматкор ташқарига чиқиб, бекасига тапирнинг хушбўй ислар анқийётган терисидан қилинган сумка узатди. Бека унинг ичидан рангбаранг иплардан тўқилган ва тугунлари сероб бўлган бир неча узун тизимча чиқарди. Тугунларда гоҳ майда чиганоқлар, гоҳ олтин зарраси кўзга ташланарди. Кипуни ўқиш учун одамдан айрича савод талаб қилинади. Ҳатто ҳиндилар орасида ҳам бунақа нарсани эплайдиганлар кам топилади. Оқтанлилар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Чунки ҳиндилар бу хатнинг сирини улардан жуда пинҳон тутишади. Ҳиндилар тарихини ўрганишда бениҳоя машаққатларга дуч келинаётганлигига сабаб ҳам шундадир.

Донья Эсперанса бир дақиқа кипуга диққат билан қараб турди. Сўнгра биттасини танлаб олиб, бошқаларини жойига солиб қўйди-да, худди роҳиб дуо ўқиганида тасбеҳ ўгиргандай тизимчани ўгирганича ҳикоясини бошлади.

Папагосларнинг бир атапетлида ўзимиз эшитишга муяссар бўлган бу афсонага путур етмасин, деб хавфсираганимиздан оҳорини тўкмасдан айтамыз. Бу ҳикояни европаликларга хос бўлган бурама гаплар билан безашга уриниш, бизнингча, унинг қировини тўкиб қўйган бўларди.

Бир замонларда, оқтанлилар ҳиндиларнинг ерларида пайдо бўлмасларидан анча олдин кўл бўйларида яшайдиган чечмеклар билан толтекларнинг кўпсонли кўчманчи қабилалари бир қурғоқчилик йилида бизонлар кетидан жануби-шарққа кўчиб ўтадиган бўлишди. Бу ниятларига етишди ҳам.

Улар Шўркўлга етганларида бўлинишди. Ҳиндиларнинг бир қисми ана шу кўл бўйида ўрнашиб қолди. Ноъмалум сабабларга кўра “команчи” деб аталган уддабуронлари нари силжишди. Улар Рио Хилгача боришди-да, ўша ерни макон қилишди. Бироқ тез орада команчи қабилалари ҳам бўлиниб кетишди. Баъзилари ўша ерда қолишди, бошқалари яна нари кетишди. Кетганлар қолганларни “шалпангқулоқ” деб аташди, бироқ бу қабиладагиларни бошқалардан олдинроқ учратишган испанлар эса “опатослар” деб аташди. Йўлдан қолмай кетаверган қабилалар Рио Пуэрконинг адоғидаги Рио Браво дель-Нортега етишди. Бу ерда улар ўзларини “Адоққа етганлар” деб аташди. Ўша пайтларда ҳиндиларда иккитагина қабила бошлиғи қолганди. Биттасининг ўғли, иккинчисининг эса ёлғизгина қизи бор эди. Ёшлар бир-бирларини севиб қолишди. Бундан эса ёшгина қизнинг отаси жуда дарғазаб бўлди-да, авлодини кўлга қурол

олишга чақирди, қабила жангга тайёргарлик кўра бошлади. Йигитнинг отаси уруш бўлишини хоҳламаганидан қабиласи билан Риохиладан ўтиб, кейинчалик оқтанлилар аввалига Сенара, сўнгра Сонора деб аташган жойга ичкарилаб кетишди. Бу ерда улар тинчгина яшай бошлашди, бироқ оқтанлилар ер ва олтин тамасида келиб, қонли урушлар қилиб, ерларини тортиб олишди.

Команчилар Сонорада ўзлари очган олтин ва қумуш конлари яқинида талай шаҳарлар қурдилар. Улар одатлари бўйича конларни ишга солиш билан оввора эдилар.

Қабила бошлиғи “муолажа кулбаси”даги жойида ўтирар, у ерда ўзи бош бўлиб, халқнинг буюк кенгашини ўтказмоқда эди. Қиз отасига яқин бориб, тиз чўкди.

– Хўш, нима илтимосинг бор? – деб сўради қабила бошлиғи қизининг сабур толасидай майин сочини меҳр билан силаб.

– Ота, – деди қиз, – бировни севиб қолдим, у ҳам мени севади.

– Чекинг кимга тушди, қизим? Ўша бахтли сардор ким экан?

– У сардор эмас, ота. У энг оддий, бироқ қабиламизнинг энг довюрак жангчиси.

Мўйсафид қабила бошлиғининг қовоғи уйилиб, кўзларида газаб чақнади.

– Ота, – гапида давом этди Ова унинг тиззасини қучиб, – агар унга тегмасам ўзимни ўлдираман.

Чолнинг қизидан айрилгиси келмасди.

– Сен севган одамингга тегасан, – деди қабила бошлиғи.

– Манави табаррук тотемда онт ичинг, ота!

– Сўзимнинг устидан чиқаман, деб шу табаррук тотемда қасам ичаман! Дадил гапиравер! Севиб қолган одамингнинг номини айт.

– Унинг исми Қанотли Илон, ота.

– У гирт камбағал, – шивирлади чол чуқур уҳ тортиб.

– Бисотим икковимизга етади, ота.

– Маъқул, қизим, сен Қанотли Илонга тегасан.

Ова бахт ва қувончдан чеҳраси ёришиб ўрнидан турди-да, йигиндагиларга чуқур таъзим қилиб, “Муолажа кулба”сини тарк этди.

Қанотли Илон чиндан ҳам камбағал, азбаройи қашшоқлигидан олтин конида ишлашга мажбур эди. Бироқ у ёш ва қабиласидаги тенгқурлари орасида жуда келишган эди. Қиз билан йигит бир-бирларига мутлақо ўхшамасди! Йигит чинакамига паҳлавон ва мушакдор бўлганидан латофатли ва нозикниҳол Ова ёнида бамисоли гўзал оҳуга рўбарў бўлган кўркам бизонга ўхшарди. Улар бир-бирларига сира ҳам ўхшамаганлари учун ҳам севишиб қолишган бўлишса, ажаб эмасди.

Қанотли Илон қанчалар камбағал бўлишига қарамай, ўзининг қайлиғига кўнғир айиқ ёғидан тайёрланган мой, тимсоҳ тишидан қилинган маржон ва пума терисидан ясалган камарни сарпо қилди.

Ёшлар бахтиёр эдилар. Тўй яқинлашди. Қанотли Илон Ованинг пойига олтин тўқа ва чиганоқларига тилла қадалиб ишланган иккита билагузук кўйди.

Ова бу совғаларни жилмайган кўйи олди ва куёв бўлмиш билан хайрлашиб, бундай деди:

– Хайр! Бугун-эрта кўришиш учун айриламиз ва эртага эса сира ҳам айрилмаслик учун кўришамиз.

Эртасига Қанотли Илон келмади. Ова уни кўп ойлар кутса ҳам наф чиқмади. Қабила бошлиғининг буйруғи билан уни бутун мамлакатдан излашди. Йигитни бирорта ҳам одам кўрмаган, дарагини ҳам

эшитмаганди. Қанотли Илон ғойиб бўлган ва у энди фақат Ованинг қалбидагина яшарди.

Қиз тинимсиз йиғларди. Унга тасалли бериш учун, йигит оқтан-лиларга қарши урушга кетган, дейишди. Ова ишонқирамай бошини чайқар ва яна шашқатор оқаётган ёшини артарди.

Қанотли Илон ғойиб бўлгандан бери тоғ чўққиларини қирқ марта қор босди, бу жумбоқ ҳамон жумбоқлигича қолаверди.

Бир куни Овага отасидан мерос қолган олтин конининг ишчилари битта эски, ташландиқ ерости йўлини кавлаганларида нақ Мисрдаги мўмиёланган жасадлардай яхши сақланган битта одамнинг жасадига дуч келишди.

Жангчилар эскича кийинган ва ҳеч ким танимайдиган бу одамнинг жасадини кўргани тўдалашиб кела бошлади.

Бу пайтларга келиб Ова жуда қариб қолганди. Қиз Қанотли Илоннинг келишидан бор умидини узгач, отасининг сўзини ерга ташла-ёлмай қабилисидаги довьорак сардорлардан бирига турмушга чиққанди. У ҳам эри билан эски ерости йўлидан топилган одамнинг жасадини кўргани борди.

Ушанда Ованинг бутун вужуди қалтираб кетиб, кўзлари жиққа ёшга тўлди. У Қанотли Илонни таниб қолганди. Йигит нақ ўша хайрлашган кундагидай навқирон ва келишган ҳолича ётарди. Ова эса орадан кўп йиллар ўтиб, бошидан адоқсиз мусибатларни кечирган ва адоий тамом бўлиб, кексайиб мункиллаб қолганди.

У ниҳоят ўзига келиб, тўйи арафасида ёвуз руҳлар ўғирлаб кетган йигитнинг жасадини аввалги жойига, эски ерости йўлига, ўша конга ташлашни буюрди. Олтин кони шундан кейин ташлаб қўйилди ва оғзи беркитиб ташланди.

Ова севимли йигитнинг қабр тошига қўйидаги сўзларни ўйиб ёздирди. Унинг аниқ таржимаси шундай:

“Бу қабр ўликсиз, ўлик эса қабрсиз, аслида эса бу ҳам қабр, ҳам ўлик”.

— Буюк қабила бошлиғи Бурама Қаламнинг соҳибжамол қизи Ова билан унинг севгили йигити Қанотли Илон воқеаси мана шу, — деб ҳикоясини тугатди донья Эсперанса. — Ҳа, у шундай бўлганди, Ованинг васияти билан келажак авлодларга хотира сифатида кипуга шундайлигича киритилган.

Донья Эсперанса жим бўлиб қолди. Чодирга сукунат чўкди.

— Қалай, сеньорита, — жимликни бузди Оловкўз, — бу афсона сизга ёқдими?

— Оддий ва лекин таъсирли экан. Оддийлиги учун ҳам таъсирчан, — жавоб қилди донья Марианна. — Бироқ унда қандайдир кемтиклик ва мубҳамлик борки, қизиқишни бирмунча сўндиради.

Оловкўзнинг лабларида кулги ўйнади.

— Сиз унда жуғрофий ва тарихий аниқлик йўқлигига шама қиял-сизми? — деди у. — Сонора каттакон ўлка, Бурама қалам ҳукмронлик қилган шаҳарга ишора ҳам унчалар аниқ эмас. Шундайми?

— Сизга нима десам экан, сеньор... бу афсона аниқ жуғрофий маълумотлар йўқлигидан анча-мунча ютқзади. Айтмоқчи, шахсан менга бу етишмовчиликнинг унчалар қизиғи йўқ.

— Сиз ўйлаганингиздан ҳам кўпроқ ютқзади, сеньорита, — деб қўйди Оловкўз.

Оловкўз яна ниманидир қўшимча қилмоқчи бўлганди, донья Эсперанса гапини бўлди:

— Сизни, чамаси, шўрлик Овага нима бўлгани қизиқтираётган

бўлса керак, қизим? У шўрлик севгили йигитининг жасади топилганидан кейин кўп ўтмай қазо қилди. Ўлими олдидан жасадини тириклайин айрилган севгилиси ёнига кўйишларини илтимос қилди. Унинг сўнгги тилаги бажо этилди, севишганлар кўмилган ерости йўли беркитиб ташланди ва ўшандан бери уни бирорта ҳам одам очмаган.

— Мамлакатни истило қилган испанлар унга эътибор беришмаган бўлса, тилласи кам ерости йўли экан-да, — деб қўйди донья Марианна.

— Аксинча, қизим, у жуда ҳам олтинга бой. Бироқ Ованинг сирини уни билганлар қаттиқ сақлаб келишганидан испанлар ҳатто бунақа кон борлигини ҳам билишмаган.

Чодирдан эркаклар секингина чиқиб кетишиб, иккала аёлнинг ўзлари қолгач:

— Буларнинг бари жуда ғалати-я! — дея шивирлади донья Марианна донья Эсперансанинг сўзларидан кўра кўпроқ ўзининг қандайдир хаёлларига жавоб бергандай.

Уни донья Эсперансанинг ҳадеб шу афсонага қайтаётгани ҳайратга солар ва айни пайтда жуда ҳам қизиқтирарди. — Бу шоирона ҳикояда қандайдир шама бор, деган ўй унга сира ҳам тинчлик бермас, бунинг маъзини чақаман, деб боши қотарди.

— Испанлар бу кондан қандай қилиб беҳабар қолганларини сизга тушунтириб бераман, — деди донья Эсперанса. — Бундан жуда кўп йиллар бурун маҳкамлаб беркитиб ташлашганди. Шаҳар ишғол қилинганда илгариги одамлари қириб ташланди ёки испанлар томонидан ҳайдаб кетилди. Озгина омон қолганлари эса босқинчиларга ташландиқ кон борлигини айтишмади. Испанлар кейинчалик шаҳарни ер билан яксон қилишди-да, култепалар ўрнида асиенда қад кўтарди.

— Беадаблигимиз учун кечирасиз, сеньора, бу воқеа бутун тафсилотлари билан сизга қандай етиб келди?

— Жуда осонгина, қизим. Ова менинг катта бувимлардан бири. Ўша кон воқеаси — хонадонимизнинг сири. Бу дунёда ўша кон қаердалигини фақат ўзим билсам керак.

— Тушунаман, — деб қўйди донья Марианна ўйчан.

— Тушунасан, бироқ ҳаммасини эмас, — донья Эсперанса мулозимгина эътироз билдирди. — Сиз, масалан, нима учун ўғлим шуни бу ерга олиб келган муҳим ишлар ҳақида гаплашиш ўрнига бу афсонага рўбарў қилганини тушунмаяпсиз. Мен ҳам бир ташвишингиз борлигини била туриб, сизга афсона айтишга нимага рози бўлдим? Ҳикоям тугаганидан кейин ҳам сизни унинг майда-чуйда тафсилотлари билан қийнаяпман.

— Сиз кўнглимдан ўтган нохуш фикрларни топдингиз! Мени кечиринг, сеньора! — деди қиз юзини донья Эсперансанинг кўксига босганича йиғлаб.

— Сизни нимага ҳам кечирай? Хавотирингиз жуда тушунарли ва ўринли. Гапимга кулоқ солинг, азизим, сиз ақли қизсиз ва ҳозиргина танишганимизга қарамай, дилимдан ёнингизни олаётганимга ишониб улгурдингиз.

— Шундай, сеньора! Сизга ишонаман: ишонмасликка иложим ҳам йўқ.

— Бўлмаса кўз ёшингизни артинг, қизим, йиғламанг, йўқса ўзим ҳам сизга қўшилишиб йиғлаб юбораман. Мен бўлсам бу ниҳоясиз ҳикояга яна бир неча сўзни қўшимча қилмоқчиман.

— Мунча яхшисиз-а, сеньора! — деди донья Марианна кўзида ёш билан жилмайиб.

– Бу сафар ҳам тополмадингиз, сеньора. Гап бу ерда яхшиликда эмас, балки сизни жуда ёқтириб қолганимда. Ҳайрон бўляпсизми? Бўлиши мумкин! Бу ҳақда шунча гаплашганимиз етар, ҳикоямизга қайтайлик.

– Қулогим сизда, сеньора.

Энди сизга катта бувим Ованинг шаҳри қаердалигини ва номи нималигини айтмоқчиман... Уни Сибола дейишади.

– Сибола! – деб юборди донья Марианна.

– Ҳа, қизим, Сибола, бобокалонларингиздан бири бўлган маркиз де Могюер унинг ўрнида дель Торо асиендасини қурган. Энди гапимга тушундингизми?

Донья Марианна индамай ўзини донья Эсперансанинг кучоғига отди. Донья Эсперанса ҳам уни меҳр билан бағрига босди.

32. КИДДНИНГ ЯНА ПАЙДО БЎЛИШИ

Кидд қишлоқни тарк этаркан, газабдан бўғиларди. Хаёлида интиқомга боғлиқ бири-биридан даҳшатли фикрлар гужғон ўйнарди. Бутун вужуди чириган бу кимсада виждон деган нарса қолмаганди. Энг малъун кимса сифатида ҳамманинг олдида расвоси чиқиб, қувилса нима қипти? Ҳеч нима! Киддни биров ҳар қанча ҳақоратласа ҳам писанд қилмасди. Ҳа, уни бошқа нарса газабга солганди. У ҳам бўлса ҳамёнини қаппайтирадиган манбадан бирдан маҳрум бўлгани эди. Капитан Маркос де Ниса билан суҳбатидан кейин ўша бойлик манбаи бу очкўзнинг кўзини хўпам ўйнатиб турарди-да. У сотқинлик ва хиёнат билан капитаннинг олтин унциялари шаклидаги бойлик ҳамёнимга бемалол тушаверади, деб жуда ишонганди.

Энди ўша олтинларни хаёлига ҳам келтира олмасди. Ҳали ҳам бир амаллаб тўплайдиган озгина ва тасодифий маълумотлари Квитовак комендант ваъда қилган олтинларга арзимади, албатта. Ҳа, Кидд кимга додласа ҳам кам. Энди аламини кимдан олсин?

Кидднинг табиатида бошқа «ёқимли» томонларига қўшимча яна битта жиҳат бўлиб, бу нарса бунақа тоифадаги каллакесарга эришроқ туюларди. У нақ бўридай ботир эди. Маълумки, бўрилар ўзлари душманларидан қўпчилик эканларига ишонишсагина тўдалашиб ҳужум қилади. Бошқача айтганда, Кидд яккама-якка олишишга келганда юраксиз эди. Дарвоқе, ўзи ҳам ботирман, деб дадил айтолмасди. Соҳибчангал билан яккама-якка олишишни ўйлаган сари уни қалтироқ босаверарди.

Хуллас, Кидд таъби тирриқ бўлиб, олтин изловчилар шаҳрига қайтарди. У Квитовакка кириши керакми, йўқми ё бахтини бошқа жойдан изласинми – буни ҳали бир ёқли қилмаганди.

Кидд ногаҳон ўзи кетаётган сўқмоқнинг сал чапроғидаги баланд ўтлар қандайдир бошқача тебранаётганини пайқаб қолди.

Қароқчилар ўзларини сақлашга келганда бениҳоя сезгир бўлишлари, таҳликада қолганларида ундан усталик билан қутулиш йўлини топа олишлари одамни чиндан ҳам ҳайратга солади! Бировнинг ҳаётини бир чақага олмайдиган бунақа одамлар шубҳали бирор нарсани сезганларида хавф туғилмасданоқ жон сақлашга ошиқадилар.

Кидд дарҳол отидан ирғиб тушди-да, уни етаклаганича сабур бутасининг панасига ўтди. У ўзининг хавфсиз жойдалигини сезганидан кейин ўтларнинг тўлқинсимон тебранишини диққат билан кузата бошлади. Чорак соат шу алфозда ўтди. Сўнгра буталар орасидан хачир минган ва бошдан-оёқ қора кийинган тўртта киши чиқиб келди.

Қароқчилар билан ўғрилар ўзларига хос бўлган қандайдир сезгирлик билан ҳар қандай либосдаги полициячиларни дарҳол пайқаб оладилар. Кидд ҳам ўзига яқинлаб келаётган кишиларни кўриши биланоқ улар полициячи исковичлар уюшмасининг «олийжаноб» вакиллари эканликларини тез ва беҳато аниқлади. Тўртинчи чавандоз ҳам бошдан-оёқ қора либосда бўлса-да, тундлиги, юзидан, ундаги маккорлик ва ёвузлик аломатларидан Кидд унинг бошлиқ эканлигини осонгина пайқади. Ўша кимса катта альгвасил¹ эди. Бошқа мамлакатларда бунақа мансабдор суд ижрочиси деб аталса ҳам икки оёқли йиртқичларнинг ғирт тошбағир ва ноинсоф бўлган бу алоҳида зоти қандай бўлса ўшандайлигича қолган.

Карвондан олдинда йўлбошловчи бўлиб мансо қабиласига мансуб ҳинди борар, унинг уст-боши жулдур, шими дабдала, бошида ҳеч нима йўқ, қўллари ҳам яланғоч эди.

— Кўзингни оч, Хосе, — катта альгвасил камбағал ҳиндиларга ҳамма айтадиган лақабни ишлатиб, ҳайқирди, — йўлдан адаша кўрма! Биз Квитованка муҳим иш билан кетяпмиз, мабодо кечкурунгача етиб бормасак, ягрининг соғ қолмайди!

— Мабодо сеньорлар хачирларини салгина ниқтасалар, у ерга икки соатда етамиз. Улар агарда бу ёғига ҳам шунақа лўкиллаб юрадиган бўлса, кечасигача ҳам етолмаймиз.

— Жин урсин! — альгвасил дарғазаб бўлиб ҳайқирди. — Сеньор дон Руфино де Контрерас бунга қанақа қарашини кўз олдимга келтиряпман! Бизни анча кундан буён кутяпти. Ҳарқандай одамнинг ҳам сабри чидамайди.

— Ҳа! Ҳа! Ҳалол одамларни қийнаб, ҳали роса хумордан чиқасиз, тақсирим, — деб қўйди ҳинди.

— Тилинг чиқиб қолдимиз, ярамас! — деб бақирди альгвасил қамчини кўтариб.

Ҳинди эса қамчи зарбини сўйили билан қайтарди-да, хачирнинг жilовини бир силтагани, у зумда осмонга кўтарилиб, эгасини чўчитиб юборди.

— Эҳтиёт бўлинг, сеньор, — деди ҳинди қуруққина қилиб. — Сиз мени Хосе атаб, нақ ҳайвон ўрнида кўряпсиз. Бироқ биз ҳозир сизларнинг маданийлашган шаҳарингизда эмас, ёввойи чўлда турибмиз. Бу ерда, она тупроғимда мен ўзимни дадил сезаман ва ҳақоратлатиб қўймайман! Мени аҳмоқ дейсизми, телба дейсизми, деяверинг, ўзим жуда ёмон кўрадиган одамимнинг сўкишига унча эътибор қилмайман. Бироқ мени урмоқчи бўлсангиз, юрагингизга ханжар санчаман! Шунини унутманг, тақсирим!

Шу заҳоти одил суд ходимининг кўзига ханжар кўриниб кетди. Унинг кўкимтир дами эса мудҳиш ялтиради.

— Эсингизни ебсиз, Хосе! — деди альгвасил, гарчи юраги кўрққанидан дукиллаб кетса ҳам ўзини хотиржам кўрсатиб. — Сизни ҳақоратлашни сира ҳам ният қилган эмасман. Худо ҳаққи, хачирни кўйиб юборинг ва йўлимизда тинчгина кетайлик!

— Мана бу омади гап! — деди ҳинди кулимсираб. — Йўлимизнинг охиригача яхши дўст бўлиб қолишимизни истасангиз, ана шунақа гапириш керак.

Ҳинди шундан кейин хачирнинг жilовини кўйиб юборди-да, ҳеч нима бўлмагандай олдинда зипиллаб кета бошлади. Бундай одимлашнинг сири фақат ҳиндиларнинг ўзларигагина маълумдир. Улар

¹ Альгвасил — полициячи, суд ижрочиси.

йўртаётган отдан қолмай кун бўйи шундай юра оладилар ва бундан сира ҳам толиқмайдилар.

Кидд биқиниб турган жойида бу гапларнинг барини яхшилаб эшитиб олди.

– Бу уккиларнинг дон Руфинода канақа ишлари бўлиши мумкин? – дея боши қотарди унинг.

Кидд типирчилаб қолди, чунки унинг режалар тузишга уста мияси ишлаб кетганди. Чавандозлар етиб олса бўладиган жойгача боришларини кутиб турди-да, кейин отига ирғиб миниб, изларидан ела кетди.

Кидд сўқмоқ муюлишига етганида уларни сал нарида кўрди. Чавандозлар орқа тарафдаги қуруқшаган ва қаттиқ ердан от дупури келаётганини эшитиб, хавотирда орқаларига ўгирилишиди.

Кидд ўзини дуруст одам сифатида кўрсатишга қанчалар уринмасин, полициянинг тажрибали бу исковучларини чалғитолмади. Улар Кидднинг кимлигини, яъни қароқчилигини зумда билиб олишиди. Бироқ маданийлашган деб аталмиш барча мамлакатлардаги сингари Мексикада ҳам полициячилар билан каллакесарлар кези келганда бир-бирлари билан жуда тез тил топишади. Шунинг учун дон Порфиадо Бурро – катта альгвасилни шундай дейишарди – гарчи жуда овлоқ жойда бўлмасалар ҳам катта йўлнинг бу валломати билан учрашиб қолганига хафа бўлмади.

Қароқчи эса кўр тўкиб, кеккайганича олдинга еларди. Қалпоғини сал қийшайтиб кийган, дам оти билан сўйлашар, дам унинг бўйнига эркалаб уриб-уриб кўярди.

– Хайрли кеч, сеньорлар! – Кидд полициячилар билан саломлашаркан, отининг жиловини тортиб, хачирларга бараварлаштирди. – Бунчалар бемаҳалда сизлар билан учрашганимга қайси бахтли тасодиф сабабчи бўлдикин?

– Бир саодатли тасодиф, кабельеро, – мулойим жавоб қилди дон Порфиадо. – Анави ҳиндининг айби билан – минг лаънат унга – бу ерда пайпасланиб юрибмиз. Ҳар қанча ишонтирмасин, ё йўлдан адашдик, ё энди адашяпмиз, деган шубҳадаман.

– Ҳим, – гўлдиради Кидд. – Ҳар нима бўлиши мумкин. Бироқ нокамтарин саволим учун узр, қаёққа кетяпсизлар ўзи? Дарвоқе, сизларнинг тилингизни ечиш учун биринчи бўлиб ўзим ҳақимда маълумот бермоқчиман. Мен Квитовакка кетяпман.

– Қойил! Биз ҳам Квитовакка. Ҳали борми?

– Бор-йўғи бир неча миль қолди! Икки соатдан ошмайдиган йўл. Хўп десангиз йўл бошловчи сифатида ҳиндининг ўрнига ўтишим мумкин.

– Таклифингиз менга хуш келди, кабельеро, уни жон деб қабул қиламан, – деди альгвасил.

– Демак, ҳал қилдик! Мен ҳатто сизларга шаҳарда нақ ўз уйингизда турадигандай квартира ҳам топиб бера оламан.

– Миннатдорман, кабельеро! Мен Эрмосильода катта альгвасилман ва Квитовакка биринчи марта боришим.

– Альгвасил! – хитоб қилди қароқчи. – Карай! Мансабингиз жуда юқори экан, сеньор!

– Зарур бўлиб қолса, хизматингизга тайёрман, сеньор, – жавоб қилди полициячи мамнун ҳолда.

– Тирик жонмиз-да! Менга ҳам керак бўлиб қолишингиз эҳтимолдан холи эмас... Катта ишлар қилаётганда катта лавозимдаги кабельеро билан таниш-билишлик жуда асқотиши мумкин.

- Сиз, очиги, мени хижолатга соляпсиз...
- Мен сира ҳам муболага қилмаяпман, чиндан ҳам шундай фикрдаман. Ҳа, айтмоқчи... яқиндагина шу ҳақда дон Руфино де Контрерасга ҳам гапирувдим. У ҳам жуда бадавлат одам ва турган гапки, жуда кўп суд ишларига бош қўшган.
- Шунақа денг! Сиз дон Руфино де Контрерас билан танишмисиз?
- альгвасилнинг овозида суҳбатдошига эҳтироми яққол сезилиб турарди.
- Сиз машҳур сенаторни кўзда тутяпсизми?
- Худди ўша! – жавоб қилди альгвасил.
- Ҳа, у менинг энг қалин дўстларимдан бири. Демак, сиз ҳам у билан таниш экансиз-да?
- Бўлмаса-чи! У менга баъзи қарздорларидан маблағ ундиришни топширди. — Хитоб қилди у. — Бу ёғи зўр чиқди-ю!
- Дайди Кидднинг афти ясама тарвақайлади.
- Ўша сеньор жуда Олийжаноб одам! – деб қўйди альгвасил қойил бўлиб.
- Ҳам ҳалол одам! – Кидд ҳам эриб кетди.
- Иккала муттаҳам бир-бирларини жуда яхши тушунишарди. Фирибгар фирибгарнинг нима демоқчилигини оғиз очмасиданоқ биледи-да. Шунинг учун ҳам ҳозир икковлари ўртасида бир-бирига ишонч пайдо бўлди.
- Суҳбат бу ёғига ҳам ўша зайлда кетди. Кидд усталлик билан суҳбатдошини гапга соларди. У эса Киддни дон Руфинонинг шериги, қинғир ишлар бобида ўзидан қолишмайдиган таниши санаб, муҳтарам сенаторнинг кирдикорларини уялмай-нетмай гапириб берди.
- Кидд шу тариқа қуйидагиларни билиб олди. Дон Руфино де Контрерас маркиз де Могюернинг барча тўловли мажбуриятларини учинчи бир одам орқали сотиб олибди. Барини қўлга киритганидан кейин ўша учинчи шахслар номидан маркизга қарши суд жараёни бошлабди. У ўз олдига маркизнинг барча мол-мулкани, айниқса дель Торо асиендасини қўлга киритишни вазифа қилиб қўйган экан. Донья Марианнага оғиз солгани эса маркизнинг хушёрлигини пасайтиришга қаратилган шунчаки ҳийла экан. Сенатор дель Торо асиендасининг эгаси бўлиш учун барча воситаларни ишга солаётган экан. Дон Руфино шу чоққача маркизга ўзини дўст кўрсатиб, уни лақиллатиб келаётганидан бошлаган ишини охирига етказиш учун уни ишончли одамига топширибди. Сенатор бунда маркиз билан ҳеч қанақа музокарага киришмай қонун бўйича иш тутишни тайинлабди. Дон Порфиадо Бурро бу ёвуз ниятни амалга ошириш топширилганидан у сенатордан аниқ ва сўзсиз бажариладиган кўрсатмалар олган ва ўзи дабдабали қилиб айтганидай, бурчини ўташ иштиёқида ёнарди.
- Мексикага бўлган меҳримиз қанчалар оташинлигидан қатъи назар бу мамлакатдаги одил суд жуда кулгили, масхарали ва айни пайтда қайғули ҳолатда эканлигини айтиб ўтишга мажбурмиз.
- Бу ерда одатда судьяликка жуда нодон одамлар қўйиладилар. Улар давлатдан ҳеч нима олмайдилар, чунки хазинадан сира ҳам маош тўланмайди, шунинг учун ҳам бир-бирларини судга бериб тортишаётганларни сира аямай-нетмай ва заррача уялмай шилаверадилар. Бу ердаги судларда порахўрлик жуда авжига чиққанидан натижа нима бўлишини ҳеч ким билмайди. Барини пул ҳал қилади.
- Битта мисол келтирамиз. Бир одам қотиллик қилди, дейлик. Унинг айби шак-шубҳасиз: қотиллик куппа-кундузи кўчада, юзларча одамларнинг кўз ўнгида содир бўлган.

Ўлган одамнинг қариндошлари судга шикоят қиладилар. Судья уларнинг батафсил ахборотларини шошилмай ва бемалол эшитлади. Бунда ўзининг хайрихоҳлиги ёки дарғазаблигини ҳам сира билдирмайди. Даъвогарлар изоҳларини тугатганларидан кейин судья уларга бундай қараганда беозор савол беради:

– Гувоҳларингиз борми?

– Бўлмаса-чи!

– Жуда соз... Улар ҳимматли гувоҳлар бўлишса керак, албатта? – сўрашда давом этади судья.

– Шак-шубҳасиз. Уларнинг ҳар бири камида минг пиастр туради.

– Ҳим... – дейди судья чўзиб. – Улар нечта?

– Ўнта!

– Қандай бахтсизлик! – судья гапида жуда мулойим давом этади.

– Бир тасаввур қилинг-а, ўртамизда қолсин-у, назаримда жуда мўътабар кавальеро бўлган рақибингизда ҳам шунча гувоҳ бор. Бунинг устига уларнинг бари жуда юксак ишончга сазовор одамлар бўлиб, ҳар бири камида икки минг пиастр туради.

Савдо битди. Бироқ қанақасига? Буниси жуда ҳам жўн: агар қурбон бўлган кишининг қариндошлари қотилнинг чархидан баланд келишмаса, у оқланади, бегуноҳ саналади ва бу билан куппа-кундузи хоҳлаган одамани ўлдиришга ҳуқуқли бўлади.

Мексикадаги одил суд ана шундай.¹ Уч карра миллионер дон Руфино ишлари аянчли ҳолда бўлганидан судьяларни ўз тарафига оғдиролмайдиган маркизга қарши ўйинида қўли қандай баландлиги энди тушунарлидир, албатта.

Шундай қилиб, Кидд альгвасилдан чиқаётган янги гапларга диққат билан қулоқ солар, у эса дон Руфинога ёқиш истагида бўлганидан тинимсиз жаврарди.

Кидд лойқа сувда балиқ овлашга одатланганидан альгвасилнинг гапини эшитаркан, бу ёққа ҳам қармоғини ташламоқчи бўлди. Шаҳарча ҳали кўзга ташланмасиданоқ мутгаҳамнинг хаёлида аччиқ ва муфассал ҳаракат режаси пишиб етилди.

Дўстларимиз Квитовакка етганларида қоронғи тушиб қолганди. Катта йўлнинг Киддга ўхшаш валломатларидан бўлган соқчилар уни яхши танишларига қарамай, уни ва шерикларини қалъага киритишдан бош тортдилар. Бир соатлик музокарадан наф чиқмади, уларга қалъа дарвозаси очилиши учун дон Маркеснинг махсус буйруғи зарур бўлди.

Кидд ўзини йўл бошловчи кўрсатган ҳолда полициячиларни майхоналардан бирига олиб келди-да, жойлаштириб, отини қўрага киритди ва чакмони билан яхшилаб ўраб қўйди. Ўзи эса биров танимасин, деб шляпасини кўзигача бостириб кийди-да, бошқаларга сездирмай, Маркос де Нисанинг уйига жўнади.

Юқорида айтганимиздай, бу уйнинг эшиги кундузию кечаси айғоқчиларга очиқ эди. Кидд ичкарига кирди-да, капитанни илгари ўзи бир марта бўлган кабинетда кўрди.

– Э, маэстро Кидд! – хитоб қилди капитан ёзув столида одатдаги жойидан турмай. – Анчадан бери сизни кўрмовдим! Қани, хуш келибсиз! Бирорта хушхабар келтирдингизми?

– Жуда ҳам қизиқ нарса, капитан! Айниқса сизга.

– Яна кимга қизиқ бўлар экан, жин ургур! Ё бу қалъанинг мендан бошқа ҳам комендант бор эканми?

– Шундайку-я, бироқ бу галги янгиликларим ҳарбий руҳда эмас.

¹ Китобхон буларнинг бари юз йил муқаддам ёзилганини унутмаслиги зарур. (Тарж.)

– Унда йўқол, товламачи! Сен бемаъни ривоятларингга қулоқ солишдан бошқа иши йўқ, деб ўйлаяпсан, шекилли?

– Мен ҳеч нима тўқиётганим йўқ, тақсирим. Бугун сизга жуда ҳам муҳим бўлган битта сирнинг тагига етишга муяссар бўлдим, холос. Бор гап шу.

– Ҳим!.. Унда майли, айта қол!.. Кўрамиз, у нима экан.

– У сизнинг ишларингизга дахлдор.

– Менинг ишларимга эмиш-а! – капитан хохолаб юборди. – Жин урсин!.. Менинг олиб борадиган бирорта ишим бор эканми?

– Гап сизнинг яқин қариндошингиз маркиз де Могюерга дахлдор.

Дон Маркос зумда ўзгарди: юзи жиддийлашиб, қошлари чимирилди. Кидд ҳам, ҳатто сурбет бўлишига қарамай, юраги орқасига тортиб кетди.

– Гапир, фақат айланторма! – капитан шундай деди-да, ёзув сто лидан бир неча унция олтин чиқариб, қароқчига улоқтирди.

– Пулингизга ачинмайсиз, тақсирим, – деди у олтинни илиб оларкан, кейин уни ясама мамнуният билан чўнтагига солди.

– Ишонаман. Хўш, ҳақингни олдинг, энди гапир, товламачи!

Кидд ортиқча даромад қилиб ўтирмай, алыгвасил билан бўлган бор гапни батафсил айтиб берди. Капитан унинг сўзларини зўр эътибор билан тинглади.

– Бори шуми? – сўради у Кидд жим қолганидан кейин.

– Ҳа, тақсирим.

– Яхши. Энди боравер, бироқ полициячини яхшилаб кузат ва нимаики қилса менга етказиб тур.

Кидд таъзим қилиб, кабинетдан чиқди.

Капитан бир неча дақиқа ўйга ботди, сўнгра ўтириб, хат ёзишга тушди. Хат поёнига етганидан кейин елимлаб ёпиштирди-да, хизматчисини чақирди.

– Исидро, – деди капитан унга, – ана шу хатни нимаики қилиб бўлса ҳам маркиз де Могюерга етказасан. Камида олти соатда унинг қўлига тегсин. Гапимни тушундингми: қандай қилиб бўлса ҳам!

– Ҳўп бўлади, сеньор капитан!

– Буниси сенга, – деди капитан Маркос аскарга икки унция олтин узатиб, – манави эса шаҳардан чиқишингга ва киришингга рухсатнома. Тезда йўлга чиқ!

Аскар хатни мундирининг чўнтагига солди-да, индамай чиқди.

– Кўрамиз, энди нима қилишаркин! – деб қўйди капитан ўзича кулимсираб.

*Рус тилидан Эркин НОСИРОВ
таржимаси*

Давоми бор.